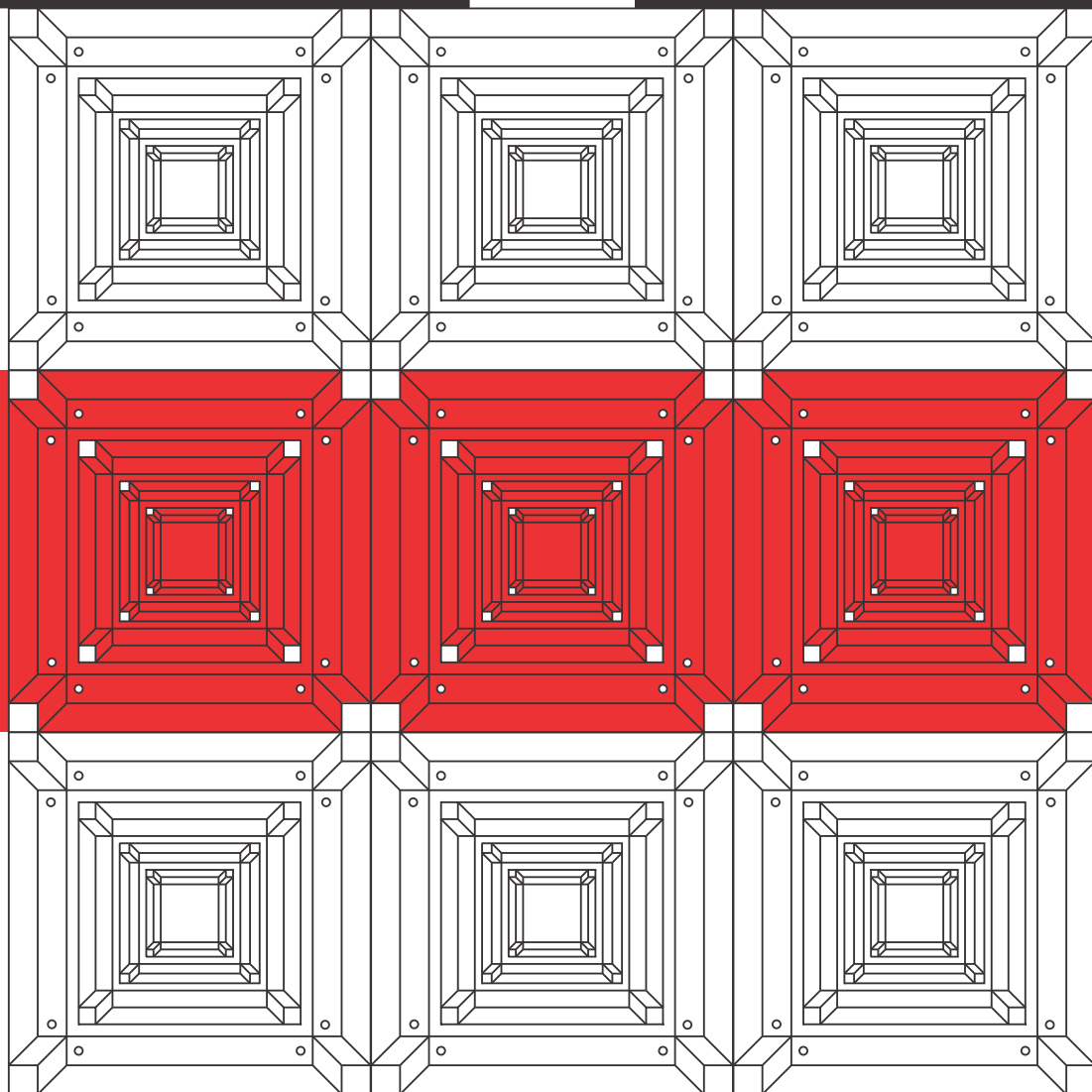


**PRISPEVKI
ZA NOVEJŠO
ZGODOVINO**

2



INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI

ZA

NOVEJŠO

ZGODOVINO

Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC
94(497.4)"18/19"
UDK
ISSN 0353-0329

Uredniški odbor/Editorial board:
dr. Jure Gašparič (glavni urednik/editor-in-chief),
dr. Zdenko Čepič, dr. Filip Čuček, dr. Damijan Guštin, dr. Ľuboš Kačírek,
dr. Martin Moll, dr. Andrej Pančur, dr. Zdenko Radelić, dr. Andreas Schulz,
dr. Mojca Šorn, dr. Marko Zajc

Lektura/Reading: Bojana Samarin

Prevodi/Translations: Borut Praper - angleščina

Bibliografska obdelava/Bibliographic data processing: Igor Zemljich

Izdajatelj/Published by:
Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary History
Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana
tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60
e-mail: jure.gasparic@inz.si

Sofinancer/Financially supported by:
Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije/
Slovenian Research Agency

Računalniški prelom/Typesetting:
MEDIT d.o.o., Notranje Gorice

Tisk/Printed by:
Fotolito Dolenc d.o.o.

Cena/Price: 15,00 EUR

Zamenjave/Exchange:
Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary History
Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v/are indexed in:
Historical Abstract; ERIH - European Reference Index for the Humanities

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji/
The publisher assumes no responsibility for statements made by authors

Številka vpisa v razvid medijev: 720

Kazalo

RAZPRAVE – ARTICLES

- Mark Cornwall, The Spirit of 1914 in Austria-Hungary 7
Duh leta 1914 v Avstro-Ogrski
UDK: 94:172.15 (436-89)"1914"
- Rok Stergar, Hrana na bojiščih 1. svetovne vojne:
izkušnje slovenskih vojakov 22
Food on World War I Battlefields: Experiences of Slovene Soldiers
UDK: 355.65(=163.6):94"1914/1918"
- Marta Verginella, Ženske v vojni in o veliki vojni 54
Women in War and Their Outlook on the Great War
UDK: 305-055.2:94(497.4)"1914/1918"
- Ana Cergol Paradiž, »Militarizacija materinstva« – ženski »naravni poklic«
in velika vojna 71
»Militarisation of Motherhood«: the Female »Natural Calling« and the Great War
UDK: 347.63:305-055.2(497.4)"1914/1918"
- Irena Selišnik, Skrb v službi vojne: bolniške strežnice na Kranjskem 90
Health Care in the Service of War: War Nurses in Carniola
UDK: 355.088:614.88-051(497.4)"1914/1918"
- Urška Strle, K razumevanju ženskega dela v veliki vojni 103
Understanding Women's Work During the Great War
UDK: 331.101.232-055.2:94(4)"1914/1918"
- Kornelija Ajlec, Vojaške preskrbnine in pokojnine v prvi svetovni vojni:
zakonodaja in izvedba 126
Military Allowances and Pensions in World War I: Legislation and Implementation
UDK: 355.291.1(497.4)"1914/1918"
- Petra Svoljšak, Prva svetovna vojna in Slovenci: 1994–2014 143
World War I and Slovenians
UDK: 94(497.4)"1914/1918":930(=163.6) "1994/2014"

ZAPISI – NOTES

- Dušan Nečak, Nekaj premislekov, dilem in popravkov o življenjepisu
feldmaršala Borojeviča: junak ali uživač? 173
*A Few Considerations, Dilemmas and Rectifications About the Biography
of Field Marshall Borojević*
UDK: 929.7Borojević S. : 355.48/.49(439.5)"1914/1918"

- Petra Testen, Tadej Koren, Učilnica na prostem – Primer *Poti miru* 183
Openair Classroom: The Walk of Peace Example
UDK: 37.091.33-027.22 : 94(497.4-16)"1914/1918"

- Gregor Antoličič, Nadvojvoda Evgen 1863–1954..... 199
Archduke Eugen 1863–1954
UDK: 929Evgen Avstrijski, nadvojvoda

JUBILEJI - JUBILEES

- Damijan Guštin – šestdesetletnik (Zdenko Čepič)..... 215
Jasna Fischer – sedemdesetletnica (Zdenko Čepič) 219
France Kresal – osemdesetletnik (Žarko Lazarevič) 223
Miroslav Stiplovšek – osemdesetletnik (Jurij Perovšek) 226

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

- Walter Lukan, Iz »črnožolte kletke narodov« v »zlato svobodo«? Habsburška
monarhija in Slovenci v prvi svetovni vojni (Peter Vodopivec) 235
Brigitte Entner, Wer war Klara aus Šentlipš / St. Philippen?
Kärntner Slowenen und Sloweninnen als Opfer der NS-Verfolgung.
Ein Gedenkbuch (Avgustin Malle) 238

Uredniško obvestilo

Prispevki za novejšo zgodovino je ena osrednjih slovenskih znanstvenih zgodovinopisnih revij, ki objavlja teme s področja novejšje zgodovine (19. in 20. stoletje) srednje in jugovzhodne Evrope.

Od leta 1960 revijo redno izdaja Inštitut za novejšo zgodovino (do leta 1986 je izhajala pod imenom *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*).

Revija izide trikrat letno v slovenskem jeziku in v naslednjih tujih jezikih: angleščina, nemščina, srbsščina, hrvaščina, bosanščina, italijanščina, slovaščina in češčina. Članki izhajajo z izvlečki v angleščini in slovenščini ter povzetki v angleščini.

Arhivski letniki so dostopni na **Zgodovina Slovenije - SIstory**.

Informacije za avtorje in navodila so dostopni na <http://ojs.inz.si/index.php/pnz/index>.

Editorial Notice

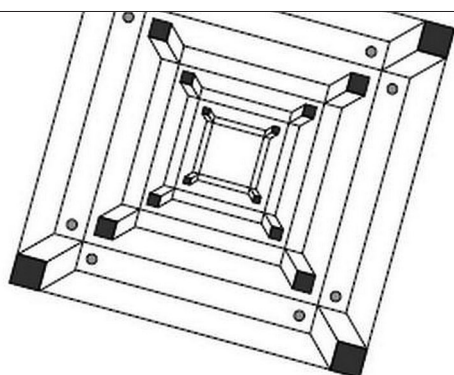
Contributions to Contemporary History is one of the central Slovenian scientific historiographic journals, dedicated to publishing articles from the field of contemporary history (the 19th and 20th century).

It has been published regularly since 1960 by the Institute of Contemporary History, and until 1986 it was entitled Contributions to the History of the Workers' Movement.

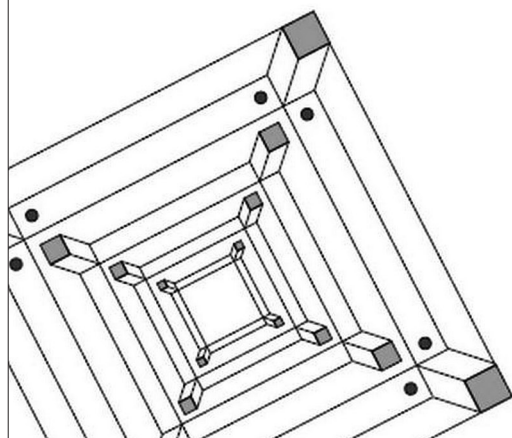
The journal is published three times per year in Slovenian and in the following foreign languages: English, German, Serbian, Croatian, Bosnian, Italian, Slovak and Czech. The articles are all published with abstracts in English and Slovenian as well as summaries in English.

The archive of past volumes is available at the **History of Slovenia - SIstory** web portal.

Further information and guidelines for the authors are available at <http://ojs.inz.si/index.php/pnz/index>.



STRATEGIJE IN PRAKSE ENERGETSKE OSKRBE V SLOVENIJI



VPOGLEDI 11

Cena: 20 EUR

1.01

UDK: 94:172.15 (436-89)"1914"

Mark Cornwall*

The Spirit of 1914 in Austria-Hungary

IZVLEČEK

DUH LETA 1914 V AVSTRO-OGRSKI

Članek preučuje »duh leta 1914« v Habsburški monarhiji – mit, da je v prvem poletju velike vojne, ko so bili vojaki poslani v boj proti srbskim in ruskim sovražnikom, celoten imperij prevevalo navdušenje. Pojasniti skuša, koliko je bilo to razpoloženje spontano, koliko pa so ga z vrha usmerjale državne oblasti. Ugotavlja, da sta ob mobilizaciji oba navedena dejavnika vplivala drug na drugega. Prek izkušenj različnih udeležencev si prizadeva prikazati dejansko raznolikost čustev v prvih tednih bojev. Številni mladeniči so se priglasili v vojsko v pričakovanju pustolovščin, veliko monarhističnih patriotov ali nacionalistov je videlo vojno kot priložnost za »preporod« svojih ciljev, tisk pa je skoraj soglasno trdil, da javnost podpira vojno. Vendar se je za to fasado upanja skrivalo prav toliko prestrašenih ljudi, zlasti med starejšimi. Stroga cenzura poročanja, uvedena na začetku vojne, je prikrivala te negativne odzive, vendar jih lahko najdemo v dnevnikih in spominih iz tega obdobja. Iz njih je tudi razvidno, da je bilo začetno navdušenje kratkotrajno. Številni vojaki so hitro izkusili vojne grozote, zlasti na vzhodu, in travmatična doživetja so jih popolnoma spremenila. Na domači fronti je šok sledil malo kasneje, ob prihodu seznamov žrtev in beguncev. Do oktobra leta 1914 so prvotna pričakovanja, izražena v začetnem »duhu«, že začela bledeti. Država se je morala soočiti z možnostjo totalne vojne, v kateri je bila njena sposobnost, da zaščiti prebivalstvo, na usodni preizkušnji.

Ključne besede: Avstro-Ogrska, duh leta 1914, prva svetovna vojna, patriotizem

ABSTRACT

This article studies the »spirit of 1914« in the Habsburg monarchy, the myth that an enthusiastic mood prevailed across the empire during the first summer of the Great War when troops were sent off against the Serbian and Russian enemies. It seeks to explain how far this mood was spontaneous or directed from above by the state authorities, and finds that both interacted with each other as mobilization occurred. It also seeks through a range of voices to show the actual diversity of emotion in these early weeks of hostilities. Many young men enlisted in order to pursue an adventure, many imperial patriots or nationalists viewed the war as an opportunity for some »rebirth« for their cause; the press was largely unanimous in suggesting popular support for the war. However, un-

* Professor of Modern European History, Faculty of Humanities, University of Southampton, Southampton SO17 1BJ, jmc3@soton.ac.uk

derneath this façade many individuals were as much fearful as hopeful, particularly the older generation. The strict censorship of news from the start of the war obscured these negative voices, but we find them in diaries and memoirs of the time. These also suggest that the early excitement was short-lived. Many soldiers quickly experienced the horror of war, especially in the east, and felt changed utterly by the trauma. On the home front, the shock came more slowly as casualty lists and refugees surfaced. By October 1914 the initial expectations, encapsulated in the early »spirit«, were already waning. The state had to face the prospect of total war, where its ability to protect its population was fatally put to the test.

Keywords: Austria-Hungary, spirit of 1914, World War I, patriotism

One hundred years ago in October 1914, the »spirit of 1914« had probably already evaporated across much of Austria-Hungary. This was true among civilians in Ljubljana or in Prague, or even in Vienna and Budapest where there had perhaps been most enthusiasm for the war. But it was true too for many soldiers at the front, where the initial excitement about victory, the hope of glory and adventure, was quickly disappointed. The Habsburg armies did not quickly crush little Serbia; nor did they manage a quick victory over Russia in the east. Instead, the troops were retreating right back to Cracow in Galicia, while in the Balkans it was Serbia's army that was penetrating into Bosnia-Herzegovina. This suggests to us immediately that the »spirit of 1914« – the enthusiasm that accompanied the outbreak of war – lasted only a few months. However, this time period measured in days and weeks was also relative because of what was experienced. Many civilians and soldiers felt in the summer of 1914 that they were living a whole lifetime of experiences. One officer wrote later that by late August he had drawn a line under his former life, for he was now entering a different world where events around him were constantly speeding up.¹ The war, which started with an energetic spirit, began in the space of two months to transform itself from life into death. Indeed, we might say that the spirit of 1914 disappeared as the phenomenon of mass death began to appear in towns and villages across the Monarchy.

I want to analyse further this short period, this spirit of 1914. It helps us understand the different mindsets as the war started across Europe. It introduces us also to the various allegiances which existed in the late Habsburg monarchy: a complex mixture of imperial, national, regional and social. This contemporary spectrum of loyalties has often been hard for historians to resurrect or imagine, often obscured by the national mindset of later generations in a Central Europe of national states. Yet we need to imagine it if we are to comprehend how allegiance to the empire moved in a

¹ Constantin Schneider, *Die Kriegserinnerungen 1914-1919*, ed. Oskar Dohle (Vienna, Cologne, Weimar: Böhlau, 2003), 41, 45.

national-regional direction as the war progressed. The war also, while it slowly exacerbated nationalist tensions, was a time when many citizens first really encountered other nationalities from across the monarchy. This was either because refugees came into their home region (for example the 15,000 who reached Prague by early 1915), or because they themselves moved - as soldiers or as refugees. The four years of war therefore became an experiment in a true multinational (Habsburg) mission. It failed of course, but to understand that failure we must explore the hopes and expectations that were there at the start of the war. It was above all the military authorities who tried to push forward the multinational patriotic fusion and to minimize any national or regional differences. Because this led to major population movements, we cannot focus on one region or nationality in isolation when discussing the wartime empire. We must aim to range widely – beyond for example a local Slovenian experience – for that is how many individuals actually experienced the war.

In studying the spirit of 1914 several questions immediately emerge. How did this spirit manifest itself? How can historians really measure it through the sources available? To what extent was it directed and managed by the authorities, or was it spontaneous from below? Finally, how long did it last? For the authorities, certainly, it was crucial to try to extend and maintain the population's apparent commitment to the war. But how could that best be achieved, and how far did it require compulsion from above? Let us start by examining the spirit of 1914 in all its diversity.

* * *

On 26 July 1914 in Celovec [Klagenfurt], there appeared a special edition of the *Klagenfurter Zeitung*, the main German newspaper. It announced triumphantly: »An enthusiasm for war has now broken out! The tension, which for weeks has been lying on us like an oppressive nightmare, has given way to a liberating sigh of relief«. The paper noted that on the streets of Celovec that afternoon there were many groups of people engaged in lively conversation, everyone interested and anxious about what would happen next. The next day at noon, a huge yellow hot-air balloon named »Steiermark« [Štajerska] was launched by the »Carinthian Committee for creating an Austrian Airforce«. It rose quickly in a north-westerly direction. When it was over the city, the small team on board threw out a mass of leaflets onto the population below. These bore a clear message: »Austria-Hungary! The army of our beloved fatherland is being partially mobilized: you should fulfil your patriotic duty enthusiastically! Long live our Emperor and King!«²

It is notoriously difficult to interpret this spirit of 1914 which suddenly seemed to dominate across the Habsburg lands. For as Manfred Rauchensteiner has noted, it had mass-psychological traits.³ What we can say is that, as in Germany (on which

² »Teilweise Mobilisierung des Heeres,« *Klagenfurter Zeitung*, Sonder-Ausgabe, 26 July 1914. Also *Klagenfurter Zeitung*, 28 July 1914, 1339.

³ Manfred Rauchensteiner, *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie 1914-1918* (Vienna, Cologne, Weimar: Böhlau, 2013), 149.

historians usually focus), a myth of universal war enthusiasm across Austria-Hungary quickly developed, and it was repeated in many political and military memoirs over the next few decades.⁴ Unlike Germany, however, the official Austro-Hungarian legend would be challenged after 1918 by a strong counter-myth in some of the Habsburg successor states. This questioned how far there was really popular support for the war in the summer of 1914. It proposed – in line with interwar nationalist narratives – that among some nationalities, there had been real reservation if not hostility towards the Habsburg war against Serbia and Russia. This was especially the case with the Czechs, but if we look hard we can find it among all other peoples of the Habsburg monarchy as well. There were always positive and negative national stereotypes circulating about »loyalty« but we as historians must seek to deconstruct them.

Certainly in 1914 many individuals who were strongly loyal towards the empire were pleasantly surprised at the »spontaneous« patriotic displays – such as the dramatic »Steiermark« balloon – as well as the smooth process of military mobilization. Some were convinced that there was a public consensus for war. Thus, one German-Austrian officer recalled in his memoirs a ubiquitous »giddy enthusiasm« everywhere: all national hatred had disappeared and the only opposition came from »depressed hypochondriacs«.⁵ One general staff officer, Edmund von Glaise-Horstenau, also stopped being anxious about the war when he realized that the monarchy seemed so united.⁶ He identified the German-Austrian, Magyar and Croatian peoples as the most positive in terms of their morale, but the fact remained that even Czech reservists (in contrast to late 1912) were being called up without difficulty: »With proud determination«, he wrote later, »the armies advanced in the south and the north against the enemy«.⁷ A German novelist from Moravia (Karl Hans Strobl) noted both a horror and a fascination about the whole experience. He likened it to the eruption of a volcano: »What an amazing colossal feeling it was, to be part of this flare-up of millions of souls, to be carried away with the red-hot lava of this crater, filled with holy anger, indignation and good conscience«.⁸

But it was young men who seemed to be most excited about mobilizing their fellow-citizens. Many had been practising for such an adventure in the decade before

⁴ For Germany, see Jeffrey Verhey, *The Spirit of 1914: Militarism, Myth and Mobilization in Germany* (New York: Cambridge University Press, 2000). There is no comparable analysis for Austria-Hungary, but see the useful discussion about mobilization in Alexander Watson, *Ring of Steel: Germany and Austria-Hungary at War, 1914-1918* (London: Allen Lane, 2014), chapter 2.

⁵ Schneider, *Die Kriegserinnerungen*, 22-23.

⁶ Edmund von Glaise-Horstenau, *Die Katastrophe. Die Zertrümmerung Österreich-Ungarns und das Werden der Nachfolgestaaten* (Zürich, Leipzig, Vienna: Amalthea-Verlag, 1929), 29-30. See also Edmund von Glaise-Horstenau, *Ein General im Zwielicht. Die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau. Band 1*, ed. Peter Broucek, (Vienna, Cologne, Graz: Böhlau, 1980), 285.

⁷ Edmund von Glaise-Horstenau, ed., *Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914-1918. Band 1: Das Kriegsjahr 1914* (Vienna: Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen, 1931), 26.

⁸ Karl Hans Strobl, *K.P.Qu. Geschichten und Bilder aus dem österreichischen Kriegspressequartier* (Reichenberg: Heimatsöhne, 1928), 13. Strobl even (p.15) felt that Czechs and Germans were united in this struggle.

1914. The last years of peace had seen an increase in youth groups across the empire – socialist, nationalist or religious. Most of these had an idealistic mission, and their adult mentors were encouraging them to mix healthy outdoor sports with a more serious goal of transforming an unhealthy society. For example, Austrian socialist leaders tried to keep a tight control on the minds of working-class youths. New Catholic or nationalist youth groups shared a common aim. They were fighting for either Catholic or nationalist »rebirth«, in order to resist the increasing dangers of modernity in the twentieth century.⁹

We can use one youth movement, the German Wandervogel in Bohemia, as a vivid example of this phenomenon. The Bohemian Wandervogel had been created in 1911; it sought (as in Germany where it originated) to reassert true, healthy German values in a society corrupted by a superficial bourgeois culture. But in Bohemia, in the context of Czech-German nationalist tensions, the hundreds of Wandervogel recruits were also told that their mission had a major national ingredient: it was about confronting the Czech enemy. As Karl Metzner, a leading Wandervogel teacher, announced in June 1913, in Bohemia there was a high-ranking general who commanded all Wandervogel battalions: they could be mobilized when he ordered it.¹⁰ This militant mentality had an impact on many male teenagers who saw the war-adventure of 1914 as a new stage in their national mission; it was a struggle out of which a »national rebirth« would surely emerge. Thus one youth leader noted in July 1914, »From this young generation a new nation will arise: for our descendants it will be better when this purifying stream has rushed through society«.¹¹ Another youth leader wrote: »I curse the war because it brings discord into my calm beautiful world [...] However, I must bless it as the cleansing storm which may launch a fresher era«.¹² War therefore would wash away the dirt and the rubbish of the old world.

Many public figures in different parts of the empire shared this sense of opportunity, this chance to complete a special national or social mission. When general mobilization was announced, they spontaneously justified the final Habsburg »defensive« struggle against Russia and Serbia and placed themselves openly at the empire's service, sounding a patriotic and inclusive note for others to follow. The Austro-Hungarian episcopacy, for example, made a united stand, even if it was nuanced to suit their various national congregations. Archbishop Csernoch of Hungary

⁹ See for example, Wolfgang Neugebauer, *Bauvolk der kommenden Welt: Geschichte der sozialistischen Jugendbewegung in Österreich* (Vienna: Veröffentlichungen des Ludwig-Boltzmann-Instituts für Geschichte der Arbeiterbewegung, 1975). Daniel Langhans, *Der Reichsbund der deutschen katholischen Jugend in der Tschechoslowakei 1918-1938* (Bonn: Kulturstiftung der Dt. Vertriebenen, 1990), 17-25.

¹⁰ Karl Metzner, »Zum inneren Ausbau des österreichischen Wandervogels,« *Burschen heraus! Familienblatt der Deutschböhmen*, June 1913, 11-13.

¹¹ Rudolf Feldberger, »Wandervögel,« *Burschen heraus!*, July 1914, 156.

¹² Johannes Stauda, *Der Wandervogel in Böhmen, 1911-1920. Band 2*, ed. Kurt Oberdorffer (Reutlingen: Verlag Harwalik, 1975-1978), 64. For more context on German Bohemia, see Mark Cornwall, *The Devil's Wall: The Nationalist Youth Mission of Heinz Rutha* (Cambridge MA: Harvard University Press, 2012), 40-56.

preached that the aims of the war were sacred and just. Bishop Anton Jeglič of Ljubljana preached that the struggle threaded together God, Austria and the Slovenian people in a common cause: the welfare of Slovenes was tightly linked to the church and the empire.¹³

The literary world of Vienna and Budapest also declared its imperial patriotism (although there were exceptions: Karl Kraus, Arthur Schnitzler or Endre Ady). In Budapest it was not only traditional writers like Ferenc Herczeg who felt that national existence and civilization was at stake. Enthusiastic too were the radical writers gathered around the modernist journal *Nyugat*. Miksa Fenyő for example exclaimed, that »I sense my Hungarian identity with unexpected intensity«.¹⁴ And from Vienna's lively *fin-de-siècle* culture, most notorious was the behaviour of Hugo von Hofmannsthal who felt this was a historic moment for revitalizing the Austrian mission. Although Hofmannsthal served only briefly at the front, he threw himself into public service at the War Ministry, organizing charitable support for soldiers and their families. This was all much to the disgust of the satirist Karl Kraus, who despised anyone who praised war from the comfort of their arm-chairs. But Hofmannsthal continued to proclaim Austria's historic mission in patriotic writings and celebrated the monarchy in his wartime lecture tours.¹⁵ Elsewhere in the Austrian university world there were similar hopes that an Austrian rebirth would occur, closely linked to some German renewal. Thus, one Austrian Catholic historian welcomed the war because, he said, it would give birth to a new »Greater Austria« which would satisfy all its peoples.¹⁶

Yet for most of those living in the empire's towns and cities, it was surely the choreography in their streets which had the greatest impact on the public mood. We can glimpse this from the way it was reported and presented in regional newspapers.¹⁷ Only to some extent was the urban behaviour formally organized by the authorities. Much was »spontaneous«, even if much behaviour matched what individuals felt was expected of them when they heard their state was endangered. The cities of

¹³ József Galántai, *Hungary in the First World War* (Budapest: Akadémiai kiadó, 1989), 69. Pavlina Bobič, *War and Faith: The Catholic Church in Slovenia 1914-1918* (Leiden: Brill, 2012).

¹⁴ Ivan Sanders, »Hungarian Writers and Literature in World War I,« in *East Central European Society in World War I*, eds. Béla Király and Nándor Dreisziger (New York: Columbia University Press, 1985), 146-47.

¹⁵ Heinz Lunzer, *Hofmannsthals politische Tätigkeit in den Jahren 1914-1917* (Frankfurt a.M., Berne: Peter Lang, 1981). See also Edward Timms, *Karl Kraus. Apocalyptic Satirist. Culture and Catastrophe in Habsburg Vienna* (New Haven, London: Yale University Press, 1986), 295-97. W. E. Yates, *Schnitzler, Hofmannsthal and the Austrian Theatre* (New Haven, London: Yale University Press, 1992), 166-71: Yates notes in fact Hofmannsthal's patriotic yet ambivalent views about the horror of the war.

¹⁶ Rauchensteiner, *Der Erste Weltkrieg*, 143.

¹⁷ See Andrea Orzoff, »The Empire without Qualities: Austro-Hungarian Newspapers and the Outbreak of War in 1914,« in *A Call to Arms: Propaganda, Public Opinion and Newspapers in the Great War*, ed. T.R.E. Paddock (Westport CT: Praeger, 2004), 161-99. See also for some comparative thinking: L.L. Farrar, »Reluctant Warriors: Public Opinion on War during the July Crisis 1914,« *East European Quarterly* 16, no. 4 (Winter 1982): 417-46.

Prague, Zagreb and Celovec were typical. On 31 July 1914, Prague's mayor, Karel Groš, publicly assured the governor of Bohemia that the city's population was loyal towards Emperor Franz Joseph. A few weeks later, on the emperor's 84th birthday, the city was decked in imperial and provincial flags; shop-windows displayed busts of the monarch as during his jubilee celebrations in 1908; and Groš after attending a mass in the Tyn church made another declaration of public loyalty.¹⁸ In Zagreb it was the same phenomenon. On the monarch's birthday the city was lit up. About 50,000 people took to the streets with lamps, so that the city was truly »swimming in a sea of light«. As one newspaper reported, the crowds shouted for their king and condemned the Serbs and murderers: »Enthusiasm for the old ruler was indescribable, but also for the war which he has declared on the enemy«.¹⁹

In Celovec, meanwhile, the Landespräsident Alfred von Fries-Skene, had regularly appeared before the street crowds since July, responding to their public clamour. To stormy applause he told one large crowd: »Since the creation of the Habsburg Alpine state, our Carinthia has been a solid bulwark against every enemy. Her sons stand faithful and constant towards emperor and empire. Proud and firm like Carinthia's mountains are the sons of her inhabitants, fearless and brave«. On 5 August, at a meeting of Celovec city council, the mayor recalled how the people clearly sympathized with the house of Habsburg in the face of Serbian-Russian provocation. He proposed a council resolution declaring that Celovec was totally loyal to the dynasty; the motion was carried unanimously.²⁰

As these press reports imply, the urban crowds in the first weeks of mobilization significantly contributed to the »spirit of 1914« across the monarchy. They suggest a public spontaneity from below which the authorities then tried to control and organize. The historian Jeffrey Verhey has noted this for Germany (but confines his sources mainly to press reports). The crowds across the Habsburg empire were often »active« (not just by-standers), and they performed certain rituals which followed a tradition seen on previous patriotic occasions.²¹ The crowds' character also changed steadily during the first six weeks of hostilities. Some were »curious«, some were »excited«; some »celebrating«, some »despairing«. We should be careful not to generalize from such behaviour, especially as reported in the regional press. But it is still one indicator of the diversity of mood at the start of the war, important because of its impact on both the authorities and the less active citizens who simply watched but were then motivated to respond. In Prague for example, the »curious crowd« was often to be seen as war was declared, with thousands gathering outside press offices on Wenceslas

¹⁸ *Čas*, 31 July 1914, 2; 15 August 1914, 4. Groš in succeeding years regularly made such statements of dynastic loyalty: Ivan Šedivý, *Češi, české země a velká válka 1914-1918* (Prague: Lidové noviny, 2001), 205.

¹⁹ *Ilustrovani list* (Zagreb), 22 August 1914, 794-96.

²⁰ *Klagenfurter Zeitung*, 31 July 1914, 1363; 6 August 1914, 1405.

²¹ Verhey, *The Spirit of 1914*, 22. See also as an incisive study of crowd behaviour, Alice Freifeld, *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary 1848-1914* (Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press, 2000).

square; they moved between different newspaper offices, waiting for the latest special editions which were issued at key moments.²²

In Celovec, a more traditional patriotic ritual took place among very loyal citizens. It was linked closely to preparations for military enlistment. The *Klagenfurter Zeitung* reported that the patriotic displays on the streets were fully inclusive – there were »thousands of people of every age and gender and of the most diverse nationalities« – but also spontaneous. We cannot quite say how far this was true. In fact, the crowds on 30 July seemed to take a special preordained route through the city, following a military parade that was celebrating mobilization. On this tour they stopped outside the house of the local military commander, then the house of Fries-Skene and his wife, before finishing on the square in front of a statue of Empress Maria Theresa. Here the three national anthems of the Triple Alliance were played; for it was expected that Italy would still be an ally rather than stay neutral.²³

Only occasionally did this façade of »street loyalty« slip, showing that not everyone was obedient. There were some »despairing« crowds – for example, those who despite government assurances in the press feared that the war would damage their savings. A cartoon in one Hungarian satirical magazine from early August 1914 could still portray an angry crowd trying to storm a bank, their faces anxious, their walking sticks raised in the air. The caption noted that the first siege of the war was not against enemy Belgrade, as one might expect: it was against the domestic banks to recover their deposits.²⁴

Yet this negative picture was unusual. Most newspapers, even before real censorship was imposed in early August, suggested a broad consensus. In the words of the *Reichenberger Zeitung*, observing the response on the streets of Reichenberg in north Bohemia: »Spontaneous enthusiasm possessed the crowd, in a way never seen before. One felt that the resolution of the crisis matched the feelings and emotions of inhabitants. Now the die is cast, there will be no peaceful outcome [...] now it is arms which will decide!«²⁵ So according to the press – the main medium for coordinating public news across the vast empire – the story was the same. Thousands of hearts were beating as one. All men were eager to enlist. All women were ready to focus their efforts with charity work on the home front.²⁶

* * *

With all this the Habsburg authorities could feel very satisfied. In Hungary, even a socialist newspaper like *Népszava* decided to fall in line and postpone any criticism of

²² See »V Praze,« *Čas*, 26 July 1914. »Rozruch v Praze,« *Čas*, 27 July 1914.

²³ »Imposante patriotische Kundgebung,« *Klagenfurter Zeitung*, 31 July 1914, 1363.

²⁴ *Bolond istók*, 9 August 1914, 5.

²⁵ »Die Aufnahme der Kriegsnachricht in Reichenberg,« *Reichenberger Zeitung*, 26 July 1914.

²⁶ See for example, *Reichenberger Zeitung*, 1 August 1914, 4. This appealed for, but also suggested, widespread social unity. See also, *Reichenberger Zeitung*, 5 August 1914, 3: »Mit der grössten Opferwilligkeit hat sich die ganze Bevölkerung Reichenbergs in den Dienst des Vaterlandes gestellt!«

events.²⁷ The Prime Minister, Count István Tisza, felt his political enemies had now become »polite and boring little boys«. Another satirical cartoon from 6 December 1914 showed Tisza dressed as St Nicholas and carrying a basket of fruit for these boys (Apponyi and Andrassy): even if unable to produce the expected Christmas victory, he could at least distribute fruit in the form of a »parliamentary peace«.²⁸ Yet as Tibor Hajdu has recently shown, this façade of consensus concealed a range of opinions about the war across Hungarian society, not least among the Serb minority who in the summer had already shown treacherous sympathy with the Serbian enemy.²⁹ Only in 1916 would the political and social façade begin to shatter more widely across Hungary, including amongst the majority Magyar population.

In the Austrian half of the empire, meanwhile, we find a different story, a more overtly negative dimension to the »spirit of 1914«. Here, where no parliament was sitting to proclaim political consensus, there was arguably more state imposition of that patriotic spirit, and in August it became steadily heavier. In late July, the Prime Minister, Count Karl Stürgkh, had ordered all crownlands to focus on the war mission and deal strictly with anyone who showed indifference or hostility.³⁰ The emergency laws introduced to achieve this allowed the banning of demonstrations, arbitrary arrest without trial, and a strict censorship of the press to ensure an official presentation of war news. This management of the war mood was usually hidden from the public view, or at least rarely part of the public discourse. But we know it existed and, via press and postal censorship in particular, it soon began to affect everybody. Alongside the publicly uplifting spirit of 1914, there was also an underlying vigilant mentality which had been present in the previous years. The authorities now moved especially to arrest those Russophile and South Slav suspects who had been fingered and classified in recent months or years. In peacetime the state had usually behaved rather cautiously even against irredentists on the southern and eastern borders. But as part of the patriotic wave it was suddenly possible quietly to arrest these Serb and Ruthene »traitors« with no regard to civil liberties. A minority would be given public trials, some would be subject to summary court-martial (and executed), but the majority would be imprisoned indefinitely.³¹

In noting this latent state vigilance – since most of this activity was not publicized to the rest of the empire – we can understand better the broad range of personal emotions concealed in this initial period of the war. Usually because of censorship they emerged later, in diaries and letters, or in memoirs which tended to distort the

²⁷ Galántai, *Hungary in the First World War*, 64.

²⁸ Ibid., 58. See also the cartoon »Mit hoz a Mikulás,« [»What Nicholas brings«] *Bolond istók*, 6 December 1914, 3.

²⁹ Tibor Hajdu, »1914: A magyar közvélemény alakulása a hadüzenet előtt és után,« [»1914: Hungarian Public Opinion before and after the Declaration of War«] *Hadtörténelmi közlemények*, 3 (2014): 611–27. See also Leo Valiani, *The End of Austria-Hungary* (London: Alfred A. Knopf, 1973), 75.

³⁰ Christoph Führ, *Das k.u.k. Armeoberkommando und die Innenpolitik in Österreich 1914–1917* (Graz, Vienna, Cologne: Böhlau, 1968), 27.

³¹ See the full study by Martin Moll, *Kein Burgfrieden. Der deutsch-slowenische Nationalitätenkonflikt in der Steiermark 1900–1918* (Innsbruck, Vienna, Bozen: Studien Verlag, 2007).

level of nationalist opposition to the Habsburg state. From these sources, immediately, we can detect some basic division in outlook between young and old in their response to the war. The old could be found warning young men who seemed too enthusiastic. As one new Vienna recruit, Wilhelm Möller, recalled: »My mother was a complete pessimist: she did not believe in our army nor in the fortunes of war: she prophesied a very unhappy time«. ³² From Tyrol there was a mixture of voices. Many of course suggested it would all be over in a fortnight, but some elders thought two years more likely; their voices were drowned out. At the railway stations in Tyrol the enthusiasm was always accompanied by an underlying seriousness. One farmer wrote in his diary: »The train was decorated with flowers, leaves and flags, but our thoughts were serious, death seemed to be not far away. The songs were sad, sad like birds on the snow«. ³³ As the trains travelled west across the monarchy and into Galicia, they were met at every station by women who cheered the soldiers with flowers, wine and cigarettes. But the men were always uncertain about their destination and how long they would be away from home. For Wilhelm Möller, the shock came at the end of August in eastern Hungary when he met his first train of wounded soldiers; he heard lurid tales about the retreat before Russian forces. »After our train departed, we felt a total change of mood in the carriage: everybody sat silently in his place and thought about [a victorious end of the war]«. In Galicia, Möller noted that, in contrast to Hungary, there was no celebration at the railway stations; instead they found a landscape of »miserable cottages, and a poor ragged people«. ³⁴

For most soldiers the real change in mood came after they entered the war zone. As one Hungarian officer - an artist in civilian life - noted, the banter and black humour of the men turned sour amidst the chaos. Time became concentrated on the present: »We think of nothing: nothing of the future, nothing of the past. Only of what is, now. What's past is gone. The future could last five minutes. The only reality is the present«. ³⁵ The memoirs of one Austrian officer, Constantin Schneider, similarly describe how events speeded up after the hundred-mile march to the frontline, how the thrilling expectation was then shattered by mass death in the first encounters with Russian forces. The boyhood boldness of many changed into fear as they entered the »danger zone«, and then horror and panic as they tried to survive in the front-line »death zone« where all rules were abandoned. ³⁶ The »spirit of 1914« - which for many had meant a quick escapade alongside other young men - became a struggle for existence as the Russian steamroller advanced. First there had been a

³² ÖStA, Kriegsarchiv, Vienna, Nachlaß Wilhelm Möller, B/180, Nr 1/I, »Meine Kriegsdienstzeit 1914-1918«, 3.

³³ Hans Heiss, »Andere Fronten: Volkstimmung und Volkserfahrung in Tirol während des Ersten Weltkrieges,« in *Tirol und der Erste Weltkrieg*, eds. Klaus Eisterer and Rolf Steiniger (Innsbruck, Vienna: Österreichischer Studien Verlag, 1995), 142, 145.

³⁴ Möller, »Meine Kriegsdienstzeit 1914-1918«, 13.

³⁵ Béla Zombory-Moldován, *The Burning of the World: A Memoir of 1914*, trans. Peter Zombory-Moldován (New York: New York Review of Books, 2014), 42.

³⁶ Schneider, *Die Kriegserinnerungen*, 121.

sense of history at work, sweeping the men of the Habsburg army forward. Now it seemed to be working against them, forcing them into a personal struggle for survival. By September the army had already lost its early euphoria, with the old officer corps decimated on the Balkan and Eastern fronts. A new life began of the survivors struggling to make sense of defeat and death. When the wounded returned home, many felt alienated either by those who mouthed sympathy and curiosity, or by the false euphoria still present. One officer returning to Budapest after a few months recalled »the unadorned and harsh reality behind all the sympathy and the solemn extolling of heroism«. The reality at home, he felt, »was that everyone had become engaged in a determined, sullen fight for life. It was a fight waged in complete silence and secrecy, but was none the less fierce for all that«. ³⁷

When then did the euphoria end on the home front? In late August 1914, when the Landsturm soldiers departed for the front there were again celebrations in many towns and signs of optimism. ³⁸ Yet already in September the lists of the dead and missing began to multiply in the newspapers. They were soon eighteen columns long in the *Klagenfurter Zeitung*, while it was in November that such lists appeared in *Slovenec* in Ljubljana. So the gap between expectation and reality began to widen at different speeds across the hinterland and no simple generalization is possible. Some people perhaps only became less enthusiastic and more detached when they learnt officially about the army's failure to take Belgrade in December or, secretly, about the horrors of the Carpathian winter campaign. Some women, with husbands or sons at the front, would remain stoical: they had to stay committed in some way for the sake of their loved ones, often channelling their »patriotism« into humanitarian work. Some men at home were simply pleased to have escaped the draft either through illness or exemption. Others – like Franz Kafka in Prague – despite his abhorrence of official patriotism, remained keen to join up in order to escape boredom at home by participating fully in some kind of »war-immersion«. ³⁹

Other individuals had been publicly sceptical from the start. It was from September that this wider »disloyalty« or detachment became clearer to the authorities and they began to react. As the early enthusiasm died away, the military welcomed new patriotic displays but found different degrees of engagement from leaders in society. For example, German politicians from Bohemia-Moravia openly supported the war, but most Czech leaders were hesitant and ambivalent. ⁴⁰ On 4 August Karel Kramář in a Czech newspaper had already failed to mention the Habsburgs when he wrote about what would happen to the Czechs after the war. ⁴¹ The implication was obvi-

³⁷ Zombory-Moldován, *The Burning of the World*, 95.

³⁸ See »Grosse patriotische Kundgebung am Alstädter Platz,« *Reichenberger Zeitung*, 29 August 1914, 5-6.

³⁹ For a discussion of Kafka's ambivalence see Mark Cornwall, »The First World War,« in *Kafka in Context*, ed. Carolin Duttlinger (Cambridge: Cambridge University Press, 2016).

⁴⁰ Šedivý, *Češi, české země a velká válka*, 52, 166-67.

⁴¹ Zdeněk Václav Tobolka, *Můj deník z první světové války*, ed. Martin Kučera (Prague: Karolinum, 2008), 13.

ous. Czech national leaders expected some reward, some imperial reform, as the price for supporting a new Habsburg war. However, there was not one simple stereotype of Czech scepticism as nationalist writers later pretended. In these early months – and also later – there were always some signs of Czech-Habsburg patriotism, a belief that a Czech future was bound up with Austrian fortunes too.⁴² The problem was that the Habsburg military did indeed suspect Czechs of disloyalty, because of their leaders' silence and because of signs of growing Czech insubordination at the front. In September for example, the politician Vaclav Klofáč, who was certainly an anti-Austrian »traitor«, was suddenly arrested without charge. It was perhaps a sign that the authorities felt the war to be entering a new phase and initial expectations required adjustment. Security had to be tightened on the home front, removing potential traitors, and strictly controlling the flow of information around the empire. It was the reality of »total war«.

* * *

In September 1914 the radical Czech newspaper *Čas* duly warned, »This war will last a long time and we are only at the beginning«.⁴³ The Habsburg regime had been preeminent in launching a war in late July and, initially, it found a lot of support for the patriotic crusade against Serbia and Russia. In this short first period, however, many expectations were floated which the state would never fulfil. Even if thousands of young men followed the call-up quite reluctantly, the best of their hopes was that it could be a short adventure with a quick victory. Instead, the soldiers became cogs in a huge military machine from which they could rarely escape except through injury, death or capture. All became, both physically and mentally, caught up in the momentum of a war which affected most parts of their lives. This included Conrad von Hötzendorf himself who was notoriously fatalistic. His confidence too was shattered early on when his son Herbert was killed, but he felt only victory could save the empire (and enable him to marry his beloved Gina).⁴⁴ Others interpreted the sacrifice in a less traditional way. Often they were stunned and silenced by what they had seen at the front, but sometimes they sought a positive way forward, a creative »rebirth« for themselves out of the destruction.⁴⁵

Civilians too, after the early euphoria, still expected benefits as the war continued. The »spirit of 1914« had exaggerated what could be achieved quickly. By 1915 the mood was changing, and hidden aspirations from peacetime began to appear. These hopes – social or national – were often contradictory; some had been there at the start of the war, hidden under the show of Habsburg patriotism, and they would slowly begin to clash with the official Habsburg war mission. For the Austro-Hungarian regime, a major task after 1914 would be to prolong the early patriotism

⁴² Ibid., 18.

⁴³ *Čas*, 8 September 1914, 1.

⁴⁴ See Lawrence Sondhaus, *Franz Conrad von Hötzendorf: Architect of the Apocalypse* (Boston, Cologne: Humanities Press, 2000), 158-59.

⁴⁵ See Zombory-Moldován, *The Burning of the World*, 126.

on the home front. Tied to the initial strategy of controlling and monitoring the popular mood, the authorities would turn to new pro-active methods of propaganda in order to justify the imperial crusade. These included annual campaigns in Austria and Hungary of subscription to war bonds; cultural exhibitions which engaged the public in a sanitized picture of the war; and war charities to aid widows, orphans and the wounded. The medium of film was a particular novelty, vastly expanded alongside the number of wartime cinemas (150 each in Vienna and Budapest by 1915), in order to entertain and educate with a patriotic message.⁴⁶

But in the end all depended on the empire winning and exiting the war with its territory intact. August 1914 had showed the authorities what patriotic unity could be like but, as we have seen, this was always a veneer which concealed many hopes and anxieties. The first public wave of optimism about a victorious Habsburg war disappeared with the summer of 1914. In its place came new expectations which matched the reality of mass death and sacrifice. The longer the war continued, the more pressure was placed upon the Habsburg authorities to deliver results in their role as protectors of the population. In this light the »spirit« which had been conjured up in August 1914 seemed quite ephemeral and also dangerous. For neither the regime nor the bulk of the population had thought seriously about how to manage life after the patriotic surge.

Sources and literature

Archive sources:

- Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Kriegsarchiv, Vienna:
 - Nachlaß Wilhelm Möller.

Literature:

- Bobič, Pavlina. *War and Faith: The Catholic Church in Slovenia 1914-1918*. Leiden: Brill, 2012.
- Cornwall, Mark. *The Devil's Wall: The Nationalist Youth Mission of Heinz Rutha*. Cambridge MA: Harvard University Press, 2012.
- Cornwall, Mark. »The First World War.« In *Kafka in Context*, edited by Carolin Duttlinger. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
- Farrar, L.L. »Reluctant Warriors: Public Opinion on War during the July Crisis 1914.« *East European Quarterly* 16, no. 4 (Winter 1982): 417-46.
- Freifeld, Alice. *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary 1848-1914*. Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press, 2000.
- Führ, Christoph. *Das k.u.k. Armeoberkommando und die Innenpolitik in Österreich 1914-1917*. Graz, Vienna, Cologne: Böhlau, 1968.
- Galántai, József. *Hungary in the First World War*. Budapest: Akadémiai kiadó, 1989.
- Glaise-Horstenau, Edmund von. *Die Katastrophe: Die Zertrümmerung Österreich-Ungarns und das Werden der Nachfolgestaaten*. Zürich, Leipzig, Vienna: Amalthea-Verlag, 1929.
- Glaise-Horstenau, Edmund von. *Ein General im Zwielicht: Die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau*. Vol. 1, edited by Peter Broucek. Vienna, Cologne, Graz: Böhlau, 1980.

⁴⁶ For a study of how these initiatives operated in Vienna, see Maureen Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire. Total War and Everyday Life in World War I* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004). Similar analyses are needed for other wartime cities of the empire.

- Glaise-Horstenau, Edmund von, ed. *Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914-1918*. Vol. 1, *Das Kriegsjahr 1914*. Vienna: Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen, 1931.
- Hajdu, Tibor. »1914: A magyar közvélemény alakulása a hadüzenet előtt és után.« [»1914: Hungarian Public Opinion before and after the Declaration of War«]. *Hadtörténelmi közlemények*, 3 (2014): 611-27.
- Healy, Maureen. *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Heiss, Hans. »Andere Fronten: Volkstimmung und Volkserfahrung in Tirol während des Ersten Weltkrieges.« In *Tirol und der Erste Weltkrieg*, edited by Klaus Eisterer, and Rolf Steiniger, 139-77. Innsbruck, Vienna: Österreichischer Studien Verlag, 1995.
- Langhans, Daniel. *Der Reichsbund der deutschen katholischen Jugend in der Tschechoslowakei 1918-1938*. Bonn: Kulturstiftung der Dt. Vertriebenen, 1990.
- Lunzer, Heinz. *Hofmannsthal's politische Tätigkeit in den Jahren 1914-1917*. Frankfurt a.M., Berne: Peter Lang, 1981.
- Moll, Martin. *Kein Burgfrieden. Der deutsch-slowenische Nationalitätenkonflikt in der Steiermark 1900-1918*. Innsbruck, Vienna, Bozen: Studien Verlag, 2007.
- Neugebauer, Wolfgang. *Bauvolk der kommenden Welt: Geschichte der sozialistischen Jugendbewegung in Österreich*. Vienna: Veröffentlichungen des Ludwig-Boltzmann-Instituts für Geschichte der Arbeiterbewegung, 1975.
- Orzoff, Andrea. »The Empire without Qualities: Austro-Hungarian Newspapers and the Outbreak of War in 1914.« In *A Call to Arms: Propaganda, Public Opinion and Newspapers in the Great War*, edited by Troy R.E. Paddock. Westport CT: Praeger, 2004, 161-99.
- Rauchensteiner, Manfred. *Der Erste Weltkrieg und das Ende der Habsburgermonarchie 1914-1918*. Vienna, Cologne, Weimar: Böhlau, 2013.
- Sanders, Ivan. »Hungarian Writers and Literature in World War I.« In *East Central European Society in World War I*, edited by Béla Király, and Nándor Dreisziger, 145-54. New York: Columbia University Press, 1985.
- Schneider, Constantin. *Die Kriegserinnerungen 1914-1919*, edited by Oskar Dohle. Vienna, Cologne, Weimar: Böhlau, 2003.
- Sondhaus, Lawrence. *Franz Conrad von Hötzendorf: Architect of the Apocalypse*. Boston, Cologne: Humanities Press, 2000.
- Stauda, Johannes. *Der Wandervogel in Böhmen, 1911-1920*, edited by Kurt Oberdorffer. Reutlingen: Verlag Harwalik, 1975-1978.
- Strobl, Karl Hans. *K.P.Qu. Geschichten und Bilder aus dem österreichischen Kriegspressequartier*. Reichenberg: Heimatsöhne, 1928.
- Šedivý, Ivan. *Češi, české země a velká válka 1914-1918*. Prague: Lidové noviny, 2001.
- Timms, Edward. *Karl Kraus: Apocalyptic Satirist. Culture and Catastrophe in Habsburg Vienna*. New Haven, London: Yale University Press, 1986.
- Tobolka, Zdeněk Václav. *Můj deník z první světové války*, edited by Martin Kučera. Prague: Karolinum, 2008.
- Valiani, Leo. *The End of Austria-Hungary*. London: Alfred A. Knopf, 1973.
- Verhey, Jeffrey. *The Spirit of 1914: Militarism, Myth and Mobilization in Germany*. New York: Cambridge University Press, 2000.
- Watson, Alexander. *Ring of Steel: Germany and Austria-Hungary at War, 1914-1918*. London: Allen Lane, 2014.
- Yates, W. E. *Schnitzler, Hofmannsthal and the Austrian Theatre*. New Haven, London: Yale University Press, 1992.
- Zombory-Moldován, Béla. *The Burning of the World: A Memoir of 1914*, translated by Peter Zombory-Moldován. New York: New York Review of Books, 2014.

Newspaper sources:

- *Bolond istók*, 1914.
- *Čas*, 1914.

- »Die Aufnahme der Kriegsnachricht in Reichenberg.« *Reichenberger Zeitung*, 26 July 1914.
- Feldberger, Rudolf. »Wandervögel.« *Burschen heraus! Fahrtenblatt der Deutschböhmen*, July 1914, 156.
- »Grosse patriotische Kundgebung am Alstädter Platz.« *Reichenberger Zeitung*, 29 August 1914, 5-6.
- *Ilustrovani list* (Zagreb), 1914.
- »Imposante patriotische Kundgebung.« *Klagenfurter Zeitung*, 31 July 1914, 1363.
- *Klagenfurter Zeitung*, 1914.
- Metzner, Karl. »Zum inneren Ausbau des österreichischen Wandervogels.« *Burschen heraus! Fahrtenblatt der Deutschböhmen*, June 1913, 11-13.
- »Mit hoz a Mikulás.« [»What Nicholas brings«] *Bolond istók*, 6 December 1914, 3.
- »Rozruch v Praze.« *Čas*, 27 July 1914.
- »Teilweise Mobilisierung des Heeres.« *Klagenfurter Zeitung*, Sonder-Ausgabe, 26 July 1914.
- »V Praze.« *Čas*, 26 July 1914.

Mark Cornwall

DUH LETA 1914 V AVSTRO-OGRSKI

POVZETEK

Zgodovinarji so analizirali »duh leta 1914« – mit o navdušenju javnosti ob izbruhu prve svetovne vojne – v več evropskih državah, udeleženi v tej vojni, niso pa še opravili poglobljene analize za Avstro-Ogrsko. Namen tega članka je nadgraditi dosedanje študije z nizom vprašanj o varljivem »duhu«: kako ga izmeriti, ali je bil spontan ali nadzorovan s strani države, kako dolgo je trajal in kako bi lahko vplival na nadaljnji potek vojne. V tiskanih zgodovinskih virih ne manjka dokazov o patriotskem navdušenju avgusta 1914. Sodobnikom se je tak odnos pogosto zdel spontan in skladen s pozitivnimi pričakovanji glede izida kratke vojne. Del tega je bilo tudi navdušenje, ki je navdajalo številne mladeniče v pričakovanju kratkotrajne pustolovščine, pa tudi patriote ali nacionaliste iz različnih delov monarhije, ki so upali, da bo vojna omogočila nekakšen »preporod« in razrešila težave iz obdobja miru. Vendar je to postavljatstvo večinoma sledilo tradicionalnemu vzorcu iz predhodnih patriotsko obarvanih dogodkov in se je vsekakor pogosto prepletalo s pričakovanji oblasti glede lojalnosti do države v kriznih časih. V tem smislu lahko razumemo sporočila Katoliške cerkve ali številnih lokalnih oblasti, ki so javno zapri-segle podporo novi »defenzivni« habsburški misiji. Tudi časopisje iz vseh koncev monarhije je ubralo skoraj enoglasno patriotsko noto, kar je delno prikrilo dejstvo, da je bila avgusta 1914 uvedena stroga cenzura razširjanja informacij. Izredna zakonodaja, ki je bila sprejeta v obeh delih monarhije, je obla- stem dejansko omogočila uravnavanje javnega razpoloženja, če je to preseglo sprejemljive parametre. V prvih mesecih se to ni zdelo tako nujno glede na javne čustvene izlive, vendar so za kulisami potekale tudi množične aretacije, zlasti južno- in vzhodnoslovanskih osumljencev. Šele pozneje so se v dnevnikih, spominih in državnih dokumentih razkrili tudi negativnejši vidiki »duha leta 1914«: tisti, ki so bili pesi- mistični glede izida vojne in sovražno nastrojeni do državnega patriotizma, zlasti pa tisti, ki jih je za sabo potegnili državna pobuda s podporo vplivnih krogov. Za številne vojake je bila pot na fronto potovanje v neznano in zato mogoče celo razburljiva pustolovščina. Duh leta 1914 se je zanje spremenil, ko so izkusili ognjeni krst na fronti in grozote »območja smrti«, ki so popolnoma preoblikovale njihov pogled na svet. Nasprotno se je začetno navdušenje večine civilistov na domači fronti poleglo malo pozneje, ko so prispeli prvi sezname žrtev in so se na njihova območja začeli zatekati begunci z vzhoda in juga. Za vse na vojaških in domačih frontah se je začel boj za preživetje, ko so se sovražnosti razvile v »totalno vojno«. Ljudje so svoje poglede prilagodili novim pričakovanjem, kaj bi jim država morala zagotoviti ob koncu spopada. Habsburški režim pa se je moral ukvarjati z vprašanjem, kako ohraniti moralo z vrsto novih patriotskih pobud. Glede na to se je »duh leta 1914« izkazal za kratkotrajnega in tudi nevarnega: ustvaril je nerealna pričakovanja, ki jih država ni bila sposobna izpolniti.

1.01

UDK: 355.65(=163.6):94"1914/1918"

Rok Stergar*

Hrana na bojiščih 1. svetovne vojne: izkušnje slovenskih vojakov

IZVLEČEK

Prehrana vojakov na bojišču je bila vedno izredno pomembna, hkrati pa je bila velik izziv za logistiko. Nezadostna preskrba namreč ni okrnila samo fizičnih sposobnosti vojakov, ampak je načinjala tudi moralno. Oskrba avstro-ogrskih vojakov v 1. svetovni vojni ni zmogla dohajati potreb in vojakovi so bili zato pogosto lačni, posebno še v zadnjih treh letih vojne.

Ključne besede: Avstro-Ogrska, prva svetovna vojna, vojaška izkušnja, prehranjevanje

ABSTRACT

FOOD ON WORLD WAR I BATTLEFIELDS: EXPERIENCES OF SLOVENE SOLDIERS

The sustenance of soldiers on the battlefield had always been very important and a great challenge for the supply and support branch of the military, at the same time. Inadequate food not only left soldiers physically weak but also dispirited. The supply of food for Austro-Hungarian soldiers in World War I failed to keep up with the demand, so they were often hungry, especially during the last three years of the war. An analysis of diaries, memoirs, and letters of Slovene soldiers enables an insight in their experiences and also identifies different factors that affected them.

Keywords: Austria-Hungary, World War I, experiences of soldiers, food

Raziskovanje vojaških izkušenj

V zadnjih desetletjih se je raziskovanje 1. svetovne vojne v Sloveniji precej okrepi-
pilo.¹ Kljub temu pa v našem poznavanju tega obdobja ostajajo pomembne bele lise

* dr., izredni profesor, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana, rok.stergar@ff.uni-lj.si

Za koristne sugestije se želim zahvaliti Petri Svoljšak in anonimnima recenzentoma. Prav tako se za pripombe zahvaljujem vsem diskutantom, ki so sodelovali v razpravi, ko sem na različnih mestih predstavljal svoje prve ugotovitve na temo prehranjevanja slovenskih vojakov v 1. svetovni vojni.

¹ Za stanje raziskav gl. Petra Svoljšak, »Prva svetovna vojna in Slovenci: Oris slovenskega zgodovinskega, publicističnega in spominskega literature o prvi svetovni vojni,« *Zgodovinski časopis* 47 (1993):

in mednje gotovo sodi vojaška izkušnja, ki zajema tako objektivne okoliščine kot tudi njihovo subjektivno doživljanje. Izšli so sicer številni vojaški dnevniki, spomini in nekatere korespondence, vendar to gradivo še ni bilo sistematično historiografsko obdelano. Vojaškim izkušnjam so zgodovinarji namenili nekaj pozornosti, vendar praviloma niso bile v fokusu zanimanja, ali pa so bile tematizirane v krajših tekstih, ki ne omogočajo zelo izčrpne obravnave. Kljub temu so zanimivi in prinašajo dragocene podatke in interpretacije. Vsekakor to velja za vrsto tekstov Marte Verginella, v katerih je analizirala avtobiografska pisanja slovensko govorečih vojakov in civilistov iz časa prve svetovne vojne.² Prav tako je kljub majhnemu obsegu zelo koristen novejši tekst Marka Štepc, trenutno verjetno najboljšega poznavalca tematike.³ Bistveno bolj ambiciozen poskus pa je Lutharjeva monografija *O žalosti niti besede*, vendar je žal predvsem reprodukcija britanskih mitov iz 60. let 20. stoletja, medtem ko napovedane rekonstrukcije emocionalne zgodovine v njej ni prav veliko.⁴

Nekoliko bolj sistematično so raziskani posamezni aspekti vojaškega življenja. Še najboljše poznamo odnos slovenskih vojakov do dvojne monarhije, države, ki jih je poslala na fronte.⁵ V raziskavah Pavline Bobič je prikazana vloga religije.⁶ Manj pa

263–87, 547–67. Idem, »Prva svetovna vojna in Slovenci 1994–2014«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 55, št. 2 (2015). Gregor Joseph Kranjc, »The Neglected War: The Memory of World War I in Slovenia«, *The Journal of Slavic Military Studies* 22 (2009): 208–35.

² Marta Verginella, »Velika vojna v avtobiografskih zapiskih slovenskih vojakov«, v: *Velika vojna in Slovenci: 1914–1918*, ur. Peter Vodopivec in Katja Kleindienst (Ljubljana: Slovenska matica, 2005), 175–84. izpiši Marta Verginella, »Soška fronta v slovenskem tisku in zapiskih slovenskih vojakov«, v: *Soški protokol*, ur. Andreas Moritsch in Gudmund Tributsch (Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba, 1994), 51–56. Marta Verginella, »La guerra è un'arte egoistica e crudele: Esperienze di guerra negli scritti di soldati austro-ungarici di nazionalità slovena«, v: *1914–1918: Scampare la guerra: Ritenenza, autolesionismo, comportamenti individuali e collettivi di fuga e la giustizia militare nella Grande Guerra*, ur. Lucio Fabi (Ronchi dei Legionari: Centro culturale pubblico polivalente, 1994), 99–107. O slovenski avtobiografski literaturi iz časa 1. svetovne vojne gl. tudi: Petra Svoljšak, »Pisanje kot zdravilo ali oznanilo bodočim rodovom: Po slovenskih spominskih poteh vélike vojne«, *Acta Histriae* 19, št. 3 (2011): 523–40. Irena Novak-Popov, »'Pozabljena' slovenska pričevanja iz vélike vojne«, *Jezik in slovstvo* 50, št. 1 (2005): 9–24.

³ Marko Štepec, »Izkušnja vojne v dnevnikih in spominih slovenskih vojakov«, v: *Sledi prve svetovne vojne v mojem kraju*, ur. Ljudmila Bezljaj Krevel (Ljubljana: Zveza prijateljev mladine Slovenije, Komisija za delo zgodovinskih krožkov, 2014), 14–23.

⁴ Oto Luthar, »*O žalosti niti besede*«, *Uvod v kulturno zgodovino vélike vojne* (Ljubljana: Založba ZRC, 2000). Cf. Brian Bond, *The Unquiet Western Front: Britain's Role in Literature and History* (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2002).

⁵ Walter Lukan, »Die politische Meinung der slowenischen Bevölkerung 1917/18 im Spiegel der Zensurberichte des Gemeinsamen Zentralsachverständigenbüros für Kriegsgefangene in Wien: (mit besonderer Berücksichtigung des Verfassers der Berichte – Milan Hodža)«, v: *Nationalismus, Gesellschaft und Kultur in Mitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert: Festschrift für Jiří Kořalka zum 75. Geburtstag = Nacionalismus, společnost a kultura ve střední Evropě 19. a 20. století: Pocta Jiřímu Kořalkovi k 75. narozeninám*, ur. Jiří Pokorný, Luboš Velek in Alice Velková (Praha: Karolinum, 2007), 217–83. Petra Svoljšak, »Slovenci v primežu avstrijske cenzure«, v: *Velika vojna in Slovenci*, 109–127. Miha Sluga, »Slovenski vojaki v prvi svetovni vojni«, *Časopis za zgodovino in narodopisje* 80, št. 1 (2009): 31–62; 80, št. 2 (2009): 82–112; 80, št. 3 (2009): 79–109. Bogdan Šteh, »Mamin paket zavrt v 'veleizdajalsko vsebino': slovenski vojak in politika med prvo svetovno vojno«, *Zgodovina za vse* 15, št. 1 (2008): 139–50.

⁶ Pavlina Bobič, *Vojna in vera: Katoliška Cerkev na Slovenskem, 1914–1918*, prev. Niki Neubauer

vemo o tem, kako so vojaki živeli na frontah in doživljali vojaške dimenzije velikega spopada. Čeprav je virov ogromno, zgodovinopisje še ni obsežneje odgovorilo na vprašanja o tem, kako so vojaki doživljali mrz in lakoto, spopade in trenutke relativnega miru, ubijanje in umiranje ... Prav tako zgodovinarji še niso celostno analizirali izkušnje množice vojnih ujetnikov; o tem je bila v zadnjih letih v mednarodnem prostoru objavljena vrsta izredno zanimivih študij.⁷ Celovita rekonstrukcija vojaške izkušnje, ali – bolje – vojaških izkušenj, torej ostaja deziderat.

Ob tem je treba pripomniti, da podobna ugotovitev velja za celotni prostor nekdanje Avstro-Ogrske. Spremembe, ki so z objavami študij Paula Fussella (*The Great War and Modern Memory*, 1975), Johna Keegana (*The Face of Battle*, 1976) in še nekaterih zajele anglosaško zgodovinopisje o 1. svetovni vojni v 70. letih 20. stoletja, sočasno ali nekoliko pozneje pa tudi nekatere druge historiografije, so precej obšle Avstrijo in druge nasledstvene države.⁸ Zato je literature o izkušnjah avstro-ogrskih vojakov malo, medtem ko je življenje vojakov na zahodnem bojišču že dobro raziskano. V novejši kratki analizi ameriški zgodovinar Jason C. Engle, ki sicer upošteva le literaturo v nemščini in angleščini, poleg spominske literature izpostavi samo študijo Isabelle Brandauer o življenju vojakov na dolomitski fronti.⁹ K temu lahko dodamo nekaj kasneje publicirane literature, zlasti razpravo Christe Hämmerle o avstro-ogrskih vojaki na jugozahodni fronti.¹⁰ Z dodatkom literature v drugih jezi-

(Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2014). Pavlina Bobič, »V dolini smrtnih senc: vera kot zatočišče slovenskega vojaka,« v: *Velika vojna in Slovenci*, 128–40.

⁷ Za avstro-ogrške vojne ujetnike gl. predvsem: Alon [zdaj Iris] Rachamimov, *POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front*, The Legacy of the Great War Series (Oxford, New York: Bloomsbury Academic, 2002). Alon [zdaj Iris] Rachamimov, »The Disruptive Comforts of Drag: (Trans)Gender Performances among Prisoners of War in Russia, 1914–1920,« *American Historical Review* 111 (April 2006): 362–82. Alon [zdaj Iris] Rachamimov, »Normalität als Travestie: Das Theaterleben k.u.k. Kriegsgefangenenoffiziere in Rußland, 1914–1920,« v: *Glanz – Gewalt – Gehorsam. Militär und Gesellschaft in der Habsburgermonarchie (1800 bis 1918)*, ur. Laurence Cole, Martin Scheutz in Christa Hämmerle-Ehrmann (Essen: Klartext, 2010), 101–26. Hannes Leidinger in Verena Moritz, *Gefangenschaft, Revolution, Heimkehr: die Bedeutung der Kriegsgefangenenproblematik für die Geschichte des Kommunismus in Mittel- und Osteuropa 1917–1920* (Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2003). Reinhard Nachtigal, *Russland und seine österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen (1914–1918)* (Remshalden: Greiner, 2003). Georg Wurzer, *Die Kriegsgefangenen der Mittelmächte in Russland im Ersten Weltkrieg* (Göttingen: Isd, 2005). Za slovenske vojne ujetnike kratko: Petra Svoljšak, »Slovenski vojni ujetniki v prvi svetovni vojni,« v: *Sledi prve svetovne vojne v mojem kraju*, 24–33.

⁸ Odličen pregled mednarodne historiografije glej v: Walter Lukan, »Zgodovinopisje o prvi svetovni vojni,« v: *Velika vojna in Slovenci*, 16–34.

⁹ Jason C. Engle, »'This Monstrous Front Will Devour Us All?' The Austro-Hungarian Soldier Experience, 1914–15,« v: *1914: Austria-Hungary, the Origins, and the First Year of World War I*, ur. Günter Bischof, Ferdinand Karlhofer in Samuel R. Williamson, Jr., *Contemporary Austrian Studies*, 23 (New Orleans, Innsbruck: Uno Press, Innsbruck University Press, 2014), 145–64. Isabelle Brandauer, *Menschenmaterial Soldat: Alltagsleben an der Dolomitenfront im Ersten Weltkrieg 1915–1917* (Innsbruck: Golf, 2007).

¹⁰ Christa Hämmerle, »Opferhelden? Zur Geschichte der k. u. k. Soldaten an der Südwestfront,« v: *Krieg in den Alpen: Österreich-Ungarn und Italien im Ersten Weltkrieg 1914–1918*, ur. Nicola Labanca in Oswald Überegger (Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2015), 155–80.

kih se nabor še razširi – v hrvaščini je v letu 2013 recimo izšla obsežna študija Filipa Hameršaka –, vendar ostaja skromen.¹¹

Moja razprava tega ne bo spremenila, saj ima omejene ambicije. Lotevam se zgolj enega – vendar pomembnega – segmenta: hrane. Pri tem želim predvsem detektirati raziskovalna vprašanja in orisati problematiko ter jo predstaviti z nekaj primeri, ne da bi hkrati že ponudil definitivne odgovore. Nekoliko celoviteje bom predstavil le problematiko virov. Kompletnejša raziskava, ki bo zajela tudi mnogo več virov, pa ostaja med načrti za prihodnost.

Tematika vojaškega prehranjevanja v 1. svetovni vojni sicer v historiografiji niti približno ni izčrpana, bistveno več je objav na temo prehranjevanja civilnega prebivalstva. Raziskovalci vojaške izkušnje se hrane pogosto dotaknejo, vendar je redko v središču zanimanja. Z osredotočenostjo na prehranjevanje vojakov izstopata monografija Rachel Duffet o britanski vojski in zbornik o prehranjevanju v evropskih vojnah 20. stoletja, ki so ga uredili Duffet, Ina Zweiniger-Bargielowska in Alain Drouard.¹² V njem je objavljena tudi razprava slovenske etnologinje Maje Godine Golija, ki je osredotočena na prehrano civilnega prebivalstva, vendar tako kot njena slovenska razprava iz leta 2012 vključuje tudi izkušnje vojakov.¹³ Prehranjevanje vojakov je tudi tema poljudno zasnovane dvojezične kuharice, ki jo je leta 2006 uredila Slavica Plahuta. Poleg številnih receptov, ki nimajo resne analitične vrednosti, vključuje tudi kratko spremno besedilo z nekaj uporabnimi informacijami.¹⁴

Skromno zanimanje za prehranjevanje vojakov v vojni je pravzaprav presenetljivo, saj je – kot sta opozorila ameriška antropologa Sydney Mintz in Christine DuBois – prehranjevanje druga najpomembnejša človekova dejavnost, takoj za dihanjem, in ima zato veliko vlogo v mnogih aspektih človeškega življenja. Tudi zato ima raziskovanje hrane in prehranjevanja v etnologiji in antropologiji dolgo zgodovino.¹⁵ Hkrati je potencialnim raziskovalcem na voljo množica virov, posledica množičnega vpoklica razmeroma pismene moške populacije. V slovenskem primeru imamo tako na voljo uradne dokumente, časopisna poročila, številne dnevnike, spomine, korespondenco in tudi nekaj literariziranih pričevanj.

¹¹ Filip Hameršak, *Tamna strana Marsa: Hrvatska autobiografija i Prvi svetski rat* (Zagreb: Naklada Ljevak, 2013).

¹² Rachel Duffet, *The Stomach for Fighting: Food and the Soldiers of the Great War*, Cultural History of Modern War (Manchester, New York: Manchester University Press, 2012). Rachel Duffet, Ina Zweiniger-Bargielowska in Alain Drouard, ur., *Food and War in Twentieth Century Europe* (Farnham: Ashgate, 2011).

¹³ Maja Godina Golija, »Hunger and Misery: The Influence of the First World War on the Diet of Slovenian Civilians,« v: *Food and War*, ur. Duffet, Zweiniger-Bargielowska in Drouard, 85–97. Maja Godina Golja, »Recepti in napotki za krizne čase: Primer slovenskega ozemlja med prvo svetovno vojno,« *Etnolog* 22 (2012): 65–80.

¹⁴ Slavica Plahuta, ur., *Kuharska knjiga – Libro di ricette* (Nova Gorica: Mestna občina Nova Gorica, 2006).

¹⁵ Sidney W. Mintz in Christine M. Du Bois, »The Anthropology of Food and Eating,« *Annual Review of Anthropology* 31 (2002): 99–119.

Viri in problemi interpretacije

Za rekonstrukcijo izkušenj so seveda ključni avtobiografski viri, ki nam s svojo izrazito subjektivnostjo omogočajo uvid v vojaško doživljanje vseh aspektov prehranjevanja. Vendar se je ob analizi tovrstnih dokumentov potrebno zavedati nekaterih omejitev. Najprej moramo upoštevati njihovo omejeno reprezentativnost, saj vsi socialni sloji niso sorazmerno zastopani. Čeprav tudi za slovensko govoreče vojake drži ugotovitev Paula Fussella, da so bili vojaki velike vojne v primerjavi s svojimi predhodniki izredno pismeni, je hkrati res, da so v vseh vojskah večino produkcije ustvarili pripadniki srednjega in višjih slojev družbe. Ne samo da so bili bolj pismeni – med nižjimi socialnimi sloji je marsikje bilo še precej analfabetizma – in navajeni pisanja, ampak so tako v vojni kot po njej praviloma imeli več časa, več pa je bilo tudi zanimanja za njihovo produkcijo. Zato med viri prevladujejo avtobiografska pričevanja častnikov in podčastnikov, navadni vojaki so bolj zastopani le med korespondenco.¹⁶ Izkušnje nižjih socialnih slojev je zaradi tega precej težje rekonstruirati, posebno ker je bila priložnost za sistematično zbiranje ustnih pričevanj zamujena.

Drugi moment, ki ga moramo upoštevati, je vprašljiva verodostojnost virov, in sicer ne samo na nivoju faktov, ampak tudi, ko nas zanima subjektivni vidik zapišanega. Na prvi pogled se zdi, da tega ni treba posebej poudarjati, saj preverjanje zanesljivosti informacij sodi med osnove kritike virov. Dejansko je pri raziskovalcih opazno zavedanje o vplivu cenzure in samocenzure na avtobiografske dokumente, zato morda ni treba izrecno opozoriti, da sta močno vplivali tudi na pisanje o hrani.¹⁷ Prav tako je dovolj razširjeno vedenje o specifikah spominskih tekstov, napisanih za ožjo ali širšo publiko. Ne samo da avtorji, ki se vojne spominjajo leta ali desetletja po njej, pozabljajo, ampak na njihovo pisanje vplivajo tudi literarne konvencije in prepričanja okolja, v katerem so pisali. Raziskave vojne memorialistike tako pokažejo odvisnost od časa nastanka in nagovorjene publike.¹⁸ Kot je z analizo serije spominov na iste dogodke, ki jih je v različnih obdobjih napisal isti avtor, izvrstno pokazal Michael Roper, pa na naracijo vpliva tudi posameznikovo predelovanje vojne izkušnje.¹⁹

¹⁶ Duffet, *Stomach*, 12–15. Jessica Meyer, *Men of War: Masculinity and the First World War in Britain*, Genders and Sexualities in History (New York: Palgrave Macmillan, 2009), 48. Verginella, »Velika vojna,« 179–81. Federico Mazzini, »Kriegserfahrungen: Italienische Soldaten an der italienisch-österreichischen Front,« v: *Krieg in den Alpen*, ur. Labanca in Überegger, 130. Cf. Paul Fussell, *Velika vojna in moderni spomin*, prev. Kostja Žižek in Katja Jenčič (Ljubljana: Studia Humanitatis, 2013).

¹⁷ Duffet, *Stomach*, 15–17.

¹⁸ Ibid., 180. Gl. tudi: Graham Dawson, *Soldier Heroes: British Adventure, Empire and the Imagining of Masculinities* (London, New York: Psychology Press, 1994).

¹⁹ Michael Roper, »Re-Remebering the Soldier Hero: The Psychic and Social Construction of Memory in Personal Narratives of the Great War,« *History Workshop Journal* 50 (2000): 181–204. V slovenski memorialistiki so morda najbolj zanimiv, na trenutke celo komičen, primer spreminjanja »Spomini« Janeza Trdine. Rokopis je namreč avtor občasno popravljaj in komentiral. Svoje prvotne trditve je med drugim večkrat označil za klevete. – Janez Trdina, *Zbrano delo*, zv. 1: *Spomini*, ur. Janez Logar, Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1946), 160, 167–68.

Toda ob vsem povedanem je opozorilo vseeno na mestu, saj je precej manj razširjeno zavedanje, da niti teksti, ki so nastajali sproti in so bili napisani za maloštevilno publiko, torej pisma in dnevniki, niso nastajali povsem brez takšnih vplivov. Pisma in dnevniki niso »neretorična pričevanja« in težko si je predstavljati, da bi bila povsem »svetovnonazorsko nekontaminirana«. ²⁰ Tudi pisma in dnevniki – če niso povsem lapidarni – so pripovedi, ki naslavljajo publiko in jih zato v večji ali manjši meri sooblikujejo družbene konvencije in ne samo samocenzura ali luknjičav spomin. Tudi v pismih in dnevnikih pisci uporabljajo retorična orodja in literarizirajo svojo vojno izkušnjo. ²¹

Zaradi vsega tega se zgodovinar pri analizi virov pogosto znajde pred vprašanjem, ali je mogoče avtorju dokumenta verjeti, oziroma, ali se je preko analize tekstov mogoče dokopati do kolikor toliko zanesljive rekonstrukcije pretekle realnosti. Na primer: so bili zapisi nižjih častnikov, da je moštvo dobro prehranjeno, da ničesar ne manjka, ilustracija dejanskega stanja, ali je pisec na ta način želel povedati, da je dobro opravil svojo nalogo, in tako potrditi samopodobo uspešnega, dobrega skrbnika? Podobno velja za vojaška pisma: so bila zatrjevanja domačim, da je vse dobro in jim nič ne manjka, rezultat samocenzure ali igranja vloge brezskrbnega in junaškega vojaka, ki se nikoli ne pritožuje? So vojaki prazen želodec zamolčali, da domačih ne bi preveč skrbelo, ali pa so bili tisti trenutek res siti? ²²

Prepričan pa sem, da kljub navedenim pomislekom ni potrebno sprejeti epistemološkega pesimizma postmodernistov in se povsem odpovedati možnosti razmeroma verne rekonstrukcije vojaške izkušnje. Namesto tega se lahko strinjamo z britanskim zgodovinarjem Richardom J. Evansom in rečemo: »V resnici se je zgodilo in v resnici lahko, če smo zelo natančni in samokritični, pridemo do branjljivih, a vedno nedokončnih sklepov o tem, kaj je vse skupaj pomenilo.« ²³ S tem optimističnim sklepom se lotimo rekonstrukcije izkušenj slovenskih vojakov v avstro-ogrski vojski s hrano in prehranjevanjem.

²⁰ Verginella, »Soška fronta,« 54. Luthar, *O žalosti*, 15. Ker Marta Verginella sicer v svojih tekstih izpričuje dobro poznavanje problematike avtobiografskih virov, lahko citirano formulacijo pripišemo neposrečeni izbiri besed. Poleg že navedenih del gl. še: Marta Verginella, »Zgodovinopisna raba avtobiografskih virov in značilnosti ženskega avtobiografskega pisanja,« v: *Avtobiografski diskurz: teorija in praksa avtobiografije v literarni vedi, humanistiki in družboslovju*, Studia litteraria, ur. Alenka Koron in Andrej Leben (Ljubljana: Založba ZRC, 2011), 95–108.

²¹ Sidonie Smith in Julia Watson, *Reading Autobiography: A Guide for Interpreting Life Narratives*, 2. izd. (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2010), 13. Joanna Bourke, *An Intimate History of Killing: Face-to-Face Killing in the Twentieth-Century Warfare* (1999; London: Basic Books, 2000), 33–37. Hameršak, *Tamna strana*, 110–12.

²² Duffet, *Stomach*, 9, 93–94. Vanda Wilcox, »Tra testo e corpo: l'esperienza fisica della Prima guerra mondiale negli scritti dei soldati,« *Memoria e Ricerca: Rivista di Storia Contemporanea*, št. 38 (2011): 36–37.

²³ Richard J. Evans, *In Defence of History*, 2. izd. (London: Granta, 2000), 253.

Organizacija prehranske oskrbe armad v začetku 20. stoletja

Hrana je osnovna človekova potreba. V medijih sicer včasih beremo neverjetne zgodbe o ljudeh, ki naj bi živeli od sončne svetlobe, toda to je le odraz človeške lahkovernosti in novinarske neprofesionalnosti. Brez hrane pač ne moremo dolgo živeti, saj z njo nadomeščamo energijo, ki jo telo porablja za delovanje. Sodobni ameriški vojaški standardi dnevno porabo energije definirajo s pomočjo REE, kar je poraba energije za zagotavljanje osnovnih življenjskih funkcij (angl. Resting Energy Expenditure), torej minimum za pokrivanje dnevnih potreb. Približen izračun za 80-kilogramskega 21-letnika je 1800 kcal, zmerna aktivnost porabo poveča za faktor 1.7, težka (recimo hoja v hrib z dodatno obremenitvijo) za 2.1 in izredna aktivnost (težki tovari, kolesarjenje v hrib ...) za 2.4.²⁴ Z nekaj poenostavljanja lahko rečemo, da je dnevna energijska potreba mlajšega odraslega moškega ob zmerni aktivnosti med 2.400 in 3.000 kcal, medtem ko jo lahko močna aktivnost dvigne preko 5.000 kcal. Na porabo vplivajo tudi okoljski dejavniki (mraz, vročina); v arktičnem mrazu lahko poraba ob zmerni aktivnosti naraste do 5.000 kcal na dan.

Seveda lahko nekaj časa preživimo z manjšim vnosom energije, vendar se razmeroma hude posledice pokažejo presenetljivo hitro. Proti koncu 2. svetovne vojne so ameriški zdravniki s skupino prostovoljcev izvedli preskus, znan kot Minnesota starvation experiment, da bi razvili metode za pomoč sestradanim žrtvam vojne v Evropi. Prostovoljecem so dnevni vnos omejili na 1.560 kcal, kar še ne velja za stradanje. Kljub temu so se v nekaj mesecih pojavile hude psihične in fiziološke posledice. Prostovoljci niso samo izgubili četrtnine svoje teže, ampak je večina trpela za depresijo ali drugimi motnjami, prišlo je tudi do samopoškodbe.²⁵

Vojske so se pred 1. svetovno vojno povsem zavedale pomena primerne energijskega vnosa za vojaško učinkovitost. Od začetka 20. stoletja je že bilo na voljo merjenje kalorične vrednosti hrane in armade so prehrano normirale v skladu s tedaj aktualnimi dognanji. Britanska norma za vojake na fronti je bila v začetku vojne postavljena na precej visokih 4.200 kcal, nekoliko nižja je bila italijanska, nemška in francoska pa sta bili s 3.200 oziroma 3.400 kcal že precej manjši.²⁶ Nekaj pozornosti so sestavljavci vojaških jedilnikov posvečali tudi sestavi, pri čemer niso upoštevali samo priljubljenosti nekaterih vrst hrane in verskih predpisov, ampak so se v manjši meri že začela uveljavljati tudi spoznanja o pomembnosti mikrohranil, predvsem

²⁴ Human Performance Resource Center, ur., *Warfighter Nutrition Guide*, pogl. 2, 5, pridobljeno 3. 9. 2015, <http://hprc-online.org/nutrition/warfighter-nutrition-guide-chapter-2-1/WFNutritionGuide2.pdf>.

²⁵ Todd Tucker, *The Great Starvation Experiment: The Heroic Men Who Starved so That Millions Could Live* (New York: Simon and Schuster, 2006).

²⁶ Podatki v literaturi se sicer ne ujemajo povsem, gl.: Duffet, *Stomach*, 35, 77–78. Maria Concetta Dentoni, »Food and Nutrition (Italy)«, v: 1914–1918-online. *International Encyclopedia of the First World War*, pridobljeno 3. 9. 2015, http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/food_and_nutrition_italy. Wilcox, »Tra testo e corpo«, 34. Peter Lummel, »Food Provisioning in the German Army of the First World War«, v: *Food and War*, ur. Duffet, Zweiniger-Bargielowska in Drouard, 15.

vitaminov. V vojaških predpisih so se uveljavila prej kot v civilni praksi, vendar je bil glavni poudarek kljub vsemu na energijski vrednosti hrane.²⁷

Pomembni pa nista bili samo količina in sestava hrane, temveč predvsem to, da je prišla do vojakov. Seveda so se poveljniki vedno zavedali, da je – kot je to ubesedil vojvoda Wellingtonski – za doseg ciljev potrebno jesti. Vendar pa je bila organizacija oskrbe s hrano pogosto zelo neadekvatna. Šele od srede 19. stoletja je v evropskih vojskah prišlo do ključnih premikov. Medtem ko so bili britanski in francoski vojaki še v času krimske vojne v marsičem prepuščeni lastni iniciativi oziroma pomoči ženskih spremljevalk, je bila do 1. svetovne vojne oskrba v celoti integrirana v vojaške strukture in profesionalizirana. V istem obdobju je velike izboljšave prinesel tudi tehnološki razvoj. Uveljavitev železniškega transporta je omogočila oskrbo armad na daljše razdalje in tako vojske – vsaj v teoriji – niso bile več odvisne od lokalne oskrbe in vodnega transporta. Železniška mreža pa se je v zadnji četrtini 19. in v začetku 20. stoletja izredno razvila, prav tako so se nekajkrat povečale prevozne kapacitete. Do velikih sprememb je prišlo tudi pri konzerviranju hrane. Že pred sredo 19. stoletja so se pojavile pločevinke, prav tako kondenzirano mleko in mleko v prahu ter nekateri drugi industrijsko predelani in konzervirani prehranski proizvodi, ki so bistveno olajšali oskrbo, saj so se zaloge manj kvarile.²⁸

Vse to je v začetku 20. stoletja generalštabom omogočilo, da so bodočo vojno pričakovali s precejšnjim zaupanjem v dobro delovanje sistema prehranske oskrbe vojakov. Tudi avstro-ogrske oborožene sile so sistem skrbno načrtovale, njegovo delovanje pa večkrat preskusile na manevrih. Skrbele so tudi za posodabljanje opreme in v tem okviru nekaj let pred vojno, leta 1909, kupile več tisoč kuhinj na vozovih in v zabojih, da bi vojake razbremenile časovno zamudnega večernega pripravljanja hrane. Takšne kuhinje je dobila vsaka četa oziroma eskadron. Poskrbljeno je bilo tudi za čas neoptimalnega delovanja sistema, saj so enote imele zaloge, ki naj bi zadostovale za slab teden bojevanja.²⁹ Zadnjo, tako imenovano železno rezervo, so vojaki nosili s seboj. Znameniti dunajski skladatelj in violinist Friedrich Kreisler, ki je leta 1914 kratko služil v graškem črnovojniškem polku, se spominja, da je v prepolnem nahrbtniku nosil tudi konzervirano meso, riž, kavni ekstrakt, prepečenec in sol ter sladkor.³⁰

A tehnološki razvoj, izpopolnitev železniškega omrežja, skrbno načrtovanje in vse drugo ni moglo rešiti problema oskrbe na taktičnem nivoju, ki se je močno zaostрил z

²⁷ Duffet, *Stomach*, 35, 58. Slavica Plahuta, »Prehrana civilistov in vojakov na Goriškem v času bojev na Soči: 1915–1917,« v: *Kuharska knjiga*, ur. Plahuta, 11.

²⁸ John Keegan, *A History of Warfare* (1993; London: Pimlico, 1994), pogl. »Logistics and Supply,« 301–15. Martin van Creveld, *Supplying War: Logistics from Wallenstein to Patton*, 2. izd. (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2004), 82–108, 111–12.

²⁹ Walter Wagner, »Die k.(u.)k. Armee – Gliederung und Aufgabenstellung,« v: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, ur. Adam Wandruszka in Peter Urbanitsch, zv. 5, *Die bewaffnete Macht* (Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1987), 560–67.

³⁰ Fritz Kreisler, *Four Weeks in the Trenches: The War Story of a Violinist* (Boston, New York: Houghton Mifflin, 1915), 13. Gl. tudi Plahuta, »Prehrana civilistov in vojakov,« 11. Wagner, »Die k.(u.)k. Armee,« 567.

eksponentnim povečanjem armad in prav takšnim povečanjem potreb po vojaškem materialu in hrani ter pijači za ljudi in živali. Medtem ko so železnice dohajale rast potreb po oskrbi na večje razdalje, taktična oskrba še ni doživela tehnološke revolucije, ampak je še vedno temeljila na delu ljudi in živali. Zato se je taktična mobilnost enot od vojn za nemško združitev do začetka 20. stoletja zmanjšala; v grobem se je celo prepolovila s 100 na 50 milj, razdalja od zadnje železniške postaje, na kateri so enote lahko računale na delovanje oskrbe.³¹

Začetek spopada: preskus sistema v praksi

Toda na začetku spopadov ti problemi še niso bili očitni, čeprav so jih specialisti za logistiko zaznali že pred začetkom vojne. Slovenski popularni časnik *Tedenske slike* je ob koncu septembra 1914 še optimistično zapisal, da je »[z]a prehrano vojske ... dobro poskrbljeno. Vsak vojak dobi dovolj dobre in tečne hrane.«³² Dejansko začetne izkušnje slovenskih vojakov, podčastnikov in častnikov niso bile slabe. Predvsem slednji so ob mobilizaciji poskrbeli za privatne zaloge, tako da niso bili samo siti, ampak so se obenem postopoma privadili na vojaško prehranjevanje. Janko Hacin, rezervni nadporočnik, je na poti v Bosno jedel svojo »klobaso, salamo in sir«, pa tudi »pečeno gos«, ki jo je z njim delil zdravnik na poti v vojsko.³³

Hacin je v Bosni doživel tudi drugo pogosto značilnost začetnega obdobja: obdarovanje s hrano s strani civilistov. Kot poveljujoči častnik je od župana Tuzle za vojake dobil tobak in »čokolade, vina, konjaka, klobas itd.«³⁴ Čeprav tudi vojaški dnevniki in spomini potrjujejo potrebo po relativizaciji vojnega navdušenja, in sicer v vseh državah, je bilo v prvih tednih navdušencev vseeno dovolj, hrane pa tudi, ter je odhode prvih enot na fronto praviloma zaznamovala obilica hrane. Polna so bila tudi vojaška skladišča, enote pa so bile še na območjih mobilizacije in koncentracije, tako da je sistem dobro deloval. V začetnem obdobju vojne so se nekateri britanski vojaki celo zredili, podobno je slabo leto kasneje veljalo za italijanske. Vendar razlog ni bila le dobra in obilna hrana v vojski, ampak tudi slaba prehranjenost velikega dela vojakov v civilnem življenju. Redni in predvsem z mesom bogati obroki so bili za revne mobilizirance ali prostovoljce pomembna pridobitev.³⁵

Vendar so se v avstro-ogrski vojski že od začetka mobilizacije kazale ali vsaj nakazovale težave. Kljub temu da so imele enote mobilne kuhinje, so po nepotrebnem izgubljale veliko časa z večurnimi pavzami za hrano. Še huje je bilo, da ob začetku ofenzive na balkanskem bojišču vse oskrbovalne kolone niso dosegle načrtovanih

³¹ Van Creveld, *Supplying War*, 112–13.

³² »Kako prehranijo armado,« *Tedenske slike*, 23. 9. 1914, 5, 9–10.

³³ Janko Hacin, *Vsi ti mladi fantje* (Ljubljana: Slovenska matica, 2002), 25.

³⁴ Ibid., 26. Nekaj podobnega se je morda – gotovo pa v manjši meri – dogajalo po vstopu Italije v vojno, maja 1915. Vendar pa Matičičev opis navdušenih domačinov, ki vojakom nosijo krompir in češnje, ne zveni prepričljivo. – Ivan Matičič, *Na krvavih poljanah: Trpljenje in strahote z bojnih pohodov bivšega slovenskega planinskega polka* (1922; Ljubljana: Karantanija, 2006), 20–21.

³⁵ Duffet, *Stomach*, 77. Wilcox, »Tra testo e corpo,« 34–36.

položajev.³⁶ Po prečkanju srbske meje in z oddaljevanjem od železniških postaj so se težave samo še povečevale, saj so bile enote odvisne od oskrbe po težavnem terenu z izredno slabo prometno infrastrukturo. Več dni so ostajale brez pijače in sveže hrane ter so bile odvisne od rezerve, ki so jo vojaki nosili s seboj. Prav izčrpanost, ki je bila tudi posledica pomanjkljive oskrbe s hrano, je bila med ključnimi razlogi za poraz 21. domobranske divizije na Cerski planini in s tem za neuspeh prve avstro-ogrske ofenzive v Srbijo.³⁷

Podobna je bila situacija na drugih bojiščih. Oskrbovalne kolone, tudi mobilne kuhinje, so s težavo dohajale pehoto, ali pa je sploh niso, tako da so bili vojaki prisiljeni pojesti železno rezervo oziroma so bili lačni. Že omenjeni Janko Hacin, ki je bil ob koncu leta na vzhodu, je v svoj dnevnik 14. decembra zapisal: »Medtem ko je predvčerajšnjim prišel tren za nami šele ob 12. uri ponoči, so včeraj okoli polnoči prišle za nami samo kuhinje, ostali tren pa šele danes opoldne« in dodal: »Moštvo ni včeraj jedlo ničesar. Le zjutraj je dobilo kavo in isto tudi zvečer.« Dva dni pozneje pa je napisal: »Vojaki grejejo svoje konzerve na ognjih, kajti naše kuhinje so ostale v blatu daleč za nami.«³⁸ V posameznih primerih so si enote v takšnih situacijah pomagale z lokalno oskrbo – Ciril Prestor je v času novembrske ofenzive v Srbijo v dnevnik zapisal, da je »[k]okoši, prašičkov in vsega dovolj« – vendar le, če zaloge še niso bile izčrpane.³⁹

Ko pa je na terenu vsega zmanjkalo, so bile čete, ki so bile predaleč od železnice, v velikih težavah, saj oskrba z vozovi ni zmogla dostaviti potrebnih količin hrane, posebno še, če je bil teren težko prehoden. Celó v propagandnih *Tedenskih slikah* so septembra 1914 priznali: »Jako težavno delo je imel provijantni tren, ki se je v močvirju pomikal dalje le z najhujšim naporom in seveda včasih tudi z zamudo.«⁴⁰ Še jasneje je položaj v dnevniku opisal Hacin:

Tu v Włodzimierz u ni dobiti ničesar. Pred nami so bili tu pet tednov Rusi, za njimi Nemci in sedaj mi. V celi vasi ni kg moke, le malo, pa zelo malo krompirja. Bukvica, moj korporal, ga je kupil pri gospodinji in spekel. Od kuhinje je danes moštvo dobilo le krompir. Za jutri je kupil Koukal tri vole, ki so jih takoj pobili in odrli na zeleni trati ob najlepšem dežju.

Predvčerajšnjim je povedal nek štabni zdravnik, da je vsako oskrbovanje nemogoče. Ker je pot tako dolga, pridejo vozovi do čet že čisto prazni, »weil die Verpflegsstaffeln sich selbst verzehren«. ... Konji dobijo namesto ovsá in sena samo slamo in je zato povsod ob poti vi-

³⁶ Manfred Rauchensteiner, *Der Tod des Doppeladlers: Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg* (Graz, Wien, Köln: Böhlau, 1997), 119, 129. John R. Schindler, »Disaster on the Drina: The Austro-Hungarian Army in Serbia, 1914,« *War in History* 9 (2002): 162. Standardna študija avstro-ogrske mobilizacije je sicer: Norman Stone, »Die Mobilmachung der österreichisch-ungarischen Armee 1914,« *Militär-geschichtliche Mitteilungen* 16 (1974): 67–95.

³⁷ Schindler, »Disaster on the Drina,« 171, 176.

³⁸ Hacin, *Vsi ti mladi fantje*, 31–33.

³⁹ Luthar, *O žalosti*, 130–31. Prestorjev dnevnik je bil že prej integralno objavljen v: Eva Holz, »Dnevnik Cirila Prestorja iz 1. svetovne vojne,« *Kronika* 34, št. 1/2 (1986): 72–88.

⁴⁰ *Tedenske slike*, 23. 9. 1914, 3.

deti žalostne ostanke poginulih. Tu sem slišal, da so vse daljše operacije izključene, dokler ne bo popravljena železnica Częstochowa—Piotrków, ker je nemogoče ljudi preživeti.⁴¹

Razlogi za težave pri oskrbi

Seveda se zastavlja vprašanje, zakaj je ob vsem načrtovanju že od začetka spopadov prihajalo do takšnih situacij. Razloge lahko iščemo v vrsti dejavnikov, med katerimi so na prvem mestu prav gotovo količine materiala, ki ga je bilo potrebno pripeljati na fronto. Za ilustracijo pogledjmo nemški primer: že v prvih dveh letih vojne so enotam dostavili skoraj 1.2 milijona ton moke, milijon glav goveda, milijon prašičev, skoraj 600.000 ovc in še 275.000 ton mesa v konzervah, 62.500 ton kave in 15.000 ton kakava in čaja, 2.7 milijona hektolitrov piva. S cigaretami in cigarami so količine dosegle 8 milijonov ton.⁴² Toda to je bil vrh ledene gore, saj moramo prišteti še moštvo, vojni material (orožje, strelivo ...) in ogromne količine krme za vlečne živali pri artileriji in taktičnem transportu. Britanci so recimo med vojno na zahodno fronto pritorovali skoraj pet in pol milijonov ton krme, kar je bilo celo nekoliko več, kot je tehtalo pripeljeno strelivo.⁴³

Transportne zmogljivosti vseh vojskujočih se držav so zaradi ogromnih potreb delovale na skrajnem robu zmogljivosti in kljub temu včasih niso dohajale zahtev. Kot sem že omenil, so bile težave očitne predvsem na taktičnem nivoju, saj je bila strateška logistika ob delujočem železniškem omrežju dovolj dobro rešena. Drugače je bilo, ko je bilo vse potrebno transportirati z vozovi, tovarno živino ali peš. Ker je pehotna divizija dnevno potrebovala okrog 40 ton prehranbnega materiala, kar je od 50 do 100 vozov, so se hitro pojavili problemi.⁴⁴ Posebno tam, kjer je bilo cestno omrežje v slabem stanju in je bilo cest malo, je pratež hitro zatrpal vse poti. Dnevnik, pisma in spomini vojakov pričajo, da se je na Balkanu in v Rusiji to pogosto dogajalo. Zdravnik Otto Hawlina, rezervni stotnik, je 22. avgusta 1914 nekje v Galiciji zapisal: »Zaradi divizijskega prateža pogosto prihaja do zastojev«, 8. septembra pa dodal: »Dolgo čakamo na cesti, da je pratež mimo.« Nato je 13. septembra zapisal: »Zaradi zastojev prateža se pomikamo zelo počasi in pogosto zelo dolgo čakamo na poti«, 17. septembra: »Cele ure stojimo na cesti, ki jo je zatrpal pratež«, in 19. septembra: »Vendar spet neskončni zastoji s pratežem.«⁴⁵

V takšnih situacijah se je oskrba iz skladišč močno upočasnila ali povsem ustavila in kratko so potegnili vojaki, saj je bil za vojsko na prvem mestu vojni material, nato krma in šele nazadnje prehrana za vojake, čeprav je bilo poveljnikom jasno, kako pomembna je. A hkrati so vedeli tudi, da je lačen vojak z delujočo puško in ustrezno

⁴¹ Hacin, *Vsi ti mladi fantje*, 35.

⁴² Lummel, »Food Provisioning in the German Army«, 18.

⁴³ Duffet, *Stomach*, 108.

⁴⁴ Brandauer, *Menschenmaterial Soldat*, 205.

⁴⁵ Otto Hawlina, »Galicija 1914: Vojni zapiski od junija 1914 do januarja 1915«, prev. Peter Hawlina, neobjavljen rokopis. Petru Hawlini se zahvaljujem, ker mi je odstopil prevod dnevnika, ki je v privatni lasti.

zalogo streliva vojaško bistveno učinkovitejši kot sit vojak s pokvarjeno puško ali brez streliva.

Nezadostnost taktične logistike, ki je v največjem delu še vedno temeljila na delu ljudi in živali, je bila očitna predvsem v trenutkih premikov. Ko so bile vojske stacionarne, se je sistem stabiliziral in težave niso bile nerešljive. Oskrba na zahodni fronti je bila zato praviloma stabilna, medtem ko je bil položaj na balkanskem bojišču in na vzhodu, kjer se je boril velik del avstro-ogrskih armad, drugačen. Bojevanje na obeh frontah je bilo bolj mobilno, zaznamovali so ga veliki in razmeroma hitri premiki fronte, zato je bilo oskrbo mnogo težje zagotoviti. Avtobiografski viri slovenskih vojakov to potrjujejo, saj so pogosti zapisi, ki omenjajo težave ali celo zlom oskrbe ob večjih premikih. Takrat so bili vojaki neredko – kot je med umikom pred Rusi julija 1915 zapisal Ciril Prestor – »[l]ačni kot volkovi.«⁴⁶ Na jugozahodni fronti, kjer so bile linije veliko bolj statične, je bilo takšnih situacij manj, saj je vojska do bojišča zgradila obsežno transportno infrastrukturo, ki je poleg cest zajemala tudi žičnice in predvsem bojiščne železniške proge.⁴⁷ Nemalo pa je k zanesljivosti oskrbe prispevala tudi manjša razsežnost bojišča.

Zato pa je bila v bojih z Italijo, predvsem na Krasu, moteč element velika intenzivnost spopadov. Večja gostota vojaštva in oborožitve je privedla do pogostejšega in močnejšega obstreljevanja, pogosto skoncentriranega prav na oskrbovalne linije. Frontna črta je bila namreč po začetnem obdobju že tako utrjena, da je bil učinek artilerijskega ognja majhen, medtem ko so bile dostopne poti bolj izpostavljene. V času najhujših spopadov se je z vso ostrino pojavil problem zadnjih sto ali dvesto metrov, ki so ga zelo dobro poznali na zahodni fronti. Med drugim so ga poskušali reševati z nočno dostavo hrane. Franjo Malgaj opisuje oskrbo med boji na Doberdobski planoti: »Ker podnevi sploh ni smel nihče pokazati glave iz svojega bivališča, so nam hrano prinašali le ponoči. ... Vzдолž rova so nosili kotle z menažo.«⁴⁸ V času najbolj intenzivnih spopadov hrane včasih niti v temi ni bilo mogoče spraviti do vojakov na frontni liniji. Malgaj je zapisal: »Zgodilo se je, da so nam Lahi z granatami pobili tovarno živino, ki nam je ponoči prinašala proviant (hrano ali črno kavo).« Poljski vojak iz Galicije, ki se je tudi boril nekje na Krasu, pa se spominja: »Bila so tudi taka obdobja, da po tri dni nismo nič jedli, ker so po poti umrli ti, ki so šli po hrano, ali pa je bilo obstreljevanje tako gosto, da nisi mogel pokazati glave.«⁴⁹

V manjši meri, a vseeno, se je nekaj podobnega dogajalo tudi na vzhodu – Jože

⁴⁶ Luthar, *O žalosti*, 144.

⁴⁷ Walther Schaumann, *Die Bahnen zwischen Ortler und Isonzo 1914–1918* (Wien: Bohmann, 1991). Stane Kumar, »Vojaške železnice na Slovenskem,« *Kronika* 33, št. 1 (1985): 58–61. Dejan Colja, »Vojaške železnice v naših krajih,« v: *Črni Vrh pod Avstro-Ogrsko* (Črni Vrh nad Idrijo: samozaložba, 2014), 145–72.

⁴⁸ Franjo Malgaj, *Vojni spomini 1914–1919*, ur. Marijan F. Kranjc in Janko Štampfl (Maribor: Pro-Andy, 2009), 101.

⁴⁹ Ibid., 102. Poljski vojak je cit. pri Michał Janik, »Front Soczy w relacjach i wspomnieniach Polaków,« neobjavljen referat s simpozija *W Galicji i nad Soczą : Polacy i Słoweńcy na frontach I wojny światowej*, Krakov, 29.–30. maj 2014. Tekst bo predvidoma v letu 2015 natisnjen v zborniku s simpozija, kolegu Janiku pa se zahvaljujem za posredovani rokopis.

Hameršak opisuje »neznosno žejo«, posledico silovitega ruskega obstreljevanja –, in tako tam kot na jugozahodni fronti so enako težavo imeli nasprotniki. Zato je včasih prišlo do neformalnih premirij, ki so omogočala vsaj za silo nemoteno prehranjevanje.⁵⁰ Vendar so bila vedno krhka, pogosto so se končala zaradi preveč razvnetih vojakov ali častnikov na tej ali oni strani. Primer najdemo v dnevniku Janka Hacina, ki opisuje, kako se je v začetku leta 1915 na njegovem odseku fronte oblikoval tihi dogovor, da »mi nanje ne streljamo in ... zato tudi oni ne streljajo.« Toda položaj se je spremenil po prihodu novega polka v strelske jarke:

A enkrat proti večeru je prišla k Rusom kuhinja in tu se je naenkrat prikazalo 12 Rusov. Par ostrostrelcem žilica ni dala miru, bum, bum in 8 Rusov je padlo na tla. Od takrat se Rusi seveda revanžirajo z enakim.⁵¹

Izkušnje z zahodne fronte govorijo, da je bilo popuščanja nasprotniku s trajanjem spopadov vse manj, medtem ko se za vzhodno fronto zdi, da to ne drži. Jože Hameršak, rezervni podčastnik v 35. pešpolku, v spominih navaja zanimivo epizodo iz drugega vojnega leta, iz avgusta 1915. Patrulja, ki jo je vodil, je v vasi, ki je bila med bojnim linijama, naletela na skupinico ruskih vojakov, jih poskusila zajeti, vendar se Rusi niso želeli vdati. Napeta situacija se je končala nepričakovano:

Njihov poveljnik nam pravi: Predajte se raje vi, nič hudega se vam ne bo zgodilo in lačni ne boste. Tako smo se pogajali nekaj časa in drug drugemu zagotavljali, da ne bomo šli z drugimi. Tudi oni so bili na obhodu, samo da je bilo Rusov dvanajst, nas pa pet.

Nagovarjali so nas, naj prisedemo k njim, da nas bodo pogostili. Dali so nam častno besedo, da nas bodo pustili popolnoma svobodno oditi. Sedeli so bili okrog mize, ki je bila lepo obložena s kruhom in špehom.

Ko vse to vidimo, se nam cedijo sline in želodec nas priganja, da naj prisedemo. Nazadnje še mi odložimo puške ter posedemo med Ruse. Je pač imel njihov kruh in špeh več moči kakor mi. Dali so nam kruha in špeha, mi pa njim cigarete.⁵²

Nekateri podatki kažejo, da so se tudi na jugozahodnem bojišču podobne prakse ohranile skozi celotno vojno, in sicer predvsem v gorah, kjer so se spopadale manjše enote. Še več, Mark Thompson opozarja, da so le na tem bojišču dokumentirani primeri, ko je do neformalnih premirij prišlo sredi najhujših bojev. Nekajkrat se je zgodilo, da ena stran ni več zdržala neusmiljenega masakra in je ustavila ogenj ter nasprotnike pozvala, da tudi oni nehajo streljati.⁵³ Vsekakor se je kaj takega zgodilo le izjemoma, medtem ko so bili manjši, skorajda individualni dogovori pogostejši.

⁵⁰ Duffet, *Stomach*, 120–23. Mark Thompson, *The White War: Life and Death on the Italian Front 1915–1919* (2008; London: Basic Books, 2009), 149–51. Za citat gl. Jože Hameršak, *Skoz prvo svetovno*, ur. Milan Dolgan (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1994), 15.

⁵¹ Hacin, *Vsi ti mladi fantje*, 86–87.

⁵² Hameršak, *Skoz prvo svetovno*, 24.

⁵³ Thompson, *The White War*, 1–3. Mazzini, »Kriegserfahrungen,« 139.

Andrej Zlobec v spominih pripoveduje, da je s svojimi italijanskimi nasprotniki redno komuniciral, ko je bil sam v opazovalnici na znameniti Col di Lana. Italijanski vojaki so ga celo vabili, da bi z njimi igral karte za hrano, česar pa si vendar ni upal storiti.⁵⁴ Karel Jagodič, enoletni prostovoljec celjskega 87. pešpolka, pa je v dnevnik zapisal, kako so s tovariši na Škabrijelu pri miru pustili italijanskega vojaka, ki je z bojišča nosil ranjenca. Namesto da bi streljali, so »strme [občudovali] junaštvo«.⁵⁵

Vsekakor bi bilo problematiko vredno še sistematično raziskati. Gotovo pa je na vseh bojiščih, tudi tam, kjer se je bojevala avstro-ogrska vojska, prihajalo do načrtnega obstreljevanja kuhinj ali dostopnih poti in frontnih jarkov v času obrokov, da bi preprečili dostavo hrane in prehranjevanje.⁵⁶ »Okrog 5h popoldne ruska artilerija okrog naših kuhinj«, je 28. julija 1915 lapidarno zapisal rezervni nadporočnik Franc Zupančič, medtem ko je v začetku septembra 1917 Jože Selan v svoje zapiske zabeležil, da je »pri menaži ... (Italjan) metal gas granate«.⁵⁷ Takšno nadlegovanje je brez dvoma imelo vojaški smisel, saj je izčrpavalo nasprotnikove vojake.

Zadnji dejavnik, ki ga velja posebej omeniti, je vreme. Na prehranjevanje je vplivalo na dva načina. Na eni strani so ekstremne vremenske razmere, mraz ali vročina, povečevale potrebe po vnosu hrane ali pijače. Zlasti s Krasa imamo kup pričevanj o vplivu hude poletne vročine na počutje vojakov, ki so le redko dobili dovolj pijače. Mark Thompson navaja avstro-ogrskega častnika, ki pravi, da je vroče sonce sušilo drevesno listje in travo ter vojaške čutarice, jeziki so ob pomanjkanju vode in druge pijače otekali.⁵⁸ Podobno je položaj opisal Franjo Malgaj: »Vode nismo imeli niti za piti ... Vojaki so prosili za vodo, ust niso mogli več zapirati zaradi sopare. ... žejo ... smo trpeli dva dni. Če pa smo na srečo dobili vodo, potem jo je dobil vsak le toliko, da si je za nekaj minut namočil suho grlo.«⁵⁹ Analiza poljskih virov pokaže, da so vojaki dnevno dobivali le od pol do enega litra vode, in sicer za pitje in osebno higieno. Slednji so se zato običajno odpovedali.⁶⁰ Pomanjkanje vode so doživljali tudi vojaki drugih vojsk, Britanci in drugi zavezniki morda najbolj izrazito pri Galipoliju, ni pa bilo značilno le za vroče kraje, ampak se je težava pojavljala tudi v visokogorju.⁶¹

Vreme je po drugi strani vplivalo na zanesljivost oskrbe. Predvsem bojevanje v visokogorju, v Dolomitih so se vojaki bojevali tudi nad 3.000 metri, je oskrbo s hrano

⁵⁴ Andrej Zlobec, *V viharju prve svetovne vojne*, ur. Dušica Kunaver, V vihuri petih vojn, 1 (Ljubljana: samozaložba, 2010), 137–41.

⁵⁵ Karel Jagodič, »Med življenjem in smrtjo: Iz dnevnikov in pisem iz I. svetovne vojne,« ur. Janko Moder, *Borec : Revija za zgodovino NOB in obranjanje revolucionarnih tradicij* 40 (1988): 702.

⁵⁶ Duffet, *Stomach*, 121.

⁵⁷ Franc Zupančič, *Dnevnik: 1914–1918*, ur. Jasmina Pogačnik (Ljubljana: Slovenska matica, 1998), 29. Stanislav Južnič, »Soška fronta v zapisih Jožeta Selana iz Novih sel,« *Kronika* 46, št. 3 (1998): 95.

⁵⁸ Thompson, *The White War*, 108.

⁵⁹ Malgaj, *Vojni spomini*, 102.

⁶⁰ Janik, »Front Soczy«. Zelo zanimivo je tudi besedilo Andreja Zlobca, ki je tedaj še kot civilist sodeloval pri dostavljanju vode na fronto, opazoval pa je tudi izgradnjo vodovoda, ki je precej omilil probleme: Zlobec, *V viharju*, 41–43, 66–70.

⁶¹ Duffet, *Stomach*, 164–65. Hämmerle, »Opferhelden?«, 174.

postavljalo pred velike izzive. V ekstremnih pogojih, ko se je zaradi višine in mraza poraba energije močno povečala, je bila dostava težavna v vseh letnih časih in v vsakem vremenu, medtem ko je bila v slabem vremenu, posebno ob močnem sneženju, nemogoča. Rezervni poročnik 17. pešpolka Franc Rueh je položaj sredi decembra 1916 orisal: »Začel je padati sneg in nas popolnoma zasul, da sta cesta ... in železnica popolnoma prekinjeni. Popolnoma je ustavljen ves promet na železnici.«⁶² V Alpah in Dolomitih pa je snežilo pogosto, občasno celo v poletnih mesecih. Takrat so bile posadke na izpostavljenih mestih več dni odrezane od oskrbe in odvisne od rezerv, ki so bile sicer prav zaradi muhastega vremena večje, a včasih niso zadostovale in so vojaki stradali. To je povečevalo možnost poškodb, predvsem ozeblin, in bolezni ter krhalo moralo.⁶³ Ciril Prestor, ki je lačen doživel junijski sneg in mraz v trdnjavi Forte Cherle, na višini 1445 m, je svoje občutke strnil: »Fental bi se če bi človek tako rad ne živel.«⁶⁴ V takšnih situacijah so poveljniki izboljševali razpoloženje in preganjali mraz ter lakoto s pomočjo vina in žganih pijač, kar pa je bil zasilen ukrep, ki predvsem v gorah ni mogel prinesiti dobrih rezultatov.⁶⁵

Seveda sneg in mraz oskrbe nista oteževala ali onemogočala zgolj na jugozahodnem bojišču, gore so bile tudi na vzhodu, precejšen problem sta predstavljala tudi v nižinah. Janko Hacin je med boji na ruskem bojišču ob koncu decembra 1914 v svoj dnevnik zapisal: »Večerjo oz. kosilo smo čakali zaman. To je bilo tem bolj usodno, ker je proti jutru začelo snežiti in deževati in je bil mraz toliko bolj neznosen, ker so bili želodci prazni«, malo pozneje pa si je Ciril Prestor, ki je bil takrat tudi na vzhodu, zabeležil: »Mraz vedno hujši, pota slaba, jedli manj, skladišča daleč za nami, treba je bilo za moštvo slanine kruh [sic] in gorak čaj z rumom. 36 stopinj mraza.«⁶⁶

Le nekoliko manjša nevšečnost je bil za vojake in logistiko dež. Napolnil je jarke, močil obleko in obutev, ceste in poti pa je blato naredilo slabo prehodne ali neprehodne. Septembra 1915 je Otto Hawlina opisal posledice deževja, ki so jih poznali tudi vsi drugi:

Močno dežuje, pravi dež. Ob devetih zjutraj smo še vedno na istem mestu na cesti in tudi danes bomo težko prišli do Tarnowske, našega cilja. ... Do šestih zvečer nismo še naredili dveh kilometrov, ko so bile ceste tako razmehčane in blatne, da smo imeli zaradi prateža, ki je bil pred nami vedno znova zastoje. Kolesa so se nam včasih pogrezala do osi.⁶⁷

⁶² Franc Rueh, *Moj dnevnik: 1915–1918*, ur. Igor Vilfan (Ljubljana: Slovenska matica, 1999), 83.

⁶³ Hämmerle, »Opferhelden?«. Brandauer, *Menschenmaterial Soldat*, 219–20. Za italijansko vojsko, ki je imela podobne, v začetku celo večje, težave, gl.: Thompson, *The White War*, pogl. »Whiteness«, 193–206 in passim. Mazzini, »Kriegserfahrungen«, 136–37.

⁶⁴ Luthar, *O žalosti*, 162.

⁶⁵ Brandauer, *Menschenmaterial Soldat*, 221–22.

⁶⁶ Hacin, *Vsi ti mladi fantje*, 50. Luthar, *O žalosti*, 138.

⁶⁷ Hawlina, »Galicija 1914«, vpis za 20. september 1914.

Poskusi reševanja logističnih težav

Težave z logistiko niso bile nepredvidljive in vojske so se jih dejansko zavedale že pred vojno. Zato so v avstrijskem primeru načrtovali, da se bodo enote v kar največji meri oskrbovale lokalno. Velik delež hrane za vojake naj bi pridobili v neposredni bližini bojišča, in sicer s prostovoljno ali prisilno prodajo, lahko pa tudi z zaplembami. Toda kmalu se je pokazalo, da je bilo takšno načrtovanje povsem nerealno, saj potrebnih količin preprosto ni bilo mogoče ne kupiti ne zapleniti.⁶⁸

Obremenitev transportnih zmogljivosti s prevozom hrane je armada poskušala zmanjšati na druge načine. Tudi zato so poskušali zaloge čim bolj izkoristiti. Porabili so tudi tiste dele živali, ki bi sicer končali kot klavni odpadki; iz njih so delali klobase, goveji in prašičji sečni mehurji ter osrčniki pa so bili uporabni kot vrečke za tobak in celo kot grelci za noge.⁶⁹ Poleg tega so se, kjer so bili ustrezni pogoji, lotili pridelovanja hrane. Britanska vojska na zahodni fronti se je osredotočila na pridelovanje hitro pokvarljivih pridelkov, predvsem zelenjave, v zaledju Soluna pa so po izkrcanju skupaj s Francozi ustanovili celo kmetijsko šolo in organizirali nekaj vzorčnih kmetij.⁷⁰ Avstro-ogrska vojska vojakov ni samo pošiljala domov na žetveni dopust, ampak se je vsaj epizodno prav tako lotila pridelave hrane na bojišču. Ciril Prestor je na primer zapisal, da so sredi aprila 1918 v Furlaniji »700 kg krompirja vsadili.«⁷¹

Vendar učinki teh prizadevanj niso bili veliki in ob vseh težavah je pravzaprav presenetljivo, da so bili vojaki, podčastniki in častniki kadarkoli siti. Toda viri dovolj jasno kažejo, da so bili tudi takšni trenutki in je torej logistika del časa vendarle solidno delovala. »Hrano imamo dobro«, »Za jesti in piti dovolj«, »Ko zberem celo kompanijo, smo se pošteno menažirali«, »Kruha je dost«, so samo nekateri komentarji, ki to potrjujejo.⁷² Vendar ob branju virov vendarle prevladuje vtis, da so bili vojaki večkrat lačni kot siti. Pogosto lakoto avstro-ogrskih vojakov omenja tudi literatura.

Razlike v dostopu do hrane

Nedvomno pa je bilo v tej splošni podobi veliko različnih situacij. Ali je bil vojak lačen ali sit, ni bilo odvisno samo od delovanja vojaške logistike, ampak tudi od nekaterih drugih okoliščin. Veliko je bilo seveda odvisno od posameznikovega položaja v armadi. Najbolj in skoraj brez izjem so bile opazne razlike med vojaki in častniki. Ne samo da so slednji načeloma in v praksi imeli boljšo oskrbo, ampak so imeli tudi svoje slugе, ki so iskali hrano in jo pripravljali. Poleg tega so običajno imeli denar, s

⁶⁸ Brandauer, *Menschenmaterial Soldat*, 204–07.

⁶⁹ Ibid., 222–23.

⁷⁰ Duffet, *Stomach*, 123–25. Mark Mazower, *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews, 1430–1950* (2004; New York: Alfred A. Knopf, 2005), 296.

⁷¹ Luthar, *O žalosti*, 189.

⁷² Rueh, *Moj dnevnik*, 13. Luthar, *O žalosti*, 143. Zupančič, *Dnevnik*, 46–47. Franc Reberšek, »Pisma slovenskega vojaka iz I. svetovne vojne,« ur. Janez Cvirn, *Borec: Revija za zgodovino NOB in ohranjanje revolucionarnih tradicij* 40 (1988): 775.

katerim so lahko nakupili tako hrano kot pijačo. Tudi če z nekaj rezerve vzamemo trditve slovenskega rusofila Aleksandra (Rudolfa) Trušnoviča, leta 1914 rezervnega častnika v avstro-ogrski armadi, da so častniki dobivali več hrane kot cela četa vojakov, ki so skoraj stradali, ni dvoma, da so bile razlike velike.⁷³ O tem pričajo tudi drugi viri, med drugim si je ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič v svoj dnevnik januarja 1917 zapisal, da mu je neki vojak v pismu potožil: »'Rdeči križ' ni za nič, vse pojedó in popijo [sic] oficirji z nesramnicami« in »prav žive vsi sarži, moštvo pa strada«.⁷⁴ Res pa je tudi, da v tem pogledu avstro-ogrska vojska ni bila nikakršna izjema, razlike so bile velike v vseh vojskah. Medtem ko so britanski vojaki razmišljali o »obrokih«, sta častnike zanimala »hrana in vino«, ugotavlja Rachel Duffet.⁷⁵

Trušnovičevi spomini dokazujejo, da so nižji častniki, ki so bili v nenehnem stiku z vojniki, razliko nedvomno zaznali. Večje vprašanje je, ali jih je motila, kot je v svojih spominih desetletja pozneje zapisal Trušnovič. V virih sicer opazimo skrb za vojaško prehrano, včasih častniki poskrbijo za dodaten obrok, redkeje si z vojniki delijo svojo ali skupaj pripravljeno hrano. Toda to so bile izjeme, ki hierarhije pri prehranjevanju niso postavljale pod vprašaj. Janko Hacin je zapisal, kako je svojemu slugi »ponudil salamo in košček kruha«, nato pa še »dva kosa sira 'Imperial' in kos kruha, majhen sicer«, ker je sluga – »zvest mohamedan« – odklonil salamo. Prav tako je v dnevniku opisal, kako so si častniki njegove enote in vojaki na položaju razdelili pečeno srno, ki jo je ustrelil vojak, vendar je sicer brez slabe vesti užival vse častniške privilegije.⁷⁶ V trenutkih skupnega prehranjevanja, v skrbi za vojake, moramo gotovo videti predvsem igranje vloge skrbnega očeta – včasih tudi strah pred nezadovoljnimi vojniki –, ne pa želje po zmanjšanju ali celo ukinitvi razlik. V družbi, kjer so bile »stanu primerne« razlike nekaj običajnega, samoumevnega, česa drugega niti ne moremo pričakovati.⁷⁷ Poleg tega moramo upoštevati, da je pred vojno vojaško vodstvo rezervnim in aktivnim častnikom v glavo vbijalo, da so družbena elita, ki vojakom ukazuje, vendar se z njimi ne družijo in se minimalno zanima za njih.⁷⁸ Zato ne preseneča, da je Hacin

⁷³ Max Hastings, *Catastrophe 1914: Europe Goes to War* (London: William Collins, 2013), 505. O Trušnoviču in njegovem izredno zanimivem življenju sicer: Neža Zajc, »Aleksander Trušnovič,« v: *Med domom in svetom*, ur. Igor Grdina (Ljubljana: Založba ZRC, 2011), 263–79. O razlikah med častniki in vojniki gl. tudi Hämmerle, »Opferhelden?«, 174–75. Hameršak, *Tamna strana*, 510.

⁷⁴ *Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU*, »Dnevnik škofa Jegliča,« tipkopisni prepis, zv. 9, 71 (vpis za 17. januar 1917).

⁷⁵ Duffet, *Stomach*, 1–2.

⁷⁶ Hacin, *Vsi ti mladi fantje*, 40, 142–43.

⁷⁷ Duffet, *Stomach*, 9, 41–42, 139–40, 158–59, 175–77, 221. Britanske prakse, ko so se za božič vloge obrnile, in so častniki stregli vojakom, v slovenskih virih ne najdemo.

⁷⁸ István Deák, *Der k.(u.)k. Offizier: 1848–1918*, prev. Marie-Therese Pitner, 2. izd. (Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 1995), 126–28. Za osvetlitev odnosa častnikov do vojakov je zelo pomembna novejša knjiga Christe Hämmerle, ki poleg spremne študije prinaša tudi serijo izredno dragocenih spominskih zapisov predvojnih navadnih vojakov: Christa Hämmerle, ur., *Des Kaisers Knechte: Erinnerungen an die Rekrutenzeit im k. (u.) k. Heer 1868 bis 1914*, Damit es nicht verlorenggeht ..., 66 (Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2012). Gl. tudi: Christa Hämmerle, »'... dort wurden wir dressiert und sekiert und geschlagen ...': Vom Drill, dem Disziplinarstrafrecht und Soldatenmisshandlungen im Heer (1868 bis 1914),« v: *Glanz - Gewalt - Gehorsam: Militär und Gesellschaft in der Habsburgermonarchie (1800 bis 1918)*, ur.

brez vsakršne slabe vesti kot povzetek neproblematične prakse v dnevnik napisal: »Ko je moštvo pojedlo, smo šli tudi mi večerjat izborno riževo juho in bržolo s praženim krompirjem in palačinke, izdelek našega četovodje Voleka.«⁷⁹

Izpričano vojaško negodovanje zaradi neenakosti je večkrat preglasilo skupno sovrastvo vojakov, podčastnikov in častnikov s fronte do vseh drugih v vojski. V avstro-ogrski armadi – pa tudi v vseh drugih – je le redko kdo znal povedati kaj prijaznega o *Etappenschweine*, »svinjah iz zaledja«. Pri frontnih častnikih ni mogoče spregledati zgražanja nad resničnimi ali namišljenimi privilegiji zalednih. Večkrat omenjeni Janko Hacin je pogosto kritiziral razlike, njegov facit pa dobro povzema prevladujoče mnenje: »Sploh je žalostna resnica, da vsa poveljstva od prapora gori izborno živijo, kar zadeva hrano, bolje nego v miru, medtem ko se nam nižjim ne godi ravno dobro.«⁸⁰ Vojaki so negodovali nad kuharji, bolničarji in vozniki oskrbnih vozov, posebej osovraženi pa so bili častniški slugi. Ni mogoče zanikati, da so bile te kategorije vojakov praviloma bolje prehranjene, saj so bili zaradi svoje službe bližje hrani, tako rekoč »pri koritu«. Prav tako so izpričani številni primeri namernih zlorab. A vojaki iz jarkov so spregledovali ali minimizirali pomen zalednih služb in tveganja, ki so jim bili izpostavljeni bolničarji, nosači hrane in vojaki pri transportu. Že citirana odlomka iz Malgajevega dnevnika – »Zgodilo se je, da so nam ... pobili tovarno živino, ki nam je ponoči prinašala proviant« – in spominov poljskega vojaka – »Bila so tudi taka obdobja, da po tri dni nismo nič jedli, ker so po poti umrli ti, ki so šli po hrano« – opozarjata, da so tudi vojaki, ki niso bili na prvi frontni liniji, bili premraženi, žejni in lačni ter da so tudi oni umirali. Rudolf Lampič, ki je sredi leta 1917 nekaj časa nosil hrano na bojno linijo na Sv. Gabrijelu, je svojo izkušnjo povzel: »Prostovoljno, zase, jo ne bi šel iskat nikoli v takem času, rajši bi ostal tudi cel teden brez nje.«⁸¹

Jasno je torej, da je bilo doživljanje odvisno tudi od percepcije posameznika. Občutne razlike v količini in kvaliteti hrane, ki so jo na fronti dobivali vojaki in častniki, in razlike v načinu prehranjevanja – častniki so pogostejše kot vojaki imeli mizo, namizno posodje in pribor – so bile mnogokrat ignorirane, saj je prevladal občutek povezanosti v skupni nesreči. Stiske zalednikov pa so bile spregledane, ker so bili izključeni iz skupnosti frontnih bojevnikov.

Vpliv individualnih okoliščin na izkušnjo

Izkušnje so bile tudi sicer odvisne od individualnih značilnosti in konteksta. Lakota in slaba hrana namreč nista povsem objektivni kategoriji, ampak sta odvisni od

Laurence Cole, Christa Hämmerle in Martin Scheutz, *Frieden und Krieg: Beiträge zur Historischen Friedensforschung*, 18 (Essen: Klartext, 2011), 31–54.

⁷⁹ Hacin, *Vsi ti mladi fantje*, 64.

⁸⁰ Ibid., 101. V Malgajevi zapuščini je ohranjena ena izmed zbadljivih pesmic, ki so o »etapnih prašičih« krožile po jarkih. – Malgaj, *Vojni spomini*, 191. Za Nemce in Britance gl.: Lummel, »Food Provisioning in the German Army«, 16. Duffet, 134–37 in passim.

⁸¹ Rudolf Lampič, »Moja pot v svetovni vojni«, neobjavljen tipkopis, 77, pridobljeno 3. 9. 2015, <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-ASOGCWT2>.

marsikatero okoliščino. Omenil sem že, da je bila – vsaj v začetku – vojaška hrana za marsikoga zelo pozitivna izkušnja, saj je bila obilnejša od tiste, ki jo je bil navajen doma. Tudi za slovensko prebivalstvo velja, da je bil pred vojno velik delež prebivalstva slabo, celo nezadostno prehranjen. Gorazd Makarovič v edini meni znani raziskavi ugotavlja: »Iz vsega povedanega je mogoče sklepati, da so (razen zgornjih družbenih plasti), v vseh ozirih zadostno prehrano imeli le na velikih kmetijah; ostalo prebivalstvo pa se je večinoma hranilo nezadostno glede na potrebne gradbene in energetske snovi; del prebivalstva je živel v hudem pomanjkanju in kroničnem stradežu.«⁸² Pričakovano je torej, da je bila percepcija zadostne prehrane zelo odvisna od socialnega položaja vojakov.⁸³

Toda upoštevati je treba tudi, da so bili moški v družini pogosto privilegirani pri prehranjevanju, dobivali so največ hrane in najboljše, medtem ko v masovni vojski takšne pozicije niso imeli, kar je gotovo vplivalo na njihovo doživljanje vojaških obrokov.⁸⁴ K temu je treba dodati še navajenost na določene vrste hrane. Slovenski vojaki avstro-ogrske vojske so pred vojno jedli zelo različno, pač glede na socialni položaj in regijo, iz katere so prihajali. Mnogi so za seboj sicer že imeli nekajletno vojaško služenje, tako da vojaška hrana in skupno prehranjevanje zanje nista bila povsem nova izkušnja, toda v vojnih razmerah so se morali privaditi še marsičemu. Ker neznana hrana in nenavadne kombinacije pogosto vzbujajo odpor, je bilo tudi to lahko razlog za nezadovoljstvo. Rek, da je »lakota najboljši kuhar«, v grobem gotovo drži, a v zgodovini poznamo primere, ko so vojaki zavračali neznano, zanje nenavadno hrano, tudi ko so bili lačni, v ekstremnih primerih celo, ko so stradali.⁸⁵ Česa takšnega v slovenskih virih nisem našel, pogosto pa se pojavlja negotovanje nad hrano iz pločevink, ki gotovo ni bila kulinarični užitek, a je imela energijsko vrednost. Jakob Prešeren, vojak v pehoti, je pomladi leta 1916 zapisal, da njegov želodec »kljub vsej sestradanosti ... konzerv ne prenaša več« in skupaj z drugimi, ki so tudi imeli podobne pripombe, potrdil, da sta bila pomembna tudi videz in okus hrane, ne samo njena kalorična vrednost.⁸⁶

Avstro-ogrska vojska je sicer poskušala upoštevati nekatere partikularizme – seveda je spoštovala verske predpise –, nekaj občutljivosti so pokazali tudi posamezni poveljniki, vendar je imela vojaška fleksibilnost svoje meje.⁸⁷ Ključne so bile vendarle kalorije, medtem ko je bilo v zelo heterogeni vojski navad in posebnosti neobvladljivo veliko. Odlomek iz neobjavljenih spominov Franza Xaverja Schuberta jih lepo ilustrira: »Sicer pa Huculov ni bilo enostavno navaditi na okus mesa, ki ga niso bili

⁸² Gorazd Makarovič, »Prehrana v 19. stoletju na Slovenskem,« *Slovenski etnograf* 33/34 (1988/1990): 157.

⁸³ Wilcox, »Tra testo e corpo,« 35.

⁸⁴ Roman Sandgruber, *Frauensachen – Männerdinge: Eine »sächliche« Geschichte der zwei Geschlechter* (Wien: Ueberreuter, 2006), 25–45. Duffet, *Stomach*, 46–47, 88.

⁸⁵ Duffet, *Stomach*, 55–56, 67–68, 150–51.

⁸⁶ Jakob Prešeren, *Vojak 1915–1918* (Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2014), 102.

⁸⁷ Brandauer, *Menschenmaterial Soldat*, 213

vajeni. Redki Čehi pa so vedno znova hoteli 'knedle', ki so jih Rutenci zavračali.«⁸⁸

Ob tem je nekatere vznemirjal ali tolažil način prehranjevanja. Motilo jih je prehranjevanje in »necivilizirano« prehranjevanje z rokami. Posebno ob praznikih, vendar ne le takrat, so se vojaki in častniki trudili ustvariti boljše pogoje, bolj »domače« okolje. Pri tem je šlo predvsem za približke meščanskim idealom. Franc Rueh je s Tirolske maja 1917 svoji ženi pisal: »Naredili smo si prav lepo sobo, v kateri ima nekaj oficirjev svojo 'Offmesse'. Sedimo pri pogrjnjeni mizi, pijemo kavo iz porcelanastih skledic, vino iz lepih kozarcev. Seveda dobimo vsega le predpisano porcijo – ali imamo dovolj in pa – kar tudi ni zadnje – v lepi obliki.«⁸⁹

Tako kot okolje je bilo pomembno tudi počutje. Intenzivni spopadi niso le oteževali dostave hrane, ampak so vojakom praviloma zmanjšali apetit. Kljub temu da so porabili veliko energije in bi morali temu primerno jesti, mnogi niso čutili lakote. Že po začetnih bojih v Galiciji je Lorenc Prestor zapisal, da je bilo to »tako klanje, da sploh ne pomisliš več ne na dom ne na prijatle [sic] in nisi ne lačen ne žejen«, Janko Hacin pa je bil med hudimi zimskimi boji »tako nervozen, da [ni] mogel večerjati, razen pol krožnika juhe.«⁹⁰

Skorajda samoumevno je, da je tek pokvarila bolezen, kar se je recimo zgodilo Rudolfu Lampiču. »Nekega dne se mi ustavi menaža, ki sem se jo drugače vedno tako veselil«, je zapisal in nadaljeval: »Vse me je bolelo, da se mi ni prav nič ljubilo. Drugi dan je bilo še hujše, prišla je še griža, da sem moral na bolniški pregled. Aspirin, 2 dni službe prost in juha brez mesa, so bila zdravila. Tri dni nisem jedel prav nič, potem je pa že šlo na boljše. Po nekaj dneh mi je pa že šla hrana zopet v tek, še bolj kot prej.«⁹¹ Bolezni, povezane s prebavo, bi si sploh zaslužile posebno obravnavo, posebno zato, ker se v slovenskih avtobiografskih virih razmeroma redko pojavljajo, so pa sicer stalnica vojskovanja. Se je piscem zdelo, da se o tem ne spodobi pisati, ali so vzroki kje drugje, je vsekakor vprašanje, na katerega bi veljalo v prihodnje odgovoriti.

Janku Hacinu, ki je na vzhodnem bojišču prisostvoval ustrelitvi dezerterja, je dogodek tudi pokvaril tek. »Mnogo dobrih stvari, ki nam jih je ... pripeljal četovodja Marinković, nam je zato mnogo manj teknilo«, je zapisal in potrdil, da psihološko stanje pomembno vpliva na izkušnje, povezane s hrano.⁹² Seveda pa še tako dobro razpoloženje ni moglo nadomestiti občutnega pomanjkanja hrane. Lakoto lahko občutimo prej ali pozneje, toda v prenizkem energijskem vnosu ni prav nič subjektivnega. S trajanjem vojne pa je pomanjkanje kalorij za vojake postajalo vse večji problem. Na eni strani je bilo hrano vse težje dobiti, čeprav je imela armada prednost

⁸⁸ Originalni tekst se glasi: »Übrigens war es nicht leicht, die Huzulen an den ungewohnten Fleischgenuss zu gewöhnen. Und die wenigen Tschechen wollten immer wieder 'Knedli', die von den Ruthenen abgelehnt wurden.« – *Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv*, Nachlässe und Sammlungen, NL B /833, nr. 2, Franz Xaver Schubert, »Tagebuch : aus losen kurz nach dem Erlebnis verfassten Tagebuchblättern 1943 zusammengestellt und ergänzt,« neobjavljen tipkopis, fol. 49. Odlomek mi je posredovala Tamara Scheer, za kar se ji najlepše zahvaljujem.

⁸⁹ Rueh, *Moj dnevnik*, 131. Duffet, *Stomach*, 85–89, 157.

⁹⁰ Luthar, *O žalosti*, 128. Hacin, *Vsi ti mladi fantje*, 111. Tudi Duffet, *Stomach*, 172–73.

⁹¹ Lampič, »Moja pot,« 30.

⁹² Hacin, *Vsi ti mladi fantje*, 81.

pred civilnim prebivalstvom, na drugi pa so se povečevali logistični izzivi, saj je bilo transportno omrežje vse bolj iztrošeno.

Poslabševanje oskrbe in lakota

V Avstro-Ogrski so se prvi problemi pokazali že ob koncu leta 1914, ko je prišlo do pomanjkanja žit, leta 1915 so bile potrebne omejitve pri mesu.⁹³ Pozneje se je položaj samo še slabšal. Predvsem v zadnjih treh letih vojne se je vidno poslabševala tudi preskrba vojske. Sredi leta 1915 lahko v dnevniku Franca Zupančiča še beremo o nenehnih »veselicah«, ki niso bile rezervirane le za častnike, za božič istega leta Ivan Primožič ni samo dobro jedel, temveč je tudi pil »Gumpoldskirchnerja in šampanjca«, navadni vojak Franc Reberšek pa je oktobra domačim sporočil: »Stradav [sic] dosedaj še nisem.«⁹⁴ Pozneje je postalo pomanjkanje vse bolj očitno, in sicer tudi za privilegirane častnike. Naslednje leto je Primožič za božič uspel dobiti le steklenico piva in slabega likerja ter »eno limono, malo smrdljive klobase, malo slanine, malo meda, malo kolača«.⁹⁵

Michał Janik, poljski zgodovinar, ki je analiziral spomine vojakov iz Galicije, ugotavlja, da »od leta 1916 vsa poročila enoglasno navajajo, da so vojaki vedno slabše oskrbljeni in da jih tare lakota«, podobne so ugotovitve drugih avtorjev in potrjuje jih analiza slovenskih virov.⁹⁶ K lakoti ni prispevalo samo pomanjkanje hrane, ampak tudi naraščajoče težave s transportom. Vse več je bilo tudi problemov s preobremenjeno opremo za pripravo hrane, saj je ni bilo mogoče zamenjati, ker je primanjkovalo tako surovin kot delovne sile.⁹⁷ Jakob Prešeren je dan po veliki noči leta 1916 napisal:

Preživljamo praznike, zraven pa stradamo. Včeraj ni bilo ne kruha, ne kosila, pač pa so nam dovolili, da za kosilo lahko pojemo vsak po eno rezervno porcijo prepečenca in eno celo konzervo. ... Vendar pa je vojaštvo civilistom izpraznilo vse zaloge, tako da se niti za denar ničesar več ne dobi. Želodec nam poje kot gramofon s pokvarjeno ploščo.

Teden kasneje pa je dodal:

Vsak tretji dan dobivamo dnevno porcijo kruha za dan nazaj, zraven pa še po 5 dekagramov prepečenca. Enako vsak tretji dan nekaj govedine, ostale dni pa žvečimo konzerve ... Zato se tudi širijo govorice, da ofenzive morda ne bo, ker sestradanih ljudi ni mogoče uspešno goniti nad sovražnika.⁹⁸

⁹³ Rauchensteiner, *Der Tod des Doppeladlers*, 143–44.

⁹⁴ Zupančič, *Dnevnik*, 26–28. Luthar, *O žalosti*, 154. Reberšek, »Pisma slovenskega vojaka«, 779.

⁹⁵ Luthar, *O žalosti*, 168.

⁹⁶ Janik, »Front Soczy«. Hämmerle, »Opferhelden?«, 174. Brandauer, *Menschenmaterial Soldat*, 217–19.

⁹⁷ Brandauer, *Menschenmaterial Soldat*, 209.

⁹⁸ Prešeren, *Vojak 1915–1918*, 101–02.

Še nekoliko pozneje, decembra 1917, ko je bilo tudi konzerve težko dobiti, se je Jože Hameršak, ki je pred tem pobegnil iz ruskega ujetništva, z nostalgijo spominjal izobilja v Rusiji in zapisal: »Hrana je bila strašno slaba: malo, kuhali so suhe koprive in sploh suho zelenjavo, kruha sem dobil za prst debelo rezino, deset mož je dobilo en komis. Bil sem lačen kot pes.«⁹⁹ Pomanjkanje hrane je precej zmanjšalo razlike med vojaki in podčastniki ter častniki. »[Z]večer pred napadom sem kot oficir dobil košček smrdljive klobase, za kruh pa koruzne drobtine, ki sem jih lovil po žepu«, je zapisal Miloš Vauhnik pred začetkom 12. soške bitke, Vinko Gaberc pa je položaj nekaj mesecev pozneje nekoliko privoščljivo komentiral: »Še iz oficirske kuhinje ni več pihal oni blagodišeči vonj, ki je krepil gospodi voljo za nadaljevanje vojne, moštvu pa nevoljo in zavist.«¹⁰⁰

V zadnjem letu vojne ni bilo mogoče spregledati vse bolj obupnega položaja. Mir z Rusijo ni veliko spremenil in upanje na dobavo ukrajinskega žita je bilo večinoma prazno. Prav tako je le kratek čas trajalo relativno obilje po prodoru v Furlansko nižino v jeseni 1917. Zunanji minister Czernin je v spomenici cesarju Karlu opozarjal: »Omenjam samo pohajanje surovin za strelivo, popolnoma izčrpane zaloge ljudi in zlasti gluhi obup, ki se je zaradi podhranjenosti polastil vseh plasti ljudstva in onemogočil nadaljnje prenašanje vojnega trpljenja...«¹⁰¹ Pomanjkanje je v polni meri prizadelo tudi vojake, čeprav je imela vojska pri oskrbi še vedno prednost. Jeseni 1918 je bila povprečna teža avstrijskega vojaka na italijanski fronti malo nad 50 kg, dosti bolje ni bilo niti na drugih bojiščih. Ciril Prestor je bil malo nad tem katastrofalnim povprečjem, saj je bil »58 kg težak«.¹⁰²

Katastrofalnost podatka sicer nekoliko omili upoštevanje nižje povprečne višine tedanjih moških. Prav tako ni dvoma, da so se znotraj teh povprečij skrivale različne zgodbe in da so vojaki, podčastniki in častniki različno dojemali svoj položaj; nekoliko je na oskrbo vplival tudi letni čas. Toda ob upoštevanju vsega tega ni mogoče mimo ugotovitve, da je vojska stradala. Pričevanj je ogromno in skozi vso retoriko, skozi vso subjektivnost, je dobro vidna realnost lakote, ki gotovo ni bila diskurz, ampak dejanska usoda vojakov. Franc Rueh v dnevniku opisuje vojake, ki so prosjačili za hrano, od lakote jokali in bežali, toži pa tudi nad svojim pokvarjenim želodcem.¹⁰³ Jakob Prešeren večinoma piše le še o pomanjkanju hrane in skrajnem obupu vojakov, ki so bili vse bolj prepuščeni sami sebi:

⁹⁹ Hameršak, *Skoz prvo svetovno*, 109.

¹⁰⁰ Cit. pri: Verginella, »Soška fronta«, 53. Vinko V. Gaberc-Gaberski, *Brez slave: spomini na svetovno vojno* ([Celje]: samozaložba, 1935), 182–83. Tudi *ibid.*, 179.

¹⁰¹ Cit. pri: Feliks J. Bister, *Anton Korošec, državnozborski poslanec na Dunaju: življenje in delo, 1872–1918*, prev. Janko Moder (Ljubljana: Slovenska matica, 1992), 168.

¹⁰² Luthar, *O žalosti*, 189. Peter Schubert, *Piava 1918: Zadnja bitka avstro-ogrske monarhije*, prev. Tone Perčič (Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva družba, 2001), 94. Brandauer, *Menschenmaterial Soldat*, 220.

¹⁰³ Rueh, *Moj dnevnik*, 197–98, 201–02, 212.

Obup raste in raste in kmalu bo dorastel do skrajnosti. ... klobčič črnega sukanca ... sem zamenjal za liter fižola. Križ pa je petdeset cigaret zamenjal za kilogram koruzne moke. Zdaj kuhava fižol in polento. Križ je tako sestradan, da je drobil surov fižol in ga grizel kot bombone, zraven pa lizal surovo moko. Grobo sem ga moral odpoditi, češ, da je to na prazen želodec zelo nezdravo.¹⁰⁴

Prehranska katastrofa, pomanjkanje oblačil in s tem povezano širjenje bolezni ter neuspeh ofenzive čez Piavo so skupaj s političnim nemirom povzročili zlom morale na italijanskem bojišču v zadnjih mesecih vojne. Kar je zavezniška propaganda neuspešno poskušala doseči vsa leta vojne, se je sedaj začelo dogajati: vojaki so množično zapuščali svoje enote, večinoma so odhajali domov, ali pa se niso vračali z dopusta. Sestradana in napol gola armada se je sesuvala sama vase.¹⁰⁵ Poskusi, da bi vojake motivirali s patriotično propagando, so imeli minorne učinke, prav tako niso bile prepričljive primerjave s položajem civilne populacije v zaledju. Res so civilisti tudi stradali, posebno v velikih mestih, toda »rezervatni ukazi« o seznanjanju vojakov z njihovim položajem so dosegli malo. Sodba Franca Rueha, »Naj dajo raje vojakom jesti, pa se bojo dobro borili!«, je bila precej realna, čeprav so voljo do boja načenjali tudi drugi dejavniki in se mnogi niti s polnimi želodcem niso bili več pripravljeni boriti.¹⁰⁶

V splošnem je zavedanje, da se preskrba slabša tudi doma, za civiliste, pomagalo miriti negodovanje, ki je bilo značilno za vojske vseh držav.¹⁰⁷ Toda mnogi avstro-ogrski vojaki v to, da si z ljudmi v zaledju v vsem delijo usodo, niso preveč verjeli, ampak so bili prepričani, da se vsem godi bolje kot njim.¹⁰⁸ Zato opominjanje na usodo civilnega prebivalstva ni dosti zaleгло. Pomanjkanje hrane je univerzalen razlog vojaškega nezadovoljstva, v britanski vojski je do izbruha prihajalo ob dosti manjšem pomanjkanju, in tudi v avstro-ogrski vojski ni bilo nič drugače. Besede niso več zadostovale, zaloge patriotizma in potrpežljivosti so bile izčrpane. »Moštvo je postajalo vedno bolj nezadovoljno. Hrana je bila pod ničlo. Bili smo bolj lačni kot siti. Niti enkrat nismo imeli možnosti do sitega se najesti«, je zapisal Jože Hamersak, poleg tega pa tudi: »Moštvo je bilo precej revolucionarno. Samo malo bi bilo treba migniti, pa bi bila zmeda tu.«¹⁰⁹ Armadno vodstvo je nezadovoljstvo poskušalo miriti z vrsto ukrepov, med drugim je oktobra 1918, ko je država pred seboj imela manj

¹⁰⁴ Prešeren, *Vojak 1915–1918*, 343. Sukanec je bilo med vojno težko dobiti in je njegova cena zelo narasla. Natančni Fran Milčinski je novembra 1917 zabeležil, da je cena s 60 hellerjev poskočila na 28 kron, kar je skoraj 50-kratno zvišanje. – Fran Milčinski, *Dnevnik 1914–1920*, ur. Goran Schmidt (Ljubljana: Slovenska matica, 2000), 298. Tonetu Slodnjaku se zahvaljujem, da me je opozoril na ta pasus v Milčinskijevem dnevniku.

¹⁰⁵ Mark Cornwall, *The Undermining of Austria-Hungary: The Battle for Hearts and Minds* (Houndmills, London, New York: St. Martin's Press, 2000), 405–15.

¹⁰⁶ Rueh, *Moj dnevnik*, 202.

¹⁰⁷ Duffet, *Stomach*, 96–97.

¹⁰⁸ Rauchensteiner, *Der Tod des Doppeladlers*, 598.

¹⁰⁹ Hamersak, *Skoz prvo svetovno*, 138–39. Za Britance: Duffet, *Stomach*, 73–76, 96–99.

kot mesec obstoja, napovedalo izenačitev vojaške in častniške prehrane.¹¹⁰ Ukrepi niso bili povsem brez učinka, navsezadnje vojska kljub vsem težavam ni razpadla, ampak se je borila do podpisa premirja. Toda vojaški upori v letu 1918, kakor so bili povezani z delavskim gibanjem, prizadevanji za mir in kipečimi nacionalizmi, so bili tudi upori lačnih vojakov. To velja tudi za upore slovenskih vojakov v zaledju v maju in juniju in na bojišču v oktobru.¹¹¹

Omeniti velja, da so težave pri oskrbi s hrano imele vse vojske z izjemo ameriške in da se je kalorična vrednost obrokov zniževala tudi v vojskah antantnih držav. Prav tako so se z omejitvami srečevali civilisti. Predvsem porabo mesa so začeli povsod hitro racionirati. Britanska vojska je začetno normo, 4.200 kcal, hitro zmanjšala in začela vojake deliti na različne kategorije, tako da so najboljšo hrano dobivali le na fronti. Toda kot minimum je določila še vedno spodobnih 3.000 kcal.¹¹² V praksi seveda logistika ni vedno držala koraka s potrebami in tudi britanski vojaki so bili kdaj lačni, toda to so bila kratka obdobja. Normative so zmanjševali tudi v italijanski vojski, kjer so včasih prav tako imeli težave z redno in pravočasno oskrbo. A v slovenskih avtobiografskih zapiskih pogosto naletimo na pasuse, ki omenjajo obilje hrane pri italijanskih vojaki, kar pomeni, da je bila italijanska prehrana vsaj v razmerju z avstrijsko zelo solidna. Razen tega so po porazu pri Kobaridu za enega temeljev obnove morale v vojski postavili prav boljšo in izdatnejšo hrano ter so norme spet dvignili. Poskrbeli so tudi, da so vojaki v neposrednem zaledju fronte lahko kupovali dodatno hrano.¹¹³

Seveda ne moremo spregledati, da so antantne države imele dostop do večjih kapacitet, in sicer ne samo v svojih državah in v kolonijah ter dominionih, ampak tudi v nevtralnih državah. Ampak v primerjavi z Avstro-Ogrsko je bila prehranjenost vojakov boljša tudi v Nemčiji, ki je bila v enakem položaju. Nemci so se vojaški lakoti v veliki meri izognili, čeprav se je oskrba v nemški vojski močno poslabšala in je civilno prebivalstvo v Nemčiji stradalo.¹¹⁴ A odgovor na vprašanje, zakaj je do takšnih težav z oskrbo s hrano prišlo prav v avstro-ogrski armadi, pustimo za kakšno drugo priložnost.

Vojaška samopomoč, pomoč svojcev

Za konec raje pogledjmo še en pomemben aspekt. Ne smemo namreč pozabiti, da sta ob vseh pomanjkljivostih armadne oskrbe s hrano, sploh ob njenem zlomu na koncu vojne, toliko bolj do izraza prišli iznajdljivost in samoiniciativnost vojakov in častnikov. Viri kažejo, da ju ni manjkalo. Čeprav mogoče nista prinesli sitosti, ampak sta predstavljali le razliko med večjo ali manjšo lakoto, sta gotovo vredni analize.

¹¹⁰ Rauchensteiner, *Der Tod des Doppeladlers*, 598.

¹¹¹ Lojze Ude, »Upori slovenskega vojaštva v avstro-ogrski armadi,« *Zgodovinski časopis* 22, št. 3–4 (1968): 185–205, predvsem pa 196.

¹¹² Duffet, *Stomach*, 78–79, 123.

¹¹³ Wilcox, »Tra testo e corpo,« 35. Thompson, *The White War*, 331.

¹¹⁴ Lummel, »Food Provisioning in the German Army,« 20, 23.

Vojaki so tudi v predhodnih vojnah pogosto morali sami poskrbeti za hrano in se niso mogli zanesti na vojaško logistiko. Pri tem se je pokazalo, da so bili praviloma v boljši situaciji vojaki, ki so si že v civilnem življenju nabrali nekaj izkušenj s samopre-skrbo. Med krimsko vojno so bili tako iniciativnejši francoski vojaki, ki so večinoma prihajali s kmetov, medtem ko so jo slabše odnesli britanski, po večini reveži iz urba-nih okolij. Francozi so vedeli, kaj je mogoče pojesti, z veseljem so pojedli tudi kakšno žabo, znali so loviti divjad in ribe, Britanci pa teh znanj v glavnem niso imeli.¹¹⁵ A tudi med urbanim prebivalstvom so bile razlike: v 1. svetovni vojni so v britanski armadi največ iznajdljivosti pokazali vojaki, ki so rastle v revščini, saj so že kdaj pro-sili za hrano, znali so si jo tudi priskrbeti z nabiranjem plodov ali krajo na poljih.¹¹⁶

S te perspektive je imela večina slovenskih vojakov kar srečo, saj so prihajali s po-deželja in so imeli številne potrebne spretnosti, pa tudi nekateri meščani so pokazali sposobnost hitrega učenja. Franc Zupančič, geometer, ki je od začetka študija živel v mestih, se je na primer naučil ribolova z eksplozivom, kar je bila tudi sicer precej raz-širjena praksa.¹¹⁷ Poleg tega so vojaki ujeli kakšno srno, jedli žabe, nabirali sadje in divja zelišča, prav je prišel, kot piše Rudolf Lampič, tudi »košati kostanj nad jarkom, od katerega je zreli sad padal k nam.«¹¹⁸ Tisti brez predsodkov pa so si privoščili celo »pasjo ali lisičjo pečenko«. Aleksander Ličan uživanje pasjega in mačjega mesa ter celo mrhovine omenja že v letih 1914/15, med štiri in pol mesečnim obleganjem Przemyśla.¹¹⁹ Spet pa je praksa postala aktualna z zaostritvijo prehranskega položaja in Lampič brez zadržkov prizna, da so tik pred koncem vojne:

pospravili precej psov, nekega dne pa posebno velikega. Kakor so me izvolili za kuha [sic], tako so me tudi zdaj za mesarja. Prav velik čebriček je bilo samega mesa, ki se je pozneje kupal in pražil v naših loncih.¹²⁰

Tudi številne mačke so takrat končale v vojaških želodcih, čeprav je slovenski stereotip uživanje mačjega mesa pripisoval zahodnim sosedom. Medtem ko je Ciril Prestor zgroženo zapisal, da Italijani jedo »večinoma polento, mačje meso, podganjo mast«, je Vinko Gaberc v svojih spominih priznal, da slovenski vojaki niso jedli samo psov, ampak tudi mačke, čeprav jih je bilo težje loviti: »Pse so naši vojščaki svobodno pobijali in si jih pripravljali kot dodatek k nezadostni menaži. Mačka pa se drži bolj doma in često je bilo treba zvijače, da si jo pahnili v nesrečo.«¹²¹

¹¹⁵ Orlando Figes, *The Crimean War: A History* (2010; New York: Metropolitan Books, 2011), 289–90.

¹¹⁶ Duffet, *Stomach*, 55, 210–15.

¹¹⁷ Zupančič, *Dnevnik*, 66–67. Ribolov »z ekrazitom« omenja tudi: Lampič, »Moja pot,« 81. Različne vrste ribolova pogosto omenjajo hrvaški viri: Hameršak, *Tamna strana*, 510.

¹¹⁸ Hacin, *Vsi ti mladi fantje*, 142–43. Gaberc-Gaberski, *Brez slave*, 183. Prešeren, *Vojak*, 337. Lampič, »Moja pot,« 64.

¹¹⁹ Aleksander Ličan, *Spomini iz Sibirije* (Ilirska Bistrica: Društvo za krajevno zgodovino in kul-turo, 2006), 18.

¹²⁰ Lampič, »Moja pot,« 95.

¹²¹ Luthar, *O žalosti*, 186. Gaberc-Gaberski, *Brez slave*, 184.

Poleg nabiranja in lova je bil običajen način samooskrbe tudi kraja. Vojaki so hrano kradli pogosto, in sicer tako iz vojaških zalog kot tudi od civilistov. Pred lačnimi vojaki zlasti niso bila varna zapuščena poslopja in polja, katerih lastniki so se morali umakniti z bojišča. Čeprav je bil to hud prekršek zoper vojaško tovarištvo, so kradli tudi drugim vojakom. To je bilo sicer posebno tvegano, saj je bilo razširjeno prepričanje, da si – kot je zapisal Rudolf Lampič – »sobojevniki, ki krade svojemu sotrpinu, ne zasluži drugega ko kroglo«, vendar kljub temu dovolj pogosto.¹²²

Kot smo videli, so vojaki do hrane prišli tudi z zamenjavo, pogosto so jo delili med seboj, altruistični vojaki so bili posebno cenjeni, dokler je bilo mogoče, so kaj kupili, če so le imeli denar. Posebno častniki so pogosto hodili v gostilne ali z nakupi obogatili svoj meni, toda kupovali so tudi vojaki.

Ko se zjutraj zbudim, mi zadiši svež kruh. Ker posebno siti nismo bili, se začnem zanimati, kje je pekarna. Pogledam skoz ograjo čez sadni vrt proti hiši, pa vidim, da ženske nakladajo kruh v razne torbe. Torej je v tej hiši pekarna. Takoj preskočim ograjo, grem v pekarno in kupim par štručk ravno iz peči vzetega kruha, je dogodek iz sredine leta 1915 opisal Jože Hameršak.¹²³

Zelo pomembne so bile pošiljke od doma, ki niso bile le obogatitev vojaškega jedilnika, ampak so imele tudi močno emocionalno komponento. Predstavljale so materialni dokaz skrbi domačih za svojega vojaka. Tudi zato so vojaki v pismih pogosto prosili za hrano.¹²⁴ S potekom vojne pa je v ospredje vse bolj prihajala kalorična vrednost pošiljk. Čeprav so postale manj bogate, saj je hrane v glavnem primanjkovalo tudi domačim, so marsikateremu prejemniku olajšale hudo lakoto. Jakob Prešeren je proti koncu vojne z velikim upanjem pričakoval »dva kosa kruha in klobaso«, ki so ju poslali njegovi, in v njegovem položaju je skromna pošiljka verjetno pomenila več kot »zaboj ... poln slaščic«, ki ga je v začetku leta 1915 dobil Janko Hacin.¹²⁵ Tudi tega, da Franca Reberška ni motila nekoliko plesniva – »pa do škode pa šene [sic]« – pošiljka, ampak mu je prišla »zelo prav«, najbrž ne moremo pripisati le njegovi neizbirčnosti, ampak predvsem pomanjkanju alternativ.¹²⁶

Na koncu ne smemo pozabiti niti na tobak. Tematika kajenja in oskrbe s tobakom si sploh zasluži temeljito obdelavo, toda na tem mestu ga omenim samo kot način blaženja lakote. O tem v virih ni malo podatkov in brez dvom je marsikateri vojak s kajenjem poskušal pregnati lakoto. »Po navadi kadimo cigareto za cigareto ..., da bi pozabili na ljubi prazni želodec«, je v dnevnik junija 1916 zapisal Karel Jagodič.¹²⁷

¹²² Lampič, »Moja pot,« 33.

¹²³ Hameršak, *Skoz prvo svetovno*, 12.

¹²⁴ Brandauer, *Menschenmaterial Soldat*, 217–18.

¹²⁵ Prešeren, *Vojak*, 343. Hacin, *Vsi ti mladi fantje*, 78.

¹²⁶ Reberšek, »Pisma slovenskega vojaka,« 799.

¹²⁷ Jagodič, »Med življenjem in smrtjo,« 696–97.

Sklep

Kot vse druge je tudi izkušnje slovenskih vojakov s prehrano nemogoče reducirati na nekaj enostavnih pripovedi. Ne samo da viri ne povedo vsega, ker so fragmentarni, ampak so bile izkušnje v podrobnostih izredno heterogene, saj so jih sooblikovali mnogi dejavniki. Delovanje logistike, razpoložljivost hrane, vreme, lokacija, čas, razpoloženje in številni drugi faktorji so vplivali na to, ali je posamezni vojak, častnik ali podčastnik dobil dovolj hrane za nadomestitev porabljene energije. Prav tako so vplivali na to, kako je doživljal ta aspekt svojega sodelovanja v 1. svetovni vojni.

Kljub temu je mogoče oblikovati nekaj ugotovitev, ki imajo precej splošno veljavo. Gotovo lahko rečemo, da je na doživetje prav vseh vplivalo pomanjkanje, ki se je s potekom vojne povečevalo. Vsi ga niso doživeli v polni meri, toda malokdo je bil v začetku vojne slabše prehranjen kot ob njenem koncu. Pomanjkanje hrane in lakota sta bili torej precej splošni izkušnji tako vojakov kot tudi civilnega prebivalstva. Vojaško izkušnjo velike večine je poleg tega zaznamovala nezanesljivost oskrbe. V obdobjih, ko je bilo hrane sicer vsaj za silo dovolj, je namreč prav tako prihajalo do krajših in daljših pomanjkanj. Vojaki so jih poskušali prebroditi na različne načine, rečemo pa lahko, da so po večini pokazali precejšno mero iznajdljivosti.

Z nadaljnjim raziskovanjem, virov je namreč še ogromno, bo te ugotovitve mogoče znova preveriti in dopolniti. Vsekakor lahko računamo, da bo tako nastala podoba preteklosti, ki ne bo nič enostavnejša, ampak kvečjemu še bolj zapletena, bolj polna podrobnosti, ki tokrat še niso našle mesta v njej.

Viri in literatura

Literatura:

- Bister, Feliks J. *Anton Korošec, državnozborski poslanec na Dunaju: življenje in delo, 1872–1918*. Prev. Janko Moder. Ljubljana: Slovenska matica, 1992.
- Bobič, Pavlina. »V dolini smrtnih senc: vera kot zatočišče slovenskega vojaka.« V: *Velika vojna in Slovenci: 1914–1918*, ur. Peter Vodopivec in Katja Kleindienst, 128–40. Ljubljana: Slovenska matica, 2005.
- Bobič, Pavlina. *Vojna in vera: Katoliška Cerkev na Slovenskem, 1914–1918*. Prev. Niki Neubauer. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2014.
- Bond, Brian. *The Unquiet Western Front: Britain's Role in Literature and History*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2002.
- Brandauer, Isabelle. *Menschenmaterial Soldat: Alltagsleben an der Dolomitenfront im Ersten Weltkrieg 1915–1917*. Innsbruck: Golf, 2007.
- Bourke, Joanna. *An Intimate History of Killing: Face-to-Face Killing in the Twentieth-Century Warfare*. 1999. Ponatis, London: Basic Books, 2000.
- Colja, Dejan. »Vojaške železnice v naših krajih.« V: *Črni Vrh pod Austro-Ogrsko*, 145–72. Črni Vrh nad Idrijo: samozaložba, 2014.
- Cornwall, Mark. *The Undermining of Austria-Hungary: The Battle for Hearts and Minds*. Houndmills, London, New York: St. Martin's Press, 2000.
- Dawson, Graham. *Soldier Heroes: British Adventure, Empire and the Imagining of Masculinities*. London, New York: Psychology Press, 1994.
- Deák, István. *Der k.(u.)k. Offizier: 1848–1918*. Prev. Marie-Therese Pitner, 2. izd. Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 1995.

- Dentoni, Maria Concetta. »Food and Nutrition (Italy).« V: 1914–1918-online. *International Encyclopedia of the First World War*. http://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/food_and_nutrition_italy.
- Duffet, Rachel. *The Stomach for Fighting: Food and the Soldiers of the Great War*, Cultural History of Modern War. Manchester, New York: Manchester University Press, 2012.
- Duffet, Rachel, Ina Zweiniger-Bargielowska in Alain Drouard, ur. *Food and War in Twentieth Century Europe*. Farnham: Ashgate, 2011.
- Engle, Jason C. »'This Monstrous Front Will Devour Us All?' The Austro-Hungarian Soldier Experience, 1914–15.« V: 1914: *Austria-Hungary, the Origins, and the First Year of World War I*, ur. Günter Bischof, Ferdinand Karhofer in Samuel R. Williamson, Jr., Contemporary Austrian Studies, 23, 145–64. New Orleans, Innsbruck: Uno Press, Innsbruck University Press, 2014.
- Evans, Richard J. *In Defence of History*, 2. izd. London: Granta, 2000.
- Figes, Orlando. *The Crimean War: A History*. 2010. Ponatis, New York: Metropolitan Books, 2011.
- Fussell, Paul. *Velika vojna in moderni spomin*. Prev. Kostja Žižek in Katja Jenčič. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2013.
- Godina Golija, Maja. »Hunger and Misery: The Influence of the First World War on the Diet of Slovenian Civilians.« V: *Food and War in Twentieth Century Europe*, ur. Rachel Duffet, Ina Zweiniger-Bargielowska in Alain Drouard, 85–97. Farnham: Ashgate, 2011.
- Godina Golija, Maja. »Recepti in napotki za krizne čase: Primer slovenskega ozemlja med prvo svetovno vojno.« *Etnolog* 22 (2012): 65–80.
- Hameršak, Filip. *Tamna strana Marsa: Hrvatska autobiografija i Prvi svetski rat*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2013.
- Hämmerle, Christa. *Des Kaisers Knechte: Erinnerungen an die Rekrutenzeit im k. (u.) k. Heer 1868 bis 1914*, Damit es nicht verlorengeht ..., 66. Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2012.
- Hämmerle, Christa. »'... dort wurden wir dressiert und sekiert und geschlagen ...': Vom Drill, dem Disziplinarstrafrecht und Soldatenmisshandlungen im Heer (1868 bis 1914).« V: *Glanz - Gewalt - Gehorsam: Militär und Gesellschaft in der Habsburgermonarchie (1800 bis 1918)*, Frieden und Krieg: Beiträge zur Historischen Friedensforschung, 18, ur. Laurence Cole, Christa Hämmerle in Martin Scheutz, 31–54. Essen: Klartext, 2011.
- Hämmerle, Christa. »Opferhelden? Zur Geschichte der k. u. k. Soldaten an der Südwestfront.« V: *Krieg in den Alpen: Österreich-Ungarn und Italien im Ersten Weltkrieg 1914–1918*, ur. Nicola Labanca in Oswald Überegger, 155–80. Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2015.
- Hastings, Max. *Catastrophe 1914: Europe Goes to War*. London: William Collins, 2013.
- Human Performance Resource Center, ur. *Warfighter Nutrition Guide*. <http://hprc-online.org/nutrition/warfighter-nutrition-guide-chapter-2-1/WFNutritionGuide2.pdf>.
- Janik, Michał. »Front Soczy w relacjach i wspomnieniach Polaków,« neobjavljen referat s simpozija *W Galicji i nad Soczą : Polacy i Słowacy na frontach I wojny światowej*, Krakov, 29. –30. maj 2014.
- Keegan, John. *A History of Warfare*. 1993. Ponatis, London: Pimlico, 1994.
- Kranjc, Gregor Joseph. »The Neglected War: The Memory of World War I in Slovenia.« *The Journal of Slavic Military Studies* 22 (2009): 208–35.
- Kumar, Stane. »Vojaške železnice na Slovenskem.« *Kronika* 33, št. 1 (1985): 58–61.
- Leidinger, Hannes in Verena Moritz. *Gefangenschaft, Revolution, Heimkehr: die Bedeutung der Kriegsgefangenenproblematik für die Geschichte des Kommunismus in Mittel- und Osteuropa 1917–1920*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2003.
- Lukan, Walter. »Die politische Meinung der slowenischen Bevölkerung 1917/18 im Spiegel der Zensurberichte des Gemeinsamen Zentralnachweissbureaus für Kriegsgefangene in Wien: (mit besonderer Berücksichtigung des Verfassers der Berichte – Milan Hodža).« V: *Nationalismus, Gesellschaft und Kultur in Mitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert: Festschrift für Jiří Kořálka zum 75. Geburtstag = Nacionalismus, společnost a kultura ve střední Evropě 19. a 20. století: Pocta Jiřímu Kořálkovi k 75. narozeninám*, ur. Jiří Pokorný, Luboš Velek in Alice Velková, 217–83. Praha: Karolinum, 2007.
- Lukan, Walter. »Zgodovininapisje o prvi svetovni vojni.« V: *Velika vojna in Slovenci: 1914–1918*, ur. Peter Vodopivec in Katja Kleindienst, 16–34. Ljubljana: Slovenska matica, 2005.

- Lummel, Peter. »Food Provisioning in the German Army of the First World War.« V: *Food and War in Twentieth Century Europe*, ur. Rachel Duffet, Ina Zweiniger-Bargielowska in Alain Drouard, 13–25. Farnham: Ashgate, 2011.
- Luthar, Oto. »O žalosti niti besede«: *Uvod v kulturno zgodovino vélike vojne*. Ljubljana: Založba ZRC, 2000.
- Makarovič, Gorazd. »Prehrana v 19. stoletju na Slovenskem.« *Slovenski etnograf* 33/34 (1988/1990): 127–205.
- Mazower, Mark. *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews, 1430–1950*. 2004. Ponatis, New York: Alfred A. Knopf, 2005.
- Mazzini, Federico. »Kriegserfahrungen: Italienische Soldaten an der italienisch-österreichischen Front.« V: *Krieg in den Alpen: Österreich-Ungarn und Italien im Ersten Weltkrieg 1914–1918*, ur. Nicola Labanca in Oswald Überegger, 129–53. Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2015.
- Meyer, Jessica. *Men of War: Masculinity and the First World War in Britain*, Genders and Sexualities in History. New York: Palgrave Macmillan, 2009.
- Mintz, Sidney W. in Christine M. Du Bois, »The Anthropology of Food and Eating.« *Annual Review of Anthropology* 31 (2002): 99–119.
- Nachtigal, Reinhard. *Russland und seine österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen (1914–1918)*. Remshalden: Greiner, 2003.
- Novak-Popov, Irena. »'Pozabljena' slovenska pričevanja iz vélike vojne.« *Jezik in slovstvo* 50, št. 1 (2005): 9–24.
- Plahuta, Slavica, ur. *Kuharska knjiga – Libro di ricette*. Nova Gorica: Mestna občina Nova Gorica, 2006.
- Rachamimov, Alon [zdaj Iris]. »Normalität als Travestie: Das Theaterleben k.u.k. Kriegsgefangenenoffiziere in Rußland, 1914–1920.« V: *Glanz – Gewalt – Gehorsam. Militär und Gesellschaft in der Habsburgermonarchie (1800 bis 1918)*, ur. Laurence Cole, Martin Scheutz in Christa Hämmerle-Ehrmann, 101–26. Essen: Klartext, 2010.
- Rachamimov, Alon [zdaj Iris]. *POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front*, The Legacy of the Great War Series. Oxford, New York: Bloomsbury Academic, 2002.
- Rachamimov, Alon [zdaj Iris]. »The Disruptive Comforts of Drag: (Trans)Gender Performances among Prisoners of War in Russia, 1914–1920.« *American Historical Review* 111 (April 2006): 362–82.
- Rauchensteiner, Manfred. *Der Tod des Doppeladlers: Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg*. Graz, Wien, Köln: Böhlau, 1997.
- Roper, Michael. »Re-Remebering the Soldier Hero: The Psychic and Social Construction of Memory in Personal Narratives of the Great War.« *History Workshop Journal* 50 (2000): 181–204.
- Sandgruber, Roman. *Frauensachen – Männerdinge: Eine »sächliche« Geschichte der zwei Geschlechter*. Wien: Ueberreuter, 2006.
- Schaumann, Walther. *Die Bahnen zwischen Ortler und Isonzo 1914–1918*. Wien: Bohmann, 1991.
- Schindler, John R. »Disaster on the Drina: The Austro-Hungarian Army in Serbia, 1914.« *War in History* 9 (2002): 159–95.
- Schubert, Peter. *Piava 1918: Zadnja bitka avstro-ogrske monarhije*. Prev. Tone Perčič. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva družba, 2001.
- Sluga, Miha. »Slovenski vojaki v prvi svetovni vojni: 1. del, Od sarajevskega atentata do vojne z Italijo.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 80, št. 1 (2009): 31–62.
- Sluga, Miha. »Slovenski vojaki v prvi svetovni vojni: 2. del, Vrhunec vélike vojne.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 80, št. 2 (2009): 82–112.
- Sluga, Miha. »Slovenski vojaki v prvi svetovni vojni: 3. del, Poslednje leto vojne in monarhije.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 80, št. 3 (2009): 79–109.
- Smith, Sidonie in Julia Watson. *Reading Autobiography: A Guide for Interpreting Life Narratives*, 2. izd. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2010.
- Stone, Norman. »Die Mobilmachung der österreichisch-ungarischen Armee 1914.« *Militärgeschichtliche Mitteilungen* 16 (1974): 67–95.

- Svoljšak, Petra. »Pisanje kot zdravilo ali oznanilo bodočim rodovom: Po slovenskih spominskih poteh velike vojne.« *Acta Histriae* 19, št. 3 (2011): 523–40.
- Svoljšak, Petra. »Prva svetovna vojna in Slovenci: Oris slovenskega zgodovinopisja, publicistike in spomske literature o prvi svetovni vojni.« *Zgodovinski časopis* 47 (1993): 263–87, 547–67.
- Svoljšak, Petra. »Prva svetovna vojna in Slovenci 1994–2014.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 55, št. 2 (2015).
- Svoljšak, Petra. »Slovenci v primežu avstrijske cenzure.« V: *Velika vojna in Slovenci: 1914–1918*, ur. Peter Vodopivec in Katja Kleindienst, 109–27. Ljubljana: Slovenska matica, 2005.
- Svoljšak, Petra. »Slovenski vojni ujetniki v prvi svetovni vojni.« V: *Sledi prve svetovne vojne v mojem kraju*, ur. Ljudmila Bezljaj Krevel, 24–33. Ljubljana: Zveza prijateljev mladine Slovenije, Komisija za delo zgodovinskih krožkov, 2014.
- Šteh, Bogdan. »Mamin paket zavrt v 'veleizdajalsko vsebino': slovenski vojak in politika med prvo svetovno vojno.« *Zgodovina za vse* 15, št. 1 (2008): 139–50.
- Štepec, Marko. »Izkušnja vojne v dnevnikih in spominih slovenskih vojakov.« V: *Sledi prve svetovne vojne v mojem kraju*, ur. Ljudmila Bezljaj Krevel, 14–23. Ljubljana: Zveza prijateljev mladine Slovenije, Komisija za delo zgodovinskih krožkov, 2014.
- Thompson, Mark. *The White War: Life and Death on the Italian Front 1915–1919*. 2008. Ponatis, London: Basic Books, 2009.
- Tucker, Todd. *The Great Starvation Experiment: The Heroic Men Who Starved so That Millions Could Live*. New York: Simon and Schuster, 2006.
- Ude, Lojze. »Upori slovenskega vojaštva v avstro-ogrski armadi.« *Zgodovinski časopis* 22, št. 3–4 (1968): 185–205.
- van Creveld, Martin. *Supplying War: Logistics from Wallenstein to Patton*, 2. izd. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2004.
- Verginella, Marta. »La guerra è un'arte egoistica e crudele: Esperienze di guerra negli scritti di soldati austro-ungarici di nazionalità slovena.« V: *1914–1918: Scampare la guerra: Renitenza, autolesionismo, comportamenti individuali e collettivi di fuga e la giustizia militare nella Grande Guerra*, ur. Lucio Fabi, 99–107. Ronchi dei Legionari: Centro culturale pubblico polivalente, 1994.
- Verginella, Marta. »Soška fronta v slovenskem tisku in zapiskih slovenskih vojakov.« V: *Soški protokol*, ur. Andreas Moritsch in Gudmund Tributsch, 51–56. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba, 1994.
- Verginella, Marta. »Velika vojna v avtobiografskih zapiskih slovenskih vojakov.« V: *Velika vojna in Slovenci: 1914–1918*, ur. Peter Vodopivec in Katja Kleindienst, 175–84. Ljubljana: Slovenska matica, 2005.
- Verginella, Marta. »Zgodovinopisna raba avtobiografskih virov in značilnosti ženskega avtobiografskega pisanja.« V: *Avtobiografski diskurz: teorija in praksa avtobiografije v literarni vedi, humanistiki in družboslovju*, Studia litteraria, ur. Alenka Koron in Andrej Leben, 95–108. Ljubljana: Založba ZRC, 2011.
- Wagner, Walter. »Die k.(u.)k. Armee – Gliederung und Aufgabenstellung.« V: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, ur. Adam Wandruszka in Peter Urbanitsch, zv. 5, *Die bewaffnete Macht*, 142–633. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1987.
- Wilcox, Vanda. »Tra testo e corpo: l'esperienza fisica della Prima guerra mondiale negli scritti dei soldati.« *Memoria e Ricerca: Rivista di Storia Contemporanea*, št. 38 (2011): 25–40.
- Wurzer, Georg. *Die Kriegsgefangenen der Mittelmächte in Russland im Ersten Weltkrieg*. Göttingen: Isd, 2005.
- Zajc, Neža. »Aleksander Trušnovič.« V: *Med domom in svetom*, ur. Igor Grdina, 263–79. Ljubljana: Založba ZRC, 2011.

Viri:

- »Dnevnik škofa Jegliča,« tipkopisni prepis. *Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU*.
- Gaberc-Gaberski, Vinko V. *Brez slave: spomini na svetovno vojno*. [Celje]: samozaložba, 1935.
- Hacin, Janko. *Vsi ti mladi fantje*. Ljubljana: Slovenska matica, 2002.
- Hameršak, Jože. *Skoz prvo svetovno*. Ur. Milan Dolgan. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1994.

- Hawlina, Otto. »Galicija 1914: Vojni zapiski od junija 1914 do januarja 1915.« Prev. Peter Hawlina, neobjavljen rokopis v privatni lasti.
- Holz, Eva. »Dnevnik Cirila Prestorja iz 1. svetovne vojne.« *Kronika* 34, št. 1/2 (1986): 72–88.
- Jagodič, Karel. »Med življenjem in smrtjo: Iz dnevnikov in pisem iz I. svetovne vojne.« Ur. Janko Moder. *Borec: Revija za zgodovino NOB in ohranjanje revolucionarnih tradicij* 40 (1988): 695–766.
- Južnič, Stanislav. »Soška fronta v zapisih Jožeta Selana iz Novih sel.« *Kronika* 46, št. 3 (1998): 93–96.
- Kreisler, Fritz. *Four Weeks in the Trenches: The War Story of a Violinist*. Boston, New York: Houghton Mifflin, 1915.
- Lampič, Rudolf. »Moja pot v svetovni vojni,« neobjavljen tipkopis. <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:DOC-ASOGCWT2>.
- Ličan, Aleksander. *Spomini iz Sibirije*. Ilirska Bistrica: Društvo za krajevno zgodovino in kulturo, 2006.
- Malgaj, Franjo. *Vojni spomini 1914–1919*. Ur. Marijan F. Kranjc in Janko Štampfl. Maribor: Pro-Andy, 2009.
- Matičič, Ivan. *Na krvavih poljanah: Trpljenje in strahote z bojnih pohodov bivšega slovenskega planinskega polka*. 1922. Ponatis, Ljubljana: Karantanija, 2006.
- Milčinski, Fran. *Dnevnik 1914–1920*. Ur. Goran Schmidt. Ljubljana: Slovenska matica, 2000.
- Prešeren, Jakob. *Vojak 1915–1918*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2014.
- Reberšek, Franc. »Pisma slovenskega vojaka iz I. svetovne vojne.« Ur. Janez Cvirn. *Borec: Revija za zgodovino NOB in ohranjanje revolucionarnih tradicij* 40 (1988): 767–814.
- Rueh, Franc. *Moj dnevnik: 1915–1918*. Ur. Igor Vilfan. Ljubljana: Slovenska matica, 1999.
- Schubert, Franz Xaver. »Tagebuch: aus losen kurz nach dem Erlebnis verfassten Tagebuchblättern 1943 zusammengestellt und ergänzt,« neobjavljen tipkopis. *Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv*, Nachlässe und Sammlungen, NL B /833, nr. 2.
- Trdina, Janez. *Zbrano delo*, zv. 1: *Spomini*. Ur. Janez Logar, Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1946.
- Zlobec, Andrej. *V viharju prve svetovne vojne*. Ur. Dušica Kunaver, V vihri petih vojn, 1. Ljubljana: samozaložba, 2010.
- Zupančič, Franc. *Dnevnik: 1914–1918*. Ur. Jasmina Pogačnik. Ljubljana: Slovenska matica, 1998.

Rok Stergar

FOOD ON WORLD WAR I BATTLEFIELDS: EXPERIENCES OF SLOVENE SOLDIERS

S U M M A R Y

Even though the Austro-Hungarian military was fully aware of the many challenges of keeping soldiers appropriately provisioned and actively prepared to do so in the best possible manner, it became obvious as soon as the war began that the food supply was lacking or even non-existent. The relatively mobile fighting in the Balkans and on the Eastern Front exposed the many failings of the military logistics, often forcing soldiers to rely on their »iron rations« or even go hungry for a few days.

As the war progressed, the military supply and support managed to solve some of the most obvious logistical problems, however, it could not do a lot about the shortage of food. From 1916 onwards there simply was not enough food to distribute. Poor harvests and the Allied blockade caused a shortage of food that affected not only the civilian population but also the military. Additionally, the wear and tear on the transport network proved increasingly hard to mend and consequently when food was available it frequently could not reach the frontline units.

The military tried to alleviate these problems by introducing substitutes, by increasing efficiency – even the parts of animals that were usually discarded were now put to use –, and by growing some of its own food. Nevertheless, rations were getting ever smaller and from the second half of 1917 most soldiers, NCOs, and even officers were constantly hungry or starving. Soldiers tried to compensate by buying food, by plundering, foraging, and hunting. They ate almost anything: not only stolen potatoes

and turnips, but also sugar beets, wild herbs and vegetables, fruit, and even dogs or cats. Furthermore, food parcels from home grew in importance; even a slice of bread with some cured meat meant a world to a starving soldier. However, in spite of all the help they got from home and their own resourcefulness, hunger was an almost universal experience in 1918. In the autumn of 1918 the average Austro-Hungarian soldier on the Italian front weighed barely more than 50 kilograms.

During World War I, ensuring an adequate and timely supply of soldiers' rations was a serious problem for all the belligerents. Because of the Allied naval blockade, the Central Powers faced an even greater challenge. However, the inability of the Austro-Hungarian military to provide soldiers with sufficient rations was almost unparalleled. The German Army, for example, managed the situation much better and German soldiers were better supplied even when the civilian population suffered from severe shortages and starvation.

An analysis of diaries, memoirs, and letters of Slovene soldiers provides an insight in the experiences of Austro-Hungarian frontline soldiers as well as identifies the different factors that affected them. Adequate provisioning depended on the availability of food and transport but also on the intensity of fighting and its mobility. Weather and terrain could further impede the efforts to keep up with the enormous demands of the army. Furthermore, the experiences of individual soldiers depended on their position in the armed forces, their resourcefulness, and – ultimately – their subjective perception of the situation.

1.01

UDK: 305-055.2:94(497.4)"1914/1918"

Marta Verginella*

Ženske v vojni in o veliki vojni

IZVLEČEK

Članek se ukvarja z vplivi prve svetovne vojne na odnose med spoloma. Je vojna prinesla več svobode, lažji dostop do trga delovne sile in večjo vlogo v družbi, ko so ženske ob splošni mobilizaciji moških prevzemale vedno več nalog in obveznosti? Iz panoramskega pregleda najbolj referenčnih opravljenih študij je razvidno, da dokončne razlage ni. Z veliko vojno so se ženskam dejansko odprle nove priložnosti za dejavnosti v številnih delih Evrope, tudi v slovenskih deželah, vendar so politične in upravne oblasti velikokrat skušale onemogočiti radikalnejše spremembe vlog spolov v družbi.

Ključne besede: prva svetovna vojna, ženske, zgodovina spola, avtobiografski viri, intelektualke

ABSTRACT

WOMEN IN WAR AND THEIR OUTLOOK ON THE GREAT WAR

The article focuses on the impacts of World War I on the gender relations. Did the war bring more freedom, easier labour market access and greater role of women in the society, as the duties and obligations of women increased along with men's general mobilisation? The panoramic overview of the most referential existing studies comes to a conclusion that there is no unequivocal explanation. The Great War indeed offered new opportunities for women's activities in many places around Europe, including the Slovenian lands, whereas political and administrative powers often tried to prevent the more radical changes of gender roles in the society.

Keywords: World War I, women, history of gender, autobiographical sources, intellectuals

V zadnjih dvajsetih letih je prva svetovna vojna postala pomembno raziskovalno polje slovenskega zgodovinopisja. Poleg vojaških in političnih vidikov vojnega spopada so predmet raziskav postali tudi socialni in kulturni vidiki vojne ter materialne in nematerialne posledice vojnega dogajanja na Slovenskem. Pregled doslej opravljenega zgodovinopisnega dela pokaže, da je bil zapolnjen marsikateri zgodovinopisni manko, tudi v primerjavi z zgodovinopisji sosednjih držav, predvsem italijanske in

* dr., redna profesorica, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana, marta.verginella@guest.arnes.si

avstrijske, kjer so se pisanja zgodovine prve svetovne vojne lotili že po njenem koncu, bolj intenzivno in celovito pa so k njej pristopili od sedemdesetih let preteklega stoletja naprej. V slovenskem zgodovinopisju ostaja med tem še vedno pomanjkljivo raziskani del vojnega dogajanja, ki zadeva civilno prebivalstvo.

V razpravi *Ženske v prvi svetovni vojni* je Marija Wakounig zapisala, da v knjigah, ki govorijo o prvi svetovni vojni, marsikdaj zaman iščemo ženske. In to ne le v Sloveniji, temveč tudi drugod po Evropi. Omenjene so le fragmentarno, skorajda anekdotično,¹ pa čeprav so kot delavke, kmetice, bolničarke, begunke,² žrtve vojnega opustošenja, ki jih je prizadelo tudi sovražnikovo barbarstvo, bile del vojaške zgodovine vélike vojne.³

Zgodovinarji, ki so po koncu vojne začeli osvetljevati vojno dogajanje, in pisci vojaških spominov so večinoma zamolčali milijone delavk, uradnic, dobrotnic, sester, ki so delovale v podporo vojski in bile vključene v vojaško ekonomijo. Prvo plaho zanimanje zanje se je začelo pojavljati v šestdesetih letih, ko se je mlajša generacija zgodovinarjev začela ukvarjati s socialno zgodovino. Bolj sistematično se je nadaljevalo v sedemdesetih in osemdesetih letih, ko se je povečalo ukvarjanje z zgodovino žensk. Še posebej v Angliji so raziskave Gail Braybon,⁴ Deborah Thom⁵ in Arthurja Marwicka⁶ preučile spremembe, ki jih je vojna prinesla v zaledje, in ženski angažma v podporo vojne, delovanje bolniških sester, pa tudi prisotnost prostitucije v neposredni bližini fronte. Začeli so se tematizirati in analizirati odnosi med spoloma v vojnem času, ženske alegorije in mite, ki jih je o ženskah kot užaloščenih vdovah in žalujočih materah širila vojaška propaganda.⁷ Tematika žensk je končno dobila mesto v obsežnih vojaških enciklopedijah⁸ in pregledih zgodovine žensk.⁹ V ameriškem zgodovinopisju so položaj žensk v véliki vojni začeli raziskovati Margaret

¹ Marija Wakounig, »Ženske v prvi svetovni vojni,« v: *Soška fronta 1916–1917: Kultura spominjanja*, ur. Vincenc Rajšp (Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut; Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010), 45

² V slovenskem časopisu v času vojne in tudi po njenem koncu je še posebej izstopajoč lik begunke.

³ Françoise Thébaud, »Donne e identità di genere,« v: *La prima guerra mondiale*, II, ur. Stéphanie Audoin-Rouzeau, Jean Jacques Becker in Antonio Gibelli (Torino: Einaudi, 2007), 35.

⁴ Gail Braybon, *Women Workers in the First World War: The British Experience* (London, Totowa, N. J.: Croom Helm, Barnes & Noble, 1981). Gail Braybon in Penny Summerfield, *Out of the Cage: Women's Experiences in Two World Wars* (London: Methuen (Pandora Press), 1987).

⁵ Deborah Thom, »Women and Work in Wartime Britain,« v: *The upheaval of war: Family, Work and Welfare*, ur. Richard Wall in Jay Winter, (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), 297–326.

⁶ Arthur Marwick, *The Deluge: British Society and the First World War* (London: Macmillan, 1965).

⁷ Margaret Randolph Higonnet, Jane Jenson, Sonya Michel in Margaret Collins Weitz, ur., *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars* (New Haven, London: Yale University Press, 1987).

⁸ Richard Holmes, ur., *The Oxford companion to military history* (Oxford: Oxford University Press, 2001).

⁹ Deborah Simonton, ur., *The Routledge History of Women in Europe since 1700* (London, New York: Routledge, 2007).

R. Higonnet,¹⁰ Calire Tylee¹¹ in Belinda Davis.¹² V Franciji je v osemdesetih letih ledino na tem področju orala Françoise Thébaut, ki je pri preučevanju položaja žensk v prvi svetovni vojni ugotovila, da je Francija šele »v vojni odkrila svojo žensko polovico.«¹³ Sistematični in celovit pregled Zgodovine žensk,¹⁴ ki je izšel leta 1992 najprej v italijanščini, kmalu zatem v francoščini, pozneje pa v vseh najpomembnejših evropskih jezikih, vključuje njeno poglavje o ženskah v veliki vojni,¹⁵ v katerem povzema dotedanja spoznanja kolegic in kolegov, ki so se tematiki posvetili tudi v drugih nekdanjih vojskujočih se državah.

V Nemčiji se je spremembam, ki jih je vojna prinesla v življenje milijonov žensk, začela posvečati Ute Daniel,¹⁶ v Avstriji pa je o ženskah med prvo svetovno vojno pisala Edith Rigler.¹⁷

Če se je v zgodovinopisju sprva uveljavilo mnenje, da je velika vojna korenito spremenila odnos med spoloma in da je pripomogla k emancipaciji žensk, se je v nadaljevanju pokazalo, da se je tradicionalna vloga mater in hišnih gospodinj ohranjala tudi v vojnem času. Françoise Thébaut je na primeru Francije ugotovila, da je prva svetovna vojna za moške pomenila izpostavljenost smrti in trpljenju na bojišču, ženske pa je prizadela z bolečino zaradi ločitve in izgube najdražjih. Prinesla je »tudi prekinitev družinskega in družbenega reda, prisiljen začetek novih aktivnosti, čas novih možnosti«.¹⁸ Zaradi pomanjkanja moške delovne sile, ki je bila vpoklicana v vojsko, so oblasti spodbujale zaposlitev žensk, vendar ženski angažma v vojni ni vodil neogibno k priznanju ženske enakopravnosti niti k dodelitvi volilne pravice ženskam. To tezo potrjujejo številni primeri od francoskega do italijanskega in ne nazadnje tudi jugoslovanskega. Ženske so v vojnem teatru igrale vlogo navideznih

¹⁰ Higonnet, Jenson, Michel in Collins Weitz, *Behind the Lines*. Margaret Higonnet, ur., *Lines of Fire: Women Writers of World War I* (New York: Plume, 1999).

¹¹ Glej npr. Claire M. Tylee, *The Great War and Women's Consciousness: Images of Militarism and Womanhood in Women's Writings, 1914–1964* (London: Macmillan, 1990).

¹² Belinda J. Davis, *Home Fires Burning: Food, Politics and Everyday Life in World War I Berlin* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2000).

¹³ Françoise Thébaut, *Les femmes au temps de la guerre de 14* (Paris: Payot, 2013), 23.

¹⁴ François Thébaut, ur., *A history of women in the West, 5: Toward a cultural identity in the twentieth century* (Cambridge, London: Harvard University Press, The Belknap Press, 1996).

¹⁵ François Thébaut, »La Grande Guerra: età della donna o trionfo della differenza sessuale?«, v: *Storia delle donne, Il Novecento*, ur. François Thébaut (Roma, Bari: Editori Laterza, 2007), 25–90.

¹⁶ Ute Daniel, *Arbeiterfrauen in der Kriegsgesellschaft: Beruf Familie und Politik im Ersten Weltkrieg* (Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 1989).

¹⁷ Edith Rigler, *Frauenleitbild und Frauenarbeit in Österreich vom ausgehenden 19. Jahrhundert bis zum Zweiten Weltkrieg* (München: R. Oldenbourg Verlag, 1976). O vlogi žensk v prvi svetovni vojni v avstrijskem delu habsburške monarhije je napisanih nekaj člankov in monografij, mdr.: Maureen Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I* (New York: Cambridge University Press, 2004). Christa Hämmerle, Oswald Überegger in Birgitta Bader-Zaar, ur., *Gender and the First World War* (Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan, 2014). Glej tudi: Walter Lukan, »Zgodovinopisje o prvi svetovni vojni,« v: *Velika vojna in Slovenci: 1914–1918*, ur. Peter Vodopivec in Katja Kleindienst (Ljubljana: Slovenska matica, 2005), 16–34.

¹⁸ Thébaut, *Les femmes au temps*, str. 22.

protagonistk.¹⁹ Širjenje prostorov avtonomije žensk med vojno je bilo pogosto le prehodnega značaja. Družbe, ki jih je pestila vojna, so se bale velikih sprememb in prav zato je bilo vedenje in delovanje žensk vseskozi predmet analiz, sodb, karikatur, fotografij in filmov. Z njimi so se ukvarjali novinarji, zdravniki, kleriki, moralisti, politiki, varuhi javne morale, ki so tudi poskrbeli, da se je po koncu vojne vzpostavilo med spoloma »naravno stanje«. Po Margaret H. Darrow, ki je preučila francoski primer, vojna togih predvojnih spolnih stereotipov ni zabrisala, v določeni meri jih je celo okrepila.²⁰

Drugačnega mnenja sta Allison Scardino Belzer in Ute Daniel. Prva, ki je preučila položaj žensk med vojno v Italiji, meni, da so bili protiemancipatorni učinki vojne minimalni in da je vsesplošna vojna mobilizacija vendarle koristila ženskam: ponudila jim je priložnost, da so vstopile v javno sfero, ter možnost, da so se uveljavile kot aktivne državljanke, pa čeprav le za krajše obdobje.²¹ Ute Daniel kot poznavalka nemškega primera opozarja na pomanjkljivost zgodovinskega prijema, ki pri preučevanju zgodovine žensk v vojni in merjenju ženske emancipacije v njej aplicira današnje vrednostne kategorije in pozablja na raznolikost razmer, v katerih so delovale in živele ženske bodisi v neposredni bližini bojišča bodisi v zaledju. Dinamika med »vojno fronto« (*war front*) in »domačo« ali »notranjo fronto« (*home front*) je bila kompleksna, zato pa naj bi ukvarjanje z ženskimi izkušnjami vojne pomenilo upoštevanje njihove pluralnosti.²²

V tem smislu so zlasti študije na zahodnoevropskih tleh od devetdesetih let naprej zapolnile številne vrzeli. Pokazale so, da ženske vojne niso doživele le kot družinske matere, delavke in dobrotnice, da so mnoge, še posebej iz višjih razredov, služile domovini v vrstah Rdečega križa, organizirale humanitarno delo in pomoč vojski, da so se nekatere odločile tudi za bolj tvegane dejavnosti. Postale so vojne reporterke, vohunke, ali pa so se celo z orožjem podajale na bojišče. Iz najnovejših raziskav vidimo tudi, kako je vojna na novo opredelila koncept moškosti in ženskosti in kako so na vojno nasilje in uničenje reagirali moški in ženske. V nedavno izdanem zborniku *Gender and the first world war*, ki so ga uredili Crista Hämmerle, Osvald Ueberrin in Birgitta Bader Zaar, je eden od poudarkov na ugotovitvi, da je zgodovina žensk v prvi svetovni vojni velikokrat nedosledna in prepolna protislovij.²³ Ta so ne nazadnje vidna tudi v podajanju vojne izkušnje, ki jo bomo analizirali v nadaljevanju.

¹⁹ Ibid., 23. Tezo, da je bil čas pred vojno bolj naklonjen ženskam kot povojno obdobje, razbere-mo tudi iz navajanj v: Eric J. Hobsbawm, *Fractured Times: Culture and Society in the Twentieth Century* (London: Little, Brown Book Group, 2013).

²⁰ Margaret H. Darrow, *French Women and the First World War: War Stories of the Home Front* (New York: Bloomsbury Academic, 2000).

²¹ Allison Scardino Belzer, *Women and the Great War: Femininity Under Fire in Italy* (New York: Palgrave Macmillan, 2010).

²² Daniel, *Arbeiterfrauen in der Kriegsgesellschaft*.

²³ Hämmerle, Überegger in Bader-Zaar, *Gender and the First World War*.

Slovenke o vojni

Čeprav je bila v milijonski množici pisem, ki so romala z evropskih bojišč v zaledje in iz zaledja na fronto, veliko takih, ki so jih napisale ženske, hranijo tako javni kot zasebni arhivi predvsem korespondence moških. Podobno velja tudi za spomine in vojne kronike. Večinoma jih je napisala moška roka. Toda kot nam potrjujejo navedbe iz moških pisem, so si z možmi, sinovi, očetmi in brati dopisovale njihove žene, matere, hčere ali sestre. Znano je tudi, da so si pisanja sposobna dekleta dopisovala z neznanimi branilci domovine in da so to navado spodbujale vojaške oblasti skorajda v vseh vojskujočih se državah.

Eden redkih primerov ohranjenih družinskih korespondenc v slovenščini, ki nam omogoča analizo doživljanja vojne tako s strani moških kot žensk istega družinskega jedra, je korespondenca družine Gerbec iz Kambreškega, ki jo hrani Pokrajinski arhiv Nova Gorica.²⁴ Sestavljajo jo pisma in dopisnice, ki sta jih sestri Marija in Amalija pisali iz begunstva v mestu Diano Marina v Liguriji, kjer sta bivali s starši Jožefom in Marijo, medtem ko so bili bratje Mihael, Franc, Anton in Janez vpoklicani v avstro-ogrsko vojsko. Med njimi je le Mihael preživel vojno.²⁵ Pomembna nota dopisnic, ki sta jih sestri Gerbec pošiljali preko Rdečega križa na avstrijsko stran, je globoka vera v božjo previdnost. Brate sta vseskozi spodbujali, naj tudi ob najhujši stiski in nevarnosti ohranijo zaupanje v vero in Boga. Pri svojem pisanju sta zelo skrbeli, da ne bi spodbudili cenzure in da se ne bi zaradi neprimerne vsebine prekinila komunikacijska vez, ki je bila za vse družinske člane ključnega pomena.

Več zanimivega ženskega avtobiografskega gradiva iz časa vojne je shranjenega v Rokopisnem Oddelku NUK-a, ki hrani avtobiografsko gradivo priznanih ženskih peres.²⁶ V njem so se ohranila pričevanja slovenskih izobraženek o prvi svetovni vojni. Slednje so o svojih vojnih izkušnjah pisale večinoma fragmentarno, vojnih razmer niso podrobneje opisovale, podobno so se izogibale splošnim sodbam o vojni moriji. Zato pa izpade izjemno dragocen tipkopis²⁷ Alme Karlin (1889–1950),²⁸

²⁴ SI PANG 1018, Družina Gerbec, t. e. 23.

²⁵ Petra Svoljšak, *Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno* (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1991), 30. Petra Svoljšak, »Slovenske begunske družine v prvi svetovni vojni: Korespondenca begunske družine,« v: *Vojne na Slovenskem: pričevanja, spomini, podobe*, ur. Maja Godina Golja (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012), 14–15. Slednji trije so padli v vojni. Zapuščina vsebuje poleg pisem še dnevnike in vremenske kronike, ki segajo vse do leta 1947. Korespondenca iz časa med in po prvi svetovni vojni (1915–1921) obsega 189 dopisnic in pisem Rdečega križa. Največji del predstavljajo dopisnice, ki jih je družina pisala iz Italije (88), ob njih pa še pisma prijateljice Gerbcvih hčera, begunke v taborišču Bruck ob Litvi v Spodnji Avstriji Katarine Pušnar iz Kranjske (52), Gerbcvevega sina Mihaela iz avstrijske vojske (36), ostale dopisnice pa so različnega izvora (13).

²⁶ Na primer: NUK, Rokopisni oddelek Ms 1113 KVEDER, Zofka; Ms 1175 BARTOL – NADLIŠEK, Marica; Ms 1906 PRUNK, Ljudmila.

²⁷ NUK, Rokopisni oddelek, Ms 1872, KARLIN, Alma.

²⁸ Več o Almi Karlin glej: Miriam Drev, »Alma Karlin: nemško-slovenska pisateljica, poliglotka in raziskovalka eksotičnih tujih svetov,« v: *Pozabljena polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*, ur. Alenka Šelih (Ljubljana: Tuma, SAZU, 2012), 234–37.

ki je nastal na osnovi vojnega dnevnika.²⁹ V njem je celjska popotnica in pisateljica opisala svojo vojno izkušnjo v Angliji, obdobje, ki ga je med vojno preživela na Norveškem in Švedskem, ter vrnitev prek Berlina in Prage v rodno mesto Celje.³⁰ V svojih spominih na vojni čas pokaže s prstom na tiste, ki so bili po njenem odgovorni za izbruh vojne: »Tistega razgibanega julija so odpovedali vsi. V glavah so imeli najbolj pustolovske predstave o modernem vojskovanju, precenjevali in podcenjevali so tisto; kar še niso nikoli preizkusili; niso slutili niti, kako dolgo bo trajal spopad niti koliko trpljenja bo povzročil.«³¹ V negotovosti dogajanja in lastne usode, zapuščena v sovražni deželi brez vsakršne politične zaščite, je kot »alien enemy« občutila porast sovraštva, učinek vojnega propagandnega stroja, ki je širil »obsedenost z eno samcato mislijo«, množično psihozo, ki so se je le redki »zelo trdni značaji« ubranili.³² Kot Avstrijka je bila izpostavljena hišnim preiskavam, zlobnim pripombam, neko- rektnemu zmanjšanju plače, in vendar se ni prepustila razpihovanju vojnega sovraštva. Kot »tujka iz sovražne države« je imela svoje mnenje, a se je raje ovila v molk: »V teh mesecih mojega bivanja v Londonu sem se naučila molka. Do neke mere sem to obvladala vse svoje življenje, vendar je bilo takrat težje. Nikakor se nisem navduševala nad običajnim patriotizmom – v vojni 20. stoletja sem videla preveliko krivico, grozljivo nazadovanje kulture, ki ni imelo nobenega opravičila – vendar sem bila jezikovno navezana na nemški narod in sem predobro poznala neomajno lagodnost Avstrijcev, da bi lahko trpela laži o njih. Kljub temu sem morala molčati, saj razgreta besedna bitka ne bi spremenila mnenja, ki so ga imeli o mojem narodu politični nasprotniki.«³³

Njeno končno mnenje o londonski izkušnji vojne vključuje tudi pozitivne plati; ne le da so Angleži z njo ravnali dobro, nekateri so ji izkazali tudi podporo in solidarnost. V času, ki je klical po nasilju, je Alma Karlin za razliko od vojne opitih množic gojila pacifizem. Ni se pustila oslepiti od patriotizma, narodnega samoljubja, zato tudi ni mižala »pred prisilo, surovostjo in nepoštenostjo«, ki so se kot plev razrastle med vojno ne le na tujem, temveč tudi v njeni domovini: »Čim si vstopil v bolnišnico ali šel skozi vlake, ki so vozili z bojišča v zaledje in jim ni bilo videti konca, si videl neskončno bedo. Kje sta veličina in lepota, o kateri sanjarijo vojni navdušenci? Kako naj bo tolikšen padec morale, ki traja še danes, očiščujoča železova kopel, o kateri so toliko čenčali?«³⁴ Še posebej ob povratku domov je videla vso grozoto vojne na poha-

²⁹ Marijan Pušavec, »Urednikov predgovor,« v: *Sama: iz otroštva in mladosti* (Celje: In lingua, 2010), 3. Marijan Pušavec, urednik slovenskega prevoda dela *Ein Mensch wird... aus Kindheit und Jugend* ugotavlja, da je »okvir slovenske književnosti v primeru Karlinove zajet le pogojno, ustrežnejše bi jo bilo obravnavati v precej širšem okviru književnosti v nemškem jeziku (ki se ne povezuje nujno s pripadnostjo nemški narodnosti), kamor bi celjska pisateljica zaradi jezika, v katerem je pisala, sodila po logiki stvari.«

³⁰ Svetlana Slapšak, »Potovanje pred pisanjem: avtobiografija Alme Karlin,« v: *Sama: iz otroštva in mladosti* (Celje: In lingua, 2010), 310. Avtobiografijo Alme Karlin Svetlana Slapšak obravnava kot eminentno feministično besedilo.

³¹ Alma Karlin, *Sama: iz otroštva in mladosti* (Celje: In lingua, 2010), 226.

³² Ibid., 227.

³³ Ibid., 229.

³⁴ Ibid., 281.

bljenih ljudeh. Začutila je nesmiselno blaznost vojne, pokvarjenost, ki se je razrasla v vse družbene pore in je prihodnjim rodovom »sesula v prah čudovite reči«. ³⁵

Avtobiografsko podajanje izkušenj, opazanj in razmislekov Alme Karlin nas seznaja z ženskim subjektivnim razumevanjem vojnega spopada, ki je ne le zaradi pacifistične naravnosti, temveč predvsem zaradi odločnosti izreke lastnega mnenja tudi o vojni subverziven. Subverziven je nazadnje tudi zato, ker ga je jeseni 1931, ko je Alma Karlin dokončala svojo avtobiografsko knjigo, namenila »številnim ženskam tega sveta, saj bodo iz nje razbrale več, kot je zapisano med skupimi besedami, ki so vedno podobne krhkemu listju. In morda bo ravno nenapisano okrepilo dušo, ki se bori.« ³⁶

Kot vidimo iz predgovora h knjigi, se je pri podajanju lastne zgodbe po eni strani soočala s potrebo po vzpostavitvi primerne razdalje do »Jaza, ki omogoča vsaj pogojno neosebno presojo«, po drugi strani se je morala tudi odločati o tem, kaj izpustiti in kaj vključiti, »da po eni strani ne bi motili razumevanja razvoja in po drugi strani ne bi z duše odgrnili zadnje tančice, ki jo ženska vedno razprostira čez svoja najintimnejša in najgloblja občutenja.« ³⁷ Izbire, ki jih je naredila, zgovorno pričajo o tem, da je bil njen namen preseči izključno intimistično pisanje in v delu, ki govori o vojnem času, spregovoriti o vojni tudi s širšega političnega vidika.

S podobnimi vprašanji tkanja spominov in narativnega oblikovanja doživetega so se ukvarjale tudi slovenske izobraženke, ki so prvo svetovno vojno preživele v Trstu, in so o njej pisale v svojih spominih ter avtobiografskih zapisih. Gre za narodno oziroma v ženskih vrstah aktivne ženske Marijo Kmet, Ilko Vašte, Marico Nadlišek, Pavlo Hočevnar, ki jih je močno zaznamovala učiteljska izkušnja, ³⁸ ter delovanje v slovenskih tržaških liberalnih ali socialdemokratskih krogih. Prvi so imeli svoje središče v prostorih Narodnega doma, drugi v prostorih Društva Ljudski oder. ³⁹ Razlika v političnem nazoru jim ni preprečila sodelovanja pri dobrodelnih dejavnostih in predvsem v Zavodu sv. Nikolaja, ki je od leta 1889 organiziral pomoč in zaposlitev v hišnih gospodinjstvih v Trst priseljenih deklet. ⁴⁰ Prvo svetovno vojno so torej doživele v podobnih političnih, socialnih, gospodarskih in kulturnih razmerah, v mestu, ki je bilo v neposredni bližini soške fronte izpostavljeno bombardiranju

³⁵ Ibid., 280.

³⁶ Ibid., 4.

³⁷ Ibid., 4.

³⁸ Marica Nadlišek je že pred vojno ob poroki z Gregorjem Bartolom zapustila učiteljski poklic.

³⁹ Marko Kravos et al., *Narodni dom v Trstu 1904–1920* (Trst: Devin, 1995). Boris Gombač, »Slovenska politika v Trstu pred prvo svetovno vojno,« *Zgodovinski časopis* 33, št. 2 (1979): 246–61, še posebej 254–55.

⁴⁰ Zavod je kot zavetišče za brezposelne služkinje nastal po eni strani iz potrebe po zaščiti najšibkejšega člena ženske delovne sile, predvsem kmečkih in delavskih deklet, ki so iskale v mestu zaposlitve, po drugi pa iz nuje po narodnem delovanju na družbenem obrobju, kjer je bilo treba zaježiti ženske prestopne v italijanski narodni tabor. Kljub narodnoobrambni naravi Zavoda in zavezanosti njegovih pobudnic slovenstva je bil odprt tudi dekletom drugih narodnosti. Obiskovalkam je nudil raznovrstne tečaje, pomoč pri iskanju službe in socialno zaščito v času čakanja na zaposlitev. Več v: Marta Verginella, *Ženska obrobja* (Ljubljana: Delta, 2006), 136–56.

italijanskih Capronov.⁴¹ Nekatere so bile samske, druge poročene. Tiste, ki so bile zaposlene, so poučevale v Ciril-Metodovi šoli.⁴² Srečevale so se na istih mestih, v šoli, ob javnih kulturnih dogodkih in pri karitativnih nabirkah. Kljub podobnim vojnem izkušnjam je podajanje doživetega med vojno subjektivno, zaznamovano z osebno izkušnjo, povojnimi pripadnostmi in avtobiografsko namero. Skupna pa jim je bila marsikatera zadrega, ki so si jo pri podajanju vojne izkušnje delile z moškimi pisci. Zadrega se je pojavljala zaradi spreminjajočih se političnih razmer, ki jih je sprožila vojna, razmer, v katerih dejanja posameznikov niso bila vedno dosledna z njihovimi političnimi čutenji in prepričanji.

Učiteljica Marija Kmet (1891–1974),⁴³ ki jo je vest o smrti prestolonaslednika doletela v kavarni Balkan, v svojih spominih ne posveča večje pozornosti žalni svečanosti in pogrebu Franca Ferdinanda, ki sta močno pretresla tržaško javnost. O tem, ali je tudi ona stopila v središče mesta, kjer se je na ulicah gnetla množica, da bi se poslovila od prestolonaslednika in njegove soproge,⁴⁴ ni v njenem pisanju nikakršne sledi. Omenja pa, da je ob vojni napovedi upala, tako kot tudi kolegice in prijatelj, s katerimi se je družila, da bodo Trst zasedli Angleži in da bo mesto postalo prosta luka. Svoje spomine na prvi dve leti vojne je strnila v nekaj povedi:

»Z veseljem smo pričakovali teh dni – želeli Avstriji konca in Nemcem poslednjo uro. Pa je baš nas v Trstu vojna močno zadela, in Avstrije ni hotelo biti konec. Vse se je preokrenilo, ko je še Italija napovedovala vojno. V tistih dneh je žarel Trst v plamenih. Strahotne so bile noči, ko je drvela množica s krikom in besnim tuljenjem po ulicah, naskakovala hiše, trgovine, kavarne, društvena in časopisna poslopja Italijanov. Priča sem bila teh dogodkov in še danes me strašijo v sanjah. Metali so pohištvo na ulice, ga polivali s petrolejem, zažigali tik plinovk, rjovel, plenili, kradli vsevprek. Stražniki so se skrivali in izginjali v temne ulice; koder je bil največji hrup, ondi jih ni bilo videti. Rezeko je udarjal duh po ognju po cestah, stebri plamenov so se dvigali in razžarjali hiše. Ista drhal, ki je zdaj vpila: 'Smrt Italiji!' je vzklikala nekaj let kasneje z istim navdušenjem: 'Živela Italija!' In vse je bežalo, begunski vlaki so se polnili; tudi naše učiteljstvo se je zbalo, odšlo je za tiste dni in malo nas je ostalo v Trstu. Nekaj tednov smo bili odrezani od drugih krajev in občutila sem tesnobo takih dni in doživela, kaj se pravi, če ni kruha in kaj, če je človek resnično lačen, pa nima kaj jesti.

⁴¹ Italijanska letala so bila poimenovana po tovarni, ki jih je izdelovala. Ustanovil jo je Giovanni Battista Caproni.

⁴² 30. januarja 1887 so tržaške Slovenke ustanovile v Trstu žensko podružnico šolskega društva sv. Cirila in Metoda, da bi z njo podprle razvoj slovenskega šolstva v mestu in njegovi okolici. Organizirale so zbiranje sredstev za siromašne otroke in mladino, kulturne in dobrodelne prireditve, na katerih so obdarjale najrevnejše otroke, predvsem pa so se zavemale za širjenje narodne vzgoje in gojenje slovenskega maternega jezika.

⁴³ Katja Mihurko Poniž, »Marija Kmet: avtorica depresivne proze, ki se je reševala z vero in verjetno utihnila zaradi strogih kritik,« v: *Pozabljena polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*, ur. Alenka Šelih (Ljubljana: Tuma, SAZU, 2012), 243–46.

⁴⁴ O vzdušju, ki je v Trstu vladalo po sarajevskem atentatu in ob pogrebem sprevodu prestolonaslednika in njegove soproge: Borut Klabjan, »Od Trsta do Sarajeva in nazaj: Dinastična lojalnost in nacionalna pripadnost v Habsburškem Trstu na predvečer vojne,« *Acta Histriae* 21, št. 4 (2013): 749–72.

Polegli so se hrupi drhali, umirile strasti nalašč za to najetih in plačanih ljudi. Prišla je tista dolga, pusta, žalostna doba vojne. V Trstu smo jo močno občutili. Naši šolski otroci so navzlic raznim dobrodelnim poizkusom bledeli od dneva do dneva in pravega pouka ni bilo nič več. V šolski kuhinji smo dobivali hrano otroci in učiteljstvo in povrnila sem se nekako v ona mariborska leta težkih želodčnih vprašanj. Vendar priznam, da se baš meni ni godilo najhuje, ker sem dobivala prispevkov iz srečnejših slovenskih krajev. Tako so se telesne skrbi umaknile in je vnovič zaživela notranjost, ki se ni zmenila za vojno.«⁴⁵

Omemba pouličnega nasilja, ki je izbruhnilo, ko je Italija napovedala vojno Avstriji,⁴⁶ ni naključna. Njegove pobudnice so bile predvsem ženske iz najnižjih slojev, ki so prebivale v delavski in pretežno s slovenskim prebivalstvom poseljeni četrti sv. Jakoba, kjer je bila tudi ena od dveh Ciril-Metodovih šol. In prav pri Sv. Jakobu se je začelo ropanje, obračunavanje in uničevanje lastnine italijanskih patriotov, ki se je nadaljevalo vse do najožjega mestnega središča.⁴⁷ Drugi poudarek avtorice je na pomanjkanju hrane, ki je v ospredju tudi drugih avtoric. Zanimivo pa je, da Marija Kmet povsem zamolči svoj angažma v tržaških dobrodelnih ženskih organizacijah, predvsem pa svoje prizadevanje, da bi se širša slovenska javnost zavedala dramatične usode primorskih begunk in krivičnega odnosa, ki so ga bile te deležne v osrednji Sloveniji.⁴⁸

Nekoliko daljše se o vojnih razmerah v Trstu in tegobah, ki jih je doživljala v vojnem času, razpiše v svojih spominih Ilka Vašte (1891–1967).⁴⁹ Izbruh vojne jo je doletel v Bohinjski Bistrici. Tam je bila priča vpoklicu vojaških obveznikov, in bojazen, da bo moral tudi njen mož na galicijsko fronto, se je izkazala za realno v mesecu dni: »Edina tolažba v tistih strašnih dneh in nočeh mi je bilo to, da ni šel v vojno kot strelec, kot nemški suženj – ubijalec, ampak kot pomočnik vsem trpečim, kot spremljevalec prijatelja zdravnika dr. Jožeta Tavčarja, kot njegov nosilec obvez, instrumentov in zdravil. Bil je v krvavi bitki pri Grodeku, kjer so Rusi napodili Avstrijce proti trdnjavi Přemyzl. Tekel je v strašni gneči in zmešnjavi zdržema triindvajset ur. Le v časih se mu je posrečilo, da se je za nekaj sto korakov oprijel kakšnega voza, ki je drvel mimo njega. Kdor je pomagal, so ga pomendrali. Vzdržali so le najmočnejši in najspretnější.«⁵⁰ Mož se je z bojišča vrnil bolan. V nadaljevanju pa je poskrbel, da ga zaradi prekomerne teže niso ponovno vpoklicali. Ilka, ki je po rojstvu hčerke Save močno oslabela, se je morala umakniti za nekaj mesecev na podeželje v Zagorje, kjer

⁴⁵ Marija Kmet, *Moja Pota* (Grobļe: Misijonska tiskarna, 1933), 69–71.

⁴⁶ Prvi nemiri so v Trstu izbruhnili zaradi pomanjkanja hrane in visokih cen med 20. in 23. aprilom 1915. Novi val je sledil italijanski vojni napovedi 23. maja 1915 in je trajal vse do 25. maja.

⁴⁷ Lucio Fabi, *Trieste 1914–1918: Una città in guerra* (Trst: MGS Press, 1996), 23–24.

⁴⁸ Marija Kmetova, »O počitnicah na Dolenjskem,« *Slovenski narod*, 1. 12. 1916.

⁴⁹ Miriam Drev, »Ilka Vašte: pisateljica, ki je slovensko preteklost predstavila v povesti iz davnih dni,« v: *Pozabljena polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*, ur. Alenka Šelih (Ljubljana: Tuma, SAZU, 2012), 266–69.

⁵⁰ Ilka Vašte, *Podobe iz mojega življenja* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1964), 115.

je laže okrevala. Te izkušnje ni popisala, je pa vzdušje, ki ga je v vojnem času doživela v Trstu, povzela v naslednjih povedih:

»Štiri leta je visel Damoklejev meč nad mojo srečo. Med tem časom sem živela le za svoj poklic in svoj dom, za moža in dva otroka. Politike, ki se mi je v tistih klerikalno žandarskih časih gnusila, sem se izogibala. Kljub temu je malo manjkalo, da me ni kmalu v začetku vojne zasukala v svoj vrtinec.

V vseh skoraj sedmih letih, ki sem jih prebila v Trstu, se spominjam enega samega primera, ko je podel človek poizkušal v našo šolsko skupnost vnesti »katoliške metode«, ki so bile v navadi na Kranjskem. Ovadil nas je v začetku vojne avstrijski vojaški oblasti kot »srbofile«, ki se v njegovi odsotnosti pri zaklenjenih vratih pogovarjamo o svoji izdajalski politiki. Spravil nas je v nevarno preiskavo. Stara avstroogrška vojaška oblast v veleizdajniških zadevah ni poznala šale.

Toda možak se je uštel. Preiskavo so odstopili politični oblasti. Zaslíševal nas je človeško sposoben, pameten Lah, glavar Fabrizzi, po srcu najbrž nasprotnik razmajane Avstroogrške.⁵¹

V spominjanje na vojni čas je Ilka Vašte vključila še dve pomembni anekdoti. Prva je povezana z dobrodelno prireditvijo in z osamitvijo, ki so jo v slovenskem tržaškem okolju doživeli srbofili. Piska se spominja žene dr. Žerjava, aretiranega kot srbofila in avstrijskega izdajalca, ki je sedela povsem sama v dvorani Balkana, ne da bi se ji nihče približal. Slovenske družba se je takrat »potuhnili pred avstrijskim policijskim bičem.«⁵² Druga anekdota zadeva Cankarjevo predavanje v Trstu marca 1918.⁵³ Organizatorji dogodka so slovenskega pisatelja zadržali v hiši dr. Ferfolje, da bi ostal trezen: »Rada bi bila šla poslušat njegovo predavanje, toda nisem mogla, ker so mi skupaj z gospo Maro Rusovo naprtili skrb za bife na čajanki, ki smo jo na skrivaj, to se pravi: brez blagoslova oblasti priredili Cankarju na čast v stranskih prostorih hotela Balkan. Ne spominjam se, da bi se bil tiste neuradne čajanke udeležil kdo izmed tržaških političnih 'prvakov'.«⁵⁴ O omejitvah, ki jim je bila v vojnem času izpostavljena, izvemo le iz drobnih omemb, ko denimo zapiše, da v letih vojne ni rada hodila po nepotrebnem od doma, ker se je zaradi bombnih napadov bala puščati otroka sama pri služkinji.⁵⁵ Živela je namreč v stavbi, ki je bila v bližini vojaške bolnišnice in vojašnice, obe stavbi pa sta bili tarči sovražnikovih letal.

Bolj podrobno o bobnenju letal in sovražnih bombah, ki so jih nad Trst spušča-

⁵¹ Ibid., 117. Opis istega dogodka in zagovora pred komisarjem tudi v: Pavla Hočevar, *Pot se vije: spomini* (Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1969), 98–99.

⁵² Vašte, *Podobe iz mojega življenja*, 118.

⁵³ Ivan Cankar je predaval v Trstu 10. marca 1918 v Društvu Ljudski oder. Predavanje je izšlo z naslovom Očiščenje in pomlajanje. Glej: Marija Pirjavec, »Ivan Cankar in Trst,« *Jezik in slovstvo* 22, št. 3 (1976): 65–71.

⁵⁴ Vašte, *Podobe iz mojega življenja*, 119. Čeprav je imel Cankar predavanje v prostorih Društva Ljudski oder, je pogostitev sledila v Narodnem domu, kar lahko razumemo kot potrditev sodelovanja med socialdemokratsko in liberalno orientiranimi slovenskimi izobraženci, ki pa ni uživalo podpore slovenskega liberalnacionalnega vodstva.

⁵⁵ Ibid., 121.

li italijanski Caproni, piše v svoji avtobiografiji⁵⁶ Marica Nadlišek Bartol (1867–1940),⁵⁷ nekdanja urednica *Slovenke*, prvega slovenskega ženskega časopisa: »Bile so prve bombe. Odslej ni bilo več ne dneva ne noči, da bi ne leteli nad nami sovražni zrakoplovi, ki so prihajali od Opčin sem, krožili in se razgledovali. Ko so se že vračali in bili skoraj že za obzorjem, šele tedaj so se dvigali avstrijski izza Žavelj za njimi. Večkrat smo se seveda temu smejali. Lepe poletne noči so začele v samih reflektorjih, ki so baje iskali sovražnika v zraku. Žarometi so švigali zdaj po nebu zdaj po tleh na vse strani. Dasi vsa izmučena in utrujena, služkinje nisem več mogla imeti, ker je bilo pomanjkanje hrane že občutno sem legla v posteljo.«⁵⁸ Kot mati petih otrok je vojno občutila še posebej dramatično, zato se je tudi v svoji avtobiografski pisavi posvetila opisu »grozovitosti šibe božje«. Pomanjkanje najosnovnejše hrane jo je prisililo, da je kljub svoji zavezanosti meščanskemu slogu življenja kupila kozo in jo prinesla v svoj meščanski dom. Svojim otrokom je morala zagotoviti prepotrebno mleko. Toda bolj peresa kot molže večša ženska z njo ni rešila težav pri prehranjevanju otrok. Prisiljena je bila oditi po živež na Dolenjsko. Enega od sinov je sicer rešila pred pomanjkanjem in smrtjo tako, da ga je z drugimi svetoivanskimi otroki odpeljala v Varaždin,⁵⁹ kjer je bilo lokalno prebivalstvo pripravljeno sprejeti »na hrano« otroke iz Trsta in s Krasa: »Tu niso nič vedeli o grozotah vojne, o bombah in zrakoplovi, o pomanjkanju in gladu. Kakor da smo prišli v drug svet. Bel kruh, obilo mesa, klobas, pečenke, z eno besedo vsega, o čemer smo mogli mi siromaki samo še sanjati. Videli smo, jedli smo, a verjeti nismo mogli, da je vse to res, da more biti taka razlika med državljani iste države. Da, Ogrska je vse trdno držala v svojih krempljih in ni dala prav nič na noben pritisk. Sinka sem pustila v Varaždinu, kjer se mu je dobro godilo in si je kmalu opomogel. Z županovim dovoljenjem sem lahko odnesla nekaj moke in slanine ter nastopila težko pot proti domu.«⁶⁰

Po prihodu domov jo je še bolj bodlo v oči pomanjkanje, v katerem so živeli v Trstu. V spominu ji je ostalo obilje hrane, ki ga je videla na Hrvaškem, in zato so se ji razmere, v katerih so živeli v neposrednem zaledju fronte, zdele še bolj krivične: »Tu sama ovsena kaša brez zabele, tam na Hrvaškem pa imajo vsega v izobilju. Kje je pravica, sem si mislila. Pri nas umirajo ljudje od gladu, v Istri jedo nekateri kar

⁵⁶ Pisanja spominov na svoja tržaška leta se je Marica Nadlišek Bartol lotila leta 1927, zaključila pa poleti 1938. V prvoosebni pripovedi je opisala okolje, v katerem je odrasčala, študirala in potem delovala kot učiteljica, pisateljica in urednica *Slovenke*. Avtobiografija *Iz mojega življenja* je leta 1948 izšla v nadaljevanjih v tržaških *Razgledih*, ki jih je urejal njen sin Vladimir Bartol. Leta 2005 je bila natisnjena v knjigi *Na Obali: kratka proza*. Tipkopis hrani Odsek za zgodovino in narodopisje pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu, in sicer v Biografskem arhivu (fasc. Marica Nadlišek Bartol).

⁵⁷ Marta Verginella, »Marica Nadlišek, por. Bartol (1867–1940): urednica *Slovenke*, prvega slovenskega ženskega lista, učiteljica, pisateljica, publicistka, prevajalka,« v: *Pozabljena polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*, ur. Alenka Šelih (Ljubljana: Tuma, SAZU, 2012), 139–41.

⁵⁸ Marica Nadlišek Bartol, *Na Obali: kratka proza* (Trst: ZTT - EST, 2005), 333.

⁵⁹ Hočevar, *Pot se vije: spomini*, 97. Da je šlo za organizirano pobudo, izvemo iz spominov Pavle Hočevar, ki navaja, da je po posredovanju Antonije Slavik Rdeči križ organiziral kolonijo otrok v Švici ob spremestvu Milke Martelanc, podobno tudi bivanje otrok pri hrvaških družinah v okolici Varaždina, kamor so prišli »tako sestrđani in oslabljeni, da so jih plemenite hrvatske kmetice dobesedno rešile smrti.«

⁶⁰ Nadlišek Bartol, *Na Obali: kratka proza*, 337.

travo, da jim zatekajo noge, ki postanejo kakor tramovi, dokler jih ne reši smrt, tam pa se maste in rede z vsem dobrim. [...] Stari in oslabei ljudje so cepali in umirali kar na ulicah; sestradani in utrujeni konji so se kar zleknili in poginili na cestah. Od gladu so umirali otroci, tudi med mojimi sorodniki v Koloniji, kjer sem se rodila, so našli zjutraj mater umirajočo in otroka mrtvega. Jaz nisem več upala, da mi vsi otroci ostanejo živi. Drugega sina so vzeli moževi sorodniki v Medvode, da je imel jesti in da je nam ostala njegova nakaznica.«⁶¹

Militarizacija moža leta 1916 in višja plača majorja, ki jo je potem prejemal, ni bistveno spremenila družinskih materialnih razmer, za kar je Marica krivdo pripisovala tudi sebi: »Leta 1916 je bil mož militariziran. Dobil je čin majorja in še enkrat takšno plačo kakor doslej. Bil je pa dan za dnem vse popoldneve v kavarni, kjer so politizirali in ob kartah reševali in ustvarjali Jugoslavijo. Lahko bi tedaj plačevali oderuške cene za živež, a mož mi je dajal kakor ponavadi. Veliko krivde je na meni, ki bi morala zaradi otrok nastopiti vse drugače.«⁶² Marica je bila prepričana, da politične oblasti niso pregnale njenega moža in drugih jugoslovansko in rusofilsko usmerjenih tržaških Slovencev, med katere je sodila tudi sama, ker so v Trstu veljale posebne razmere. »Ko bi bila kje drugod in ne v Trstu, bi že davno ne imel več glave. Toda v Trstu je bilo vse slovensko in italijansko prebivalstvo le za antanto in proti centralnim silam, vsi ene misli, istih želja. Kaj so mogle oblasti, ki so dobro poznale naše razpoloženje. Namestnik je zatisnil kar obe očesi. Že ob začetku vojne sem pripovedovala vsem in povsod, da sta vojni krivi le Nemčija in Avstrija, da Avstrija tako sovraži Srbijo, da ji ni dovolila dohoda na morje, da si ga priborili s krvjo in žrtvami v balkanski vojni.«⁶³

Da je v tem svojem prikazu političnega vzdušja idealizirala razmere v Trstu, vidimo iz njenih konkretnih opisov tržaške stvarnosti, še posebej pa iz ugotovitve, da se je večina tržaškega prebivalstva med vojno vedla konformistično. Tržaški trgovci, ki so ob izbruhu vojne okrasili svoje izložbe s črno-rumeno barvo, so ob prihodu italijanske vojske v mesto razkazovali italijansko trikoloro.

O življenju med prvo svetovno vojno v Trstu, ko je bil na voljo le vijoličasti kruh z okusom po plesni in je mrgolelo vohunov ter ovaduhov, piše v svojih spominih tudi Pavla Hočevnar (1889–1972). Pri opisovanju vojnega časa posveča posebno pozornost političnemu vzdušju, ki je vladalo v tržaškem okolju, v katerem je delovala kot politično in narodno angažirana učiteljica: »Ko se je začela prva svetovna vojna, je z vso silo zaplalo tudi v nas nekaj novega, nedoločnega, polno groze in bojznosti in – upanja. Kamorkoli sem stopila, me je spremljalo glasno ali prikrito vprašanje: kaj mislite,

⁶¹ Ibid., 336–37.

⁶² Podčrtani del je zapisan v originalu (Odsek za zgodovino in narodopisje pri Narodni in študijski knjižnici v Trstu, fasc. Marica Nadlišek Bartol), bil pa je prečrtan v prvi objavi v tržaških *Razgledih* (1948) Kritike, ki so letele na račun moža, je avtorčin sin Vladimir Bartol kot urednik tržaških *Razgledov* umaknil iz objave in tako je tudi nedavno objavljena verzija *Iz mojega življenja*, natisnjena v knjigi *Na Obali: kratka proza*, brez stavkov, ki so po Bartolovem mnenju neupravičeno metali slabo luč na njegovega očeta. Nadlišek Bartol, *Na Obali: kratka proza*, 337.

⁶³ Ibid., 332.

kaj bo zdaj z nami? Za odgovor smo drug drugemu sporočali vesti z balkanske in ruske fronte, si zaupali dobljene izjave, mnenja dobro obveščenih oseb, govorice iz italijanskih krogov ... Vse pa smo povezovali z upanjem na prihodnost, ki se nam je kazala danes temna, jutri svetla, pojutrišnjim meglena, pa zopet svetla, svetla. «⁶⁴ Kot lahko sklepamo iz citata, je v avtobiografski pripovedi Pavle Hočevar viden vpliv časa, v katerem je njena avtobiografija nastala. V linearno oblikovani avtobiografski pripovedi posveča velik pomen svojemu kulturnemu in političnemu angažmaju in opozorja na politično ozadje vojne stvarnosti: » Porazi in zmage na bojiščih na Balkanu, na ruski fronti in na zahodu, oktobrska revolucija, razpad trozveze, pristop Italije k antanti. Jugoslovanski odbor v inozemstvu, novi cesar v Avstriji, majniška deklaracija, prodor na solunski fronti, pa novosti v preskrbi in še toliko drugih dogodkov – vse to je odvijalo in privijalo svetilko nad našim upanjem, da je zdaj plamenelo, zdaj telo, nikoli pa ugasnilo.«⁶⁵

Podobno kot Marica Nadlišek Bartol tudi Pavla Hočevar omenja bedo, stradanje, pomanjkanje, toda le mimogrede. Zanj je pomembnejši politični okvir, v katerem se je znašlo tržaško slovensko prebivalstvo v vojnem času. Za razliko od ostalih avtoric podaja podrobnejšo sliko ženske aktivnosti v Trstu. Piše o tem, kako so na pobudo tržaškega Rdečega križa in slovenske delegatke Antonije Slavik na Ciril-Metodovi šoli zbirali perilo, kovine, denarne prispevke. Kako je bila kot odbornica Ciril-Metodove ženske podružnice aktivna v Organizaciji za pomoč vdovam in sirotam, kako je sodelovala pri pripravi pevskih in dramskih prireditev za otroke in odrasle »z namenom, da okrepim narodno zavest, da izpričamo razumevanje za socialne potrebe, da zberemo sredstva za pomoč našim potrebnim otrokom in družinam.«⁶⁶ Pri organiziranju dobrodelne pomoči slovenskim družinam, ki jih je prizadela vojna, je podpirala delovanje Antonije Slavik, čeprav se z njo ni vedno strinjala: »Njena domoljubna čustva, so bila jasna in neomajna: veselila se je in trpela s Srbi in z Rusi in z vsemi zavezniki; iz iste globine srca pa je tudi privoščila zmago generalu Borojeviću. Nekatere med njenimi sodelavkami ji nismo mogle slediti, čeprav smo občudovalle njeno brezmejno ljubezen do tega koščka slovenske zemlje. Naši pogledi na splošno vojno politiko so se večkrat razhajali in nismo si mogle kaj, da bi ji kljub spoštovanju ne bile v šali dajale vzdevka gospa harmonika.«⁶⁷

V nadaljevanju Pavla opiše hiranje otrok, njihovo pošiljanje na kmete, brezplačna kosila v šolski kuhinji na obeh Ciril-Metodovih šolah, nad 700 brezplačnih kosil pri Sv. Jakobu in nad 300 na Aquedottu, a tudi, kako je na pravljicnih popoldnevih v Slovenskem gledališču Marica Bartol pripovedovala »vesti in bajke, čarala malčkom čudežne prizore in jim bridkosti vsakdanjega življenja vsaj za neka uric spreminjala

⁶⁴ Hočevar, *Pot se vije: spomini*, 95. Več o Pavli Hočevar (1889–1972) učiteljici, publicistiki in feministki glej: Metka Gombač, »Pavla Hočevar (1889–1972): učiteljica, publicistka, feministka,« v: *Pozabljeni polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*, ur. Alenka Šelih (Ljubljana: Tuma, SAZU, 2012), 229–33.

⁶⁵ Hočevar, *Pot se vije: spomini*, 95.

⁶⁶ Ibid., 96.

⁶⁷ Ibid., 96. Gospa harmonika, ker je slovenskim vojakom na fronto pošiljala harmonike.

v svet Indije Koromandije.«⁶⁸ Pavla Hočever prikazuje vojni čas kot čas, v katerem je med slovenskim prebivalstvom naraščalo proslovansko čutenje, ki se je širilo tudi med nižje razrede. Po njenem prepričanju je v vojni tržaške Italijane in Slovence družila protiavtrijska mržnja: »Sožitje s tržaškimi Italijani, odvisnimi od Avstrije, je bilo med vojno za našo miselnost vsekakor različno od sožitja z vladajočimi Nemci. Čeprav smo bili v hudem medsebojnem sporu, je vendar nje in nas družilo nekaj skupnega: mržnja do Avstrije in pričakovanje njenega razpada.«⁶⁹ Za razliko od ostalih v Trstu živelih slovenskih izobraženk se Pavla Hočever loti zelo podrobnega opisa političnih razmer ob koncu vojne, opiše kako se je njeno upanje sprevrglo v razočaranje, kako se je slovensko učiteljstvo organiziralo po prihodu italijanske vojske v Trst. Čeprav je bolj kot ostale tu omenjene piske razumela svoje avtobiografsko pisanje »v funkciji drugih«,⁷⁰ je tudi ona izkoristila bel list, da je zapisala svoj lastni pogled na čas, v katerem je živela, in to kljub trpki izkušnji Nagodetovega procesa, ki jo je doletela.⁷¹

Zaključek

Vse tu omenjene piske je prva svetovna vojna zaznamovala tako v materialnem kot nematerialnem smislu. In vendar, če njihov opis vojnih izkušenj in vojnih razmer ocenjujemo v okviru njihove celotne avtobiografske pripovedi, ugotovimo, da je bil zanje bolj kot vojni čas travmatičen povojni čas. Po prihodu italijanskih oblasti so slovenske izobraženke v Trstu doživele pritiske in grožnje, ki so jih prisilile v odhod in izselitev v Državo SHS oziroma Kraljevino Jugoslavijo. Ne nazadnje so prav travma prisilnega odhoda iz Trsta, okolja, v katerem so se poklicno uveljavile in našle odlične spodbude za javno delovanje, katerega odmev je segel tudi v širšo slovensko javnost, in težave, ki so jih imele pri vključevanju v novo ljubljansko oziroma širše kranjsko stvarnost, dale povod za avtobiografsko pisanje in samozavedanje prehojene življenjske poti. V njihovih naracijah prva svetovna vojna izpade kot uvertura v prihodnje katastrofe, ki so zajele Evropo, slovenski narod in njih same. Iz konkretnih opisov pa vidimo, da prva svetovna vojna zanje ni bila čas emancipacije, nadaljevanja intelektualnega in političnega dela, ki so ga opravljale pred njenim začetkom. Prisilila jih je v umik v zasebnost in k ukvarjanju z dobrodelno dejavnostjo, ki pa je bila pred prvo svetovno vojno le eno od področij, na katerem so delovale. Podobno je tudi Almi Karlin konec vojne pomenil prilagajanje novemu okolju, kjer so se razraščala nova sovraštva, ki jih je zapustila vojna.

⁶⁸ Ibid., 97.

⁶⁹ Ibid., 100.

⁷⁰ Marie-Claire Hoock-Demarle, »Leggere e scrivere in Germania,« v: *Storia delle donne: L'Ottocento*, ur. Geneviève Fraisse in Michelle Perrot (Bari, Rim: Laterza, 1991), 246–70.

⁷¹ Gombač, »Pavla Hočever (1889–1972),« 233. Na Nagodetovem procesu, ki je potekal leta 1947, je bila obtožena zaradi vohunjenja. Obsojena je bila na 14 let zapora, a so jo slovenske oblasti maja 1952 pogojno izpustile. Sodba je bila razveljavljena šele leta 1991.

Viri in literatura

Arhivski viri:

- NUK, Narodna in univerzitetna knjižnica, Rokopisni oddelek:
 - Ms 1113, KVEDER, Zofka.
 - Ms 1175, BARTOL - NADLIŠEK, Marica.
 - Ms 1872, KARLIN, Alma.
 - Ms 1906, PRUNK, Ljudmila.
- SI PANG, Pokrajinski arhiv v Novi Gorici:
 - PANG 1018, Družina Gerbec, t. e. 23.

Časopisni viri:

- Kmetova, Marija. »O počitnicah na Dolenjskem.« *Slovenski narod*, 1. 12. 1916.

Literatura:

- Braybon, Gail. *Women Workers in the First World War: The British Experience*. London, Totowa, N. J.: Croom Helm, Barnes & Noble, 1981.
- Bader-Zaar, Birgitta, Christa Hämmerle in Oswald Überegger, ur. *Gender and the First World War*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan, 2014.
- Braybon, Gail in Penny Summerfield. *Out of the Cage: Women's Experiences in Two World Wars*. London: Methuen (Pandora Press), 1987.
- Daniel, Ute. *Arbeiterfrauen in der Kriegsgesellschaft: Beruf, Familie und Politik im Ersten Weltkrieg*. Göttingen: Vandenhoeck and Ruprecht, 1989.
- Darrow, Margaret H. *French Women and the First World War: War Stories of the Home Front*. New York: Bloomsbury Academic, 2000.
- Davis, Belinda J. *Home Fires Burning: Food, Politics and Everyday Life in World War I Berlin*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2000.
- Drev, Miriam. »Alma Karlin: nemško-slovenska pisateljica, poliglotka in raziskovalka eksotičnih tujih svetov.« V: *Pozabljena polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*. Ur. Alenka Šelih, 234–37. Ljubljana: Tuma, SAZU, 2012.
- Drev, Miriam. »Ilka Vašte: pisateljica, ki je slovensko preteklost prestavila v povesti iz davnih dni.« V: *Pozabljena polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*, ur. Alenka Šelih, 266–69. Ljubljana: Tuma, SAZU, 2012.
- Fabi, Lucio. *Trieste 1914–1918. Una città in guerra*. Trst: MGS Press, 1996.
- Gombač, Boris. »Slovenska politika v Trstu pred prvo svetovno vojno.« *Zgodovinski časopis* 33, št. 2 (1979): 246–61.
- Gombač, Metka. »Pavla Hočevar (1889–1972): učiteljica, publicistka, feministka.« V: *Pozabljena polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*. Ur. Alenka Šelih, 229–33. Ljubljana, Tuma: SAZU, 2012.
- Healy, Maureen. *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I*. New York: Cambridge University Press, 2004.
- Higdonnet, Margaret Randolph, Jane Jenson, Sonya Michel in Margareth Collins Weitz, ur. *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars*. New Haven, London: Yale University Press, 1987.
- Higdonnet, Margaret Randolph, ur. *Lines of Fire: Women Writers of World War I*. New York: Plume, 1999.
- Hobsbawm, Eric J. *Fractured Times: Culture and Society in the Twentieth Century*. London: Little, Brown Book Group, 2013.
- Hočevar, Pavla. *Pot se vije: spomini*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1969.
- Holmes, Richard, ur. *The Oxford companion to military history*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Hoock-Demarle, Marie-Claire. »Leggere e scrivere in Germania.« V: *Storia delle donne. L'Ottocento*. Ur. Geneviève Fraisse in Michelle Perrot, 246–70. Bari, Rim: Laterza, 1991.
- Karlin, Alma. *Sama: iz otroštva in mladosti*. Celje: In lingua, 2010.

- Klabjan, Borut. »Od Trsta do Sarajeva in nazaj: Dinastična lojalnost in nacionalna pripadnost v Habsburškem Trstu na predvečer vojne.« *Acta Histriae* 21, št. 4 (2013): 749–72.
- Kmet, Marija. *Moja Pota*. Groblje: Misijonska tiskarna, 1933.
- Kravos, Bogomila, Marko Kravos, Pavle Merku, Milan Pahor, Marco Pozzetto in Sandi Volk. *Narodni dom v Trstu 1904–1920*. Trst: Devin, 1995.
- Lukan, Walter. »Zgodovinopisje o prvi svetovni vojni.« V: *Velika vojna in Slovenci: 1914–1918*. Ur. Peter Vodopivec in Katja Kleindienst, 16–34. Ljubljana: Slovenska matica, 2005.
- Marwick, Arthur. *The Deluge: British Society and the First World War*. London: Macmillan, 1965.
- Mihurko Poniž, Katja. »Marija Kmet: avtorica depresivne proze, ki se je reševala z vero in verjetno utihnila zaradi strogih kritik.« V: *Pozabljena polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*. Ur. Alenka Šelih, 243–46. Ljubljana: Tuma, SAZU, 2012.
- Nadlišek Bartol, Marica. *Na Obali: kratka proza*. Trst: ZTT - EST, 2005.
- Pirjevec, Marija. »Ivan Cankar in Trst.« *Jezik in slovnstvo* 22, št. 3 (1976): 65–71.
- Pušavec, Marijan. »Urednikov predgovor.« V: *Sama: iz otroštva in mladosti*. Celje: In lingua, 2010.
- Rigler, Edith. *Frauenleitbild und Frauenarbeit in Österreich vom ausgehenden 19. Jahrhundert bis zum Zweiten Weltkrieg*. München: R. Oldenbourg Verlag, 1976.
- Scardino Belzer, Allison. *Women and the Great War: Femininity Under Fire in Italy*. New York: Palgrave Macmillan, 2010.
- Simonton, Deborah, ur. *The Routledge History of Women in Europe since 1700*. London, New York: Routledge, 2007.
- Slapšak, Svetlana. »Potovanje pred pisanjem: avtobiografija Alme Karlin.« V: *Sama: iz otroštva in mladosti*, 308–17. Celje: In lingua, 2010.
- Svoljšak, Petra. »Slovenske begunske družine v prvi svetovni vojni: Korespondenca begunske družine.« V: *Vojne na Slovenskem: pričevanja, spomini, podobe*. Ur. Maja Godina Golja, 11–25. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012.
- Svoljšak, Petra. *Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1991.
- Thébaud, Françoise. »Donne e identità di genere.« V: *La prima guerra mondiale*. Ur. Stéphane Audoin-Rouzeau, Jean Jacques Becker in Antonio Gibelli, 35–48. Torino, Einaudi, 2007.
- Thébaud, François. »La Grande Guerra: età della donna o trionfo della differenza sessuale?« V: *Storia delle donne, Il Novecento*. Ur. François Thébaud, 25–90. Roma, Bari: Editori Laterza, 2007.
- Thébaud, Françoise. *Les femmes au temps de la guerre de 14*. Paris: Payot, 2013.
- Thébaud, François. Ur. *A history of women in the West, 5, Toward a cultural identity in the twentieth century*. Cambridge, London: Harvard University Press, The Belknap Press, 1996.
- Thom, Deborah. »Women and Work in Wartime Britain.« V: *The upheaval of war: Family, Work and Welfare*. Ur. Richard Wall in Jay Winter, 297–326. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
- Tylee, Claire M. *The Great War and Women's Consciousness: Images of Militarism and Womanhood in Women's Writings, 1914–1964*. London: Macmillan, 1990.
- Vašte, Ilka. *Podobe iz mojega življenja*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1964.
- Verginella, Marta. »Marica Nadlišek, por. Bartol (1867–1940): urednica Slovenke, prvega slovenskega ženskega lista, učiteljica, pisateljica, publicistka, prevajalka.« V: *Pozabljena polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*. Ur. Alenka Šelih, 139–41. Ljubljana: Tuma, SAZU, 2012.
- Verginella, Marta. *Ženska obrobja*. Ljubljana: Delta, 2006.
- Wakounig, Marija. »Ženske v prvi svetovni vojni.« V: *Soška fronta 1916–1917: Kultura spominjanja*. Ur. Vincenc Rajšp, 43–50. Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut; Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010.

Marta Verginella

WOMEN IN WAR AND THEIR OUTLOOK ON THE GREAT WAR

SUMMARY

The contribution sheds light on the historiographic research of women in World War I as well as on the individual approaches and opinions, established in the field of gender studies. It focuses on the question of the degree to which the Great War contributed to women's emancipation or, on the other hand, to the limitation of their autonomy. In the most referential historiographic studies in the last decades a conviction has asserted itself, on one hand, that women played a role of a fictitious protagonist in the theatre of war and that the expansion of the spaces of their activities during the war was often merely transitory in nature. On the other hand we can find the opinion that the Great War radically transformed gender relations and contributed to women's emancipation. Recollections of the educated Slovenian women, actively involved in the national and female cause in Trieste, confirm especially the former thesis. World War I forced Marija Kmet, Ilka Vašte, Marica Nadlišek and Pavla Hočevar to withdraw to the private sphere or limit their public activities mostly to charitable work. Their memoirs reveal what kind of material and other problems they faced, how they preserved their memories of war and how they included them in their autobiographical narration. For them World War I was an introduction to the post-war catastrophe which, for the people of the Primorska region, had started with the arrival of the Italian Army and the military occupation regime and continued with the fascist regime, which forced them to become refugees. The contribution also analyses the autobiography of Alma Karlin, who spent the war in England, Norway, Sweden, Berlin, Prague and in her hometown of Celje. In the times which called for violence and contrary to the masses, intoxicated by war, Alma Karlin supported pacifism and expressed her own opinion of war.

1.01

UDK: 347.63:305-055.2(497.4)"1914/1918"

Ana Cergol Paradž*

»Militarizacija materinstva« – ženski »naravni poklic« in vélika vojna

IZVLEČEK

Prispevek s pomočjo publicistike, zakonodaje, spomenic in propagandnega gradiva predstavlja, kako so posamezni akterji na Slovenskem v času prve svetovne vojne naslavljali matere, ter če se tudi pri njih kaže fenomen »militarizacije materinstva«, ki je bil značilen za druge evropske države. V kontekstu diskurzivne »militarizacije materinstva« analizira načine tvorbe ženske (nacionalne) identitete. Odgovoriti poskuša na vprašanje, katere (patriotične) dolžnosti so nalagali ženski kot materi, npr. če so se zaradi zniževanja rojstev v tem času tudi pri nas pojavljale pronatalistične pobude, predvsem takšne, ki so se zavzemale za socialno in zdravstveno zaščito (nezakonskih) mater in otrok. V nadaljevanju analizira poglede na vzgojno delo mater v času, ko je bilo to zaradi odsotnosti očetov, nerednega pouka in težkih vojnih razmer še toliko težje. Hkrati obravnava reprezentacije ženske kot žalujoče matere ob smrti sina – vojaka. V tem kontekstu ugotavlja, da je bil v času vojne tudi v slovenskem tisku pogost motiv žalujoče, a hrabre in ponosne matere. V posebnem poglavju predstavi tudi poglede ženskih avtoric na tematiko materinstva.

Ključne besede: materinstvo, rodnost, vzgoja, otroci, ženske

ABSTRACT

»MILITARISATION OF MOTHERHOOD«: THE FEMALE »NATURAL CALLING« AND THE GREAT WAR

With the help of publications, legislation, memoranda and promotional materials, this article explores how various protagonists in the Slovenian-speaking territory during World War I addressed mothers, and whether the phenomenon of the »militarisation of motherhood«, typical of other European countries, was also apparent in their case. In the context of the »militarisation of motherhood« discourse, the article analyses the ways of how the female (national) identity was formed. It attempts to answer the question of what (patriotic) duties were imposed on women as mothers – for example, whether as a result of the declining birth rates at that time pronatalist incentives took place in Slovenia as well, especially the ones advocating the social and health protection of (illegitimate) mothers and children. The article also analyses the views on upbringing at the time when this task was, due to the absence of fathers, irregular school education and difficult war situation, even more challenging. At the same time the article studies the representation of women

* dr., asistentka z doktoratom, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana, cergolana@gmail.com

as mothers mourning the deaths of their sons-soldiers. In this context it establishes that during the war the motif of a mourning, but brave and proud mother was frequent also in the Slovenian press. A separate chapter presents the views of female authors on the topic of motherhood.

Keywords: motherhood, fertility, education, children, women

Uvod¹

V času prve svetovne vojne je v številnih državah prišlo do erozije jasnega razločevanja med »vojaškim« in »ne-vojaškim« in široke mobilizacije civilnega prebivalstva. Večina pripadnikov skupnosti, ne glede na spol in starost, je bila tako ali drugače vključena v vojne dejavnosti. Če sledimo razmišljanju Maureen Healy, je vojna pripeljala spremembe v vsakdanjem življenju: vse stvari, predmeti, dejanja, ki so bili prej večinoma dojeti kot zasebni in ne-politični, so se preoblikovali skozi medij vojne – to velja tako za prehrano, obleko, nakupovanje, vzgojo otrok kot tudi za materinstvo.²

Študije iz drugih evropskih držav so pokazale, da je prav »materinstvo«, dejansko ali socialno, predstavljalo nekakšno skupno geslo, s pomočjo katerega je propaganda pogosto »mobilizirala« oziroma »militarizirala« ženske v vojne namene. Če so denimo moški morali svoji državi služiti kot vojaki, so ji ženske morale služiti kot matere z rojevanjem in vzgojo otrok in tudi z žrtvovanjem svojih otrok – vojakov za »domovino«. Ob povečanem obsegu in pomenu ženskega produktivnega dela v času prve svetovne vojne se je tako vsaj na ravni propagandnega diskurza povečal tudi pomen ženskega *reproduktivnega* dela. To še posebej velja za države Centralnih sil, v katerih je bilo zaradi kroničnega pomanjkanja življenjskih potrebščin še kako pomembno gospodarno in energično delovanje znotraj gospodinjstva.³ Šlo je tudi za specifično ideološko mobilizacijo, ki je ciljala na povzdigovanje vsesplošne morale v zaledju in krepitve narodne enotnosti, saj je materinstvo, pojmovano kot rojevanje in vzgajanje »rase«, simboliziralo prihodnost naroda, zagotovilo prihodnjega miru in napredka po koncu vojne.⁴

Krepitev tovrstnih ideoloških smernic ni ostala brez učinkov na družbeno realnost. Ne samo da je »militarizacija materinstva« reafirmirala tradicionalno vlogo

¹ Prispevek je rezultat nacionalnega projekta Ženske in prva svetovna vojna (J6-6834), ki ga financira ARRS.

² Maureen Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I* (New York: Cambridge University Press, 2004).

³ Ann Taylor Allen, *Feminism and Motherhood in Western Europe, 1890–1970: The Maternal Dilemma* (New York: Palgrave Macmillan, 2005). Susan R. Grayzel, *Women's Identities at War: Gender, Motherhood, and Politics in Britain and France during the First World War* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1999).

⁴ Caroline Rowan, »For the duration only: Motherhood and Nation in First World War,« v: *Formations of Nation and People*, ur. Tony Bennet (London, Boston, Malburne, Henley: Routledge & Kegan Paul, 1984), 152–70.

žensk, prispevala je tudi k brisanju mej med zasebno in javno sfero. Različne tako propagandne kot zakonodajne strategije, npr. spodbujanje rodnosti, direktive glede nege in vzgoje otrok, dodeljevanje podpor, so namreč omogočale, da so država in druge kolektivne institucije bolj odločno posegle v proces funkcionarja družine, v nekaterih pogledih nadomestile starše, zlasti očete, rahljale njihovo avtoriteto.⁵ V referatu bom v obrisih predstavila, če in kako so se v slovenskem prostoru⁶ kazale te spremembe. Kako so zlasti propagandni prispevki naslavljali matere. Kakšne naloge so jim nalagali, katere pravice so jim v kontekstu novih, spremenjenih družbenih razmer priznavali in katere odvzemali. Kako in zakaj so ocenjevali njihova ravnanja ter kako so ta ravnanja usmerjali. Kako so torej problem zaščite materinstva naslavljale državne, deželne in lokalne oblasti in tako posredno ali neposredno vplivale na položaj mater na Slovenskem.

Rojstvo

Zaradi dolgotrajne odnosnosti vpoklicanih mož in neugodnih gospodarskih razmer ter posledično slabega zdravstvenega stanja žensk, posebno delavk, ki so bile pogosto prešibke za uspešno nosečnost in porod, je med leti 1914–1918 v številnih evropskih državah prišlo do drastičnega upada rodnosti. V Franciji, Nemčiji in Angliji se je v času vojne rodnost znižala za skoraj 50 %.⁷

Tudi za slovenski prostor Milivoja Šircelj navaja, da je v času prve svetovne vojne rodnost znatno padla, takoj po vojni, v t. i. kompenzacijskem obdobju, se je nato spet povišala, vendar ni nikoli več dosegla stopnje iz leta 1913.⁸

Zaradi upadanja rojstev in zavesti, da bo nekoč treba nadomestiti vojne izgube, se je v številnih državah okrepil pronatalizem. Pronatalistične težnje so se sicer pojavile že pred prvo svetovno vojno z nastopom industrializacije, urbanizacije in imperializma ter z začetkom dolgotrajnega trenda padanja rodnosti, vendar so se v času prve svetovne vojne znatno namnožile tako v smislu ideoloških kampanj kot tudi na ravni zakonodajnih ukrepov ali vsaj predlogov. Iz želje po povečanju rodnosti so tako npr. v Nemčiji v času vojne začeli vse bolj množično promovirati nekatere restriktivne ukrepe, npr. strožje kazni za umetno prekinitev nosečnosti in razširjanje kontracepcije kot tudi nekatere socialno zaščitne ukrepe, katerih namen je bilo zmanjšanje umrljivosti in obolevnosti mater in otrok.⁹ Propagandni stroj v obliki člankov, razglednic in

⁵ Maureen Healy govori v tem kontekstu o »surogantnem očetovstvu«: Healy, *Vienna and the Fall*.

⁶ Pri analizi zakonodaje sem se osredotočila samo na Cislajtanijo.

⁷ Richard Wall in Jay Winter, ur., *The Upheaval of War: Family, Work and Welfare in Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988).

⁸ Milivoja Šircelj, *Rodnost v Sloveniji od 18. do 21. stoletja* (Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2006).

⁹ Cornelia Osborne, »Pregnancy is the woman's active service,« v: *The Upheaval of War: Family, Work and Welfare in Europe, 1914-1918*, ur. Richard Wall in Jay Winter (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), 389–416.

drugega materiala se je izrazito usmeril na matere in jih spodbujal, da rojevajo in nato skrbno negujejo otroke ter opuščajo delo izven doma.¹⁰

Tovrstni pronatalizem je imel po mnenju zgodovinarjev protiemancipatorne učinke. Okrepil je omejujoče predvojne tradicionalne predstave o vlogi žensk kot »strojev za rojevanje«, čeprav so se prav v času vojne vzporedno odvijali nekateri procesi (npr. bolj množičen vstop žensk na trg delovne sile), ki so nasprotno delovali v prid emancipacije.¹¹ O tem, da so pronatalisti žensko gibanje, izobraževanje in delo žensk postavljali nasproti svojim ciljem, pričajo tudi slovenski viri. Zdravnik Alojz Zalokar je v svoji knjižici, v celoti posvečeni problematiki rodnosti, ki jo je izdal leta 1918, denimo tako zapisal: »Vstopanje žensk v redne službe pomeni za plodovitost veliko škodo. (...) Redni poklic in materinstvo sta si ostra nasprotnika. Že v mirnih časih so nam to dejstvo dokazovale številke iz industrijskih krajev, sedaj pa vsak sam lahko vidi, da je ženska zaposlena v vseh poklicih (...) Ženska samostojnost, žensko delo (...) je jako važen del vprašanja o narodnem razmnoževanju. In svetovna vojna mu je presodila še večjo važnost.«¹²

V slovenskem diskurzu so se sicer alarmistične ugotovitve o nižanju kvalitete in kvantitete prebivalstva kot posledici svetovnega spopada in vzporedni pronatalistični predlogi, pravzaprav znatno namnožili šele po vojni.¹³ Občasno pa so se že med leti 1914–1918 nekateri posamezniki in posameznice ukvarjali s to tematiko, kakor priča zgoraj citirani Zalokarjev komentar, pa tudi npr. pripomba, ki je bila leta 1916 objavljena v *Slovenskem narodu*: »Če pomislimo, koliko je slovenskih grobov v Galiciji in v Karpatih (...) potem je pa jasno, da zasluži skrb za naraščaj največjo pozornost in ni za ta namen nobena žrtev prevelika.«¹⁴

Posebno pozornost indicem o namernem zmanjševanju rodnosti med ljudmi so po direktivi škofa Jegliča morali posvečati tudi slovenski duhovniki. Medtem ko je večina podeželskih župnikov ljubljanske škofije glede tega vprašanja med vojno bila še kolikor toliko optimistična oz. problema sploh ni komentirala, so nekateri že opažali zmanjšanje števila rojstev v svojih župnijah. Tako se je npr. tožil župnik iz Zagorja ob Savi: »Evitatio prolis je bila tudi že prej, zdaj [torej v času vojne] je pa tudi še bolj zbog v nebo vpijoče draginje in pičlega zaslužka. Kdo jih bo živil? (...) Leta 1914 je bilo še 223 rojstev, leta 1915 le 161 in 1916 samo 146. Letos pa jih še toliko ne bo, vkljub temu, da so ljudje doma. Tako tudi v Trbovljah tožijo. Pravijo,

¹⁰ Prav tam. Marie Monique Huss, »Pronatalism and the popular ideology of the child in wartime France: the evidence of the picture postcard,« v: *The Upheaval of War: Family, Work and Welfare in Europe, 1914–1918*, ur. Richard Wall in Jay Winter (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), 329–67.

¹¹ Grayzel, *Women's Identities at War*. Susan R. Grayzel, *Women and the First World War* (New York, London: Longman, 2002).

¹² Alojz Zalokar, *O ljudskem zdravju: poglavja iz socijalne medicine* (Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1918), 44.

¹³ Glej npr. Ana Cergol Paradiž, »Javni in zasebni vidiki rodnostnih strategij Slovenk in Slovencev v prvi Jugoslaviji« (doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, 2013).

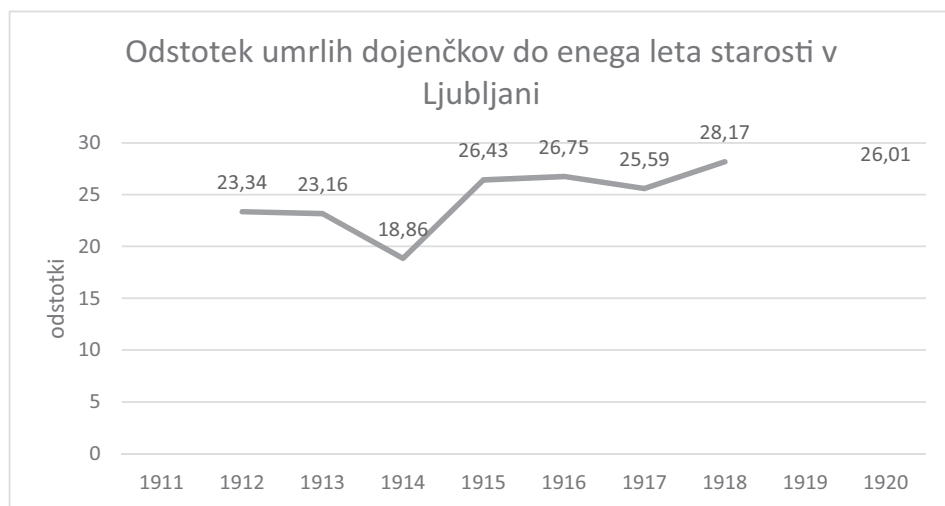
¹⁴ »Skrb za matere in otroke,« *Slovenski narod*, 12. 2. 1916, 3.

da prej je do konca aprila že nad 200 krstov bilo, letos pa samo 84. Torej novodobni štrajk!»¹⁵

Še bolj zaskrbljujoče od trenutne rodne statistike, kakor so med vojno poudarjali slovenski in tuji avtorji, pa naj bi bile napovedi za prihodnost. Zaradi velikega števila umrlih vojakov naj bi se po vojni, tako so domnevali, razmerje med spoloma popolnoma porušilo. Posledično naj bi se povečal odsotek samskih žensk, ki ne bi imele možnosti opravljanja svojega domnevno »naravnega poklica«, torej materinstva, kar naj bi škodovalo državi.¹⁶

Raziskovalci so kasneje ugotovili, da je bil globalno gledano strah pred občutnim povečanjem števila »starih devic« po vojni večinoma neutemeljen,¹⁷ povsem stvarna in utemeljena pa so bila v tistem času na drugi strani poročila o podhranjenosti in povečani smrtnosti med dojenčki, zlasti v državah centralnih sil, med drugim tudi v Avstro-Ogrski. Za Dunaj so npr. zdravniki ocenjevali, da je bilo konec vojne npr. kar 91 % njegovih šolskih otrok podhranjenih.¹⁸ Podatki za Ljubljano so tudi kazali zaskrbljujoč trend. Smrtnost dojenčkov se je med vojno tu gibala okoli 26 % ter se v letu 1918 dvignila na 28 % (glej spodnji graf).¹⁹

Grafikon 1: Odstotek umrlih dojenčkov do enega leta starosti v Ljubljani



Vir: SI ZAL, LJU 489, fasc. 1793, a.e. 1625, Jahres Ausweis über die Sanitätsstatistischen verhältnisse im Jahre 1911–1918

¹⁵ SI NŠAL, VIZ, fasc. 15, Promemoria o priliki kanonične vizitacije in birmovanja v Zagorju ob Savi dne 3. junija 1917, 20. 5. 1917.

¹⁶ Jay Winter, »Families,« v: *The Cambridge History of The First World War. Volume III. Civil society*, ur. Jay Winter (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 46–68. »Naša dekleta po vojni,« *Tedenske slike*, 12. 1. 1916, 26. Zalokar, *O ljudskem zdravju*.

¹⁷ Winter, »Families,« 46–68.

¹⁸ Healy, *Vienna and the Fall*.

¹⁹ SI ZAL, LJU 489, fasc. 1793, a.e. 1625, Jahres Ausweis über die Sanitätsstatistischen verhältnisse im Jahre 1911–1918.

Problem podhranjenosti in visoke umrljivosti dojenčkov je v času vojne v Avstriji pritegnil precej pozornosti, omenil ga je cesar v svojem prestolnem nagovoru,²⁰ hkrati so o njem ter o nižanju rodnosti nasploh npr. tudi razpravljali na odmevnih zborovanjih, t. i. »Avstrijsko-nemških dnevih za ljudski blagor«, ki so potekali 12. in 13. marca 1916 na Dunaju in o katerih je tedaj veliko poročalo tudi slovensko časopisje. Udeleženci omenjenega dogodka, med katerimi sta bila npr. tudi župan Dunaja Richard Weiskirchner in dunajski nadškof Friedrich Gustav Piffl, so predstavili nekatere predloge za spodbujanje rodnosti. Med drugim so spet omenjali davek za neporočene osebe, hkrati so poudarjali potrebo po uvajanju socialnih ukrepov za izboljšanje položaja mater in dojenčkov, izpostavljali so tudi nujno po destigmatizaciji nezakonskega materinstva, odpravi celibata učiteljic, prepovedi prodaje kontracepcije, predlagali so, da bi v šolstvo vnašali predmete, ki bi deklice pripravljali na materinski poklic itd.²¹

Tovrstne pobude so tako v drugih državah kot tudi Avstriji že v času vojne res izzivale nekatere institucionalne rešitve za izboljšanje položaja mater in njihovih otrok. Sveženj ukrepov se je npr. nanašal na zaščito mater – delavk, med katerimi so sploh npr. beležili drastično znižanje rodnosti in veliko število spontanih splavov ter tudi smrti novorojenčkov,²² hkrati pa so potrebovali tudi njihovo delovno silo. S cesarskim ukazom v začetku leta 1917 je tako npr. Avstrija podaljšala porodniški dopust, ki se je izplačeval za dobo šestih tednov, s čimer se je ta država uvrstila med edine tri evropske države z več kot štiritedenskim porodniškim dopustom.²³ Poleg tega je uvedla dodatne podpore za dojenje, ki so jih lahko izplačevali do 26. tedna po porodu, v primeru, da so možje plačevali t. i. »rodbinsko zavarovanje«, pa je zdravstveno oskrbo in porodniško podporo nudila tudi nezaposlenim ženam in drugim odvisnim družinskim članom.²⁴ Toda ti predpisi so veljali le za tiste delavke, ki so bile v zadnjem letu pred nastopom porodniške zdravstveno zavarovane najmanj 6 mesecev. Tako je zaščitni ukrep zaobšel številne služkinje in sezonske delavke, ki so se zaposlile v tovarnah v zadnjih mesecih pred porodom, pri čemer je zanje še vedno veljala prepoved 6-tedenskega dela, kar jih je dejansko postavilo še v slabši položaj kot pred uvedbo porodniškega dopusta, saj v tem času niso imele možnosti zaslužka.²⁵

Materam so sicer oblasti poskušale pomagati še na druge načine. V njihovo korist in v korist dojenčkov so po posameznih mestih ustanavljali razne odbore, oskrbovalnice in materinske posvetovalnice, v katerih so npr. zdravniki in izkušene strežnice svetovali materam novorojenčkov, jim dajali podpore za dojenje, nakaznice za mleko itd. Dve tovrstni svetovalnici je c. kr. namestništvo že avgusta 1916 ustanovilo v

²⁰ »Cesarjev prestolni govor,« *Slovenski narod*, 1. 6. 1917, 1.

²¹ »Za ljudski blagor,« *Slovenec*, 16. 3. 1916, 1.

²² Sigrid Augeneder, »Arbeiterinnen im Ersten Weltkrieg: Lebens- und Arbeitsbedingungen proletarischer Frauen in Österreich« (doktorska disertacija, Universität Wien, 1987).

²³ Neyer Gerda, »Die Entwicklung des Mutterschutzes in Deutschland, Österreich und der Schweiz von 1877 bis 1945,« v: *Frauen in der Geschichte des Rechts: von der frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*, ur. Ute Gerhard, (München: Beck, 1997), 754.

²⁴ »Zakon z dne 20. novembra 1917. l., s katerim se izpreminja zakon o bolniškem zavarovanju,« *Državni zakonik za kraljevino in dežele, zastopane v državnem zboru*, 29. 11. 1917, 1263–71.

²⁵ Augeneder, »Arbeiterinnen im Ersten Weltkrieg«.

Trstu.²⁶ V Ljubljani se je šele od marca 1918 pod okriljem društva Dobrodelnost organiziral podoben »Odbor za skrbstvo mater in dojenčkov« in nato v Alojzijevišču uredil t. i. oskrbovalnico, ki je prav tako imela namen deliti materam z dojenčki nasvete in jim nuditi brezplačno zdravniško pomoč, jim pomagati pri dojenju in pri oskrbovanju z mlekom, ki ga je v zadnjih letih vojne občutno primanjkovalo.²⁷ Še maja 1917 pa so na izrednem zborovanju delegatov Okrajne bolniške blagajne izstavili predlog, da bi se ustanovil poseben ambulatorij za matere in dojenčke, krit s sredstvi okrajne bolniške blagajne v Ljubljani, toda viri ne kažejo, da so ga pozneje v času vojne tudi uresničili, omenjeni odbor pod okriljem društva Dobrodelnost s temi naporji najverjetneje ni bil povezan.²⁸ Poleg tega so imele noseče ženske in matere z majhnimi otroki določene prednosti v sklopu aprovizacije,²⁹ npr. dobile so posebne izkaznice, s katerimi jim ni bilo treba dolgo čakati v vrsti za živila, s čimer pa občasno ostali čakajoči niso bili najbolj zadovoljni in je pogosto prihajalo tudi do preprirov.³⁰

V začetku 1915 so za nosečnice in matere z dojenčki po nemškem vzoru in pod pokroviteljstvom nadvojvodine Cite ustanovili tudi t. i. »Vojno botrstvo«, po katerem so se posamezni državljani in državljanke (t. i. »vojni botri«) lahko zavezali k plačevanju po 12 do 14 kron mesečno.³¹ Prispevke je zbiral t. i. kuratorij »Vojnega botrstva«, ki je nato določen znesek, torej 12 K, porabil za mesečno podporo enega otroka. Te dobrodelne dajatve, za katere se je avstrijska oblast odločila bolj iz demografsko političnih oziroma pronatalističnih kot humanitarnih vzgibov, naj bi trajale za ves čas vojne. Do oktobra 1918 je vojno botrstvo vzelo v svojo oskrbo skupno 29.100 otrok, 8.412 mater pa je prejelo mesečno podporo, prošnje je bilo sicer veliko več. V program so bili vključeni otroci do izpolnjenega 10. meseca starosti.³²

Kakor je zagotavljal *Slovenski učitelj*, naj bi bili podpor Vojnega botrstva deležni otroci vseh »narodnosti in brez razlike ver«.³³ Podrobnejše raziskave bodo šele pokazale, če so bili med njimi tudi slovenski otroci, zagotovo pa vemo, da so akcijo promovirali tudi na našem ozemlju. Tako je npr. Kino Central npr. že konec leta 1915 predvajal filmsko predstavo, ki je slikala vojno botrstvo v najlepši luči,³⁴ o posameznih pobudah vojnega botrstva so pisali tudi slovenski časopisi in revije,³⁵ posamezniki in posameznice iz slovenskih dežel so tudi donirali za to akcijo.³⁶

²⁶ »Materinstvo in skrb za dojenčke,« *Edinost*, 4. 8. 1916, 2.

²⁷ »Na pomoč materam in dojenčkom,« *Slovenec*, 9. 3. 1918, 4.

²⁸ »Občni zbor okrajne bolniške blagajne v Ljubljani,« *Delavec*, 2. 6. 1917, 1.

²⁹ Glej npr. »Moka in žito,« *Gostilničar*, 25. 7. 1917, 7.

³⁰ Irena Selišnik, »Ženske v zaledju vojnih zubljev,« v: *Velika vojna in Slovenci: 1914–1918*, ur. Peter Vodopivec in Katja Kleindienst (Ljubljana: Slovenska matica, 2005), 185–98.

³¹ »Vojno botrinstvo,« *Učiteljski tovariš*, 2. 6. 1916, 2. Augeneder, »Arbeiterinnen im Ersten Weltkrieg,«

³² Augeneder, »Arbeiterinnen im Ersten Weltkrieg,«

³³ »Vojno botrinstvo,« *Slovenski Učitelj*, 2. 6. 1916, 2.

³⁴ »Prekrasna predstava, ki je nedavno navdušila cel Dunaj, v 'Kino Central' v deželnem gledališču,« *Naša moč*, 12. 11. 1915, 4.

³⁵ Pavel Flere, »Oblastvena ureditev socialnega skrbstva,« *Popotnik* 39 (1918): 16.

³⁶ Glej npr. »Odlikovanje,« *Slovenec*, 24. 7. 1916, 4.

V težnji po zagotavljanju povojne demografske moči države so si različni avstro-ogrski avtorji in avtorice prizadevali za destigmatizacijo nezakonskih mater in otrok.³⁷ Tudi slovensko časopisje se je tedaj vse bolj začelo zanimati za to vprašanje in vzpodbujalo bodisi državne ali lokalne oblasti, da pomagajo nezakonskim materam.³⁸ Avstrijske oblasti so med vojno res uvedle nekatere specifične ukrepe za izboljšanje njihovega položaja. Že leta 1914 je denimo prišlo do uzakonitve s tem povezanih sprememb znotraj civilnega prava,³⁹ posamezna, med vojno uvedena določila glede državnih podpor svojcem vpoklicanih ali padlih vojakov so se prav tako nanašala na izboljšanje položaja nezakonskih otrok in mater. Že vsaj od 1. 8. 1917 so tako državne podpore pripadale tudi nezakonskim partnericam vojakov, ki so pred vojno živele z njimi v skupnem gospodinjstvu. Izjemo so predstavljale le tiste, ki so že tedaj živele popolnoma od svojega zaslužka.⁴⁰ Poleg tega je leta 1917 izšla cesarska naredba, s katero so se nezakonski otroci umrlih vojakov lahko priznali za zakonske in nezakonske matere so lahko uporabljale njihove priimke, podobno so odtlej lahko ravnale tudi zaročenke umrlih in vpoklicanih vojakov.⁴¹

Ureditev socialnega in pravnega položaja nezakonskih otrok je v času prve svetovne vojne med drugim prišlo v ospredje zato, ker naj bi se po takratnem splošnem prepričanju njihovo število povsod po Evropi povsod povečevalo.⁴² Kot je leta 1916 zapisal časopis *Naša moč*: »Krščanska ljubezen je vedno obračala skrb tudi na revne nezakonske otroke, a zdaj vsled vojske je postalo to vprašanje še nujnejše. Manj sicer kot drugod se i pri nas povišuje število nezakonskih otrok.«⁴³ Šele prihodnje raziskave bodo pokazale, če so tovrstne ocene točne, če se je torej med vojno število nezakonskih otrok, denimo na Kranjskem, res občutno povečalo. Podatki za Ljubljano zaenkrat tega ne potrjujejo. Kot kaže spodnji graf, se je delež nezakonskih otrok od leta 1913 do leta 1918 le malo spremenil, gibal se je med 23 % in 27 % vseh rojenih otrok v Ljubljani, najvišji je bil sicer leta 1917, ko je dosegel 27,87 %.⁴⁴

Pobude za izboljšanje razmer tako zakonskih kot nezakonskih otrok so kratkoročno le neznatno pomagale pri vseh težavah, s katerimi so se morale spopadati matere, zlasti delavke, v času vojne. V zvezi s porodniškim dopustom se je le malo delavk lahko odreklo zaslužku in živelo od skromnega podpornega prispevka, ženske, ki so kljub vsemu odhajale na delo, pa niso imele zagotovljenega varstva otrok, ne možnosti za dojenje. Kljub vsem aprivizacijskim ukrepom so matere s težavo priskrbele tudi primerno prehrano in druge najnujnejše potrebnosti za dojenčke.⁴⁵ Po drugi strani

³⁷ Grayzel, *Women's Identities at War*.

³⁸ Glej npr. »Tudi nezakonska mati ima srce,« *Naprej*, 15. 12. 1917, 2.

³⁹ »Cesarski ukaz z dne 12. oktobra 1914,« *Državni zakonik za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru*, 13. 10. 1914, 1117.

⁴⁰ »Zvišanje preskrbnine za svojce vpoklicanih,« *Delavec*, 4. 8. 1917, 2.

⁴¹ »Človekoljubna naredba,« *Gostilničar*, 25. 5. 1917, 35.

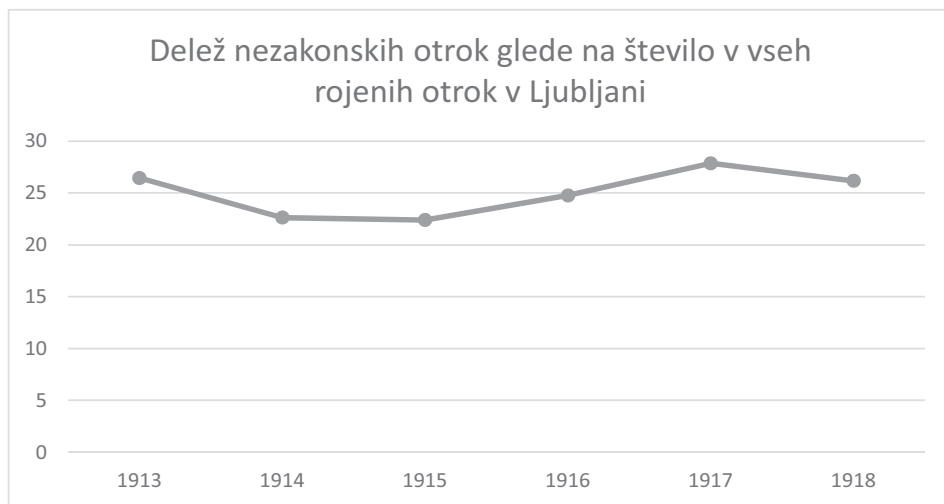
⁴² Grayzel, *Women's Identities at War*.

⁴³ *Naša moč*, 25. 8. 1916, 1.

⁴⁴ SI ZAL, LJU 489, fasc. 1793, a.e. 1625, Jahres Ausweis über die Sanitätsstatistischen verhältnisse im Jahre 1911–1918.

⁴⁵ Augeneder, »Arbeiterinnen im Ersten Weltkrieg«.

Grafikon 2: Delež nezakonskih otrok glede na število vseh rojenih otrok v Ljubljani



Vir: SI ZAL, LJU 489, fasc. 1793, a.e. 1625, Jahres Ausweis über die Sanitätsstatistischen verhältnisse im Jahre 1911–1918

pa se je vsaj v nekaterih krogih zaradi hkratne težnje po zvišanju rodnosti in potrebi po ženski delovni sili vse bolj začela uveljavljati ideja o nujnosti takšnih ukrepov, ki bi združili možnost materinstva in ženskega dela, kar je končno omogočalo osnovo za bolj odločno iskanje tovrstnih zakonodajnih rešitev po vojni.

Vzgoja

V času vojne je bila tudi vzgoja otrok zaradi različnih vzrokov izredno težavna in z njo so se ob odsotnosti očetov, kakor je opozarjal tedanji tisk, morale spet spopadati zlasti ali izključno matere. *Domoljub* je npr. že leta 1914 tako pisal: »Koliko skrbi prizadeva materi vzgoja otrok še v mirnih časih. In sedaj, ko je odšel mož in oče v vojsko ter mora žena oziroma mati poleg gospodinjstva še gospodarstvo voditi, sme tem manj pozabiti na otročiče in njih vzgojo. Ako si ohranimo ali pridobimo premoženje in zdravje in pri tem zanemarjamo vzgojo otrok, da se pokvarijo, nam je s tem malo pomaganega.«⁴⁶

Različni avtorji in avtorice so v slovenskem tisku razlagali, da bi morale matere še posebno v času vojne svoje otroke vzgojiti v katoliški veri in v slovenskem domoljubju,⁴⁷ poskrbeti, da redno obiskujejo (slovensko) šolo. Skrbno bi tudi morale bdeti nad njihovo moralno, še posebno nad moralno deklet, ki so jih zapeljevali vojaki.⁴⁸ Po posameznih župnijah je podobno kot poprej večkrat v letu potekal

⁴⁶ »Gospodinja v vojnem času,« *Domoljub*, 3. 9. 1914, 579.

⁴⁷ »Slovenskim materam,« *Učiteljski tovariš*, 16. 6. 1915, 2.

⁴⁸ »Marčne misli,« *Domoljub*, 3. 2. 1916, 58.

»pouk mater«, ki pa je bil sedaj prilagojen posebnim vojnim razmeram. Materam je duhovnik razlagal o vplivu alkohola na zarod, o nevarnostih sifilisa, o »skrbni za dekleta radi bližine vojaštva«, o »v gospodinjstvo in gospodarstvo segajočih odlokih svetne oblasti« itd.⁴⁹

Kako pa so se po mnenju različnih opazovalcev nato matere izkazale pri upoštevanju tovrstnih navodil, kako uspešne so bile pri vzgoji v času vojne? Precej razdelan odgovor na to vprašanje nam ponujajo že zgoraj omenjene spomenice, ki so jih pripravljali duhovniki župnij ljubljanske škofije ob priložnosti škofovih vizitacij. Od leta 1917 so se pri pisanju teh dokumentov duhovniki v ljubljanski škofiji namreč morali ravnati po vprašalniku, ki ga je priporočil škof Anton Bonaventura Jeglič z namenom, da bi kar najbolj natančno zabeležili učinke in posledice vojne na posamezne župnije. Prvo vprašanje v omenjenem vprašalniku se je neposredno nanašalo prav na to, »kako vpliva vojska na mladino« in »koliko je vplivala odsotnost očetov na trmoglavost (...) otrok?«⁵⁰ Odgovori duhovnikov so se precej razlikovali, nekateri so bili nad obnašanjem otrok in mladine precej zadovoljni, kakor npr. kaže pričevanje župnika s *Preloke*: »Da bi vojska kaj posebno vplivala na te šolarje v slabem oziru, ne bo res. Radi odsotnosti očetov niso matere pred njimi kaj več trpele kot prej (...) Tožbe kot se slišijo radi pokvarjenosti mladine vsled vojske, hvala bogu za našo župnijo ne držijo.«⁵¹

Duhovniki so navajali različne razloge, zaradi katerih naj bi kljub vojnim razmeram obnašanje otrok in mladine ostajalo sprejemljivo. Nekateri so npr. menili, da so zato zaslužni očetje, ki so kljub odhodu na fronto preko pisem ohranjali nadzor nad družino. Tako je npr. zapisal duhovnik iz Dobovca: »Razen par izjem so ti otroci tudi ob odsotnosti očetov ostali materam poslušni, ker jih očetje v pismih lepo svare in uče.«⁵² Čeprav so lahko bila tovrstna opažanja pristranska in nezanesljiva, pa velja opozoriti, da so, kakor kaže, vseeno odražala nekatere vidike vojne realnosti. Na dejstvo, da so očetje preko pisem poskušali še naprej ohranjati avtoriteto ali vsaj stik z družino in družinskimi opravili, je opozorilo več raziskovalcev, ki so v posameznih evropskih državah analizirali korespondenco vojakov v času vojne,⁵³ pa tudi nekatera pisma slovenskih vojakov odražajo ta vidik.⁵⁴

Medtem ko so nekateri duhovniki zaslugo za povojno obnašanje mladine pripisovali pisemskim navodilom očetov, so drugi trdili, da so za njihovo zgledno vzgojo zaslužni cerkveni nauki oziroma sam nadzor in navodila duhovnikov.⁵⁵ Spet tretji so vzroke primernege obnašanja iskali v prekomernem delu, ki je otroke tako zapo-

⁴⁹ SI NŠAL, VIZ, fasc. 15, A. Jeraj, Promemoria o priliki birmovanja 1917 (Sava), 4. 6. 1917.

⁵⁰ Anton Bonaventura Jeglič, »Novo navodilo za 'Promemoria',« *Ljubljanski škofijski list*, leto 1917, št. 5, 49.

⁵¹ SI NŠAL, VIZ, fasc. 15, Jos. Bambič, Spomenica za časa sv. birme in kanonič. Vizitacije po prevzv. Gosp. Knezoškofu Antonu Bonaventura dne 24 in 25. aprila 1917 na Preloki, 22. 4. 1917.

⁵² SI NŠAL, VIZ, fasc. 15, Pogačar, Promemoria (Dobovec).

⁵³ Martha Hanna, »The couple,« v: *The Cambridge History of The First World War. Volume III. Civil society*, ur. Jay Winter (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 6–28.

⁵⁴ Marija Stanonik, »Pisma slovenskega vojaka iz staroavstrijske vojske (1914–1916),« *Loški razgledi* 32 (1985): 189–95.

⁵⁵ SI NŠAL, VIZ, fasc. 15, P. Valerijan, Promemoria (Podzemelj), 23. 4. 1917.

slovalo, da niso utegnili zaiti na kriva pota,⁵⁶ nekateri pa so verjeli, da so za njihovo zgledno ravnanje zaslužne zlasti matere. Zanje so trdili, da vzgojno delo opravljajo z odliko, kljub številnim drugim zadolžitvam v vojnem času.⁵⁷

Po drugi strani pa so drugi, prav tako številni župniki bili bolj kritični.⁵⁸ Otroci, kakor so ugotavljali v spomenicah, pa tudi nekateri avtorji v takratnem časopisju ter celo v sodnih dokumentih,⁵⁹ naj bi v času vojne postajali vse bolj razposajeni in brezbrizni oziroma prav podivjani, v Cerkvi naj bi se grdo obnašali, molitev naj si ne bi želeli, bili naj bi bolj nepokorni, surovi, igrali naj bi se samo vojaške igre. Ker naj bi starejši ob odsotnosti očetov in starejših bratov prevzemali vodenje družinskega gospodarstva, naj bi, tako je npr. predpostavljala A. Čadež v *Slovenskem učitelju*, prehitro dozoreli. Posledično naj bi prevzemali »moške razvade«: pijačo, kanjenje, ponočevanje, zahajali naj bi v gostilne in celo igrali za denar.⁶⁰ Na splošno so se župniki v pregledanih spomenicah ljubljanske škofije bolj pritoževali nad pomanjkljivo vzgojo oziroma »podivjanostjo otrok in mladine«, kot npr. nad drugimi »moralnimi problemi«, ki so jih pričakovali v času vojne, denimo nad nezvestobo žen vojakov ali spolno promiskviteto deklet, in pričakovano, bolj so se pritoževali nad obnašanjem mladine v mestih kot na podeželju.⁶¹

Tisti duhovniki, ki so bili nad obnašanjem otrok nezadovoljni, so za stanje pogosto krivili matere. Kakor so poudarjali, naj bi jim manjkala trda roka oziroma avtoriteta očetov in zaradi pretirane ljubezni naj bi z otroki premilo ravnale, vzgojo naj bi zanemarjale tudi zaradi prezaposlenosti,⁶² kakor je tožil župnik iz Adlešičev: »Posledice vojske so najhujše glede vzgoje mladine. Ta največ trpi. Mater se otroci malo bojijo, zato ni pravega straha v hiši. Sicer pa moramo tudi pomisliti, da sloni zdaj za časa vojske skoraj vse delo in vsa skrb na ramah žen- mater, gospodarstvo, gospodinjstvo, delo, skrb za živino.«⁶³ Tudi župnik Anton Gore iz Mirne peči je leta 1917 ugotavljal, da se je »vsled vedno bolj množičnih se vpoklicev starejših letnikov črnovojnikov (...), domača hišna vzgoja otrok vedno bolj zanemarjala; mnoge družine so ostale brez gospodarjev oziroma očetov; matere že po naravi bolj rahločutnega srca in brez energije so doživele v tej svetovni vojni mnogo bridkih ur, jeze in žalosti, ki jo otroci povzročajo s svojo trmoglavostjo in nepokorščino.«⁶⁴

Pritoževanje nad obnašanjem otrok in mladine ter porastom mladostniške kriminalitete v »družbi brez očetov« seveda ni bila slovenska posebnost. Tudi v drugih kra-

⁵⁶ SI NŠAL, VIZ, fasc. 15, Jernej Kovič, Promemoria (Polšnik), 24. 5. 1917.

⁵⁷ SI NŠAL, VIZ, fasc. 15, Jože Švigelj, Promemoria župnije Polica 1917, o priliki kanonične vizitacije in sv. birne dne 4. maja, 1. 5. 1917.

⁵⁸ SI NŠAL, VIZ, fasc. 14, 15.

⁵⁹ IT AST, Tribunale provinciale-atti penali, fasc. 4821, a.e. 260 (Vr 662/15), Al'incito I.R. Giudizio Distrettuale Sezione IV LOCO, 30. 6. 1915.

⁶⁰ A. Čadež, »Skrb za mladino med vojsko in po vojski,« *Slovenski Učitelj*, 15. 11. 1916, 225-31.

⁶¹ SI NŠAL, VIZ, fasc. 14, 15.

⁶² Glej npr.: SI NŠAL, VIZ, fasc. 15, Jurij König, Promemoria (Vinica), 14. 4. 1917.

⁶³ SI NŠAL, VIZ, fasc. 15, Ivan Šašel, Promemoria (Adlešiči), 21. 4. 1917.

⁶⁴ SI NŠAL, VIZ, fasc. 15, Anton Gore, Promemoria povodom kanonične vizitacije in kosekracije nove župne cerkve, ki se je vršila dne 15. aprila 1917.

jih, ki jih je zajela vojna, so pisali o podobnih problemih in podobno kot slovenski so tudi tuji avtorji krivdo in odgovornost za slabo vzgojo otrok pogosto pripisovali materam oziroma njihovi domnevni »naravni« nespособnosti, da bi nadomestile avtoriteto odsotnih očetov. V resnici je seveda vzroke za tovrstno stanje, kakor so pokazale različne študije, možno iskati zlasti drugje. Na porast mladostniškega prestopništva v času vojne so vplivale težke družbeno-gospodarske razmere ter zlasti dejstvo, da se je zaradi vojne šolski pouk izvajal neredno, otroke so zaradi potrebnega dela na polju starši raje zadrževali doma (kot da bi jih pošiljali v šolo), vseprisotnost nasilja, agresivna vojna retorika je prav tako imela negativen učinek na obnašanje otrok in mladine.⁶⁵ O drugih vzrokih za neprimerno ravnanje otrok in mladine poleg neprimerne materine vzgoje so že tedaj vendarle razmišljali tudi nekateri slovenski avtorji. Fran Milčinski, ki je v tistem času opravljal funkcijo deželnega sodnika, je na shodu katoliških dobrodelnih društev leta 1917 npr. tako trdil: »Zli vpliv vojne na mladino (...) se nam jasno kaže že danes v prav obilni meri. (...) vojna (je) vzela deci očetov poduk in očetov strah ter se mati vsled borbe za kruh ne utegne toliko pečati z deco. Vojna je nadalje zaprla šole (...) Telesna beda ovira vzgojo in je hkrati močen vir zločinstvu. (...) Strah pred eksplozijami in sovražnimi letali je storil mladino v obilni meri nedovzetno za poduk.«⁶⁶

Smrt

Ob materah novorojenčkov, otrok in mladostnikov je propaganda v domala vseh vojskujočih se državah posebno naslavljala tudi matere vojakov. Na začetku jim je, kakor ugotavlja Margaret H. Darrow na primeru Francije, sinovo mobilizacijo optimistično predstavljala v smislu zgolj začasnega slovesa, vendar je zelo kmalu spremenila svojo retoriko. Vse več je bilo nagovorov, ki so glorificirali vojakovo smrt kot zaročenkino, ženino, predvsem pa prav materino veliko izgubo, žrtvovanje, pa tudi izvor časti.⁶⁷ V času vojne je motiv materinega ponosa ob sinovi junaški smrti, če sledimo argumentaciji Suzanne Evans, deloval v smislu pomembne simbolne naračije za vsesplošno mobilizacijo prebivalstva v vojne namene, saj je ponazarjal najbolj idealno obliko žrtvovanja. Podoba žalujoče, a počaščene matere se je ohranila tudi kasneje kot ena redkih ženskih figur v povojni komemoraciji.⁶⁸

Tudi slovenski časopisi, med njimi še posebno *Domoljub*, so za časa vojne od mater pričakovali stoičnost, hrabrost in vdanost.⁶⁹ Objavljali so zgodbe in črtice, v

⁶⁵ Manon Pignot, »Children,« v: *The Cambridge History of The First World War. Volume III. Civil society*, ur. Jay Winter (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 29–45.

⁶⁶ »Delo dobrodelnosti,« *Naša moč*, 5. 10. 1917, 3.

⁶⁷ Margaret H. Darrow, *French Women and the First World War: War Stories of the Home Front* (Legacy of the Great War) (Oxford: Berg, 2000).

⁶⁸ Suzanne Evans, *Mothers of Heroes, Mothers of Martyrs: World War I and the Politics of Grief* (Montreal, Kingston: McGill-Queen's University Press, 2007). Susan R. Grayzel, *Women*.

⁶⁹ »Junaške matere,« *Domoljub*, 29. 3. 1917, 148. »Slovensko ljudstvo ob cesarjevi 85 letnici za cesarja pred Marijo na Brezjah,« *Slovenec*, 17. 8. 1915, 2.

katerih so predstavljali negativne primere o pretirano neučakanih materah, pa tudi zgodbe o materah, ki so ob smrti ljubljene sina našle spokojno tolažbo, denimo v delu z vnuki ali v pomoči drugim nesrečnim ženskam in sirotam.⁷⁰

Slovenske matere, ki so sinove spodbujale k vojakom in ki so s ponosom prenesle njihov odhod ali njihovo smrt, so bile v javnem diskurzu predstavljene kot zgledi največje hrabrosti in junaštva.⁷¹

Matere so bile zato, ker so »poslale« več svojih sinov v vojsko, lahko tudi odlikovane. V *Domoljubu* npr. izvemo, da je leta 1916 »Cesar odlikoval slovensko mater Marijo Mikuž«, ker je imela 7 sinov pri vojaki. Dobila je 500 K v denarju in še podobo Žal. Matere Božje v vrednosti 100K.⁷² Včasih so po poročanju takratnega časopisja tovrstne nagrade dobili tudi očetje več sinov – vojakov.⁷³

Zlasti katoliški tisk je pogosto materam postavljaj za zgled biblično podobo Device Marije, predvsem pa Makabejske matere kot arhetipsko podobo žrtvovanja.⁷⁴ V *Bogoljubu* npr. beremo: »Ti dnevi naj te najdejo, ljuba žena, junaško pripravljeno v duhu vdanosti, ljubezni in pokore. Zdaj boš lažje umela, kolika je bila žrtev makabejske matere, kateri je vzel hudobni kralj Antioh vseh sedem sinov ter jih dal v njeni navzočnosti zapored usmrtit. In ko je prišel najmlajši na vrsto, ki ga je upal grozoviti kralj pregovoriti, naj prelomi božjo postavo, ga je osrčevala mati, naj se smrti ne boji.«⁷⁵ Tudi znani slovenski literati so se lotevali tovrstnih tematizacij.⁷⁶

Kako uspešni so bili tovrstni nagovori? So bile matere (ali žene) res pripravljene žrtvovati svoje može in svoje sinove za zmago v vojni? Suzanne Evans, ki je tovrstne zgodbe raziskovala v Kanadi, pravi, da to drži, da torej mnoge ženske ob smrti svojih bližnjih niso izražale le žalosti, temveč tudi ponos. Sicer gre v državah, kot je Kanada, kjer ni bilo splošne mobilizacije, za posebno zgodbo.⁷⁷ Podatki, ki jih za npr. nam v vseh pogledih bližji Dunaj, zbrala Maureen Healy, kažejo, da so bile tu ženske manj navdušene nad vpoklicem svojih bližnjih. Niso jih spodbujale, da sodelujejo v vojni, mnoge so jim celo pomagale dezertirati.⁷⁸ Le podrobnejše raziskave, ki presegajo namen tega prispevka, bodo lahko odgovorile na vprašanje, v kolikšni meri so tovrstni primeri pomoči pri izogibanju vpoklicu rezrezentativni za splošno vzdušje med materami slovenskih vojakov. Proti koncu vojne, s pojemanjem bojnega navdušenja, so se sicer tudi tematizacije v sicer javnem diskurzu nekoliko spremenile. Drugače od uradne propagande je npr. smrt – sina vojaka tematiziral *Ženski svijet*, ki je izhajal v Zagrebu pod uredništvom Zofke Kveder, vendar so vanj pisale tudi Slovenke in

⁷⁰ »Materina pot,« *Ilustrirani Glasnik*, 20. 7. 1916, 471. Stjepan Širola, »Mati,« *Ilustrirani Glasnik*, 22. 4. 1915, 402–04. »Stara mati,« *Ilustrirani Glasnik*, 13. 7. 1916, 454. Alphonse Daudet, »Mati,« *Ilustrirani Glasnik*, 21. 1. 1915, 244–48.

⁷¹ »Junaška slovenska mati,« *Slovenec*, 27. 10. 1917, 3.

⁷² »Odlikovana slovenska mati,« *Domoljub*, 27. 4. 1916, 233.

⁷³ Glej npr. tudi: »Cesarjev dar,« *Domoljub*, 28. 6. 1917, 304.

⁷⁴ Podobno ugotavlja tudi: Evans, *Mothers of Heroes*.

⁷⁵ T. Savinjski, »Tolažilno pismo materam in ženam,« *Bogoljub*, 3. 3. 1915, 88–91.

⁷⁶ Ivo Gruden, »Materi-vojaka,« *Domoljub*, 24. 5. 1917, 248.

⁷⁷ Evans, *Mothers of Heroes*.

⁷⁸ Healy, *Vienna and the Fall*.

Slovinci. V svoji pacifistični drži je denimo Ksaver Meško v tej reviji poudarjal žalost in bes mater ob smrti sinov in tako ponazarjal vso krutost in nesmiselnost vojne.⁷⁹ Podobno je Franjo Neubauer v *Ilustriranem Glasniku* leta 1917 o materi ob smrti njenega sina vojaka pisal v žalostnem tonu.⁸⁰

Odgovor žensk

Teme naslavljanja mater v času prve svetovne vojne ni mogoče izčrpno predstaviti brez analize pogleda ženskih avtoric. Se je slednji razlikoval od pogleda moških avtorjev? V kolikšni meri so vidne predstavnice slovenskega ženskega gibanja sledile splošni vojni retoriki, ki je, kakor smo pokazali, na posebne načine naslavljala bodoče matere, matere otrok in mladostnikov ter matere vojakov?

Kakor je pokazala Cornelia Usborne na primeru Nemčije, je poglede predstavnic ženskih gibanj oziroma feministk na tovrstna vprašanja težko analizirati. Prvič zato, ker jih večinoma ni mogoče zaslediti v uradnih poročilih in so tudi manj prisotni v javnem diskurzu. Poleg tega gre upoštevati dejstvo, da so se stališča feministk pogosto oblikovala kot spravni odziv na napade, ki so jih bile deležne same. Zlasti pronatalisti so, kakor smo videli zgoraj tudi na osnovi slovenski primerov, svoje cilje postavljali v diametralno nasprotje s feminističnimi cilji in žensko emancipacijo tudi krivili za »katastrofalno« zmanjševanje rodnosti. V kontekstu tovrstnih pritiskov in obtoževanj tako ni posebej presenetljivo, če so se javno angažirane ženske branile s poudarjanjem svoje lastne vere v pomen materinstva in s pritrjevanjem politiki, ki je ženske spodbujala k rojevanju. To deloma velja tako za npr. nemški prostor⁸¹ kot toliko bolj za slovenskega, kjer so se vidne akterke ženskega gibanja že pred vojno le redko oddaljevale od idealizacije materinstva.⁸²

Tako so temu svojemu leitmotivu sledile tudi v času prve svetovne vojne. Veliko je tedaj o pomenu materinstva npr. pisala pisateljica Marija Kmet. V *Slovenskem narodu* je v letih 1916–1917 izhajal njen podlistek, v katerem je na več mestih⁸³ poudarila, da je bistvo ženske materinstvo, pa četudi gre za nezakonsko materinstvo, in celo zatrdila, da »ne bi bilo vojne, če bi bile matere res matere«. ⁸⁴ Podobnim idejam so prav tako sledile katoliške avtorice, npr. Marija Štupca.⁸⁵ A od tovrstnih predstav se ni posebej oddaljila niti socialdemokratka Alojzija Štebi, ki je tudi poudarjala, da je

⁷⁹ Ksaver Meško, »Mater dolorosa«, *Ženski svijet* 2 (1918): 332–34.

⁸⁰ Franjo Neubauer, »Mati«, *Ilustrirani Glasnik*, 22. 2. 1917, 204.

⁸¹ Usborne, »Pregnancy is the woman's active service«, 389–416.

⁸² Cergol Paradiž, »Javni in zasebni vidiki rodnostnih strategij«. Glede tovrstnih tematik glej tudi: Sabina Žnidaršič-Žagar, *Ženski so pa vzrasle svetlejše dolžnosti nego kuhati in prati* (Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2009). Katja Mihurko Poniž, *Evine bčere: konstruiranje ženskosti v slovenskem javnem diskurzu 1848-1902* (Nova Gorica: Univerza, 2009).

⁸³ Marija Kmet, »Nekaj besed«, *Slovenski narod*, 19. 12. 1916, 1. Marija Kmet, »Nekaj besed«, *Slovenski narod*, 20. 9. 1917, 1.

⁸⁴ Marija Kmet, »Nekaj besed«, *Slovenski narod*, 21. 9. 1917, 1.

⁸⁵ Marija Štupca, *Žensko vprašanje: majhen poizkus k srečni rešitvi tega vprašanja na Slovenskem* (Ljubljana: Katoliška tiskarna, 1917).

materinstvo ženski naravni poklic. Sicer je to poslanstvo v skladu s tedaj v Evropi⁸⁶ uveljavljenim konceptom »socialnega materinstva«⁸⁷ od skrbi za lastne otroke razširila na skrb za vso skupnost, kakor pričajo njene afirmacije na predavanju, ki ga je imela 8. 5. 1918 v Trstu, in ga je nato strnjeno povzel *Slovenski narod*: »Kakor moški si mora biti tudi žena svesta svoje socialne odgovornosti: toda njeno torišče v javnem življenju nikakor ne more biti istovetno z moškim. Za svoj delokrog si mora žena izbrati ravno ono polje, ki najbolj odgovarja njenemu naravnemu poklicu: materinstvu. Narava zahteva od žene, da daje življenje novim bitjem, socialna družba pa ji je poverila visoko kulturno poslanstvo, da varuje in ščiti in vzgaja ta bitja. Vsled tega predavateljica generalizira pojem individualnega materinstva v socialno materinstvo. // Tu pridejo v poštev one panoge javnega dela, kjer more žena udeleževati dolžnosti svojega socialnega materinstva: sodelovanje pri upravi šol, pri preskrbi ubožne mladine, v stanovanjskih in javnih zdravstvenih zadevah itd.«⁸⁸

V času prve svetovne vojne, predvsem pa po njej, se je po Evropi vse bolj začela uveljavljati ideja o socialni državi. Temu je med drugim botrovala želja po povojni prenovi kot tudi nekatere specifične posledice vojne, kot je bila že omenjena povečana potreba po socialni in zdravstveni zaščiti otrok ter vojnih sirot in vdov. Zametek socialne države je mogoče prepoznati tudi v postopkih razdeljevanja podpor družinskim članom vojakov, ki so jih v številnih evropskih državah spravile v tek spet prav potrebe vojne.⁸⁹ Aparat na novo nastajajoče socialne države je zahteval delovno silo žensk, ki jo je bilo mogoče brez opuščanja tradicionalnih predstav o spolnih vlogah končno upravičiti tako prav z uporabo koncepta socialnega materinstva.

Zaključek

Tako kot drugod po Evropi lahko tudi na Slovenskem med prvo svetovno vojno zasledimo proces »militarizacije materinstva« v smislu, da so to tematiko različni akterji izrazito obravnavali skozi vojni kontekst. Številna vprašanja, strahovi in napovedi v povezavi z materinstvom so bili sicer zagotovo prisotni že prej, vendar so se nato v času vojne in zaradi vojne okrepili: povečal se je strah pred zmanjševanjem rodnosti, pomnožili so se pozivi k zaščiti mater in otrok, tudi nezakonskih, bolj intenziven je postal nadzor nad vzgojo mater in pojavljali so se poskusi vpliva na čustva in ravnanje mater ob vpoklicu ali smrti sinov vojakov. Spmembe so se kazale na makroravni, torej v javnem diskurzu, predvsem v propagandnih člankih, in celo v

⁸⁶ Pod tem pojmom razumemo organizirano skrb žensk za družbo, ki naj bi bila pogojena s spolom in naravno vlogo matere. Skrb matere do otroka se torej razširi v javno sfero. Tako se v skladu s tem konceptom v času vojne znatno razširijo dobrodelne dejavnosti, predvsem v polju zaščite otrok in mater, ki jih vodijo ženske (Taylor Allen, *Feminism and Motherhood*).

⁸⁷ Glede socialnega materinstva na Slovenskem glej: Irena Selišnik, »Socialno materinstvo: koncepti državljanstva in argument skrbi pri uveljavljanju žensk v javni sferi na začetku 20. stoletja,« *Teorija in praksa: družboslovna revija* 40, št. 6 (2003): 1155–66.

⁸⁸ »Naloga žen v demokratični dobi,« *Slovenski narod*, 16. 5. 1918, 4.

⁸⁹ Grayzel, *Women*.

zakonodaji, čeprav zakonodajni ukrepi običajno niso dosegli želenih uspehov. Ukrepi za zaščito mater in otrok so npr. pogosto ostajali zgolj na papirju oziroma niso znatno spremenili težkih razmer, s katerimi so se morale spopadati matere dojenčkov v času vojne. Rodnost se je do leta 1918 še vedno nižala in umrljivost otrok je ostajala visoka. So pa vojni ukrepi splošno gledano vsaj ponudili nastavke za bolj odločno ukrepanje po vojni.

Po drugi strani je bilo spremembe v povezavi z obravnavo materinstva mogoče opaziti tudi na mikroravni. Poročila iz posameznih župnij ljubljanske škofije pričajo, da so duhovniki izrazito poskušali vplivati na ravnanje in vzgojno delo mater v času vojne. Če verjamemo pričevanjem duhovnikov, stanje v podeželskih župnijah sicer ni bilo videti tako alarmantno, kot bi lahko pričakovali, če upoštevamo samo zapise v medijih. Čeprav so nekateri župniki odločno trdili, da matere niso znale nadomestiti avtoritete očetov v odnosu do mladine in otrok, pa večina izmed njih ni zaznala npr. povečanega števila nezakonskih rojstev in namernega omejevanja števila otrok kljub drugačnim napovednim in pričakovanjem v času vojne. So pa zagotovo duhovniki nad tovrstnimi fenomeni okrepili nazor in jih tudi razumeli kot posledico vojne.

O materinstvu so v tem času razmišljale tudi nekatere javno angažirane posameznice, ki so na določenih mestih ponudile nekatere alternativne interpretacije., npr. sotrudnice in sotrudniki *Ženskega Svijeta* niso sledili tistim, ki so izpostavljali ponos mater ob smrti sinov – vojakov, pač pa so s tovrstnimi motivi izražali vso nesmiselnost vojne, Alojzija Štebi pa je s svojim konceptom socialnega materinstva materinsko skrb razširila v javno sfero. Na splošno pa mnenja javno angažiranih žensk niso odstopala od mnenja drugih avtorjev. Same so prav tako materinstvo dojemale kot ženski »naravni poklic« in se zavemale za njegovo zaščito. V tem trdnem prepričanju pa so večinoma vztrajale še po vojni.

Viri in literatura

Arhivski viri:

- IT AST, Archivio di Stato di Trieste:
 - Tribunale provinciale-atti penali, fasc. 4821.
- SI NŠAL, Nadškofijski Arhiv Ljubljana:
 - VIZ, fasc. 14, 15.
- SI ZAL, Zgodovinski arhiv Ljubljana:
 - LJU 489, splošna mestna registratura, fasc. 1793.

Časopisni viri:

- Bonaventura Jeglič, Anton, »Novo navodilo za 'Promemoria'.« *Ljubljanski škofijski list*, leto 1917, št. 5, 49.
- »Cesarjev dar.« *Domoljub*, 28. 6. 1917, 304.
- »Cesarjev prestolni govor.« *Slovenski narod*, 1. 6. 1917, 1.
- Čadež, A., »Skrb za mladino med vojsko in po vojski.« *Slovenski Učitelj*, 15. 11. 1916, 225–31.
- »Človekoljubna naredba.« *Gostilničar*, 25. 5. 1917, 35.
- Daudet, Alphonse »Mati.« *Ilustrirani Glasnik*, 21. 1. 1915, 244–48.
- »Delo dobrodelnosti.« *Naša moč*, 5. 10. 1917, 3.
- Flere, Pavel, »Oblastvena ureditev socialnega skrbstva.« *Popotnik* 39 (1918): 16.

- »Gospodinja v vojnem času.« *Domoljub*, 3. 9. 1914, 579.
- Gruđen, Ivo, »Materi-vojaka.« *Domoljub*, 24. 5. 1917, 248.
- »Junaška slovenska mati.« *Slovenec*, 27. 10. 1917, 3.
- »Junaške matere.« *Domoljub*, 29. 3. 1917, 148.
- Kmet, Marija, »Nekaj besed.« *Slovenski narod*, 19. 12. 1916, 1.
- Kmet, Marija, »Nekaj besed.« *Slovenski narod*, 20. 9. 1917, 1.
- Kmet, Marija, »Nekaj besed.« *Slovenski narod*, 21. 9. 1917, 1.
- »Marčne misli.« *Domoljub*, 3. 2. 1916, 58.
- »Materina pot.« *Ilustrirani Glasnik*, 20. 7. 1916, 471.
- »Materinstvo in skrb za dojenčke.« *Edinost*, 4. 8. 1916, 2.
- Meško, Ksaver, »Mater dolorosa.« *Ženski svijet* 2 (1918): 332–34.
- »Moka in žito.« *Gostilničar*, 25. 7. 1917, 7.
- »Na pomoč materam in dojenčkom.« *Slovenec*, 9. 3. 1918, 4.
- »Naloga žen v demokratični dobi.« *Slovenski narod*, 16. 5. 1918, 4.
- »Naša dekleta po vojni.« *Tedenske slike*, 12. 1. 1916, 26.
- *Naša moč*, 25. 8. 1916, 1.
- Neubauer, Franjo, »Mati.« *Ilustrirani Glasnik*, 22. 2. 1917, 204.
- »Občni zbor okrajne bolniške blagajne v Ljubljani.« *Delavec*, 2. 6. 1917, 1.
- Odlikovana slovenska mati.« *Domoljub*, 27. 4. 1916, 233.
- »Odlikovanje.« *Slovenec*, 24. 7. 1916, 4.
- »Prekrasna predstava, ki je nedavno navdušila cel Dunaj, v 'Kino Central' v deželnem gledališču.« *Naša moč*, 12. 11. 1915, 4.
- Savinjski, T. »Tolažilno pismo materam in ženam.« *Bogoljub*, 3. 3. 1915, 88–91.
- »Skrb za matere in otroke.« *Slovenski narod*, 12. 2. 1916, 3.
- »Slovenskim materam.« *Učiteljski tovariš*, 16. 6. 1915, 2.
- »Slovensko ljudstvo ob cesarjevi 85 letnici za cesarja pred Marijo na Brezjah.« *Slovenec*, 17. 8. 1915, 2.
- »Stara mati.« *Ilustrirani Glasnik*, 13. 7. 1916, 454.
- Širola, Stjepan, »Mati.« *Ilustrirani Glasnik*, 22. 4. 1915, 402–04.
- »Tudi nezakonska mati ima srce.« *Naprej*, 15. 12. 1917, 2.
- »Vojno botrinstvo.« *Učiteljski tovariš*, 2. 6. 1916, 2.
- »Za ljudski blagor.« *Slovenec*, 16. 3. 1916, 1.
- »Zvišanje preskrbnine za svojce vpoklicanih.« *Delavec*, 4. 8. 1917, 2.

Literatura:

- Augeneder, Sigrid. »Arbeiterinnen im Ersten Weltkrieg: Lebens- und Arbeitsbedingungen proletarischer Frauen in Österreich.« Doktorska disertacija, Universität Wien, 1987.
- Cergol Paradiž, Ana. »Javni in zasebni vidiki rodnostnih strategij Slovenk in Slovencev v prvi Jugoslaviji.« Doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani, 2013.
- Darrow, H. Margaret. *French Women and the First World War: War Stories of the Home Front*. Legacy of the Great War. Oxford: Berg, 2000.
- Evans, Suzanne. *Mothers of Heroes, Mothers of Martyrs: World War I and the Politics of Grief*. Montreal, Kingston: McGill-Queen's University Press, 2007.
- Grayzel, R. Susan. *Women and the First World War*. New York, London: Longman, 2002.
- Grayzel, R. Susan. *Women's Identities at War: Gender, Motherhood, and Politics in Britain and France during the First World War*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1999.
- Hanna, Martha. »The couple.« V: *The Cambridge History of The First World War. Volume III. Civil society*. Ur. Jay Winter, 6–28. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Healy, Maureen. *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I*. New York: Cambridge University Press, 2004.
- Huss, Marie Monique. »Pronatalism and the popular ideology of the child in wartime France: the evidence of the picture postcard.« V: *The Upheaval of War: Family, Work and Welfare in Europe*,

- 1914–1918. Ur. Richard Wall in Jay Winter, 329–67. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
- Mihurko Poniž, Katja. *Evine bčere: konstruiranje ženskosti v slovenskem javnem diskurzu 1848–1902*. Nova Gorica: Univerza, 2009.
 - Neyer, Gerda. »Die Entwicklung des Mutterschutzes in Deutschland, Österreich und der Schweiz von 1877 bis 1945.« V: *Frauen in der Geschichte des Rechts: von der frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*. Ur. Ute Gerhard, 744–58. München: Beck, 1997.
 - Pignot, Manon. »Children.« V: *The Cambridge History of The First World War. Volume III. Civil society*. Ur. Jay Winter, 29–45. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
 - Rowan, Caroline. »For the duration only: Motherhood and Nation in First World War.« V: *Formations of Nation and People*. Ur. Tony Bennet, 152–70. London, Boston, Malburne, Henley: Routledge & Kegan Paul, 1984.
 - Selišnik, Irena. »Socialno materinstvo: koncepti državljanstva in argument skrbi pri uveljavljanju žensk v javni sferi na začetku 20. stoletja.« *Teorija in praksa: družboslovna revija* 40, št. 6 (2003): 1155–66.
 - Selišnik, Irena. »Ženske v zaledju vojnih zubljev.« V: *Velika vojna in Slovenci: 1914–1918*. Ur. Peter Vodopivec in Katja Kleindienst, 185–98. Ljubljana: Slovenska matica, 2005.
 - Stanonik, Marija. »Pisma slovenskega vojaka iz staroavstrijske vojske (1914–1916).« *Loški razgledi* 32 (1985): 189–95.
 - Šircelj, Milivoja. *Rodnost v Sloveniji od 18. do 21. stoletja*. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2006.
 - Štupca, Marija. *Žensko vprašanje: majhen poizkus k srečni rešitvi tega vprašanja na Slovenskem*. Ljubljana: Katoliška tiskarna, 1917.
 - Taylor Allen, Ann. *Feminism and Motherhood in Western Europe, 1890–1970: The Maternal Dilemma*. New York: Palgrave Macmillan, 2005.
 - Usborne, Cornelia. »Pregnancy is the woman's active service.« V: *The Upheaval of War: Family, Work and Welfare in Europe, 1914–1918*. Ur. Richard Wall in Jay Winter, 389–416. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
 - Wall, Richard in Jay Winter, ur. *The Upheaval of War: Family, Work and Welfare in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
 - Winter, Jay. »Families.« V: *The Cambridge History of The First World War. Volume III. Civil society*. Ur. Jay Winter, 46–68. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
 - Zalokar, Alojz. *O ljudskem zdravju: poglavja iz socialne medicine*. Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1918.
 - Žnidaršič-Žagar, Sabina. *Ženski so pa vzrasle svetlejšje dolžnosti nego kuhati in prati*. Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2009.

Tiskani viri:

- *Državni zakonik za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru*. Dunaj: c. kr. dvorna in državna tiskarna, 1914, 1917.

Ana Cergol Paradiž

»MILITARISATION OF MOTHERHOOD«: THE FEMALE »NATURAL CALLING« AND THE GREAT WAR

S U M M A R Y

During World War I, various protagonists, also in Slovenia, focused on the topic of motherhood in an exceedingly war-related context. Between 1914 and 1918 the fertility rate decreased. In Slovenia, or, more broadly, in the Habsburg Monarchy, this gave rise to pronatalist incentives, focusing precisely on mothers and striving for their protection. For example, in order to protect the employed mothers, the state authorities extended maternity leave and implemented certain measures with the aim of improving

the position of illegitimate children. Furthermore, during the war the Vojno botrstvo (Wartime God-parenting) organisation was established, while in Trieste and Ljubljana maternity consultation rooms of sorts were organised. Pregnant women and mothers with small children had priority access to wartime supplies. However, due to the difficult circumstances during the war, especially the lack of the basic life necessities, many of these initiatives failed to achieve the desired effect: until the very end of the war the fertility rate continued to decline, while mortality in children remained severe. The circumstances endured by mothers with infants did not improve significantly.

Besides the attitude towards the dwindling birth rate and the consequent protection of mothers and children, during the war the supervision of the way in which mothers brought up their children strengthened as well. Various authors and authoresses kept emphasising, day after day, that mothers should bring up their children in the Catholic faith, encourage Slovenian patriotism, and make sure that they attended (Slovenian) schools regularly. They should be mindful of their morality, especially the morality of the girls in danger of being seduced by soldiers. At the same time they should be careful to prevent the corruption of boys resulting from the war and absence of their fathers. By looking at the press and memoranda written by the clergy of the Ljubljana Diocese during Bishop's visitations we can, up to a certain point, establish how well mothers – in the opinion of the priests – observed these sorts of guidelines. Some priests believed that the youth did not become corrupted during the war, and they praised their upbringing. Others were more pessimistic. They believed that during the war youth became completely depraved especially because mothers were unable to replace the authority of the absent fathers.

Apart from the mothers of infants, children and youth, the propaganda was especially aimed at the mothers of soldiers as well. During the war they were expected to remain stoic, brave and loyal. Slovenian mothers who encouraged their sons to join the army and were able to bear their departure or death proudly were presented as models of utter bravery, and were even eligible for decorations from the Austrian authorities. Only towards the end of the war several contributions can be seen in the Slovenian press which focused on the senselessness of war through the motive of mothers' grief at the loss of their sons-soldiers.

Certain publicly-engaged women also wrote about motherhood between 1914 and 1918. Although they offered a few alternative interpretations, their outlook on motherhood was not radically different from that of the male authors.

1.01

UDK: 355.088:614.88-051(497.4)"1914/1918"

Irena Selišnik*

Skrb v službi vojne: bolniške strežnice na Kranjskem

IZVLEČEK

Že pred začetkom prve svetovne vojne je v Avstriji tekla razprava, ali bi bilo primerno pri oskrbi ranjencev vključiti bolniške sestre (v primeru večjega vojaškega obračuna, hušjih naravnih katastrof ali epidemij), po izbruhu vojne pa so avstrijske oblasti spodbudile profesionalizacijo poklica medicinske strežnice oziroma medicinske sestre. Z zakonodajo so določile posebne pogoje za šolanje ter odprle prve šole in strežniške tečaje v lokalnih bolnicah. Pri tem ni bila Kranjska nobena izjema. Rdeči križ je organiziral tečaje za strežnice, katerim so po zaposlitvi obljubili plačo, pokojnino in možnost dopusta. Avstrijska propaganda je »vojaške sestre« upodabljala kot junakinje in vsaj del javnosti jih je dojemal kot poosebitev materinske skrbi in ljubezni, ki jih je postavljala ob bok vojakom – herojem. Toda »vojne sestre« so predstavljale tudi moderno žensko, ki se je umaknila nadzoru družbe in odšla nevarnosti na bojišču naproti. V javnosti pa so se pojavljali dvomi v njihovo moralnost, saj naj bi imele na fronti neposredne stike z vojaki in bi bile zlasti blizu zdravnikov. S svojo prisotnostjo so posegle v dihotomijo javno/fronta – zasebno/zaledje. V podobi bolniške sestre se tako najboljše razkrijejo nelagodna razmerja med razumevanjem vojne in žensk ter hitro spreminjajoče se vrednotne norme v času vojne.

Ključne besede: bolniške sestre, strežnice, prva svetovna vojna, ženske, poklic, morala

ABSTRACT

HEALTH CARE IN THE SERVICE OF WAR: WAR NURSES IN CARNIOLA

Even before World War I an ongoing discussion took place in Austria whether medical nurses should be mobilised to take care for wounded soldiers in case of extensive military conflict, natural disasters or epidemics. After the outbreak of the Great War the Austrian authorities encouraged the professionalisation of nursing, and especially women were invited to join. Special conditions for schooling were enacted and the first courses were opened at local hospitals. In the Austrian Monarchy, Carniola was no exception. The Red Cross organised special courses for nurses with the promise of salary, retirement benefits and possibility of vacation. Austrian propaganda portrayed war nurses as heroines, and at least part of the public perceived them as a personification of motherly care and love which could be compared with the sacrifices of the soldiers. However, war nurses also represented modern women who successfully avoided social control and headed towards imminent danger in the battlefield. In the public doubts about their morality emerged, as nurses had

* dr., docentka, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana, Selišnik2@siol.net

direct contact with soldiers and were especially close to doctors. With their presence they invaded the dichotomy between public/battlefront-private/home front. The image of war nurses clearly reveals the awkward relationships between the attitudes to war and women as well as the rapidly changing values in times of war.

Keywords: nurses, care attendants, World War I, women, profession, morality

Uvod

Na Slovenskem dojemanje prve svetovne vojne zaznamujejo spomini vojakov iz bojne črte ali njihove izkušnje v ujetništvu. Krutost vojne naj bi bila povsem razumljena in izkušena šele v neposrednem spopadu, ko sta smrt ali poškodba postali v mislih stalni spremljevalki med predahi bitk in realno dejstvo med njimi. Toda s posledicami bojne vihre še zdaleč niso bili soočeni le vojaki. Sredi strahotnosti vojne so se znašle tudi bolniške sestre oziroma strežnice. Njihova izkušnja in zgodovinski spomin sta zlasti v tujini postala predmet številnih člankov, ki osvetljujejo njihovo vlogo v luči vojne propagande, morale in profesionalizacije poklica medicinske sestre.¹ O njihovi izkušnji pričajo poleg literature tudi redki ohranjeni spomini, tudi takšni, ki opisujejo dogajanje na Soški fronti, vendar žal med njimi ni spominov Slovenk (oziroma doslej niso bili odkriti).²

Toda tudi prebivalke Kranjske in drugih slovenskih dežel niso bile izjeme, priključile so se množici anonimnih žensk, zaznamovanih z rdečimi križi. Njihovo izkušnjo bom predstavila v pričujočem članku in jo umestila v kontekst podobnih raziskovanj po Evropi. Poleg vseh družbenih procesov, ki so zaznamovali nastanek poklica medicinske sestre in strežnice (v času prve svetovne vojne jih je najbolje označevala beseda »vojne sestre«), in bodo v članku omenjeni, pa bom v njem obravnavala tudi nelagodje tedanje družbe, ki je zadevalo spreminjajočo se vlogo žensk (to se je najbolj odrazilo prav pri vojnih sestrah). V senci vojne propagande je splošna javnost obsojala moderno in neodvisno žensko, prav takšno žensko, kot jo je ta poklic predstavljal.

¹ Christa Hämmerle, »'Mentally broken, physically a wreck...': Violence in War Accounts of Nurses in Austro-Hungarian Service,« v: *Gender and the First World War*, ur. Christa Hämmerle, Oswald Überegger in Birgitta Bader-Zaar (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014). Margaret H. Darow, »French Volunteer Nursing and the Myth of War Experience in World War I,« *American Historical Review* 101 (1996): 80–106. Alon Rachamimov, »'Female Generals' and 'Siberian Angels': Aristocratic Nurses and the Austro-Hungarian POW Relief,« v: *Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe*, ur. Nancy M. Wingfield in Maria Bucur (Bloomington: Indiana University Press, 2006), 23–46.

² Marianne Jarka, *Erinnerungen 1889–1934* (tipkopis). Maria Pöll Naepflin, *Fortgerungen, Durchgedrungen: Ein erschütterndes Lebensbild einer Krankenschwester aus der Zeit des grossen Krieges, der Revolution und der Arbeitslosigkeit* (Constance, 1933). R. M. Konrad, *Scwestern als Menschen: Aus den Aufzeichnungen einer Armeeschwester* (Innsbruck, 1922). Eveline Hrouda, *Barmherzigkeit: Als freiwillige Malteserschwester im Weltkrieg* (Graz: Leykam, 1935). Dnevnik Virginie Marinaz, hranil naj bi ga Goriški arhiv v Italiji (za podatek se zahvaljujem Ani Cergol Paradiž).

Poklic vojne sestre je pomenil pravo nasprotje vlog, ki so bile pripisane ženskam v predvojni družbi. V času vojne se je namreč hitro spreminjalo dojemanje žensk tudi zaradi povsem pragmatičnih potreb vojske. Avstrijska oblast je denimo sprva name-ravala bolniške sestre zadržati stran od bojnih linij, naposled pa se je zaradi potreb vojaškega stroja odločila drugače. Tako so bile tudi ženske izpostavljene vojnim gro-zotam in travmam.

Pojav vojnih sester med začudenjem in potrebo

V začetku 19. stoletja je bila skrb za bolnike slabo plačano delo, ki so ga opravljali moški in ženske nižjega stanu. Moški so skrbeli za bolnike, ženske za bolnice. Šele v nadaljevanju stoletja je skrb postala poslanstvo žensk in tako rekoč izključno žensko delo.³ Na Dunaju so se tako prve zasebne šole, ki so izobraževale za poklic medicinske sestre, pojavile že leta 1882.⁴ Na Kranjskem so bile prve tovrstne iniciative tik pred véliko vojno v obliki tečajev za »kmetiške bolniške strežnice«, prav iz njih pa so se razvili tečaji za vojne sestre. Predvojni tečaji so nastali, ker »v tej splošni potrebi ne morejo pomagati bolnice, katerih imamo doslej primerno zelo malo, in ki sprejemajo le omejeno število bolnikov, niti ne morejo pomagati usmiljene sestre ali druge redovnice navzlic svoji požrtvovalnosti, ker je tudi njih delovanje omejeno na nekatere kraje in sloje, temveč pomagati more le naše požrtvovalno ženstvo, ako se mu nudi priložnost, da se s strokovnim poukom in pod večjim vodstvom usposobi za ljudomilo delo bolniške postrežbe.«⁵ Od leta 1908 so izvedli kar nekaj tečajev za bolniške strežnice na pode-želju (oziroma kmetiške bolniške strežnice), toda vojna je potrebo po strežniškem osebju znatno povečala.⁶

Z začetkom vojne se je proces institucionalizacije poklica medicinske sestre moč-no pospešil. Ministrstvo za notranje zadeve je že 25. junija 1914 izdalo ukaz, ki je postavil pravila za bolniško strežbo in preprečeval, da bi se z njo ukvarjal vsakdo. Ta dekret je najbrž temeljil tudi na izkušnji balkanskih vojn, v katerih je bilo zelo viso-ko število vojnih žrtev. Objavljen pravilnik je prepoznal veljavo dobro usposobljene medicinske sestre tudi na institucionalni/državni ravni, saj je država poskrbela za stalno finančno podporo tečajem in šolam.⁷ V njem so bila postavljena pravila za vzpostavitev šol za strežnice in tu se je že nedvoumno govorilo o učenkah ženskega spola. Te so zdaj lahko bile stare 18 let, neomadeževane, kar so dokazovale s poseb-

³ Darrow, »French Volunteer Nursing«, 273. Theodore Zeldin, *An Intimate History of Humanity* (London: Vintage Books, 1998), 246.

⁴ Franziska Salm-Reifferscheidt, »Frauen in der Kriegskrankenpflege im Ersten Weltkrieg am Bei-spiel der Rotkreuzschwester Marianne Jarka« (diplomsko delo, Universität Wien, 2010), 17.

⁵ »Poročilo o dekanskem shodu leta 1908«, *Škofijski list*, 1908, št. 5, 82.

⁶ Pred vojno je bil organiziran po en tečaj na leto, že leta 1914 so bili organizirani kar štirje. Več: Branko Šuštar, »Od strežniških tečajev do strežniške in bolničarske šole 1908–1945«, v: *Šola za sestre: Zdravstveno šolstvo na Slovenskem (1753–1992)*, ur. Branko Šuštar (Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1992), 35–41.

⁷ Salm-Reifferscheidt, »Frauen in der Kriegskrankenpflege«.

nim potrdilom, izdanim na pristojnem okrajnem glavarstvu,⁸ s končano meščansko šolo in brez otrok, torej samske. V istem pravilniku so bili sicer omenjeni tudi moški strežniki, toda za njih so bili pogoji nekoliko drugačni, saj so ti lahko imeli družino.⁹

V 19. stoletju je povsod po Evropi potekal proces prestrukturiranja zdravstvenega sistema, ki ga je spremljala feminizacija skrbstvene medicinske nege, razvoj pa je vključeval tudi pomeščanjenje določenih poklicev. Vse te značilnosti lahko prepoznamo tudi v zgoraj omenjenem dekretu. Poleg velikega poudarka na učenkah lahko v njem opazimo dvig nivoja zahtevane izobrazbe. Na tečajih pred vojno so bila pričakovanja za učenke nižja, zahtevalo se je, da znajo tekoče brati in pisati in da imajo opravljeno ljudsko šolo.¹⁰ Med prvimi obiskovalkami tečaja je bilo precej deklet s kmetov.¹¹ Na tečajih leta 1914 je bil pogoj opravljena meščanska šola, več učenek je prihajalo iz Ljubljane, med njimi je naraščal delež učiteljic.¹² Bolniške strežnice so bile po opravljenem tečaju zavezane trem letom službovanja, tudi v vojni ali v epidemijah. Vsem, ki so se odločile za odhod na bojišče, je pripadala plača, brezplačna hrana in stanovanje ter dopust, imele naj bi tudi pokojnino.¹³ Diplomantke tečaja so postale pomožne strežnice, imenovali pa so jih tudi svetne strežnice, ker niso pripadale redovniškemu stanu. Vendar pa je vsaj na začetku vojne njihova obleka še precej spominjala na redovniško, saj so prav redovnice predstavljale model, po katerem naj bi se zgledovale. Tudi ljubljanski škof Anton Jeglič je v svojem dnevniku ugotavljal, da so »v tej obleki bolj varne pri bolnikih in imajo več veljave pri otrocih«.¹⁴

Vprašanje, koliko žensk naj bi bilo med medicinskim osebjem Avstro-Ogrske, in koliko posvetnih ter svetnih medicinskih sester je delovalo v medicinski službi v času vojne, še vedno ostaja brez natančnega odgovora, kljub temu da ti podatki obstajajo za preostale evropske države. V Nemčiji jih je bilo približno 92.000, v Franciji 63.000, v Veliki Britaniji 80.000,¹⁵ vemo pa, da je leta 1916 imelo društvo Rdečega križa na Kranjskem 238 izšolanih posvetnih sester, tečaji za bolniške strežnice pa so bili organizirani ne le v Ljubljani, Novem mestu in Krškem, ampak tudi v vseh večjih krajih.¹⁶ V monarhiji naj bi bilo po nekaterih virih angažiranih vsaj 2.500 medicinskih sester, večina zgodovinarjev pa ocenjuje, da naj bi se ta številka približala 50.000 bolnišničnim pomočnicam.¹⁷ Christa Ehrmann-Hämmerle, ena največjih strokov-

⁸ Podobno potrdilo so potrebovale tudi druge ženske, ki so se zaposlile kot vojaška pomožna sila (v administraciji, kot tehnična pomoč, perice, kuharice, laborantke). Glej tudi: »Ženske pomožne moči pri armadi«, *Štajerc*, 4. 11. 1917, 6–7.

⁹ *Državni zakonik za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru*, 2. 7. 1914, 142.

¹⁰ »Za strežniško šolo v kranjski deželni bolnišnici«, *Slovenec*, 6. 2. 1914, 2.

¹¹ »II. Tečaj bolniških strežnic«, *Slovenska gospodinja*, 16. 1. 1913, 5.

¹² Šuštar, »Od strežniških tečajev«, 36.

¹³ »Pozor babice!«, *Gorenjec*, 27. 3. 1914, 3.

¹⁴ Anton Bonaventura Jeglič, *Dnevnik* (tipkopis), 878.

¹⁵ Hämmerle, »Mentally broken«, 91.

¹⁶ »Deželno in gospejno društvo Rdečega križa za Kranjsko«, *Slovenski narod*, 7. 4. 1917, 9.

¹⁷ Franziska Salm-Reifferscheidt, »Frauen in der Kriegskrankenpflege«, 94. Skromna številka 2.500 medicinskih sester je omenjena v pismih, ki so bila poslana vodji sanitetnega osebja v vojaškem poveljstvu.

njakinj za prvo svetovno vojno, sklepa, da naj bi bilo v vojaški službi v letu 1917 med 33.000 in 50.000 žensk.¹⁸ Poročila ministra za vojaške zadeve za leto 1917 pa je navajalo 7.000 sester in 15.000 strežnic.¹⁹

Pojav bolniške sestre, še zlasti v primeru, če je bila ta oblečena v uniformo ženskih pomožnih vojaških sil, je že takoj ob začetku vojne sprožil nemalo začudenja tudi med ljubljanskimi meščani. Fran Milčinski je v svojem obsežnem dnevniku takoj omenil tovrstno kuriozitetu, saj da je »*zjutraj videl v Dolenčevi prodajalni dve ženski v vojaški uniformi.*«²⁰ Pojav medicinskih sester je bil nekaj izrednega, »preveč modernega«, in od tu je bil le še korak do povezave s sumom, ki se je dotikal tudi vprašljive morale. Milčinski je v nadaljevanju vojnega dnevnika omenil »*dve ženski*« (vojni sestri), ki da »*sta pri dedu v stanovanju, štabni zdravnik jima je prepustil sobo. Tičici. Imata hlače pod krilom.*«²¹

Diskurz in podoba

Vojaška propaganda je sicer slavila bolniške sestre, saj so opravljale poklic, ki se je družbi zdel še kako prikladen za nežno in požrtvovalno naravo ženske. V slovenskih časopisih najdemo številne zapise, da »*strežniško poslovanje zahteva potrebo izobrazbe in plemenito srce in v to ni nikdo tako zelo poklican, kakor ženski spol.*«²² Bolniške sestre je patriotski diskurz simbolno postavil ob bok moškemu – vojaku, saj naj bi tudi ženske bile pripravljene na žrtvovanje v vojni. Tako so bile poklicane, »...*da pomaga[jo] ranjencem, da nastopi[jo] službo samaritanke. Ves dan in vso noč je treba biti včasih na nogah in vedno mora biti nasmeh ljubezni, da ne čuti ranjenec v prijazni okolici tako svojih bolečin. Žene, vajene le največjih udobnosti, morajo pogrešati nakrat skoraj vse, žene, vajene le sladkega brezdelja, morajo delati nakrat noč in dan, žene vajene le prijetnosti morajo opravljati nakrat težke in neprijetne posle. In vendar ni nikjer nezadovoljnosti, kljub vsemu se ji smehlja obraz. Tudi ona je junakinja, tudi ona je vredna družica junakov na meji.*«²³ Bolniške sestre so v vojni propagandi poosebljale samaritansko ljubezen, bile so dobri angeli v času trpljenja. Hkrati pa naj bi opravljale vlogo mater, samo da so otroke nadomestili nemočni ranjenci, ki so jim bili prepuščeni v oskrbo. »*Ranjenci se ne morejo niti ganiti; ravnati morajo ž njimi kakor z majhnimi otroci. Za tako delo treba krepkega zdravja, velike telesne in duševne sile ter samopožrtvovalnosti. Še domačemu bolniku je težko streči, kako pa šele tujemu. Ne poznaš njegovega značaja, ne njegovih želja.*«²⁴

Vendar pa so se kmalu začeli pojavljati dvomi in kritike, povezani z vstopom žen-

¹⁸ Christa Hämmerle, *Heimat/Front. Geschlechtergeschichte/n des Ersten Weltkrieges in Österreich-Ungarn* (Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 2014), 21.

¹⁹ »Državni zbor,« *Slovenski gospodar*, 13. 12. 1917, 3.

²⁰ Fran Milčinski, *Dnevnik 1914–1920* (Ljubljana: Slovenska Matica, 2000), 111.

²¹ Ibid., 111–112.

²² »Strežniška šola v deželni bolnišnici,« *Slovenec*, 7. 1. 1914, 2.

²³ »Junaki,« *Soča*, 28. 8. 1914, 9.

²⁴ »Ženske in vojna,« *Tedenske slike*, 28. 10. 1914, 2.

sk v ta poklic. Dunajski psiholog Wilhelm Stekel je v medicinskih sestrah prepoznal narcistični tip človeka, ki da so se zaljubljene vase odločile za avanturizem. Izkušnje vojne in druženje z ranjenci, oficirji ter zdravniki naj bi ženske močno spremenili. Milčinski je to spremembo opazil tudi pri eni izmed svojih sorodnic, ki naj bi se po odhodu na fronto vrnila močno spremenjena. »Zvečer prišla Hermina na obisk, vojna sestra. 28 let stara, pa izgleda 40. Močna, degažirana. Neženantnemu govorjenju se pozna občevanje z zdravniki. Dovtype pripoveduje, da bi bilo treba pri njih ven iti.«²⁵ Kako zelo sumljive so se prebivalstvu zdele vojne sestre, potrjuje tudi njena nadaljnja izpoved,²⁶ kjer je Milčinskemu zaupala, kako je bila sprejeta v vojaški utrdbi v Puli (to je bila izkušnja, zaradi katere je kasneje ta poklic tudi zapustila). »Vojne sestre« so bile nastanjene v starem samostanu, pred tem pa so bile zaradi aprovizacijskih težav iz mesta izgnane prostitutke. Z njihovo nastavitvijo so se po mestu začeli širiti glasovi, češ da »zdaj pridejo v uniformah nazaj«,²⁷ oziroma pojavil se je »naval mornarjev po ulici, ker so čuli, da je dospelo 'sveže blago'«. ²⁸ V Puli naj bi bile brez resnega dela, morale so ribati tla, Hermina kot nadsestra naj bi bila postavljena pod »komando nune«, glede prehrane naj bi jim podčastnik obljubil, da bodo zjutraj »dobile črno kavo, opoldan fižol s polento ali polento s fižolom in zvečer črno kavo, in če boste z menoj zelo ljubeznive morda še kakšen zrezek.«²⁹

V marsikaterem zapisu izpod moške roke je ženska pomoč zdravstvenemu osebju prikazana tudi kot »nekoristna«. Tovrstna oznaka je verjetno povezana z začetkom vojne, ko se je angažiralo v Rdečem križu veliko število prostovoljk, ki jih je nato zamenjala plačana medicinska pomoč.³⁰ Delo prostovoljke je v začetku vojne pogosto spremljalo veliko skepticizma, Evgen Lampe je denimo ugotavljal, da »dame, ki pridejo k sprejemu ranjencev, so bolj na poti kot za pomoč.«³¹ V začetku vojne je bilo med prostovoljkami zlasti veliko plemkinj in bogatih meščank, ki naj bi v nekaterih primerih izgubile stik z realnostjo. (Eno izmed takih prigod opisuje pod oznako »resničen dogodek« tudi Leopold Lenard.) »Dobiti je morala stanovanje, obstoječe iz dveh, lepih sob, za svojo postrežbo dva vojaka, avtomobil na razpolago, kadar je zahtevala in še mnogo drugega. Njeno delovanje je pa obstajalo v tem, da je bolnike 'krepčala.' V kuhinji je zapovedala narediti šato in napeči piškotov. S to robo je šla potem okrog bolnikov, pri njej dva vojaka, prvi je vlivljal bolniku z Žličko šato v usta, drugi je nosil košarico s piškoti. Grofica stopi k postelji, kjer je ležal na tifusu težko bolni Bošnjak ter ga nagovori: 'No, Kerl, kako gre?' Rekla je namreč vsakemu 'ti' in 'Kerl.' Bošnjak samo stoče in ne odvrne ničesar, prvič, ker je ni razumel, drugič, ker je vsled bolezni bil v nezavesti. 'Kako neumen je ta Kerl!' zakliče grofica ter pomigne vojaku, naj mu vlije z žličko v usta,

²⁵ Milčinski, *Dnevnik*, 139.

²⁶ Po vsej verjetnosti gre za Hermino Tischler iz Velenja, hčerko sestrične F. Milčinskega.

²⁷ Milčinski, *Dnevnik*, 248.

²⁸ Ibid., 268.

²⁹ Ibid., 248.

³⁰ Hämmerle, »Mentally broken«, 93.

³¹ Evgen Lampe, *Dnevniški zapiski dr. Evgena Lampeta: (1898–1917)*, ur. Matjaž Ambrožič (Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2007), 57.

šato, a sama pa vzame piškotek in ga položi na vzglavje. – Tako je obiskovala bolnike, kadar se ji je zazdelo, bolnišnica je imela od tega samo škodo, bolniki pa nobene koristi.«³²

Vendarle pa se je ženski prispevek k zdravstveni oskrbi v javnem diskurzu v glavnem minimaliziral z nadaljevanjem diskurza o moralno sumljivih vojnih sestrah. V spominih marsikaterega vojaka vojne sestre nastopajo kot popolno nasprotje dobrega angela, kot »padli angeli.« Mednje zagotovo sodi dogodek, ki ga je v svojem dnevniku opisal Albin Mlakar, »pa to naj še bo, nekaj drugega je, kar me je tako jezilo, da bi bil najraje odšel in zaloputnil za seboj vrata. Prišli sta namreč dve 'sestri' od rdečega križa. Sestre – tudi drugače jim pravijo. In zabavali so se tam celo uro, mi smo pa stali tam kakor svetniki. Njih obnašanje jih je pokazalo v pravi luči. S takimi 'sestrami' ni vojakom nič pomagano.«³³ Vojake je v času bivanja v bolnišnicah razburjalo marsikaj, zlasti pa neodvisnost in občasna frivolnost medicinskih sester, tudi Januš Golec se je v »onih mesecih v Miskolczu [...] jezil na Mažare in na žensko postrežbo v vojaških bolnicah. V početku vojne je bilo v tem oziru bolje, ker je bilo še dosti prostovoljnih sester Rdečega križa, za mojega premetavanja po bolniški postelji so bile že izginile prostovoljke, nadomestile so jih plačane. Svetlikali so se jim na pokrivalu, na prsih in roki blesteči rdeči križi, vendar v srcu jim je počival mesto križano ljubezni – kamen. Ženska je pač – ženska. Zagleda se v enega, temu bi postregla z vsem mogočim – drugemu pa ponudi samo najpotrebnejše in še to a neusmiljeno osornostjo. Mene ni marala nobena, a zato sem pa bil tudi revež na zabavi in želodcu.«³⁴

K njihovemu dvomljivemu slovesu je poleg spominov verjetno pripomoglo tudi leposlovje, medicinske sestre so namreč v različnih romanih, ki so izhajali v podlistkih tudi v slovenskem časopisu, nastopale kot glavne akterke romanc.³⁵ Moderna in neodvisna medicinska sestra, ki je bila daleč proč od nadzora družine, je utelešala sodobno žensko, ki ji romantično hotenje ni bilo tuje. Svoje želje je namreč za razliko od drugih junakinj uresničila v senci eksistencialne izkušnje vojne. V ljubezenskih

³² Leopold Lenard, »Sestra 'Rdečega križa',« *Slovenski gospodar*, 2. 10. 1919; 25. 9. 1919.

³³ Albin Mlakar, *Dnevnik: 1914–1918* (Kobarid: Turistična agencija K. C. K., 1995), 99.

³⁴ Januš Golec, »Vojni spomini,« *Slovenski gospodar*, 28. 2. 1918, 1.

³⁵ Kotarski, »Usmiljenka,« *Jadranka* 1, št. 12 (1921), 5.

»Velimir Malnerič je stal s široko odprtimi očmi in gledal usmiljenko, ki je stala povešenih oči tam pri mizi, zardevajoča in tako ljubka. Ni verjel svojim očem. Zdelo se mu je, da vnovič gleda pred seboj prikazen in kakor takrat v polsnu, so šepetale njegove ustnic polne hrepenenja:

– Ivanka!... Ivanka!...

Zdravnik pa je dejal: .

– To je ona usmiljenka, gospod narednik, ki vas pospremi v Ljubljano. Upam, da se vam pod njenim varstvom in negovanjem ukrepi zdravje, kakor se vam je pod njenim požrtvovalnim trudom zaelila rana.

Zdaj se je šele narednik zganil. Stopil je naprej in vzdiknil s pol radostnim, pol plašnim glasom, kakor bi se še vedno bal, da bi ne bile sanje, kar vidi čuje:

– Ivanka....

In ona se mu nasmehne tako prijazno in milo, da je izginil ves dvom kakor pena. Nato jo je že privijal v svoje naročje in jo poljubljal. Ni se mu branila. Zaprla je oči in sloneč na njegovih prsih, je drhtela sreče in šepetala:

Imam te spet, Velimir...- moj Velimir...«.

Glej tudi: »Ne sodi,« *Edinost*, 24. 2. 1917. »Izgubljeni sin,« *Domoljub*, 23. 5. 1918.

fikcijah, ki so tedaj nastale, so bile tradicionalne norme potisnjene na stran v luči nove sekularne človeške narave. In čeprav se je v zgodnjem 19. stoletju ponovno okrepila vloga tradicije in morale v družbi tudi v ljubezenskem romanu, je prva svetovna vojna vse to spremenila. Vojna je pospešila percepcijo o enakopravnosti žensk in trend sprejemanja predporočne spolnosti.³⁶ Platonska ljubezen se je v novi dobi udeležila s kršitvijo moralnih norm. Vojne sestre pa bodo kot moralno sumljivi liki nastopale tudi v povojnih delih slovenskih pisateljev.³⁷

Posvetne medicinske sestre po mnenju javnosti niso bile primerljive z redovnicami. Te so svoje delo opravljale kot poslanstvo in s predanostjo, ki naj bi je ne mogli srečati pri »posvetni sestri«. »Zakaj so sestre usmiljenke tako priljubljene strežnice? Zato, ker se iz ljubezni do Boga popolnoma žrtvujejo svojemu poklicu. Prelepo jih je nedavno pohvalil na Dunaju neki ranjen bosenski mohamedanski vojak. [...] Z enako ljubeznijo strežejo vsem bolnikom brez razlike vere in narodnosti. Ponoči bde in nikdar nobena ne zaspí. Imel sem mrzlico in večkrat mi je bilo treba ponoči premeniti obkladke. Sestra je vsekdar točno prišla; laška strežnica je pa vselej zaspala, kadar je sedela tu. Drugi vojaki so imeli nekoč slanino. Sestra je vedela, da jaz kot mohamedanec ne smem jesti slanine, pa mi je prinesla sirovega masla in sira.«³⁸ Prostovoljke in plačane strežnice ter medicinske sestre naj bi si torej dovoljevale, da v njihovo delo vstopajo čustva in predsodki, poleg ljubezenskih tudi npr. politična prepričanost in narodnost. V Ljubljani naj bi denimo Nemke ne hotele streči slovanskim vojakom, Slovenke pa naj bi posebej predano skrbele ravno zanje.³⁹

Kršenje tabujev

Medicinska sestra oziroma strežnica naj bi po zgledu redovnic ostajala aseksualna, spolno nedolžna. Toda podoba sodobne ženske, skrite v »posvetni« medicinski sestri, je bilo težko dojeti enako kot redovniško – materinsko podobo. Sodobna ženska, ki se je osvobodila kontrole družbe, je bila neodvisna s plačano službo in v neposredni bližini vojne nevarnosti po lastni želji, bila je popolnoma drugačna od neplačane, pokorne in v usodo vdane redovnice. Moderna ženska je s seboj nosila svojo ženskost, njeni pacienti se ob njej niso več počutili kot otroci, pač pa kot moški. Medicinske sestre so zamajale tudi večstoletno ustaljeno dihotomijo med moškimi in ženskami,

³⁶ William M. Reddy, »The Rule of Love: The History of Western Romantic Love in Comparative Perspective«, v: *New Dangerous Liaisons, Discourses on Europe and Love in the Twentieth Century*, ur. Luisa Passerini, Liliana Ellena in Alexander C.T. Geppert (New York: Berghahn Books, 2010), 46.

³⁷ Alojz Kraigher, *Na fronti sestre Žive* (Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1929).

³⁸ »Zakaj so sestre usmiljenke tako priljubljene strežnice?«, *Vertec*, 1. 3. 1916, 47.

³⁹ »Dr. Triller se je pritoževal, da so njegovo ženo šikanirali, ko je v licej češkim ranjenjem za priboljšek prinesla buhtelnov.« *Gospa Högler pa naj bi pri sprejemu na kolodvoru ranjencu, ki se ji je zahvalil, odgovorila: Windisch wird hier nicht verstehn!*« Vendar pa so se z nadaljevanjem vojne polegli tudi slednji konflikti, gospa Högler je bila primorana zapustiti Rdeči križ, potem ko »je nekoč letala zopet okoli ranjencev s cigaretami in izpraševala, kje so Nemci, je naletela na nekega Čeha. Ko ji je rekel, da je Čeh, mu ni hotela dati. Nato je pristopil nek častnik, ji s sabljo odrezal trak z rdečim križem z rokava in jo zapodil.« (Glej Lampe, *Dnevniški zapiski*, 66, 84).

ki jo je poosebljal pasiven/aktiven status. Ženske so na bojišču namreč prevzele aktivno vlogo nasproti pasivni – moškemu/ranjencu.⁴⁰

Vzrok, da se je njihovo delo tako hitro povezalo tudi s »sumljivo moralno«, je zagotovo tudi to, da so pripadnice meščanskega razreda, ki so bile med medicinskim osebjem najštevilčnejše, pri svojem delu kršile predvojne tabuje, povezane z moškimi telesi. Strežnice in medicinske sestre so ob svojem delu spoznale moška telesa, pa tudi strahove ranjencev, in videle moške v najbolj intimnih in ranljivih trenutkih.⁴¹ Eno izmed takšnih situacij je, potem ko je dobil poškodbo na testisih, opisal vojni ujetnik Leopold Vadnjal. »Strežnica, mlado lepo dekle, je bridko zajokala, ko sem ji razkril rano, ne vem, ali od sramu ali od sočutja. Obstala je poleg mene in moral sem jo prositi, naj mi umije rano; prigovarjal sem ji, naj se ne sramuje, kajti jaz neznosno trpim... Ozdravel sem toliko, da sem lahko sam hodil povezovat rano v operacijsko sobo. Mlada Olga, ki je pomagala pripravljati zdravila, si je vsa zardela vedno veliko dala opraviti v kakšnem kotu, da me ni videla. Bila je zelo sramežljiva. Le stara feldšerica (zdravniška pomočnica) Natalija Vasiljevna si je pri meni dala veliko opraviti. Kljub vsem bolečinam pa je bilo vedno dosti smeha, kadar so me prevezovali. Nobena preveza ni držala, ker sem hodil in preveze niso mogli nikamor dobro zavezati. Slednjič pa jo je izkušena N. Vasiljevna le pogruntala. Sešila je majhno vrečico in napravila zadrgo z dolgimi trakovi...«⁴²

Delo medicinskega osebja, zlasti žensk, je po prepričanju javnosti obsegalo tudi tolažbo in prijazno besedo. »Dočim ima zdravnik le bolj ozir na pojav bolezni in v svojem delovanju upošteva le telesnost, išče idealna strežnica v svoji nežnočutnosti vplivati na bolnikovo notranjost.«⁴³ V tolažbi in pogovoru je izginjala osamljenost in nastala je intimnost, ki jo v svojih spominih omenjajo vojaki.⁴⁴ Iz te intimnosti se je lahko razvila ljubezen, vendar pa se je v vojni vihuri pogostejše zgodilo ravno nasprotno. Spopadi so skrbeli za velik pritok ranjencev, medicinskemu osebju je bilo nemogoče vzpostaviti z vsakim izmed ranjencev zaželen odnos oziroma odnos, ki naj bi ga žensko medicinsko osebje zagotavljalo (tudi zato je bila verjetno razočaranost tistih, ki so občutili neosebno oskrbo, še večja). Tudi Christa Hämmerle tako omenja, kako so se medicinske sestre le redko spominjale zgodb posameznih vojakov in v svojih spominih ločile med seboj in množico ranjenih vojakov. Namesto zgodb posameznikov je v njihovem pričevanju nastopal abstraktni drugi – ranjenec.⁴⁵

Med prvo svetovno vojno so bile govorice, češ da so prostovoljne oziroma posvetne sestre nagnjene k moralnemu padcu, zaradi zgoraj omenjenih razlogov pogoste. Na

⁴⁰ Françoise Thébaud, »The Great War and the Triumph of Sexual Division,« v: *A History of Women in the West. Volume V. Toward a Cultural Identity in the Twentieth Century*, ur. Françoise Thébaud (Cambridge: Harvard University Press, 1994), 41.

⁴¹ Darow, »French Volunteer Nursing,« 275. Susan R. Grayzel, *Women and the First World War* (Abingdon, New York: Routledge, 2002), 41.

⁴² Leopold Vadnjal, *Zapiski vojaka, 1914–1921*, ur. Stanko Janež (Ljubljana: Borec, 1989), (75) 1308.

⁴³ »O ženskih poklicih,« *Slovenski učitelj*, 15. 9. 1918, 178.

⁴⁴ Vadnjal, *Zapiski vojaka*, 75 (1308). Dominik Kacin, »Dnevnik z avstrijsko-ruske fronte v Karpatih in spomini iz vojaške bolniške v Romuniji iz let 1917–1918,« *Borec* 49, št. 555/556 (1997): 33, 35.

⁴⁵ Hämmerle, »Mentally broken,« 99.

Dunaju naj bi glede na govorice, ki so krožile v Ljubljani, obstajal celo dom za noseče bolniške sestre. Imel naj bi kapaciteto za 500 sester, saj naj bi bilo po javnem mnenju kar 80 odstotkov med njimi nagnjenih k nemoralnem vedenju.⁴⁶ Vendar nekateri drugi indici namigujejo ravno nasprotno, da so bile vojne sestre v bolnišnicah pod strogim nadzorom, še zlasti glede morale.⁴⁷ Toda če se v javnem diskurzu v času vojne pojavlja precej dvomov glede zglednega življenja vojnih sester, to za redovnice ne velja.

Redovnice so poleg posvetnih sester predstavljale velik korpus negovalk na vojni črti, med njimi pa so zagotovo prevladovalе članice kongregacije Usmiljenk ali Hčere krščanske ljubezni. V letu 1901 je kar 65 odstotkov redovnic služilo v dobredelnih redovih in tudi v letu 1916 ni bilo nič drugače. Na Kranjskem je bilo 634 redovnic, večino med njimi so predstavljale prav redovnice reda Usmiljenk, bilo naj bi jih 339.⁴⁸ Na Soški fronti so redovnice predstavljale precej večji delež kot posvetne sestre.⁴⁹ Med prvo svetovno vojno naj bi jih bilo na bojiščih vsaj 10.000.⁵⁰ Redovnice v diskurzu, ki opisuje razmere med prvo svetovno vojno, ostajajo cenjene, toda fragmenti nakazujejo, da tudi te niso bile povsem izvzete iz skušnjav, ki jih je fronta ponujala bolniškim sestram. Tudi nečakinja škofa Jegliča se je tako znašla v moralni skušnjavi, kateri je podlegla. *»Dne 22/6 ravno na praznik sv.R.T. je moja nečakinja S. Lavrentina skrivaj zapustila svoj samostan v Sarajevu in izginila. Ker je posebej pri bolnikih mnogo delala, so jo povsod izredno spoštovali in cenili: zato v Sarajevu splošno presenečenje. Začetek njenega padca je v Tuzli pred dobrima dvema letoma. Bila je sama v bolnišnici; zapeljeval jo je ondotni zdravnik in še nek bolnik. Nadlegovali so jo ponoči, ko je morala ležati na hodniku, branila se je in ohranila usque ad copulum ni prišlo. Toda od tega časa ji je spolna strast strašno vzplamtela; njen spovednik (p.Još) je bil prepričan, da so ji v jed dajali sredstva, po katerih se mesenost strašno vzpodbudi. V obupanosti bi bila najrajše umrla, v hudi zimi je napol oblečena stala ponoči pri odprtem oknu, da bi se prehladila in umrla. Koj potem mi piše iz Sarajeva obupen list. Ne vedoč kaj je pravzprav, pišem da pridem osebno v Sarajevo in sicer na sv.Jožefa čestitat nadškofu za god. Povedala mi je, da ima obleko posvetno že pripravljeno in je hotela poginiti skrivoma. Pomiril sem jo. – Odkar je vojska je vedno po bolnišnicah, vsem priljubljena. Večkrat mi je vlistih omenila 'Ich bin nicht brav.' Zato sem o mojem godu prosil glavno predstojnico na Dunaju, naj jo odpokliče v samostan. Toda s.Lavrentina noče na Dunaj, ampak pobegne skrivaj.«*⁵¹

⁴⁶ Milčinski, *Dnevnik*, 140. Več o zaščiti otrok pred in med vojno glej: Ana Cergol Paradiž, »The Protection of Mothers and Children as a Eugenic Measure in Ljubljana,« *Revista de Antropologie Urbana* 3, št. 5 (2015).

⁴⁷ NŠAL, vizitacije (1914–1916), šk. 14, mapa ŠAL/VIZ map. 1916 (1–55). Spomenica Sava, »V župniji imamo od okt. 1915 bolnišnico Rd.Kr. v ponoviški graščini. ... V graščini pazi pa grofica de Gosquet precej strogo na moralno življenje postrežnic in zažuga vsaki odpustitev iz službe, ki se noče pokorit. Posebnih prestopkov se doslej ni zgodilo.«

⁴⁸ »Catalogus Cleri,« *Učiteljski tovariš*, 24. 3. 1916, 4.

⁴⁹ »Zdravstvene razmere na soški in jugovzhodni fronti,« *Slovenec*, 15. 3. 1917, 3.

⁵⁰ »Čez 10.000 usmiljenih sester na bojiščih,« *Slovenec*, 20. 2. 1915, 7.

⁵¹ Jeglič, *Dnevnik*, 1034.

Zaključek

Vélíka vojna je dramatično spremenila položaj žensk, predvsem so ženske v teh izrednih razmerah prerastle svojo tradicionalno vlogo, povezano s čakanjem v zaledju, molitvijo in žalovanjem. Nekatere med njimi so namreč oblekle uniformo in se podale v samo osrčje nevarnosti. Žal je ostalo za njihovim delovanjem malo sledi, spomini žensk na prvo vojno so redki, v večini je prevladal moški pogled nanjo. Če primerjamo dogodke prve svetovne vojne z drugo, so v drugi vojni ženski glasovi v pričevanjih pogostejši. V tej vojni nastopajo kot herojke, pogumne partizanke, interniranke in bolničarke. V spominu na prvo svetovno vojno pa je vendarle prevladala izkušnja vojaka, in kot pravi Fussel, je ta v večini ostala bipolarna. Vojaki v jarkih so dojemali svet črno-belo, slednjo percepcijo najboljše ponazarja delitev med »nas in sovražnike«. Iz tega razumevanja realnosti pa niso bile izvzete ženske.⁵² Te so pravzaprav bile predmet kar dveh dihotomij. Sprva se je oblikovala delitev med vojake in ženske, nato pa so ženske doživele še drugo oznako: ali so bile trpeče žrtve ali pa moralno padle ženske.

Bolničarke oziroma ženske na fronti so prestopile meje, ki jih je zakoličila predvojna era in so vsekakor pomenile motnjo v vsakdanu. Že zato jim je javnost pripisala nemoralnost. Bile so neodvisne, plačane, daleč stran od družinskega nadzora. Redno so prihajale v stik z moškimi, padali so predvojni tabuji, povezani s telesom. Hkrati pa so le redki ranjenci od medicinskih sester dobili pričakovano emocionalno podporo in zato bili seveda globoko razočarani. Prav ženske naj bi namreč s svojimi junaškimi dejanji na fronti zaščitili, te pa naj bi jim zagotovile uteho in tolažbo. Prva svetovna vojna je razbijala tudi utečena pričakovanja glede razmerij med moškimi in ženskami. Medicinske sestre so v romantičnem leposlovju nastopale kot nosilke modernosti, kršile so namreč prepovedi, povezane z ljubezenskimi razmerji, in se jim predale. Ob vseh ugotovitvah pa velja dodati, da slednji prispevek predvsem razodeva pogled drugih na »vojaške sestre«, kako so same razumele svoja dejanja in se odzivale na svoj položaj, ostaja odprto. Njihovi slovenski spomini še čakajo na odkritje, da izvemo, ali je bil motiv Marianne Jarka (upanje, da bi jo videl »ljubljeni Fredl«)⁵³ pogost ali ne.

Viri in literatura

Arhivski viri:

- NŠAL, Nadškofjski arhiv Ljubljana:
 - Vizitacije (1914–1916).

Časopisni viri:

- »Catalogus Cleri.« *Učiteljski tovariš*, 24. 3. 1916.
- »Čez 10.000 usmiljenih sester na bojiščih.« *Slovenec*, 20. 2. 1915.

⁵² Mary Louis Roberts, *Civilization Without Sexes: Reconstructing Gender in Postwar France, 1917–1927* (Chicago: University of Chicago Press, 1994), 21.

⁵³ Franziska Salm-Reifferscheidt, »Frauen in der Kriegskrankenpflege,« 23.

- »Deželno in gospejno društvo Rdečega križa za Kranjsko.« *Slovenski narod*, 7. 4. 1917.
- »Državni zbor.« *Slovenski gospodar*, 13. 12. 1917.
- Golec, Januš. »Vojni spomini.« *Slovenski gospodar*, 28. 2. 1918.
- »Izgubljeni sin.« *Domoljub*, 23. 5. 1918.
- Junaki.« *Soča*, 28. 8. 1914.
- Kotarski. »Usmiljenka.« *Jadranka* 1, št. 12 (1921), 2–5.
- Lenard, Leopold. »Sestra 'Rdečega križa'«. *Slovenski gospodar*, 2. 10. 1919; 25. 9. 1919.
- »Ne sodi.« *Edinost*, 24. 2. 1917.
- »O ženskih poklicih.« *Slovenski učitelj*, 15. 9. 1918.
- »Poročilo o dekanskem shodu leta 1908.« *Škofjski list*, št. 5 (1908), 69–86.
- »Pozor babice!«. *Gorenjec*, 27. 3. 1914.
- »Strežniška šola v deželni bolnišnici.« *Slovenec*, 7. 1. 1914.
- »Tečaj bolniških strežnic.« *Slovenska gospodinja*, 16. 1. 1913.
- »Za strežniško šolo v kranjski deželni bolnišnici.« *Slovenec*, 6. 2. 1914.
- »Zakaj so sestre usmiljenke tako priljubljene strežnice?«. *Vertec*, 1. 3. 1916.
- »Zdravstvene razmere na soški in jugovzhodni fronti.« *Slovenec*, 15. 3. 1917.
- »Ženske in vojna.« *Tedenske slike*, 28. 10. 1914.
- »Ženske pomožne moči pri armadi.« *Štajerc*, 4. 11. 1917.

Literatura:

- Cergol Paradiž, Ana. »The Protection of Mothers and Children as a Eugenic Measure in Ljubljana.« *Revista de Antropologie Urbana* 3, št. 5 (2015): 54–62.
- Darow, Margaret H. »French Volunteer Nursing and the Myth of War Experience in World War I.« *American Historical Review* 101, št. 1 (1996): 80–106.
- Grayzel, Susan R. *Women and the First World War*. Abingdon, New York: Routledge, 2002.
- Hämmerle, Christa. »'Mentally broken, physically a wreck...': Violence in War Accounts of Nurses in Austro-Hungarian Service.« V: *Gender and the First World War*, ur. Christa Hämmerle, Oswald Überegger in Birgitta Bader-Zaar, 89–107. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014.
- Hämmerle, Christa. *Heimat/Front. Geschlechtergeschichte/n des Ersten Weltkrieges in Österreich-Ungarn*. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 2014.
- Rachamimov, Alon. »'Female Generals' and 'Siberian Angels': Aristocratic Nurses and the Austro-Hungarian POW Relief.« V: *Gender and War in Twentieth-Century Eastern Europe*, ur. Nancy M. Wingfield in Maria Bucur, 23–46. Bloomington: Indiana University Press, 2006.
- Reddy, William M. »The Rule of Love: The History of Western Romantic Love in Comparative Perspective.« V: *New Dangerous Liaisons, Discourses on Europe and Love in the Twentieth Century*, ur. Luisa Passerini, Liliana Ellena in Alexander C.T. Geppert, 33–57. New York: Berghahn Books, 2010.
- Roberts, Mary Louis. *Civilization Without Sexes: Reconstructing Gender in Postwar France, 1917–1927*. Chicago: University of Chicago Press, 1994.
- Salm-Reifferscheidt, Franziska. »Frauen in der Kriegskrankenpflege im Ersten Weltkrieg am Beispiel der Rotkreuzschwester Marianne Jarka.« *Diplomsko delo*, Universität Wien, 2010. <http://othes.univie.ac.at/8208/>.
- Šuštar, Branko. »Od strežniških tečajev do strežniške in bolničarske šole 1908–1945.« V: *Šola za sestre: Zdravstveno šolstvo na Slovenskem (1753–1992)*, ur. Branko Šuštar, 35–41. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1992.
- Thébaud, Françoise. »The Great War and the Triumph of Sexual Division.« V: *A History of Women in the West. Volume V. Toward a Cultural Identity in the Twentieth Century*, ur. Françoise Thébaud, 21–75. Cambridge: Harvard University Press, 1994.
- Zeldin, Theodor. *An intimate history of Humanity*. London: Vintage Books, 1998.

Objavljeni viri:

- Jeglič, Anton Bonaventura. *Dnevnik* (tipkopis).

- Kacin, Dominik. »Dnevnik z avstrijsko-ruske fronte v Karpatih in spomini iz vojaške bolniške v Romuniji iz let 1917–1918.« *Borec* 49, št. 555/556 (1997): 23–60.
- Lampe, Evgen. *Dnevniški zapiski dr. Evgena Lampeta: (1898–1917)*. Ur. Matjaž Ambrožič. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2007.
- Milčinski, Fran. *Dnevnik 1914–1920*. Ljubljana: Slovenska matica, 2000.
- Mlakar, Albin. *Dnevnik: 1914–1918*. Kobarid: Turistična agencija K. C. K., 1995.
- Vadnjal, Leopold. *Zapiski vojaka, 1914–1921*. Ur. Stanko Janež. Ljubljana: Borec, 1989.

Tiskani viri:

- *Državni zakonik za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru*. Dunaj: c. kr. dvorna in državna tiskarna, 1914.

Irena Selišnik

HEALTH CARE IN THE SERVICE OF WAR: WAR NURSES IN CARNIOLA

S U M M A R Y

Even before World War I an ongoing discussion took place in Austria whether medical nurses should be mobilised to take care for wounded soldiers in case of extensive military conflict, natural disasters or epidemics. After the outbreak of the Great War the Austrian authorities encouraged the professionalisation of nursing, and especially women were invited to join. Special conditions for schooling were enacted and the first courses were opened at local hospitals. In the Austrian Monarchy, Carniola was no exception. The Red Cross organised special courses for nurses with the promise of salary, retirement benefits and possibility of vacation. In 1917 we can already find 7000 nurses and 15,000 care attendants among the Austrian military personnel. The Austrian propaganda portrayed war nurses as heroines, and at least part of the public perceived them as a personification of motherly care and love which could be compared with the sacrifices of the soldiers. However, war nurses also represented modern women who successfully avoided social control headed towards imminent danger in the battlefield. The attempts to present them as nurses from religious orders failed. Because professional nurses were paid and were therefore much more independent, they represented a strong contrast to the submissive and ethereal motherly image of nuns. Quite unsurprisingly, their obvious womanhood resulted in the emergence of doubts about their morality. Nurses had direct contact with soldiers, they cared for their wounded bodies, and all the established taboos about middle-class women therefore disappeared. Furthermore, because the flow of the wounded from the front was enormous, they could not live up to their image as presented by the war propaganda and provide emotional support for each wounded soldier. The disillusioned soldiers were especially critical of the nurses also because actual nurses could not compare to their fictitious character as described in romantic fiction. The concepts of romantic love quickly changed during the war, as modern women embodied by the nurses were not afraid of love and platonic relationships were also consumed. In combination with the soldiers' perception of reality in dichotomous concepts like »us and women«, »fallen women and victimised women«, etc., the image of nurses was accompanied by strong discomfort. The image of war nurses clearly reveals the awkward relationships between the attitudes to war and women and as well as the rapidly changing values in time of war.

1.01

UDK: 331.101.232-055.2:94(4)"1914/1918"

Urška Strle*

K razumevanju ženskega dela v veliki vojni¹

IZVLEČEK

Članek se ukvarja s presekom vojne ekonomije in ženske delovne sile med prvo svetovno vojno ter posveča posebno pozornost slovenskemu prebivalstvu. Z uporabo številnih virov skuša avtorica sintetizirati splošnosti in posebnosti ženske vključitve v vojno gospodarstvo v t. i. slovenskih deželah. Vojno gospodarstvo razumemo v najširšem pomenu besede in vključuje ne samo oboroževanja in na vojno vezane proizvodnje, ampak tudi pereče vprašanje preskrbe za vojsko in civilno prebivalstvo.

Gospodarska vloga slovenskih dežel, ki je bila v habsburškem okviru obrobna, in socialna struktura njenih prebivalcev sta globoko vplivali na načine, kako so se ženske vključevale v domačo fronto. Avtorica trdi, da senzacionalne podobe iz zahodne Evrope, ki prikazujejo množično vključenost žensk v vojno industrijo, niso tipične za slovenski prostor. Kljub temu vloga žensk v vojnem gospodarstvu ne bi smela biti podcenjena, saj so predstavljale večino gospodarsko aktivnega prebivalstva, ki je podpiralo ne samo civilno družbo, ampak tudi vojsko.

Ključne besede: prva svetovna vojna, vojno gospodarstvo, žensko delo, domača fronta

ABSTRACT

UNDERSTANDING WOMEN'S WORK DURING THE GREAT WAR

The article deals with the intersection of war economy and women's workforce during World War I and pays a special attention to the Slovenian population. Using a variety of sources, the author tries to synthesise the generalities and specifics of the women's involvement into the war economy in the so-called Slovenian lands. War economy is understood in the broadest sense and includes not only armament and war-related production, but also the acute issue of supplies for the military and civil sphere.

The economic role of the Slovenian lands, peripheral within the Habsburg Monarchy, and the social structure of the Slovenian population profoundly affected the way how women were being included into the activities at the home front. The author argues that the sensational images from Western Europe, presenting a massive inclusion of women into the war industry, are not typical for the Slovenian space. However, the role of women in the war economy should not be underesti-

* dr., asistentka z doktoratom, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana, ursulus@yahoo.com

¹ Prispevek je rezultat nacionalnega projekta *Ženske in prva svetovna vojna* (J6-6834), ki ga financira ARRS.

mated, for they represented the majority of economically active population, supporting not only the civil society but also the army.

Keywords: World War I, war economy, women's work, home front

Uvod

Izstopajoči delež zgodovinskih raziskav in amaterskih ukvarjanj s prvo svetovno vojno s fokusom na vojaških strategijah, bitkah in bojnih izkušnjah, bi lahko dajal vtis, da se je veliki svetovni spopad odločil na bojnem polju. Toda ob upoštevanju totalnosti in kompleksnosti prve svetovne vojne, kjer so veliko vlogo odigrali politični in ekonomski interesi vojskujočih se držav, bi tako poenostavljeno izjavo brez zadržkov vzeli za neresno. Številni zgodovinarji že vseskozi opozarjajo na pomen in posledice gospodarskih vidikov, zlasti zavezniške pomorske blokade za izid prve svetovne vojne, čeprav se njihove interpretacije glede moči vpliva blokade razlikujejo.²

Perspektiva, ki raziskovalni fokus o prvi svetovni vojni z bojišč razširi na gospodarsko področje, bistveno zmanjša domnevno nepomembnost ženskega dela prebivalstva, ki je resda vstopal v vojaške uniforme le izjemoma. A ne smemo pozabiti, da so ženske ob vojnih ujetnikih, nemobiliziranih moških in otrocih v vojnem času predstavljale veliko večino delovno aktivne populacije. Gospodarsko sfero lahko vidimo kot enega ključnih mostov, ki je povezoval bojišča z zaledjem, oziroma, če v uveljavljeno angleško terminologijo posežem z dobesednimi prevodi, »vojno fronto« (*war front*) z »domačo« ali »notranjo fronto« (*home front*).³ Slednja se nanaša na aktivno dejavnost nemobiliziranega prebivalstva za vojne in tudi civilne potrebe v civilnem zaledju, ki je imelo zaradi visokega deleža mobiliziranih moških pretežno ženski značaj. Oba koncepta sta bila tesno prepletena in težko si predstavljamo obstoj vojaške mašinerije brez zaledja, ki je vojsko podpiralo tako v materialnem kot tudi v nematerialnem smislu.

Z množično mobilizacijo je prihajalo do sprememb v družbenih vlogah, vključno z organizacijo delovnih procesov in z razmerjem pridobitnosti med spoloma. Gospo-

² Prim. Paul Vincent, *The Politics of Hunger: Allied Blockade of Germany, 1915–1919* (Athens: Ohio University Press, 1985). Eric W. Osborne, *Britain's Economic Blockade of Germany, 1914–1919* (London, New York: Routledge, 2004). Archibald C. Bell, *The Blockade of the Central Empires* (London: HMSO, 1961). Avner Offer, *The First World War: An Agrarian Interpretation* (Oxford: Oxford University Press, 1989). John Patrick Bott, »The German Food Crisis of World War I: The Cases of Coblenz and Cologne« (doktorska disertacija, University of Missouri, 1981). Peter Struve, *The Exhaustion of Germany's Food and Fodder Supply* (Petrograd, 1917). Maurice Parmelee, *Blockade and Sea Power* (New York, 1924).

³ Prevod izraza »home front« v slovenskem zgodovinopisju še ni utrjen, doslej je bil redko uporabljen. Nekateri ga prevajajo z »domača fronta«, nekateri z »notranja fronta«. Sama se bolj nagibam k izrazu »domača fronta«, saj koncept doma jasneje izrazi vpletenost celotne družbe v vojno in vključevanje njene privatne sfere v vojno dogajanje.

darske potrebe so se začele intenzivno biti s tradicionalno, v tedanjem jeziku »naravno« delitvijo delovnih procesov na t. i. moška in ženska dela, iz katere je izhajalo tudi razlikovanje po spolu v poklicnih izbirah, na trgu dela in ne nazadnje tudi na ravni plač. Izredni čas vojne je vplival predvsem na (začasnost) pridobitve pravic oz. delovnih dolžnosti za žensko prebivalstvo.⁴ Ženske so za kratek čas postale eden ključnih gospodarskih stebrov družbe, nase so v primerjavi s predvojnimi časom prevzele velik del produktivnih dejavnosti. Če je po prvi svetovni vojni v marsikateri državi sledila volilna reforma v korist žensk, se je na področju pridobitnega dela, enakih zaposlitvenih možnosti in enakih plač šele dobro začel dolgotrajni proces, ki se pravzaprav odvija še danes.

Pričujoči prispevek se osredotoča na vlogo žensk v vojnem gospodarstvu na Slovenskem, kar predstavlja do sedaj slabo obdelano raziskovalno temo. Kljub pomenu tujih študij za potrebe komparativne analize, s katerimi sem si deloma pomagala v konceptualnem smislu, se mi zdi pomembno zavedati se nevarnosti avtomatskega prevzemanja ugotovitev iz drugih okolij. Menim, da velja pri obravnavi žensk na Slovenskem predvsem upoštevati značilnosti slovenskih dežel v času pred prvo svetovno vojno in med njo, torej njenega specifičnega socialnega in ekonomskega razvoja, ter v luči teh vidikov vpetosti žensk v vojno ekonomijo. Slednje sem uspela delno razbrati iz sondažnih pregledov različnih vrst virov pa tudi nekaterih lokalnih zgodovin in osebnih perspektiv, ki so bile dovolj občutljive za vidike spola.

Ženske v vojnem gospodarstvu Avstrije

Oris zaposlovanja žensk v okviru avstrijskega dela monarhije, izhajajoč iz univerzalnosti splošnejših potez in državnih odredb, pomembno dopolnjuje vedenje in služi kot usmerjevalnik za raziskave, ki se nanašajo na slovenski prostor. Avstrijsko gospodarstvo se je hitro odzvalo na izredni vojni čas in mu do določene mere prilagodilo tudi kadrovsko politiko. Mogočni vojaški aparat monarhije je denimo med vojno zaposlil okoli 36.000 žensk, ki so delovale kot uradniške namestnice, telefonistke in druge delavke.⁵ Izjemen je bil porast medicinskih sester v avstro-ogrski vojski.⁶ Tudi na področju poštne službe v monarhiji so ženske polagoma vidno nadomestile moško delovno silo; leta 1915 je bilo zaposlitveno razmerje med spoloma 7 proti 9,

⁴ Prim. François Thébaud et al., *History of Women in the West: Toward a cultural identity in the twentieth century* (Cambridge [Massachusetts], London: Harvard University Press, 2000), 35. Marija Wakounig, »Ženske v prvi svetovni vojni,« v: *Soška fronta 1915–1917: kultura spominjanja*, ur. Vincenc Rajšp (Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010.), 45. Marta Verginella, »Mesto žensk pod steklenim stropom,« v: *Splošno žensko društvo: 1901–1945: od dobrih deklet do feministk*, ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše (Ljubljana: ARS, 2003), VI.

⁵ Sigrid Augeneder, »Arbeiterinnen in Österreich« (doktorska disertacija, Universität Wien, 1987), 147.

⁶ Marko Štepec, »Ženske v vojni 1914–1918,« v: *Slovenke v dobi moderne*, ur. Mateja Tominšek Perovšek et al. (Ljubljana: MNZS, 2012), 66–67. Miha Šimac, »Vojaške bolnišnice v Ljubljani 1914–1918: zdravstvena in duhovna oskrba« (diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, 2007).

leta 1917 pa kar 8 proti 15 v korist žensk.⁷ Oblasti so zlasti od konca 1915 začele s patriotičnim spodbujanjem »pogumnih vojakinj zaledja«.⁸

Gospodarstvo se je z izbruhom vojne pospešeno centraliziralo, se preusmerilo zlasti v oboroževanje in na vojno vezano industrijo ter v preskrbo vojske in civilnega prebivalstva.⁹ Država je morala zaradi negotovih in izrednih razmer opustiti daljnosežne gospodarske projekte, zaprla je borzo, razglasila moratorije na dolgove vojakov, omejila trgovino, prepovedala mednarodni uvoz in izvoz, ustanavljala izredne urade, uvajala racioniranje, se zadolževala in višala davke. Podreditvi vojnemu pravu in prilagoditvi vojnemu stanju sta bili podvrženi tako državna kot privatna gospodarska sfera.¹⁰ Železnice, ki so bile pred vojno edino relevantno javno prevozno sredstvo, so prišle pod poveljstvo vojnega ministrstva ter so služile predvsem vojaškim namenom. Vpliv vojne na gospodarsko proizvodnjo je bil izjemen, a tudi raznolik. Medtem ko so kovinarska, strojniška in rudarska industrija v času vojne napredovale, so številne veje gospodarstva, zlasti proizvodnja luksuznih izdelkov in izvoznih artiklov, utrpeli precejšnja krčenja proizvodnje in zaposlitvene preusmeritve, vezane predvsem na potrebe vojske.¹¹

Tovrstnih obsežnih prestrukturiranj je bila deležna od uvoza surovin odvisna tekstilna industrija, ki je tradicionalno zaposlovala velik delež ženske delovne sile. Tekstilna proizvodnja je začela z vojno pešati in veliko obratov po monarhiji so zaprli na prehodu v leto 1915. V Državni organizaciji gospodinj Avstrije so že oktobra 1914 odprli številna delovna mesta za šivanje vojaških šotorov, kjer so angažirali krojačice, šivilje in brezposelne ženske iz drugih poklicev. Članice socialdemokratskega Društva delavk na domu so se lahko potegovala za delovna mesta v okviru vojske kot perice, likarice, služkinje, pletilje in podobno.¹² V nadaljevanju vojne so tekstilne delavke množično zaposlovali pri izdelovanju uniform, oblek, odev, šotorov, sanitetnega materiala, usnjenih in podobnih izdelkov.¹³ Zaradi množičnih javnih pozivov k varčnosti so bile v začetku vojne na ravni celotne monarhije odpuščene številne služkinje, eden najbolj množičnih ženskih pridobitnih poklicev predvojnega časa. Če so ostale v hiši za pomoč, se jim je plača drastično zmanjšala, ali pa so delale le za hrano in nastanitev, sicer pa so bile prisiljene iskati drugo zaposlitev.¹⁴

⁷ Ljudmila Bezljaj Krevel, »Zaposlovanje žensk v poštni, telegrafski in telefonski dejavnosti do druge svetovne vojne,« v: *Ženske skozi zgodovino: zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*, ur. Aleksander Žižek (Celje, Ljubljana: ZZDS, 2004), 180.

⁸ Augeneder, »Arbeiterinnen,« 31–32. Primerjaj članek »Mobilizacija avstrijskih žen,« *Slovenec*, 20. 12. 1915.

⁹ Jasna Fischer, »Gospodarstvo v vojnih razmerah,« v: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, ur. Jasna Fischer et al. (Ljubljana: Mladinska knjiga, INZ, 2006), 148.

¹⁰ Jože Šorn, *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919–1924* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1997), 21–22.

¹¹ Augeneder, »Arbeiterinnen,« 1–5.

¹² Ibid., 4.

¹³ Ibid., 28.

¹⁴ Ibid., 4–5.

Kompleksna vojaška mašinerija je imela tudi v sektorjih, ki so jih tradicionalno obvladovale ženske, zelo velike potrebe. Narasle so potrebe ne le po kovinah, energijah in strelivu, ampak tudi po hrani, zdravilih, obleki in obutvi, pogosto na račun preskrbe civilistov. Država je zato spodbujala dobrodelno udejstvovanje, usmerjeno zlasti za potrebe vojakov in otrok pa tudi beguncev, brezposelnih in obubožanih. Karitativno-humanitarna dejavnost žensk je bila ne le tradicionalna, ampak v imaginariju plemiških in meščanskih krogov tudi stanu primerna, zato so takšne spodbude naletele na obsežen odziv. Številne premožnejše ženske so ob izbruhu vojne z ročnimi deli, zbiranjem denarja, zlata, železja, prehrane, obutve in oblačil ter živil sodelovale z Rdečim križem in s svojimi zgledi nagovarjale tudi ženske iz nižjih socialnih slojev. Na področju dobrodelnosti so se poleg njih precej organizirano angažirale tudi socialdemokratke. Na ta način so ženske prevzemale številne socialne funkcije in zapolnjevale manko na področju gospodarske preskrbe, ki ga v delokrogu državnih institucij niso uspeli zapolniti.

Spremembe v zaposlovanju žensk so vidne tudi, ko opazujemo trende brezposelnosti. Ta je bila pred vojno zelo visoka¹⁵ in je avgusta 1914 dosegla višek, potem pa je zaradi mobilizacije in povečane vojne proizvodnje začela upadati. S prehodom v leto 1915 je postalo pomanjkanje kvalificiranih delavcev akuten problem, zato so delodajalci angažirali tudi žensko prebivalstvo. Značilno je, da je brezposelnost žensk upadala počasneje kot brezposelnost moških, ker je bila na delovnih mestih privilegirana kvalificirana delovna sila.¹⁶ Ženske so sprva zaposlovali predvsem kot lažje fizične delavke in pomočnice v proizvodnji. Dlje kot je trajala vojna, večji delež žensk je postal dejaven na delovnih mestih, ki so bila pred vojno zaradi kvalifikacijskih zahtevkov in telesne moči zaupana izključno moškim. Tako se je na nivoju monarhije denimo povečal delež žensk, zaposlenih v tovarnah municije in v kovinarski industriji, in to celo brez potrebnih kvalifikacij. Zaradi pomanjkanja delovnih izkušenj se je povečalo tudi število delovnih nesreč.¹⁷

Delo v tovarnah, kjer so proizvodnjo za vojsko potrebnih izdelkov vseskozi pospeševali, je bilo izjemno dolgotrajno, izčrpavajoče, naporno in tudi represivno. Uzakonjeni nedeljski počitek, 10-urni delavnik in prepoved nočnega dela za delavke so bili v številnih vejah industrije razveljavljeni, prihajalo je do izkoriščanja delovne sile in drugih kršitev delavske zakonodaje.¹⁸ Možnost stavke ali pasivnega upora je bila v državnih podjetjih, državnih institucijah in na železnici zakonsko kaznovana z zaporom od 6 tednov do 1 leta, kar je veljalo tudi za uslužbenke. Zaradi izčrpanosti in

¹⁵ Podatki za Dunaj, ki je imel razmeroma visok delež delavstva in kamor so se stekali delavci iz vse monarhije, vključno s slovenskimi deželami, so zgovorni: avgusta 1914 je znašala brezposelnost dunajskega prebivalstva 21,6 %, oktobra 1914 pa le 10,8 %. Glej: Augeneder, »Arbeiterinnen«, 5. Šorn, *Slovensko gospodarstvo*, 21.

¹⁶ Augeneder, »Arbeiterinnen«, 6.

¹⁷ Petra Svoltjšak, »Tudi jaz sem pomagala do velike zmage!': položaj in vloge žensk na Slovenskem med 1. svetovno vojno,« v: *Ženske skozi zgodovino: zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*, ur. Aleksander Žižek (Celje, Ljubljana: ZZDS, 2004), 155.

¹⁸ Augeneder, »Arbeiterinnen«, 15.

stresnih delovnih razmer se je povečalo število obolenj in bolezni, izrazit je bil porast amenoreje (od 0,5 % v letu 1912 na 14 % v letu 1916).¹⁹ Večkrat je bilo izpričano tudi spolno nadlegovanje. Ute Daniel navaja, da so se številne prebivalke nemških mest sprva upirale vključitvi v delovne procese v tovarnah, saj je bila razlika med delavsko plačo in vojno podporo pogosto majhna, delovni pogoji pa slabi.²⁰ Da bi se izognile zdrsni med industrijski proletariat in da bi lahko skrbele za svoje otroke in za gospodinjstvo, so številne ženske za plačilo raje opravljale najrazličnejša obrtniška dela kar od doma.²¹

Kot je v svoji izčrpni doktorski disertaciji z naslovom *Arbeiterinnen in Österreich* prikazala Sigrid Augeneder, ki se je posvetila predvsem ženskam iz vrst proletariata, so bile ženske na ravni celotne monarhije že pred vojno zaposlene predvsem v tekstilni, oblačilni in prehrabni industriji, med vojno pa se je delež zaposlenih žensk povečal še v kovinarski, strojni in kemijski industriji. Na Štajerskem je denimo narasel delež delavk tudi v papirni in steklarski industriji. Njena analiza zaposlitve žensk je temeljila na poročilu cesarsko-kraljevega trgovskega inšpektorja med leti 1913 in 1919, zajema pa zgolj izbrane regije, od katerih je za obravnavo Slovenk relevantna samo Štajerska, in če upoštevamo tedanje migracijske trende, tudi Dunaj. Glede na podatke vidimo, da je celokupna zaposlitev žensk v Avstriji med vojno glede na predvojno stanje dejansko narasla, vendar je iz analize posameznih dežel vidno precejšnje odstopanje v deležih, kar nedvomno odseva notranje razlike v ekonomskem, političnem in socialnem razvoju Avstrije.

Pri preurejanju kmetijstva za potrebe vojnih razmer, zlasti na področju preskrbe z živili, je imela država večje težave kot pri drugih gospodarskih panogah.²² Odvisnost od uvoza številnih živil je za Avstrijo veljala že v času pred vojno, zmanjšana kmetijska storilnost zaradi množične mobilizacije pa je povzročila, da je uvoz ogrskih živil (žita, stročnice in meso) skozi vojna leta drastično upadal in je glede na leto 1914 v letu 1917 dosegel le še četrtnino.²³ Zaradi povečanih potreb je država uvajala zelo veliko odredb, vezanih na preskrbo, denimo od avgusta 1914 prepoved izvoza vseh vrst moke, lanu, konoplje, v začetku 1915 zakol goveje živine in prašičev. Za preskrbo vojske in za prerazporeditev surovin je država z letom 1915 odredila obvezne oddaje žita, sena, živine in krompirja, ki so kmetom prinesli finančno kompenzacijo. Ta odredba je – skupaj s prodajo alkoholnih pijač, ki so med vojno dosegle izjemne cene – v kmečkem okolju povečala obtok denarja.²⁴ Toda zaradi nestabilne vrednosti denarja in neprestanih podražitev se je krepilo tudi naturalno gospodarstvo.²⁵

¹⁹ Ibid., 98.

²⁰ Ute Daniel, *The war from within: German working class women in the First World War* (Oxford, New York: Berg, 1997), 66.

²¹ Augeneder, »Arbeiterinnen«, 134–37.

²² Šorn, *Slovensko gospodarstvo*, 22.

²³ Bojan Himmelreich, *Namesto žemlje črni kruh: organizacija preskrbe z živili v Celju v času obeh svetovnih vojn* (Celje: Zgodovinski arhiv, 2001), 15.

²⁴ Marinka Dražumerič, »Gospodarsko življenje v Beli krajini med 1. svetovno vojno,« *Zgodovinski časopis* 42, št. 1 (1988): 94–95.

²⁵ Dražumerič, »Gospodarsko življenje,« 98.

Mobilizacija sredi poletja 1914 je zajela velik delež delovne sile, ki bi morala izvesti tekočo žetev. Na osnovi odredbe iz 5. avgusta 1914 je ministrstvo za kmetijstvo v sodelovanju z ministrstvom za notranje zadeve določilo nastanek občinskih žetvenih komisij, ki so imele pristojnost tudi prisilno angažirati ljudi za delo na poljih. Kmečka opravila so opravljali ženske, otroci, starejši in za vojsko nesposobni ter begunci in vojni ujetniki, ki niso mogli zadostno nadomestiti deficita izurjene delovne sile.²⁶ Država je zato z marcem 1916 dovolila vojakom izredne dopuste za opravljanje kmetijskih in gozdarskih del.²⁷ Po preboju pri Kobaridu 1917 so avstro-ogrske oblasti dovoljevale vojakom z območja soške fronte vrnitev domov, da so lahko sodelovali pri obnovi domačij.²⁸

Med letom 1917 se je zaradi naraščajočega pomanjkanja surovin in energentov začelo zatikati tudi v tistih vejah avstrijskega gospodarstva, ki so množično proizvajale izdelke za vojsko, predvsem v obsežni in razvejani oboroževalni industriji. Posledično so se začeli zapirati obrati in krčiti proizvodni procesi tudi v vzporednih vejah gospodarstva, kar je vplivalo na novi val brezposelnosti in sprožalo socialni krč. Še pred svojim političnim in vojaškim zlomom je Avstro-Ogrska postala gospodarska razvalina.²⁹

»Eventuelno bi se tudi na ponudbe ženskih moči oziralo«

Poglavje, ki uvaža temo ženskega dela v slovenskih deželah, nosi naslov, ki je pravzaprav vsebina iz oglasa za zaposlitev dveh trgovskih pomočnikov v »železninski in špecerijski stroki«.³⁰ Oglas je bil objavljen v *Slovencu* avgusta 1915, njegov mlačni ton, ki nakazuje odnos do zaposlovanja žensk pri nas, pa je izbran namerno zato, ker se glede na trenutno stanje raziskav pridobitni položaj žensk na Slovenskem ni tako drastično spremenil kot ponekod drugod, čeprav sem hkrati mnenja, da je ta trend obstajal. Vsaj v začetnih vojnih letih je bil pridobitni angažma žensk razmeroma nizek in je le polagoma naraščal, vendar si glede na demografsko in socialno sestavo prebivalstva na Slovenskem ter glede na gospodarske karakteristike slovenskih dežel izdatno povečanega deleža zaposlenih žensk zaenkrat ne zamišljam.

Vse slovenske dežele so bile glede na ostali del monarhije po obsegu razmeroma majhne in so zaradi nizke stopnje industrializiranosti, specializiranosti in mehanizacije ter razdrobljene posestne strukture igrale bolj obrobno gospodarsko vlogo že pred vojno. Industrija in obrt skupaj sta na prelomu stoletja zaposlovali le 11 % ljudi, zlasti na področju rudarstva in železarstva, kovinske, lesne, prehranske proizvodnje ter gradbeništva. Obrati so bili razmeroma majhni in tudi maloštevilni, saj je bilo tik

²⁶ Šorn, *Slovensko gospodarstvo*, 22.

²⁷ Himmelreich, *Namesto zemlje*, 34.

²⁸ Drago Sedmak, *Ob vznožju branikov: Solkan in Solkanci med prvo svetovno vojno* (Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba, 2003), 67.

²⁹ Augeneder, »Arbeiterinnen«, 2.

³⁰ *Slovenec: političen list za slovenski narod*, let. 43, št. 192, 24. 8. 1915.

pred vojno 441 industrijskih in obrtnih podjetij, ki so zaposlovala 36.200 delavcev,³¹ kar je v povprečju pomenilo nekaj več kot 80 delavcev pretežno moškega spola na obrat. Slovenske dežele so bile usmerjene v ekstenzivno, samooskrbno kmetijstvo, ki je bilo razmeroma zaostalo, mehanizacija kmečkih del pa je bila prej izjema kot pravilo. Hektarski donos se je že v prvih letih vojne znatno zmanjšal, ponekod celo prepolovil. Osnovna naloga kmečkega sektorja na Slovenskem med vojno je bila predvsem vzdrževati samozadostnost preskrbe na lokalnem nivoju, kar je bilo v naraščajočem vojnem pomanjkanju ključnega pomena.

Posebnost slovenskega območja med leti 1915 in 1917 je bilo soško bojišče, kar je iz vseh slovenskih dežel napravilo frontno zaledje, in zaradi česar je bila gospodarska dejavnost v Posočju in na Jadranu precej ohromljena. Manjši del slovenskega prebivalstva ob državni meji je v tem obdobju prišel pod italijansko upravo, ki je omogočala boljša gospodarska izhodišča (v smislu preskrbe, denarne menjave, obdelave kmetijskih površin, obrtnih, trgovskih in drugih dejavnosti na drobno) kot ozemlje pod avstro-ogrsko upravo. V Kobaridu, ki ga je zasedla italijanska vojska maja 1915, denimo med vojno niso izkusili aprovizacije.³²

Kljub dejstvu da je soška fronta skoraj dve leti in pol potekala dokaj statično, je verjetno, da so na pristojnih avstrijskih ministrstvih za bolj množično vojno proizvodnjo predvideli varnejša področja v monarhiji. Ljubljanska tobačna tovarna je denimo z letom 1915 zmanjšala proizvodnjo in velik del svojih proizvodnih in administrativnih prostorov preuredila za sanitetne potrebe, medtem ko je drugod po monarhiji stekel obratni trend – prišlo je do zagona tobačne industrije za povečane potrebe vojakov po tobaku.³³ Tudi večji obrati za proizvodnjo streliva so bili zgoščeni ob železnici med kraji Baden, Wiener Neustadt in Neukirchen, torej v osrčju monarhije.³⁴ Hkrati je bližina frontnega bojevanja zahtevala izdaten angažma pri utrjevalnih delih, izgradnji cest in ozkotirnih železnic (denimo na Kobariškem, Idrijskem, Vipavskem in na Krasu), pri katerih so poleg vojaštva in vojnih ujetnikov sodelovali tudi civilisti, vključno ženske in otroci. Že konec maja 1915 zapiše Milčinski v svoj dnevnik: »Na Vrhnikih oznanjeno, naj se ženske pripravijo, kjer sta dve pri hiši, ena mora iti strelske jarke kopat«.³⁵

Frontno zaledje se je razprostiralo več sto kilometrov v notranjost, bližina vojskovanja je praktično v vseh slovenskih krajih povzročila prisotnost vojaškega kadra, beguncev in ranjencev. Naj za ilustracijo navedem razmere v Celju, kjer se je leta 1916 nahajalo približno 3000 ranjencev, 4000 vojakov in nekaj sto beguncev. To je za mestece z okoli 7000 prebivalci pomenilo velike demografske spremembe in je

³¹ Tita Porenta, »Če se bom odločil graditi, potem bom gradil najmodernejše!«: priložnosti in pasti slovenskega trgovca in podjetnika Petra Kozine (1876–1930), ustanovitelja tovarne čevljev Peko v Trzinu (Radovljica: samozaložba, 2012), 40–41.

³² Drago Sedmak, *Življenje v Kobaridu med prvo svetovno vojno* (Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva družba, 2001), 73–76, 101–06.

³³ Augeneder, »Arbeiterinnen«, 28.

³⁴ Ibid., 66.

³⁵ Fran Milčinski, *Dnevnik 1914–1920* (Ljubljana: Slovenska matica, 2000), 110.

mestnim oblastem povzročilo precejšnje finančne in organizacijske težave.³⁶ Kljub vsemu pa je množična prisotnost vojaštva določenim slojem prebivalstva, zlasti trgovcem, gostilničarjem in hotelirjem omogočala zaslužek. Tudi v podeželskih krajih, kjer je bilo nameščeno vojaštvo, so lokalni prebivalci častnikom oddajali sobe ter jim nudili tudi druge storitve, kot denimo kuhanje, pranje, šivanje ipd.³⁷ V okviru teh dejavnosti je imel primarno vlogo predvsem ženski del populacije.

Že pred vojno so podružnice Rdečega križa organizirale brezplačne tečaje za bolničarske prostovoljke, od avgusta 1914 pa so se v ljubljanski deželni bolnici izvajali štiritedenski tečaji za pomožne bolniške strežnice.³⁸ Štepec ugotavlja, da je bilo pomanjkanje kadra za oskrbovanje ranjencev in za pomoč invalidom značilno za ves vojni čas.³⁹ Številne bolničarke so bile na hitro priučena dekleta in ženske, ki so morale opazovati »grozne situacije, ki so se vrstile za bolnišničnimi zidovi; tega vse zaposlene niso zmogle«.⁴⁰ Od samega začetka vojne je bila zelo visoka stopnja neplačanega prostovoljnega dela na številnih področjih, predvsem v obliki zbiranja denarja, najrazličnejših izdelkov in pridelkov za potrebe vojske, neredko pa tudi karitativnih dejavnosti za socialno ogrožene, zapuščene otroke in sirote. Tako so se denimo v zbiranju živil in raznih drugih dobrin organizirale številne narodne dame, učiteljice in redovnice. »Danes bodo nekatera dekleta hodila pobirat po občini milodare za vojake. Nabirale bodo, kar kdo da, posebno volneno blago, platno, frambua [op. a. grozdni sok ali vino], cigare, tobak, žveplenice, salame, konzerve, kavo, čaj«, je v začetku oktobra 1914 svoje krajane obvestil solkanski župnik Rejec.⁴¹ Med redovnicami so izstopale zlasti usmiljenke Družbe sv. Vincencija, članice Marijine družbe in članice leta 1917 ustanovljene Družbe sv. Elizabete.⁴² Kamniške in domžalske slamnikarice so v letu 1915 izvajale tečaje za pletenje čevljev iz slame.⁴³ V Trstu je proti koncu vojne Antonija Slavik, slovenska delegatka Rdečega križa, v Ciril-Metodovih šolah s pomočjo prostovoljk (tudi Pavle Hočevar, Marije Kmet, Jože Trdina in drugih) organizirala šolske kuhinje, ki je pri sv. Jakobu in Akvedotu priskrbela brezplačno kosilo za okoli 1000 otrok dnevno.⁴⁴

Vojne potrebe so na Slovenskem povzročile porast proizvodnje manjših privatnih podjetij, ki so se preusmerila v izdelovanje določenih artiklov za potrebe vojske in v delovni kolektiv vključevala pretežno žensko delovno silo. Eden od takih primerov je tržiški čevljarSKI obrat Petra Kozine, Peko, ki je že konec leta 1914 dobil naročilo

³⁶ Bojan Himmelreich, »Celje v letih prve svetovne vojne 1914–1918,« v: *Iz zgodovine Celja*, ur. Marija Počivavšek (Celje: Muzej novejša zgodovine, 1998), 89–93.

³⁷ Sedmak, *Življenje v Kobaridu*, 101.

³⁸ Šimac, »Vojaške bolnišnice,« 36.

³⁹ Štepec, »Ženske v vojni,« 67.

⁴⁰ Pričevanja, *Idrijski razgledi* LX, (2015): 116.

⁴¹ Sedmak, *Solkan*, 18.

⁴² Štepec, »Ženske v vojni,« 67. *Ljubljanski škofijski list* 1919: 33, pridobljeno 17. 7. 2015, www.dlib.si.

⁴³ Na podlagi fotografskega materiala iz Medobčinskega muzeja Kamnik.

⁴⁴ Metka Gombač, »Pavla Hočevar,« v: *Splošno žensko društvo: 1901–1945: od dobrih deklet do feministk*, ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše (Ljubljana: ARS, 2003), 311.

za 20.000 vojaških čevljev za vojsko.⁴⁵ Po mobilizaciji moških delavcev so manjka-jočo delovno silo nadomestile ženske iz tržiške tovarne BPT (Bombažna predilnica in tkalnica), ki je v začetku vojne močno omejila poslovanje in leta 1915 prenehala delovati.⁴⁶ V skladu z državnim trendom so med vojno žalostno usodo doživele tekstilne tovarne tudi na Slovenskem in do začetka 1916, ko je zmanjkalo dostopnih zalog in potrebnih surovin, polagoma vse prenehale obratovati. Večino delavstva, zlasti žensk, so odpustili, obdržali so le delavce za vzdrževanje strojev in delavskih prostorov, denarne podpore za brezposelnost pa so odpuščeni prejeli iz skladov podjetij.⁴⁷ Tudi različni trgovinski obrati so se glede na časopisne oglase kmalu prilagodili vojni stvarnosti. Tipičen primer je denimo elitna »Specijalna trgovina perila, trikonaž in pletenin A. & E. Skaberné« na Mestnem trgu v Ljubljani, ki je v ospredje svojega oglasa postavila zimsko vojaško perilo, tj. »nogavice, gamaše, dokolenice, snežne kučme, rokavice, žilogrejce, sviterje, pletene srajce in spodnje hlače iz volne, velblodje dlake in bombaža«.⁴⁸

Glede medvojnega ženskega zaposlovanja moramo upoštevati časovno dinamiko, kar pritrjuje tezi, da je prihajalo do povpraševanj in ponudb po zaposlovanju žensk postopoma. Slovensko časopisje je v zvezi z zaposlovanjem žensk poročalo zlasti od leta 1916 dalje. *Domoljub* je denimo aprila 1916 sporočil, da so v Ljubljani »sprejeli v službo na električnem tramvaju tudi pet sprevodnic«.⁴⁹ O sprevodnicah in njihovih nenavadnih opravah poroča v svojem dnevniku Fran Milčinski šele v zadnjih izdihljajih vojne. »Po Ljubljani se pojavljajo železniške kondukerke v hlačah, ki jih pa sedaj še sramežljivo skrivajo pod plašči.«⁵⁰ Leta 1916 je začel delovati na Kranjskem Zavod za pospeševanje obrti, ki je številnim ženskam, tudi begunkam, posredoval razna dela za vojaške potrebe, denimo šivanje, pranje in razna pomožna dela.⁵¹ Razloge za takšne trende je treba iskati v povečani potrebi po delovni sili pa tudi v vse večji stiski civilnega prebivalstva.

Ker je okoli dve tretjini slovenske populacije predstavljalo kmečko prebivalstvo, velja nekaj pozornosti nameniti ženskam v kmečkem okolju. Za funkcioniranje kmečke ekonomije in za preživetje družine so bile v predvojnem času ključnega pomena različne oblike ženskega dela, ki so prinašale v hišno gospodinjstvo denar bodisi s prodajo uslug, domačih pridelkov in izdelkov na trgih in po domovih.⁵² Bližina

⁴⁵ Damijan Guštin, »Soška fronta in njeno slovensko zaledje,« v: *Velika vojna in Slovenci: 1914–1918*, ur. Peter Vodopivec in Katja Kleindienst (Ljubljana: Slovenska matica, 2005), 74.

⁴⁶ Ivan Mohorič, *Zgodovina obrti in industrije v Trzinu 2, Bombažna predilnica in tkalnica v Trzinu: nastanek, razvoj in delo: 1885–1960* (Trzin: Bombažna predilnica in tkalnica, 1960), 112. Porenta, *Peter Kozina*, 104.

⁴⁷ France Kresal, *Razvoj tekstilne industrije v Sloveniji* (Ljubljana: Borec, 1976), 33.

⁴⁸ *Slovenec: političen list za slovenski narod*, let. 44, št. 72, 27. 10. 1915.

⁴⁹ *Domoljub: slovenskemu ljudstvu v pouk in zabavo*, let. 29, št. 17, 27. 4. 1916.

⁵⁰ Milčinski, *Dnevnik*, 342.

⁵¹ Svoljšak, »Vloge žensk,« 157.

⁵² Za Primorsko so ti vidiki razmeroma dobro obdelani, za summarizirani pregled t. i. Hausindustrie na Primorskem z referencami glej: Marta Verginella, *Ženska obrobja: vpis žensk v zgodovino Slovencev* (Ljubljana: Delta, 2006), 141.

fronte je z militarizacijo železniškega transporta in zaplembo vprežne živine in voz upočasnila takšne oblike gospodarstva. Upadel je denimo tudi dohodek čipkaric⁵³ in mnoge so se izselile. V pismih, ki jih je zasegla avstrijska cenzura, so slovenske delavke, zaposlene v čipkarski industriji švicarskega kantona St. Gallen, vabile svoje čipkarske kolegice iz Idrije in Žirov, naj se jim pridružijo.⁵⁴

Marsikatera kmečka hči je pred vojno služila kot hišna pomočnica in s svojim zaslužkom prispevala k družinskemu proračunu. Precej je bilo tudi kmečkih deklet, ki so pridobitno hišno delo opravljale v mestnih središčih po monarhiji in tudi izven nje. Najbolj zgovoren primer so »aleksandrinke«, ki so od konca 19. stoletja za dobro plačilo hodile opravljat različne oblike hišnih del (kot služkinje, dojilje, sobarice, guvernante, varuške) v Egipt.⁵⁵ V času vojne so bile prekomorske migracije ustavljene in z njimi tudi pošiljanje denarja domačim.

Pri obravnavi kmečkega okolja velja omeniti razmeroma množično obliko lokalnih migracij, ki so v primerjavi s predvojnimi ubrala obratno smer, namreč selitev iz mest na podeželje. Ta mobilnost je izpričana celo za višje meščanske sloje. V *Slovincu* iz leta 1916 je objavljen oglas ženske, ki se je ponujala za delo kot prodajalka, »najraje kje na deželi«, kot je napisala. Razlog za ta trend je na dlani – pomanjkanju hrane so bili na podeželju izpostavljeni v manjši meri kot v mestih, čeprav je bila urbanizacija večine slovenskih mest šele v zametkih in je mestno življenje tesno sobivalo z ruralnim (vrtičkarstvo, obdelovanje okoliških njiv, vzreja živine). Hkrati pa je bilo zaposlovanje pri sezonskih delih zaradi pomanjkanja moških razmeroma dobro plačano.⁵⁶ Toda življenje na kmetih je bilo pogosto težko zaradi vojaških rekvizicij in slabih letin ter zaradi pomanjkanja tudi pogostih kraj pridelkov.⁵⁷ Posoške in vipavske kmetije, ki so jih obdelovali kljub bližini bojišč, so pogosto utrpeli uničenje, obdelovanje pa je bilo povezano z velikim tveganjem. »*Ranilo je Škodnik Marijo iz hšt. 99, ki je delala na polju, a ne nevarno v desno roko, glavo in nogo. Par korakov od nje je treščila prva granata.*«⁵⁸

Pri obravnavi te tematike velja izpostaviti tudi številno begunsko populacijo, ki je imela pretežno »ženski značaj« in je pomembno sodelovala v vojni ekonomiji. Vključevanje beguncev in begunk v delovne procese je spodbujala tudi država, da bi zmanjšala njihovo socialno odvisnost od občinskih oblasti, pospešila njihovo integracijo v novem okolju ter jim lajšala občutke razseljenosti in hrepenenja po domačih. S podobnega stališča je izhajala tudi glavna namembnost Posredovalnice za goriške

⁵³ »Zapiski Marije Terpin iz Mestnega muzeja Idrija. Čipkarice brez dela,« *Tedenske slike* IV/42, 17. 10. 1917, 42.

⁵⁴ Svolfšak, »Vloge žensk,« 157.

⁵⁵ Daša Koprivce, *Dediščina aleksandrink in spomini njihovih potomcev* (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2013).

⁵⁶ Dražumerič, »Gospodarsko življenje,« 98.

⁵⁷ Svolfšak, »Vloga žensk,« 156. Alojzij Novak, *Črniška kronika: frontno zaledje v Vipavski dolini med prvo svetovno vojno*, ur. Renato Podbersič ml. in Drago Sedmak (Gorica: Zadruga Goriška Mohorjeva, 2014).

⁵⁸ Novak, *Črniška kronika*, 208.

begunce v Ljubljani, ki je beguncem posredovala dela pri družinah v mestih in na deželi ter v vojaških oskrbovalnicah.⁵⁹

Številni begunci in begunke tako niso bili le v breme, ampak so aktivno prispevali k mikroekonomiji okolja, kamor so jih sprejeli. V veliki meri so se vključevali v tekoče, predvsem kmečke delovne procese svojih gostiteljskih dobrotnikov, nekatere begunke pa so se vpisale tudi v bolničarske in kuharske tečaje.⁶⁰ Begunke v taboriščih so z delom v pralnicah, kuhinjah, različnih delavnicah ter kot učiteljice in vzgojiteljice pomembno prispevale k samooskrbi beguncev in požitvi taboriščnega vsakdana⁶¹ ter pridobile različne poklicne kompetence in šolsko izobrazbo.⁶² Razne oblike dejavnosti, v katerih so se izkazale zlasti ženske, so begunskim družinam povečevale možnosti preživetja tako v gmotnem kot v psihološkem smislu.

»Časi so bili težki, toda nismo bili lačni. Mama je prejela nekaj begunske podpore, pa tudi oče je od časa do časa poslal kaj denarja. Nekoliko smo si opomogli, ko je mama, ki je bila odlična šivilja, začela šivati obleke za okoliške ljudi. Sešla je tudi vse obleke za naju dva otroke. Ko so sosedje to videli, so tudi sami prosili, naj jim gospa iz Gorice sešije to ali ono. Tam so bili v glavnem kmetje, in namesto, da bi nam plačevali v denarju, so nam dajali moko, jajca, mleko in druga živila. Skratka, to je naši družinici pomagalo, da se je kar dobro prebila skozi vojne razmere. Mama je bila daleč naokoli znana kot šivilja Alberta.«⁶³

Ženske v industrijskih obratih skozi arhivske vire

Tobačna industrija je bila ena od gospodarskih panog, ki je že v predvojnem času zaposlovala velik delež ženske delovne sile. Tudi v proizvodnih prostorih Tobačne tovarne Ljubljana, edine tovrstne tovarne v slovenskih deželah, je bila na prelomu stoletja zaposlena več kot polovica vseh ljubljanskih delavk. Tobačna v Ljubljani je hkrati predstavljala največji industrijski obrat v mestu in enega najpomembnejših na Kranjskem. V tovarni je bilo v obdobju 1871–1914 razmerje med zaposlenimi daleč v prid ženske delovne sile – kar 86 % ali 3805 žensk ter 618 moških.⁶⁴ Medtem ko so ženske delale predvsem v proizvodnji, je moška delovna sila prevladovala med uradništvom. Tako visok odstotek žensk, med katerimi je moč najti tudi nemajhno število mlajših od 13 let, je daleč prekašal zaposlenost žensk v tekstilni industriji na

⁵⁹ Svoljšak, »Vloge žensk,« 157. Petra Svoljšak, »'Smo ko brez gnezda plašne ptice' (Alojz Gradnik, Molitev beguncev): Slovenski begunci v Italiji in Avstro-Ogrski,« v: *Soška fronta 1915–1917: kultura spominjanja*, ur. Vincenc Rajšp (Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut; Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010), 93.

⁶⁰ Vili Prinčič, *Pregnani: prva svetovna vojna: pričevanja goriških beguncev* (Trst: Založba Devin, 1996).

⁶¹ Svoljšak, »Vloga žensk,« 157.

⁶² Štepec, »Ženske v vojni,« 69.

⁶³ Vili Prinčič, »Moravski Olomouc je postal naš štiriletni dom, po pričevanju Borisa Kerševana,« *Na fronti: revija za vojaško zgodovino*, št. 8 (2013): 9–10.

⁶⁴ Jasna Fischer, »Delavke Tobačne tovarne v Ljubljani v letih 1871–1914,« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 24, št. 1–2 (1984): 26.

Slovenskem.⁶⁵ Zaposlitev v tobačni proizvodnji je bila kljub težkim delovnim pogojem zelo zaželeno, saj je bila splošna lastnost c.k. tobačnih tovarn izrazita socialna orientiranost. Tobačne tovarne v monarhiji so med prvimi organizirale varstvo, jasli za otroke svojih delavk.⁶⁶ Ljubljanska tobačna tovarna je premogla tudi urejene sanitarije s kopalnico, kuhinjo z menzo ter delavsko knjižnico. Delavci so bili pokojninsko zavarovani in so prejeli polno pokojnino s 35 leti delovne dobe.⁶⁷

Iz matičnih knjig delavcev Tobačne tovarne Ljubljana je vidno, da je bilo 16 delavk od skupno 96 delavcev, ki so bili v letih pred vojno na začasnem »provizaciji«, s 1. novembrom 1914 »reaktiviranih«.⁶⁸ Reaktivacija na delovnem mestu po plačanem bolniškem dopustu je bila tedaj sistematičnega značaja in je po vsej verjetnosti bila posledica odločitve tovarniškega vodstva, saj je bila opomba »reaktiviert« s posebno štampljko vžigosana v matične knjige. Reaktivacijo delavcev prav v začetnem času vojne je mogoče razumeti tudi v smislu zmanjšanja tovarniških izdatkov za bolniške podpore in povečanja tovarniške proizvodnje. Možno je, da je odločitev sovpadala tudi s splošno militarizacijo civilne družbe. Potreba po tobaku v času vojne je ustvarila precejšnje povpraševanje po tobačnih izdelkih in v tem smislu je ponovni angažma delovne sile razumljiv. Kljub temu da je Tobačna tovarna Ljubljana precej okrnila svojo proizvodnjo, je obratovala do konca vojne; v ljubljanski Tobačni so leta 1916 izdelovali celo posebno »vojno zmes« tobaka.⁶⁹

Medtem ko v *Slovenecu* iz oktobra 1916 piše, da se je skupina goriških beguncev zaposlila v Ljubljanski tobačni tovarni,⁷⁰ o tem v matičnih delavskih knjigah Tobačne tovarne Ljubljana ni podatkov. Zelo verjetno je, da so vpisi zaradi izrednih razmer izostali, saj so tudi sicer dokaj osiromašeni, nedosledni in v primerjavi s študijami o delovanju Tobačne pred vojno in po njej tudi pomanjkljivi. Na novo je bilo od leta 1914 do leta 1918 vpisanih le 14 oseb – razen enega moškega vse begunke ženskega spola. Takšni vpisi v matično knjigo delavcev pričajo o izrednih vojnih razmerah, ki so vpo-klicale velik delež uradništva – in posledično vplivale na ustvarjanje arhivskih virov.

Ob vzpostavitvi vzhodne fronte septembra 1914 so na območju Galicije in Bukovine državne oblasti evakuirale in razselle tamkajšnje civilno prebivalstvo po celotni monarhiji. Del teh beguncev je prišel tudi na Kranjsko. Glede na vpise v matične delavske knjige so od 15. oktobra 1914 do 14. februarja 1915 v okrnjenem delavskem kolektivu ljubljanske tobačne tovarne zaposlili 5 galicijskih begunk. Biografski podatki o begunkah, kot denimo datum in kraj rojstva ali sklic na osebne dokumente, v matični knjigi niso zavedeni. Manko matičnih podatkov, iz katerih bi lahko pridobili več informacij o beguncih, na svoj način priča tudi o kaotičnih razmerah v času evakuacije v Galiciji, ki je bila izvedena na hitro.

⁶⁵ Fischer, »Delavke Tobačne,« 16–17.

⁶⁶ Augeneder, »Arbeiterinnen,« 181.

⁶⁷ Fischer, »Delavke Tobačne,« 16–17.

⁶⁸ SI ZAL, LJU 134, šk. 6, Arbeiter Grundbuch, III. Band (1893–1899), IV. Band (1900–1908).

Za omenjeno sistematično odločitev vodstva obrata zaenkrat nisem našla nobene uradne dokumentacije.

⁶⁹ SI ZAL, LJU 134, šk. 32, Razno.

⁷⁰ *Slovenec: političen list za slovenski narod*, let. 44, št. 231, 8. 10. 1916.

Z italijansko vojno napovedjo maja 1915 je v Ljubljano pribežalo tudi več istrskih beguncev. Pregled matičnih knjig delavk tobačne tovarne priča o tem, da se je osem nekdanjih delavk rovinjske tobačne tovarne zaposlilo v ljubljanski tobačni tovarni, potem ko so v Rovinju po 23. maju 1915 ustavili proizvodnjo.⁷¹ V zvezi z zaposlovanjem begunk je moč tudi med vojno ugotoviti značilno poklicno mobilnost, saj so se nekdanje delavke iz rovinjske tobačne tovarne zaposlovale v številnih drugih c.k. tobačnih tovarnah po monarhiji. Šest od osmih begunk, tobačnih delavk iz Rovinja, se je v ljubljanski tobačni zaposlilo šele v letu 1918, ko se je jugozahodna fronta preusmerila na zahod, zaposlene so bile do 11. avgusta 1919, ko so glede na vpis v matični knjigi »prostovoljno izstopile«.

Razmeroma visok delež ženske delovne sile je bil pred vojno zaposlen tudi v papirniški industriji, ki je na Slovenskem pred prvo svetovno vojno štela sedem obratov.⁷² V tem smislu je nedvomno treba izpostaviti Papirnico Vevče, ki je bila ustanovljena že leta 1847 in je bila v času vojne last dunajske papirniške velikanke Leykam/Josefthal. O Papirnici Vevče je bilo napisanih nekaj razprav, vendar nobena ne jemlje pod drobnogled obdobja prve svetovne vojne. Če jemljemo za enega od pokazateljev medvojnega delovanja papirnice dobičke od proizvodnje papirja, potem lahko opazimo ne le linearni trend, ampak sledimo dokaj zanimivi dinamiki, ki je bržkone zrcalila tudi kadrovsko politiko. Izbruh vojne je deloval kot šok in od septembra 1914 do aprila 1915 povzročil popoln izpad proizvodnje. Četudi bilance od maja 1915 dalje kažejo komaj četrtino predvojnih dobičkov, je tovarna delovala večino vojnega časa. Zapis v knjigi bilanc razkriva popoln zastoj proizvodnje zaradi pomanjkanja surovin še za oktober 1917, saj je tedaj vojska zaradi ofenzive proti Italiji izvedla zaporo železniškega prometa za civilno sfero.⁷³ Proizvodnja papirja leta 1920 še ni dosegla zlatih predvojnih let, torej časa pred oktobrom 1912.

V medvojno proizvodnjo so bile vključene tudi številne delavke iz širše okolice Vevč. Ko sem spremljala fluktuacijo delovne sile v času vojne, sem naletela na množična odpuščanja tovarniških delavk »infolge Kriegsverhältnisses«/»Betriebsstillstand«, ko je bilo v dneh 17. in 18. avgusta 1914 odpuščenih 69 žensk.⁷⁴ Pregled matičnih knjig delavk tobačne tovarne pa priča tudi o tem, da je 73 žensk v času vojne obdržalo svojo predvojno zaposlitev.⁷⁵ Le 17 žensk so zaposlili začasno med vojno. Hkrati pa velja opozoriti, da so kar 9 od teh 17 žensk zaposlili v proizvodnji šele po koncu vojaških manevrov v Posočju v poslednjem letu vojne, kar kaže na vpliv vojaških dogajanj na zaposlitveno politiko v podjetju.

Vse te številke in tendence dobijo za razumevanje dinamik obeh spolov dodano vrednost, če jim dodamo nekaj podatkov, ki se nanašajo na moško delovno silo. Avgustovska odpuščanja so glede na matične knjige moške delovne sile zajela tudi

⁷¹ SI ZAL, LJU 134, šk. 8, Matična delavska knjiga 1908–1926.

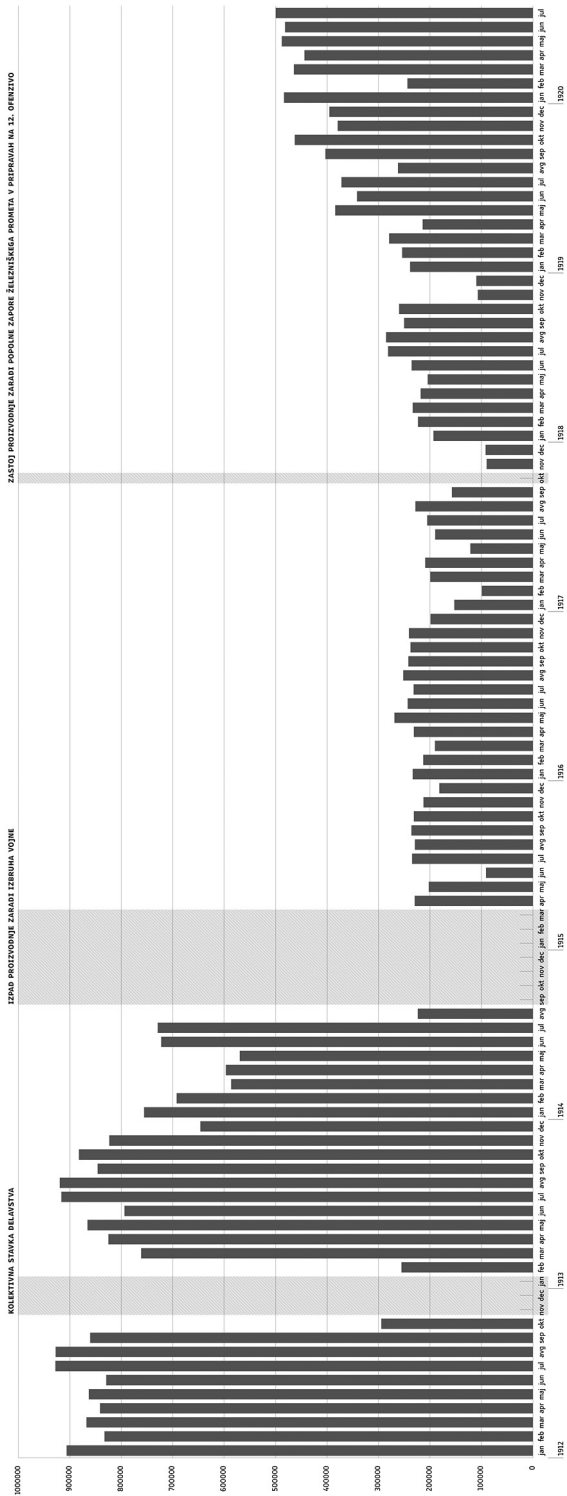
⁷² Jože Šorn, »Tovarna papirja Količevo med leti 1920 in 1960,« *Kronika: časopis za krajevno zgodovino* 15, št. 1 (1967): 25.

⁷³ SI ZAL, LJU 132, a.e. 107, Bilance 1917–1918.

⁷⁴ SI ZAL, LJU 132, a.e. 434, 433, imenik ženskega delavstva.

⁷⁵ SI ZAL, LJU 132, a.e. 434, 433, imenik ženskega delavstva.

Grafikon 1: Graf mesečnih bilanc Papirnice Vevče (1912–1920)



Vir: SI ZAL, LJU 132, Združene papirnice Vevče, Goričane, Medvode, t.e. 106, a.e. 276–208 (avtor Matic Leban)

121 moških delavcev, vsaj za 14 delavcev pa je izpričano, da so bili mobilizirani. V vojnem času je kontinuirano delalo 88 moških, medtem ko je bilo kar 244 delavcev med vojno najetih sporadično in za krajše obdobje, vendar iz opomb ni jasno vidno, ali so odšli zaradi mobilizacije, premestitve ali iz kakšnih drugih razlogov. Nesporno je, da je bilo zaposlovanje ženske delovne sile glede na moško v papirnici Vevče med vojno bolj stabilno in trajnejše, a delavke so številčno še vedno predstavljale manjši delež glede na moške sodelavce. Poudariti velja, da se razmerje med ženskim in moškim delavstvom ni toliko spremenilo zaradi povečanega zaposlovanja žensk, ampak zaradi moške mobilizacije.

Tudi ljubljanska Kartonažna tovarna Bonač, med vojno last znanega ljubljanskega industrialca Frana Bonača, ki se je iz majhnega knjigovezniškega obrata od 90. let 19. stoletja polagoma razvila v tovarniški obrat z okoli 50 zaposlenimi, kaže na razmeroma visok delež ženskega delavstva.⁷⁶ Zanimivo je, da se je majhna tovarna, od leta 1906 locirana na stičišče današnje Kotnikove in Čufarjeve ulice v Ljubljani,⁷⁷ prostorsko širila v času vsesplošnega pomanjkanja leta 1918, kar priča o neenakomernem razvoju gospodarskih panog med vojno in zlasti o pomenu papirniške industrije za vojne potrebe. Konjunkturo kartonažne proizvodnje je med vojno pogojevalo množično izdelovanje škatel za strelivo in za poštna pakete.⁷⁸

Iz vpisov v delavskih matičnih knjigah kartonaže vidimo, da je med vojno v različnih časovnih etapah v tovarni delalo okoli 19 deklet, od katerih so jih 7 zaposlili po letu 1914, kar pomeni skoraj 60-odstotno povečanje ženske delovne sile v času vojne; v istem času niso zaposlili nobenega moškega in tudi ni podatkov, koliko moške delovne sile je bilo mobilizirane. Z 21. septembrom 1914 so 4 od tedaj 12 zaposlenih delavk vstopile v bolniško blagajno, kar prej ni bilo v navadi in na svoj način priča o negotovosti, ki so jo občutile nekatere delavke v prvih vojnih mesecih. Med vojno se je v bolniško blagajno vpisalo še 8 delavk, od tega 6 v zadnjih mesecih vojne, kar zopet priča o povečani stopnji negotovih razmer v času, ko se je vojna bližala koncu, ter o gospodarskem in socialnem kaosu, ki je spremljal konec vojne. Med delavkami so že v predvojnem času prevladovala mlada dekleta (glede na priimke) slovenskega rodu, ki so bile ob zaposlitvi stare med 14 in 18 let, le dve sta imeli ob zaposlitvi 22 let. Skromni in nesistematični podatki v delavskih matičnih knjigah med vojno so tudi v tem primeru najbrž posledica manka uradniškega kadra.⁷⁹

V Westnovi tovarni emajlirane posode v Celju, ki je predstavljala enega pomembnejših industrijskih obratov v regiji, je začetek vojne sprožil globok rez v proizvodnji, kar zadeva izvozno prodajo in tudi delovno silo. Zaradi mobilizacije je bil že v prvem letu vojne primanjkljaj 150 delavcev, proizvodnja vseh vrst posode pa se je zaradi zastoja prodaje na Balkan in Bližnji vzhod prepolovila. Do konca vojne je bilo v primerjavi s predvojnimi 1005 delavci v omenjeni tovarni zaposlenih 762 oseb, ki

⁷⁶ Žal so vpisi v matično knjigo takšni, da ne moremo ugotoviti stanja delovne sile od začetkov delovanja tovarne.

⁷⁷ Šorn, »Tovarna papirja,« 21.

⁷⁸ Augeneder, »Arbeiterinnen,« 28.

⁷⁹ SI ZAL, LJU 133, šk. 1.

so bile pretežno ženskega spola. Uprava tovarne se je prilagodila vojni stvarnosti z množičnim proizvodnjem vojaških čelad, porcij in čutaric. Zaradi pomanjkanja uradniških uslužbencev je proizvodnjo in razpečevanje izdelkov prevzela neka dunajska družba, ki je delovala po navodilih vojnega ministrstva.⁸⁰

Obravnavana problematika odpira bistveno več vprašanj, kot je ponujenih odgovorov. Gre za tematiko, ki premore v mednarodnem merilu precej referenčnih študij, za naš prostor pa se zdi, da se le s težavo dokopljemo do vpogleda v dinamiko pridobitnih dejavnosti v območju industrije pri obeh spolih. Pretežni del gospodarskih zgodovinarjev (Šorn, Gestrin, Valenčič) le redko upošteva tudi razmerja spolov v delavskih kolektivih industrije na Slovenskem, hkrati pa je slabše ovrednoteno tudi gospodarstvo v izjemnih časih prve svetovne vojne nasploh. Fondi številnih obrtnih obratov, kjer bi lahko zasledovali tudi povečano prisotnost ženske delovne sile, nimajo gradiva iz časa vojne,⁸¹ marsikateri fondi pa o ženskah enostavno molčijo. Iz fonda ZAL o ljubljanski Kolinski je iz bilanc denimo vidno, da je proizvodnja kavnih nadomestkov med vojno vseskozi naraščala, vendar gradiva, ki bi spregovorilo o tem, koliko ženskih rok je prispevalo k porastu proizvodnje, tam ni.⁸² Ne vemo, koliko žensk je med vojno zaposlovala Pollakova tovarna usnja, danes bolj znana kot tovarna Rog, ki je med vojno imela toliko naročil, da je leta 1917 zaprosila za povečanje proizvodnih prostorov. Prav tako se lahko vprašamo, koliko žensk so med vojno zaposlili v Stari kovačnici ali Štauahariji v Ravnah na Koroškem, ki je bila zgrajena leta 1915 za izdelavo granat za avstrijsko mornarico, ali koliko ženske delovne sile je zaposlila Tovarna dušika Ruše, ki jo je v letih 1916–18 zagnalo vojno ministrstvo.⁸³

Nekaj sklepnih ugotovitev

V biografskih enciklopedijah znanih Slovenk lahko opazimo, da opisi njihovega delovanja v času vojne niso obsežni, so dokaj redkobesedni, najpogosteje pa jih sploh ni.⁸⁴ Večina biografskih gesel ne spregovori o poklicnem življenju žensk med prvo svetovno vojno, kar je nenavadno glede na prelomni pomen vojne za vse nivoje družbe. Nekaj biografskih opomb pa je vendarle zgovornih. Te med drugim osvetlujejo smernice, po katerih je potekala vrnitev v mirnodobno ekonomijo, in namigujejo na poklicni položaj žensk po vojni. Omenjene ugotovitve se seveda nanašajo predvsem

⁸⁰ Himmelreich, »Celje,« 97.

⁸¹ Denimo Pollakova tovarna usnja (ZAL LJU/701), Proizvodnja tekstilij in usnja (SI ZAL, LJU 642), Oljarne Ljubljana (SI ZAL, LJU 123), Saturnus (SI ZAL, LJU 126), Tekstilna tovarna za pliše Ferdinand Eifer (SI ZAL, LJU 130), Tovarna pohištva Naglas (SI ZAL, LJU 140), Zadrúžna tiskarna (SI ZAL, LJU 142).

⁸² SI ZAL, LJU 122, a.e. 81, 163.

⁸³ Marija Režek, *Zgodnja industrijska arhitektura na Slovenskem: vodnik po arhitekturi* (Ljubljana: ZVKK, 2002), 95–96, 180, 183.

⁸⁴ Izhajam iz pregledanih geselskih člankov *Slovenskega biografskega leksikona* (www.slovenska-biografija.si). Prav tako glej: Alenka Šelih et al., ur., *Pozabljena polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem* (Ljubljana: Založba Tuma, SAZU, 2012). Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše, ur., *Splošno žensko društvo: 1901–1945: od dobrih deklet do feministk* (Ljubljana: ARS, 2003).

na izobraženke, ki so bile zaradi svojega javnega delovanja deležne biografskih obravnav, ne pa na vrsto žensk iz drugih poklicev (kmetice, delavke, hišne pomočnice), ki so v obravnavanem času predstavljale veliko večino ženske populacije na Slovenskem.

Pozornosti vreden primer so bile zdravnice, ki so imele pogosto težave z nostrifikacijo študijskih certifikatov, kar je nesrečno sovpadalo tudi s spremembo političnih okvirjev. Prva slovenska zdravnica Eleonora Jenko Groyer, ki je že leta 1907 prejela doktorsko diplomu na peterburški ženski univerzi, se je leta 1915 zaposlila kot zdravnica s prakso v Ljubljani in okolici. Kljub pridobljeni praksi, ki jo je v Ljubljani, zalednem mestu soške fronte, nudila številnim ranjencem in ostalim bolnikom, je Slovenska zdravniška zbornica leta 1921 njeno diplomu razveljavila in je številne izpite morala opravljati še enkrat.⁸⁵ Podobno je s službeno namestitvijo po vojni imela težave Angela Boškin. Čeprav je v težavnih vojnih razmerah kot priučena bolniška strežnica napredovala do glavne sestre v rezervni vojaški bolnišnici in je tik pred koncem vojne celo opravila državni tečaj za skrbstvene sestre, kljub potrebi po zdravstvenih delavcih zanjo po vojni več kot leto dni ni bilo primerne dela.⁸⁶ Ko je bila leta 1923 v Ljubljani ustanovljena enoletna šola za sestre, jo je morala absolvirati, čeprav je obenem na njej tudi predavala.⁸⁷

Leta 1915 je tečaj za pošto uslužbenko in telegrafistko obiskovala bodoča pisateljica Ana Wambrechtsamer (*Danes grofje Celjski in nikdar več*, 1933), ki je potem delovala pod okriljem svoje matere Marije, poštarke uradnice na Studencih v Mariboru. Po vojni sta obe službo izgubili in se preselili na Zgornje Štajersko.⁸⁸ Manica Komanova se je namesto mobiliziranega uradnika konec avgusta 1916, kar leto dni po tem, ko je vložila prošnjo za sprejem v mestno službo, zaposlila kot nadomestna delovna sila na ljubljanskem magistratu.⁸⁹ Obenem se je angažirala kot humanitarna delavka, zbirala je denimo prispevke za obubožano Prešernovo hčer Ernestino Jelovšek, ki se zaradi opešanih oči ni mogla več preživljati s šivanjem in je 75-letna umrla slabo leto pred koncem vojne.⁹⁰ Po vojni je Komanova napredovala na mesto uradnice in nato knjižničarke ter na magistratu delala celotno medvojno obdobje,⁹¹ kar glede na siceršnje povojne trende predstavlja svetlo izjemo. Leta 1916 se je v ljubljanskem deželnem muzeju kot praktikantka zaposlila dr. Ángela Piskernik, nedavno promovirana doktorica biologije, njeno zaposlitev pa je prekinilo kaotično politično stanje pred novim zarisom meja, in druge poklicne aspiracije.⁹²

Zelo malo so se biografi in biografinje znanih Slovenk ukvarjali z učiteljicami in njihovim delovanjem med vojno. To je do neke mere razumljivo, saj so bila številna učiteljišča preurejena v bolnišnice in vojaške štabe, učiteljice s svojim učnim progra-

⁸⁵ Živa Melik, »Eleonora Jenko Groyer,« v: *Splošno žensko društvo*, 241–42.

⁸⁶ Irena Rožman, »Angela Boškin,« v: *Pozabljena polovica*, 203–04.

⁸⁷ Rožman, »Boškin,« 205.

⁸⁸ Aleksandra Krof, »Ana Wambrechtsamer,« v: *Pozabljena polovica*, 327–29.

⁸⁹ Liljana Šuštar, »Manica Koman,« v: *Splošno žensko društvo*, 408.

⁹⁰ Irena Dolschon, »Ernestina Jelovšek,« v: *Splošno žensko društvo*, 351–52.

⁹¹ Šuštar, »Koman,« 408.

⁹² Janez Strgar, »Ángela Piskernik,« v: *Pozabljena polovica*, 220–22.

mom pa potisnjene v zasebna stanovanja, podstrešja in druge namenske prostore. Poleg tega so bili tako učenci kot tudi učiteljice pogosto odsotni zaradi dela na polju ali obremenjeni zaradi prostovoljnega dela za vojsko. Za mlado učiteljico v okolici Ljubljane Angelo Vode se, denimo, ve, da je med vojno delovala v Pirničah kot nadomestna učiteljica, ker je bil njen predhodnik vpoklican v vojsko, vendar kaj več o tem za enkrat ni znanega.⁹³ Leta 1917 je bila odpuščena zaradi svojega protiaustrijskega izrekanja.⁹⁴

Je manko vpisa žensk v medvojno gospodarsko zgodovino na Slovenskem odsev pridobitne pasivnosti večine žensk, steklenega stropa družbe, pomanjkanja virov ali vsega po malem? Je molk o ženskem angažmaju med vojno del zapoznelega interesa, ki pri nas velja za raziskovanje socialnih in gospodarskih vidikov prve svetovne vojne? Večina pregledanega gradiva in literature, ki sem jo vzela pod drobnogled, je pogosto podala le indic, droben kamenček v mozaiku ženskega zaposlovanja med vojno, kar bolj kot za temeljito in celostno sintezo problematike zadošča za identifikacijo trendov. To dejstvo, s katerim se raziskovalci in raziskovalke zgodovine žensk pogosto srečujemo, namiguje na potrebo po pretresu ogromnega števila zgodovinskih virov – od arhivskih, periodičnih pa tudi (avto)biografskih in spominskih zapisov o preteklosti. Obravnavana tematika zahteva sistematično, večletno raziskavo iz najrazličnejših perspektiv in veliko raziskovalnih moči, čeprav je bila glede predhodne študije ledina v marsičem že zorana. Obenem pa disperzija zgodovinskih virov, v katerih se najdejo drobci prisotnosti žensk, na svoj način priča o totalnosti vojne in hkrati o raznovrstni vpletenosti ženskega dela populacije v domači oz. notranji fronti.

Pričujočo razpravo lahko dopolnimo z ugotovitvami nemške zgodovinarke Ute Daniel, ki je z analizo pridobljenih statističnih podatkov, predvsem obveznega zdravstvenega zavarovanja v industriji, ugotovila, da je celo v bistveno bolj industrializirani Nemčiji ženska delovna sila v času vojne porasla le za 17 %. Obenem je ugotovila, da je prišlo do znatnega povečanja ženske delovne sile v večjih koncernih vojne industrije, torej zlasti v kovinarski, strojni, električni in kemijski panogi in v administrativnih sektorjih vojske, medtem ko je v marsikateri veji industrije, zlasti tekstilni, prišlo celo do znatnega upada zaposlitev.⁹⁵ S tem ko je razširila raziskovalni fokus na predvojno obdobje, se je pokazalo, da se je delež industrijskega zaposlovanja žensk v medvojnem obdobju glede na trende v predvojnem obdobju ni tako dramatično povečal.⁹⁶ Danielova utemeljuje šibkost uradne mobilizacije žensk z neučinkovitostjo in notranjimi kontradikcijami na administrativnem in političnem nivoju, poleg tega pa na navaja visok delež vojnih ujetnikov in tujih delavcev med kvalificirano delovno silo.⁹⁷

Podobne ugotovitve lahko apliciramo tudi na slovenske dežele, ki so bile v primerjavi z Nemčijo slabo industrializirane, z razmeroma majhnim deležem delavskega

⁹³ Alenka Puhar, »Angela Vode,« v: *Pozabljena polovica*, 275.

⁹⁴ Angela Vode, *Spol in upor*, ur. Mirjam Milharčič Hladnik in Karmen Klavžar (Ljubljana: Krtina, 1998), 13.

⁹⁵ Daniel, *The war from within*, 37–46.

⁹⁶ Ibid., 45, 276.

⁹⁷ Ibid., 277.

prebivalstva in še manjšim deležem delavk, hkrati pa je bila politična in gospodarska emancipacija žensk na Slovenskem šele v zametkih. Geopolitični dejavnik je vsekakor upoštevanja vreden pri ugotavljanju medvojnega zaposlovanja žensk. V evropskem okviru predvsem za britanski in francoski prostor velja, da sta bila bolj naklonjena ženskim zaposlitvam med vojno, čeprav so ženske tudi v okviru obeh držav po vojni v marsičem pristale na predvojnih izhodiščih.

Kljub vsemu lahko sklenem, da so bile medvojne gospodarske vloge žensk na Slovenskem ključne, čeprav so v komaj zaznavni meri prekoračile tradicionalne okvire družbeno pogojenih norm glede na spol. Povečan gospodarski angažma žensk se je kazal v prevzemu odločujoče gospodarske funkcije v družinskem kontekstu, kar je imelo pomembno vlogo pri preskrbi zaledja. Ženske so množično in predvsem prostovoljno prispevale svoj delež v obliki prehrabnih, oblačilnih, sanitetnih in ne nazadnje tudi finančnih prispevkov za vojsko, kar je glede na pomen in domet teh akcij predstavljalo nove vidike vključevanja civilistov v militarizirano družbo. Prav tako so se ženske na Slovenskem močno udeletovale na karitativni ravni, ki je postala zaradi preobremenjenosti državnih socialnih institucij ključna za delovanje civilne sfere. Z vpoklicem številnih šolnikov so poučevanje mladine prevzele učiteljice, podoben trend pa lahko ugotovim tudi za nekatere državne službe. Zaradi načina bojevanja in posledične množične potrebe kadra na področju travmatološke medicine je nemogoče spregledati dejavnost številnih žensk, ki so se med vojno priučile za bolničarke, negovalke, strežnice in drugo osebje, medtem ko so nekatere celo absolvirale specializacijo. V tem kontekstu naj izpostavim Minko Skaberne, ki se je kot učiteljica teoretično že pred vojno, v praksi pa med vojno, izpopolnila v pouku za slepe.⁹⁸

Razmeroma visoka stopnja dejavnosti žensk za potrebe vojske ter njihova pomembna vloga pri ohranjanju socialne stabilnosti in vsakdanjega delovanja civilne družbe je v veliki meri ostajala v zasebni sferi ali v okviru improviziranih delavnic in društev. Domnevam, da je velik del proizvodnih procesov za potrebe vojske potekal kar v okviru domačega gospodinjstva, kar je ne nazadnje ustrezalo tudi družbeni klimi do ženskega vključevanja v javne službe. Za raziskovanje ženskega pridobitnega dela je to neugodna domneva, saj dejavnosti v takšni organizacijski obliki praviloma niso ustvarjale arhivskih virov. Če beremo zapiske črniškega župnika Antona Novaka ali lucidnega in nekoliko sarkastičnega Frana Milčinskega, lahko opazimo izstopajoč delež plačilnih menjav za živila in druge surovine na drobno, kjer so imele ženske glavno vlogo. Merim na različne oblike krošnjarstva in prodaje živil po domovih, ki pa z izjemo spominske literature niso zabeleženi – vpisi v krošnjarske knjige so v medvojnem času namreč povsem izostali.⁹⁹ Senzacionalne podobe o množicah delavk v tovarnah v času prve svetovne vojne, kot smo jih vajeni s fotografij iz zahodnoevropskega prostora, za slovenske dežele torej predstavljajo prej izjemo kot značilnost.

⁹⁸ Marko Štepec, »Minka Skaberne,« v: *Take vojne si nismo predstavljali: 1914–1918*, ur. Marko Štepec (Ljubljana: MNZS, 2014), 89–90.

⁹⁹ SI ZAL, LJU 488 Rokopisne knjige, COD XX, 31 – Krošnjarske knjige.

Viri in literatura

Arhivski viri:

- SI ZAL, Zgodovinski arhiv Ljubljana:
 - LJU 122, Kolinska Ljubljana.
 - LJU 132, Združene papirnice Vevče, Goričane, Medvode.
 - LJU 133, Kartonaža Bonač.
 - LJU 134, Tobačna tovarna Ljubljana.
 - LJU 488, Rokopisne knjige, COD XX, 31 – Krošnjarske knjige.

Časopisni viri:

- *Domoljub: slovenskemu ljudstvu v pouk in zabavo*, 1916.
- *Slovenec: političen list za slovenski narod*, 1915, 1916.

Internetni viri:

- *Ljubljanski škofijski list 1919*. Dostopno 17. 7. 2015. www.dlib.si.
- *Slovenski biografski leksikon*. Dostopno 11. 8. 2015. www.slovenska-biografija.si.

Literatura:

- Augeneder, Sigrid. »Arbeiterinnen in Österreich.« Doktorska disertacija, Universität Wien, 1987.
- Bell, Archibald C.. *The Blockade of the Central Empires*. London: HMSO, 1961.
- Bezljaj Krevel, Ljudmila. »Zaposlovanje žensk v poštni, telegrafski in telefonski dejavnosti do druge svetovne vojne.« V: *Ženske skozi zgodovino: zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*, ur. Aleksander Žižek, 177–92. Celje, Ljubljana: ZZDS, 2004.
- Bott, John Patrick. »The German Food Crisis of World War I: The Cases of Coblenz and Cologne.« Doktorska disertacija, University of Missouri, 1981.
- Budna Kodrič, Nataša in Aleksandra Serše, ur. *Splošno žensko društvo: 1901–1945: od dobrih deklet do feministk*. Ljubljana: ARS, 2003.
- Daniel, Ute. *The war from within: German working class women in the First World War*. Oxford, New York: Berg, 1997.
- Dolschon, Irena. »Ernestina Jelovšek.« V: *Splošno žensko društvo: 1901–1945: od dobrih deklet do feministk*, ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše, 347–52. Ljubljana: ARS, 2003.
- Dražumerič, Marinka. »Gospodarsko življenje v Beli krajini med 1. svetovno vojno.« *Zgodovinski časopis* 42, št. 1 (1988): 85–102.
- Fischer, Jasna. »Gospodarstvo v vojnih razmerah.« V: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, ur. Jasna Fischer et al., 146–148. Ljubljana: Mladinska knjiga, INZ, 2006.
- Fischer, Jasna. »Delavke Tobačne tovarne v Ljubljani v letih 1871–1914.« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 24, št. 1–2 (1984): 11–62.
- Gombač, Metka. »Pavla Hočevar: učiteljica, publicistka, feministka.« V: *Splošno žensko društvo: 1901–1945: od dobrih deklet do feministk*, ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše, 307–17. Ljubljana: ARS, 2003.
- Guštin, Damijan. »Soška fronta in njeno slovensko zaledje.« V: *Velika vojna in Slovenci: 1914–1918*, ur. Peter Vodopivec in Katja Kleindienst, 62–74. Ljubljana: Slovenska matica, 2005.
- Himmelreich, Bojan. *Namesto zemlje črni kruh: organizacija preskrbe z živili v Celju v času obeh svetovnih vojn*. Celje: Zgodovinski arhiv, 2001.
- Himmelreich, Bojan. »Celje v letih prve svetovne vojne 1914–1918.« V: *Iz zgodovine Celja*, ur. Marija Počivavšek, 89–103. Celje: Muzej novejše zgodovine, 1998.
- Koprivec, Daša. *Dediščina aleksandrink in spomini njihovih potomcev*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2013.
- Kresal, France. *Razvoj tekstilne industrije v Sloveniji*. Ljubljana: Borec, 1976.
- Krofi, Aleksandra. »Ana Wambrechtsamer (1897–1933): nemško-slovenska pisateljica zgodovin-

- skih povesti, predvsem romana Danes grofje celjski in nikdar več.« V: *Pozabljena polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*, 327–30. Ljubljana: Založba Tuma, SAZU, 2012.
- Melik, Živa. »Eleonora Jenko Groyer.« V: *Splošno žensko društvo: 1901–1945: od dobrih deklet do feministk*, ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše, 239–44. Ljubljana: ARS, 2003.
 - Milčinski, Fran. *Dnevnik 1914–1920*. Ljubljana: Slovenska matica, 2000.
 - Mohorič, Ivan. *Zgodovina obrti in industrije v Trzinu 2, Bombažna predilnica in tkalnica v Trzinu: nastanek, razvoj in delo: 1885–1960*. Trzin: Bombažna predilnica in tkalnica, 1960.
 - Novak, Alojzij. *Črniška kronika: frontno zaledje v Vipavski dolini med prvo svetovno vojno*, ur. Renato Podbersič ml. in Drago Sedmak. Gorica: Zadruga Goriška Mohorjeva, 2014.
 - Offer, Avner. *The First World War: An Agrarian Interpretation*. Oxford: Oxford University Press, 1989.
 - Osborne, Eric W.. *Britain's Economic Blockade of Germany, 1914–1919*. London, New York: Routledge, 2004.
 - Parmelee, Maurice. *Blockade and Sea Power, 1914–1919*. New York, 1924.
 - Porenta, Tita. »Če se bom odločil graditi, potem bom gradil najmodernejše!«: priložnosti in pasti slovenskega trgovca in podjetnika Petra Kozine (1876–1930), ustanovitelja tovarne čevljev Peko v Trzinu. Radovljica: samozaložba, 2012.
 - Princič, Vili. *Pregnani: prva svetovna vojna: pričevanja goriških beguncev*. Trst: Založba Devin, 1996.
 - Princič, Vili. »Moravski Olomouc je postal naš štiriletni dom, po pričevanju Borisa Kerševana.« *Na fronti: revija za vojaško zgodovino*, št. 8 (2013): 8–10.
 - Puhar, Alenka. »Angela Vode (1892–1985): učiteljica, defektologinja, aktivistka za pravice žensk, publicistka, avtorica prvih knjig o položaju žensk in prve izpovedi o jetnicah v socialističnih zaporih.« V: *Pozabljena polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*, 275–79. Ljubljana: Založba Tuma, SAZU, 2012.
 - Režek, Marija. *Zgodnja industrijska arhitektura na Slovenskem: vodnik po arhitekturi*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine, 2002.
 - Rožman, Irena. »Angela Boškin (1885–1977): prva medicinska sestra in socialna delavka v Sloveniji in Jugoslaviji.« V: *Pozabljena polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*, 202–06. Ljubljana: Založba Tuma, SAZU, 2012.
 - Sedmak, Drago. *Ob vznožju branikov: Solkan in Solkanci med prvo svetovno vojno*. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba, 2003.
 - Sedmak, Drago. *Življenje v Kobaridu med prvo svetovno vojno*. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba, 2001.
 - Stergar, Janez. »Angela Piskernik (1886–1967): prva slovenska botaničarka in naravovarstvenica.« V: *Pozabljena polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*, 220–22. Ljubljana: Založba Tuma, SAZU, 2012.
 - Struve, Peter. *The Exhaustion of Germany's Food and Fodder Supply*. Petrograd, 1917.
 - Svoltšak, Petra. »Tudi jaz sem pomagala do velike zmage!«: položaj in vloge žensk na Slovenskem med 1. svetovno vojno.« V: *Ženske skozi zgodovino: zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*, ur. Aleksander Žižek, 153–58. Celje, Ljubljana: ZZDS, 2004.
 - Svoltšak, Petra. »Smo ko brez gnezda plašne ptice' (Alojz Gradnik, Molitev beguncev): Slovenski begunci v Italiji in Avstro-Ogrski.« V: *Soška fronta 1915–1917: kultura spominjanja*, ur. Vincenc Rajšp, 89–104. Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut; Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010.
 - Šelih, Alenka, Milica G. Antič, Alenka Puhar, Tanja Renner, Šuklje Rapa in Marta Verginella, ur. *Pozabljena polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Založba Tuma, SAZU, 2012.
 - Šimac, Miha. »Vojaške bolnišnice v Ljubljani 1914–1918: zdravstvena in duhovna oskrba.« Diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, 2007.
 - Šorn, Jože. *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919–1924*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1997.
 - Šorn, Jože. »Tovarna papirja Količevo med leti 1920 in 1960.« *Kronika: časopis za krajevno zgodovino* 15, št. 1 (1967): 23–34.

- Štepec, Marko. »Ženske v vojni 1914–1918.« V: *Slovenke v dobi moderne*, ur. Mateja Tominšek Perovšek, Jezernik Božidar in Jože Hudales, 64–75. Ljubljana: MNZS, 2012.
- Štepec, Marko. »Minka Skaberne.« V: *Take vojne si nismo predstavljali: 1914–1918*, ur. Marko Štepec, 89–90. Ljubljana: MNZS, 2014.
- Šuštar, Liljana. »Manica Koman.« V: *Splošno žensko društvo: 1901–1945: od dobrih deklet do feministk*, ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše, 406–411. Ljubljana: ARS, 2003.
- Thébaud, François, Perrot, Michelle in Georges Duby. *History of Women in the West: Toward a cultural identity in the twentieth century: Volume 5*. Cambridge: Harvard University Press, 2000.
- Verginella, Marta. »Mesto žensk pod steklenim stropom.« V: *Splošno žensko društvo: 1901–1945: od dobrih deklet do feministk*, ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše, I–XI. Ljubljana: ARS, 2003.
- Verginella, Marta. *Ženska obrobja: vpis žensk v zgodovino Slovencev*. Ljubljana: Delta, 2006.
- Vincent, C. Paul. *The Politics of Hunger: Allied Blockade of Germany, 1915–1919*. Athens: Ohio University Press, 1985.
- Vode, Angela. *Spol in upor*, ur. Mirjam Milharčič Hladnik in Karmen Klavžar. Ljubljana: Krtina, 1998.
- Wakounig, Marija. »Ženske v prvi svetovni vojni.« V: *Soška fronta 1915–1917: kultura spominjanja*, ur. Vincenc Rajšp, 43–50. Dunaj: Slovenski znanstveni inštitut; Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010.

Urška Strle

UNDERSTANDING WOMEN'S WORK DURING THE GREAT WAR

S U M M A R Y

The article focuses on different forms of women's work during World War I on the basis of economic history. It stems from the position that by expanding the research focus of World War I from battlefields to the economic field we get a perspective which thoroughly diminishes the alleged insignificance of the female part of the population. Together with war prisoners, non-mobilised men and children, women represented the majority of the active working population in the wartime. By some estimates their share amounted to two thirds of the total population.

The author deals with the topic of the home front, which concerns the activities of the non-mobilised population related to the military and civil needs in the hinterlands. On the basis of archive, memory, newspaper and biographical sources she explains how social roles changed in Slovenia due to mass mobilisation. She believes that in order to discuss women's work in Slovenia it is of paramount importance to consider the characteristics of the Slovenian lands before and during World War I, which is to say, the specifics of their social and economic development and, in the light of these aspects, the involvement of women in the war economy. She establishes that the sensationalist images of the masses of women working in factories during World War I, as we are used to see in the photographs from the Western Europe, are not typical of the Slovenian lands. At the same time the author presents the interwar economic roles of women in Slovenia as crucial, even though they hardly transcended the traditional framework of socially conditioned gender norms.

Kornelija Ajlec*

Vojaške preskrbnine in pokojnine v prvi svetovni vojni: zakonodaja in izvedba¹

IZVLEČEK

Prispevek obravnava pristop Avstro-Ogrske k izgradnji politike socialnega varstva za vojaštvo in njihove sorce v vojnem času in obdobju miru. Skozi zakonodajna besedila in članke v slovenskem časopisju se posebej osredotoča na obdobje prve svetovne vojne. Prikazano je, da je Avstro-Ogrska vstopila v vojno razmeroma dobro »pripravljena« na področju preskrbe.

Ključne besede: socialna varnost, socialna politika, prva svetovna vojna, preskrbnine, preživnine, pokojnine, invalidnine

ABSTRACT

MILITARY ALLOWANCES AND PENSIONS IN WORLD WAR I: LEGISLATION AND IMPLEMENTATION

The contribution discusses the Austro-Hungarian approach to the development of social security policy for military personnel and their families during war and peacetime. On the basis of legislative documents and articles in the Slovenian newspapers it specifically explores the period of World War I. It shows that Austro-Hungary entered the war relatively well-prepared as far as maintenance was concerned.

Keywords: social security, social policy, World War I, allowances, alimonies, pensions, disability benefits

Vojaške preskrbnine in pokojnine v zakonodaji

V senci določil Berlinskega kongresa leta 1878 in posledične avstro-ogrske okupa-

* dr., docentka, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana, kornelija.ajlec@ff.uni-lj.si

¹ Brez pomoči sodelavcev Jasne Vanček, dr. Žige Koncilja, dr. Urške Strle in dr. Ane Cergol Paradiž bi bil članek z nekaterimi viri precej osiromašen, zato se jim iskreno zahvaljujem za nesebično pomoč. Posebna zahvala gre tudi dr. Matjažu Ravbarju za vsebinsko dopolnilo, za vedno dobrodošle in velikodušne nasvete, opozorila in dolge pogovore se posebej zahvaljujem dr. Mihi Šimacu. Brez velike podpore in spodbude prof. dr. Marte Verginella pa razprava gotovo ne bi nastala. Zato še enkrat hvala vsem.

cije Bosne in Hercegovine (BiH) istega leta je Avstro-Ogrska precej hitro spoznala, da bo morala nuditi vojakom in njihovim družinam posebno obliko socialnega varstva. Prišlo je do splošne mobilizacije, v okupacijskem procesu BiH pa je po nekaterih podatkih skupno sodelovalo med 82 tisoč² in 95 tisoč³ pripadnikov vojaštva. Mobilizacija je potekala tudi v slovenskih deželah. V Kmetijskih in rokodelskih novicah so jo pospremili z besedami: »Mobilizacija Avstrijsko ogerske armade je zraven Ogerske in Hrvaške najbolj zadela Kranjsko, spodnjo Štajersko, Koroško, Primorsko in Dalmacijo.«⁴ Časopis *Slovenski narod* pa je ob tem poročal, da so bile te dežele »hudo zadete, in delavcev silno pomanjkuje.«⁵ O odhodu močnih moških rok v času okupacije piše retrogradno tudi časopis *Slovenski gospodar*: »Nejevolja bila je velika. Pobiralo je se in tudi darovalo res veliko, a zadostovalo vendar ni. Marsikatera žena je obupaje omedlevala, ko so njej moža pozvali hipoma k vojakom. Ali kakšen krik in jošntegne še nastati, ako bo kedaj morala namesto nekoliko regimentov cela avstrijska armada v boj? Kdo pa bo tedaj pomagal? Liberalni poslanci so l. 1878 na glas upijali: država naj pomaga! Tedajšni tudi vseskozi liberalni ministri so si to dobro zapomnili. Liberalec in minister Horst /.../ je novemu državnemu zboru predložil načrt postave o pobiranju nove vojaške dače ali takse.«⁶

Gre za – lahko ga imenujemo – temeljni zakon, ki je ustvaril elemente vsega nadaljnjega socialnega varstva vojaštva, sprejet je bil 13. junija 1880 in poimenovali so ga *Postava*⁷ o vojaški taksi, zalogu vojaške takse in o podpori potrebni rodovinom na vojsko sklicanih.⁸ Zakon je uvajal poseben davek, ki so ga predvideli že ob sprejemu obrambnega zakona leta 1868, a je ugledal luč sveta šele v letu 1880. Prvi prispevki so morali biti plačani aprila 1881, plačevati pa so jih morali le tisti, ki so bili šele po 1. januarju 1875 dovolj stari za služenje vojaškega roka, a so bili le-tega oproščeni iz različnih vzrokov (bodisi so bili služenja nezmožni, so ga predčasno končali, bodisi so bili edini sinovi, vnuki ali bratje – s tem pa tudi glave družine, so emigrirali itd.). Višino letne takse so za vsakega plačnika posebej odredile komisije in jih razdelile v 14 plačnih razredov. Vanje so dolžnike razporejali glede na premoženje in letni dohodek. Najnižja taksa je znašala 1 goldinar, najvišja pa 100 goldinarjev. V najnižji razred so bili razporejeni tisti, ki niso imeli premoženja in so dosegali letni zaslužek navadne dnine.⁹ Čez čas so se glede višine taksne obveznosti začele pojavljati tudi mnoge kri-

² Tado Oršolić, »Sudjelovanje dalmatinskih postrojbi u zaposjedanju Bosne i Hercegovine 1878,« *Radovi Zavoda povijestnih znanosti HAZU* 42 (2000): 299.

³ »V Bosno,« *Slovenski narod*, 27. 7. 1878, 2.

⁴ »Novičar iz domačih in tujih dežel,« *Kmetijske in rokodelske novice*, 31. 7. 1878, 246.

⁵ »Domače stvari,« *Slovenski narod*, 27. 7. 1878, 3.

⁶ »Nova vojaška dača ali taksa,« *Slovenski gospodar*, 6. 5. 1880, naslovnica.

⁷ »Postava« je glede na Slovar slovenskega knjižnega jezika starinska beseda, ki je sopomenka besed »zakon in predpis«. V kontekstu razprave je »postava« enakovredna »zakonu«. Več v: *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana: Inštitut Frana Ramovša, ZRC SAZU, 2000. Spletna različica pridobljena oktobra 2015, http://bos.zrc-sazu.si/cgi/a03.exe?name=sskj_testa&expression=postava&chs=1.

⁸ »Gesetz vom 13. Juni 1880, betreffend die Militärtaxe, den Militärtaxfond und die Unterstützung der hilfsbedürftigen Familien von Mobilisirten,« v: *Državni zakonik*, zakon št. 70, 19. 6. 1880, 232–38.

⁹ »Vojaška taksa,« *Edinost*, 20. 10. 1880, 2.

tike. V Kmetijskih in rokodelskih novicah so leta 1898 denimo zapisali: »Sedaj je najvišja taksa na leto 100 gld. To je očitno nepravilno. Če mora kmetijski hlapec ali knap ali delavec plačati 1 gld. na leto, ko ima dohodkov komaj 300 do 400 gld., zakaj bi plačal samo 100 gld. kdor ima dohodkov 10.000, 20.000 in 50.000 ali več gld.? Na Nemškem na pr. mora plačati našega denarja 1650 gld., kdor ima 60.000 gld. letnih dohodkov, pri nas pa plača tak bogataš samo 100 gld. To ni nobeno razmerje, zlasti ker dotičnik navadno še kaj zasluži. Z ozirom na to priporočamo slovenskim poslancem, naj se pri prvi priliki zavzamejo za to, da se uveljavi premoženjskim razmeram posamičnikom primerno progressivna vojaška taksa. Ko se to zgodi, potem se bo vsaj kaj nabralo za ranjence in za vdove in sirote tistih, ki so umrli za domovino.«¹⁰ V istem članku je pisec tudi omenjal, da je bila država skrajno neuspešna z izterjavami takse: »Jedino pravično bi bilo, da tisti, ki ni za vojaško službovanje sposoben, plača njegovim razmeram primerno vojaško takso. A ne samo, da se to ne zgodi, da so takse – katere so namenjene v vojski ranjenim vojakom ali udovam in sirotam ubitih vojakov – premajhne, tudi iztirjajo se skrajno malomarno, ker ljudstvo še nima tiste zavednosti da bi samo plačevalo takse, kakor je sploh davčna morala v Avstriji jako šibka, kar je deloma kriva davčna uprava sama.«¹¹

Zbrani denar se je zbiral v posebni fond, imenovan vojaško-taksni zalog oz. vojarski zalog, kot so ga kasneje tudi poimenovali. Zbrani denar so tudi naložili in plemenitili z obrestmi. Slovenski gospodar tako poroča, da je bilo leta 1900 v vojaškem zalogu že za 49.991.890 K.¹²

Zakon iz leta 1880 je uvažal tudi nekatera druga temeljna določila, ki jim lahko sledimo skozi vse zakone do leta 1917. Tako se je denimo iz zaloga izplačevala preživnina, pa tudi del najemnine, če so jo morali upravičenci plačevati. V primeru, da je vojak umrl, pa je družina prejela preskrbnino še šest mesecev po smrti mobiliziranca.¹³

V vojaško-taksem zalogu je država torej zbiral denar, ki je šel za vse nadaljnje socialne transferje vdov in sirot, družin mobiliziranih ter invalidov. Kljub nedosledno urejenemu načinu zbiranja takse in nepravilno urejenim plačnim razredom je Avstro-Ogrska razmeroma zgodaj, seveda po nemškem vzoru, ustvarila tiste temelje, ki so prispevali k manjšemu odporu zoper mobilizacijo, pa tudi k večji podpori prebivalstva v oboroženih spopadih, v katere se je Avstro-Ogrska občasno zapletla.

¹⁰ »Vojaške takse,« *Kmetijske in rokodelske novice*, 7. 10. 1898, 392. Podobne pripombe ima že pet let prej denimo tudi časopis *Slovenski gospodar*: »Krvni davek, vojaška taksa,« *Slovenski gospodar*, 19. 1. 1893, naslovnica.

¹¹ »Vojaške takse,« *Kmetijske in rokodelske novice*, 7. 10. 1898, 392.

¹² »Državni zbor,« *Slovenski gospodar*, 20. 3. 1902, 3.

Leta 1892 je Avstro-Ogrska zamenjala valuto – goldinar, ki je temeljil na srebrnem standardu, s krono, ki je imela zlati standard. Menjalni tečaj je bil 2 kroni = 1 goldinar. V knjižici, ki je poučevala javnost o novi valuti, je bilo npr. zapisano: »Nova krona bo veljala pol goldinarja in dosedanji goldinar dve kroni. Vinar je enak po vrednosti pol krajcarju in krajcar dvema vinarjema. Kdor kupi kaj za dva goldinarja, plača /.../ štiri krone. Kdor daje dekli 5 gld na mesec, ji bode dajal /.../ 10 kron.« Več v: *Uprašanja in odgovori o uravnavi vrednote* (Gorica: Nat. in zal. Seitz, 1892), 5. Jože Šorn, »Slovenci in gospodarski položaj v prvi svetovni vojni,« *Zgodovinski časopis* 35, št. 1–2 (1981): 58–60.

¹³ *Državni zakonik*, zakon št. 70, 19. 6. 1880, 238.

Skozi prizmo socialne politike lahko namreč nazorno vidimo, da je bila monarhija domala ves čas na robu kakšnega oboroženega spopada. Za primerjavo – Kanada ni imela urejene socialne sheme vojaških preživnin vse do začetka leta 1914, ko je bil ustanovljen Kanadski patriotski fond. Pa še takrat je šlo le za nekakšno zasebno-javno partnerstvo. A tovrstna shema se je izkazala za nujno potrebno, saj mnogi poročeni možje niso želeli služiti v vojni, če jim nekdo ni zagotovil, da bodo njihove družine preskrbljene v času njihove odsotnosti.¹⁴ Podobne zahteve je imelo avstro-ogrsko vojaštvo že nekaj desetletij prej.

Dve leti po prvotnem zakonu je bila 10. junija 1882 sprejeta *Postava o podpiranju potrebnih vdov in sirot od vojaških oseb, ki so o povodu nepokojev v južni Dalmaciji in zasedenem ozemlju padle ali vsled prejetih ran ali prestanih o vojski težav umrle*.¹⁵ Postava je pomembna zato, ker uvaja pokojnine po padlih vojakihi, vendar le za vdove in sirote. Preostalim svojcem pokojnina ni pripadala. Postava je zahtevala, da upravičenci po pretečenih šestih mesecih ponovno vložijo prošnjo, po kateri so jim pokojnine odmerili po tem novem zakonu.¹⁶

Cesar Franc Jožef je v prestolnem govoru ob sklicu novega državnega zbora 26. septembra 1885 naložil poslancem, da morajo sprejeti posebno postavo, ki bo »*skrbela za preskrbitev vdov in sirot vojakov, česar že zdavno britko pogrešamo*«. ¹⁷ Postava iz leta 1882 je bila namreč izključujoča, saj so po njej pripadale pokojnine le družinam tistih vojakov, ki so padli v južni Dalmaciji in ostalih zasedenih ozemljih. Tiste družine, ki so izgubile moža in očeta drugje, do pokojnin torej niso bili upravičene. 27. aprila 1887 je bila posledično sprejeta *Postava o vojaški preskrbi vdov in sirot po oficirjih in moštvu vojsstva, vojnega pomorstva, deželne brambe in črne vojske*,¹⁸ ki je izenačila tiste vdove in sirote, katerih možje so umrli v južni Dalmaciji in na zasedenih ozemljih, s tistimi, katerih možje so umrli kjerkoli in tudi v mirnodobnem času. Za te pokojnine je vlada letno namenjala poseben znesek izven vojaško-taksnega zaloga, in sicer v višini 1.320.000 goldinarjev, če pa so bile potrebe večje, so dodali še sredstva iz zaloga.¹⁹ Zakon je bil 19. marca 1907 dopolnjen tako, da so višine pokojnin razdelili v 12 razredov glede na čine padlih vojaških oseb.

¹⁴ Desmond Morton, *Fight or Pay: Soldiers' Families in the Great War* (Vancouver: The University of British Columbia, 2004).

¹⁵ »Gesetz vom 10. Juni 1882, betreffend die Unterstützung von hilfsbedürftigen Witwen und Waisen der anlässlich der Unruhen in Süddalmatien und im Occupationsgebiete gefallen oder in Folge von Verwundungen oder von Kriegsstrapazen festorbenen Militärpersonen,« v: *Državni zakonik*, postava št. 76, 24. 6. 1882, 249–50.

¹⁶ *Državni zakonik*, ukaz št. 126, 17. 9. 1882, 495–501.

¹⁷ »Prestolni govor,« *Slovenski gospodar*, 1. 10. 1885, naslovnica.

¹⁸ »Gesetz vom 27. April 1887, betreffend die Militär-Versorgung der Witwen und Waisen von Officieren und von Mannschaft des Heeres, der Kriegsmarine, der Landwehr und des Landsturmes,« v: *Državni zakonik*, zakon št. 41, 27. 4. 1887, 187–200.

¹⁹ Ibid.

Tabela 1: Pregled letnih zneskov pokojnin za vdove, odrejene glede na posamezne činovne razrede

Činovni razred moža/očeta	Letna višina pokoj- nine	Letna višina pokojnine za sirote brez očeta		Letna višina pokojnine za sirote brez staršev	
		Vzgojevalnina za vsako nepreskr- bljeno siroto (1/5 vdovnine, a ne več kot 500K)	Skupni znesek za vse sirote ne sme presežati vdovni- ne, torej sme biti kvečjemu	Skupna vzgoje- valnina za vse sirote (enaka po- lovici vdovnine)	Z doklado vred sme znašati kon- kretna vzgojeval- ninakvečjemu
		K	K	K	K
I. Feldmarschall (Maršal)	5400	500	2500	4050	4050
II. General-oberst (General polkovnik)	5400	500	2500	4050	4050
III. Feldzeugmeister (Feldcajgmajster)	5000	500	2500	3750	3750
IV. Feldmarschal- leutnant (Podmaršal)	3500	500	2500	2625	2625
V. Generalmajor (Generalmajor)	2500	500	2500	1875	2500
VI. Oberst (Polkovnik)	2000	500	2500	1500	2500
VII. Oberstleutnant (Podpolkovnik)	1500	450	2250	1125	2250
VIII. Major (Major)	1200	360	1800	900	1800
IX. Hauptmann, Ritt- meister (Konjeniški stotnik)	1000	300	1500	750	1500
X. Oberleutnant (Nadporočnik)	900	270	1350	675	1350
XI. Leutnant (Poročnik)	750	225	1125	562,50	1125
XII. Fähnrich (Praporščak)	700	210	1050	525	1050

Vir: Državni zakonik, zakon št. 86, 23. 3. 1907, 389–91. »Vojaška preskrba vdov in sirot v vojni ali vsled vojne padlih, umrlih in pogrešanih vojaških oseb,« Občinska uprava, januar 1917, 3

Tistim vdovam, katerih možje se niso uvrstili v nobenega izmed zgoraj naštetih činovnih razredov, se je odmerila pokojnina v višini ene tretjine plače, ki jo je prejemal padli vojak, vendar ne manj kot 400 K letno. Žena je lahko zaprosila tudi za vzgojevalnino za vsakega otroka, ki je prenehala z otrokovo polnoletnostjo pri 24. letih. Za vsakega otroka je lahko zahtevala vzgojevalnino v višini ene petine vdovske pokojnine, vendar ni mogla dobiti več kot 500 K letno za posameznega otroka.²⁰

Zakoni iz let 1882, 1887 in dopolnitev iz leta 1907 so torej urejali dodeljevanje podpor vdovam in sirotam padlih vojakov. Zakona, ki bi urejal preskrbnine za tiste družine, ki so začasno izgubile glavnega finančnega vzdrževalca družin, pa ni bilo vse do 21. junija 1908, ko je bil sprejet *Zakon o prispevku za vzdrževanje svojcev tistih, ki so odrinili na orožno (službeno) vajo, oziroma na vojaško izučbo*.²¹ V teh primerih je šlo za krajšo odsotnost največ sedmih mesecev, a je bilo tudi to dovolj dolgo obdobje, da se je lahko pošteno zamajal družinski proračun. Preskrbnino so lahko dobili svojci, ki so bili odvisni od zaslužka vpoklicanega, vendar le v primeru, da ta med orožnimi vajami ni dobil svoje siceršnje plače oz. da svojci niso zmogli preživeti brez dohodka vpoklicanega. Za vsak dan orožnih vaj so upravičenci dobivali preskrbnino v višini 50 % dnevnega zaslužka vpoklicanega, če pa je bil ta samostojni podjetnik, so upravičenci dobivali znesek v višini najvišje plače v panogi v posameznem sodnem okraju. V primeru, da vpoklicani ni bil zaposlen, so upravičenci dobivali 1K dnevno.²² Zakon pa je prvič tudi narekoval, da mora vojak sam naznaniti, komu se bo izplačeval prispevek za vzdrževanje.²³

V času prve Balkanske vojne je bil 26. decembra 1912 sprejet *Zakon o prispevku za preživljanje svojcev mobilizovancev*.²⁴ Gre za temeljni zakon, po katerem so dobivale preskrbnino žene in nepreskrbljeni otroci oz. vdove in sirote vojakov v prvi svetovni vojni, ter je pravzaprav posodobitev prvotnega zakona iz leta 1880. Do preskrbnine pa so bili upravičeni le tisti, ki so bili pred mobilizacijo odvisni od dohodka mobiliziranca, in tisti, ki so obdelovalne površine s pomočjo mobiliziranca obdelovali sami, po njegovem odhodu pa so morali najeti pomoč. Absolutno prednost so imeli žene in otroci mobilizirancev, medtem ko so v drugo kategorijo upravičencev spadali drugi bližnji sorodniki. Tako kot zakon iz leta 1880 je tudi zakon iz leta 1912 določal, da je bila vsakemu upravičencu podeljena preskrbnina in polovični znesek najemnine, če jo je moral upravičenec plačevati. Nepreskrbljeni otroci do 8. leta starosti pa so bili upravičeni le do polovičnega zneska preskrbnine,²⁵ dokler leta 1917 ni bilo sprejeto dopolnilo, ki je izenačilo znesek preskrbnin otrok do 8. leta starosti z

²⁰ *Državni zakonik*, zakon št. 86, 23. 3. 1907, 389–91.

²¹ »Gesetz vom 21. Juli 1908, betreffend den Unterhaltsbeitrag für Angehörige von zu einer Waffen(Dienst)übung, beziehungsweise zur militärischen Ausbildung Eingerückten,« v: *Državni zakonik*, zakon št. 141, 22. 6. 1908, 551–53.

²² »Postava o podporah za družine rezervistov,« *Gorenjec*, 29. 8. 1908, 1–2.

²³ *Državni zakonik*, zakon št. 141, 22. 6. 1908, 551–53.

²⁴ »Gesetz vom 26. December 1912, betreffend den Unterhaltsbeitrag für Angehörige von Mobilisierten,« v: *Državni zakonik*, zakon št. 237, 31. 12. 1912, 1201–03.

²⁵ *Državni zakonik*, zakon št. 237, 31. 12. 1912, 1201–03.

zneskom preskrbnin odraslih, če so bili nastanjeni v najemniškem stanovanju. Če so bili nastanjeni v lastniškem stanovanju, kjer ni bilo treba plačevati najemnine, je njihova preskrbnina ostala pri polovičnem znesku odraslih.²⁶ Sicer pa je tudi ta zakon, tako kot zakon iz leta 1908, določal, da morajo upravičence za prejem preskrbnin imenovati vojaki sami, če imajo za to dovolj časa pred odhodom na služenje. Če časa ni bilo dovolj, so lahko preskrbnino zahtevali tudi žena in otroci sami.²⁷

Vojaške preskrbnine in pokojnine v praksi

Javna občila so z izbruhom prve svetovne vojne intenzivno seznanjala javnost z vsebino tega zakona iz leta 1912. Časopisa *Slovenec* in *Slovenski gospodar* sta le dva dni po avstrijski napovedi vojne Srbiji na naslovnici povzemala vsebino zakona in nizala zneske višine preskrbnin, do katerih so bili upravičeni prejemniki. Višine je za vsako leto posebej določalo vojno ministrstvo.

Tabela 2: Dnevni zneski preskrbnin v veljavi za leto 1914

	Preskrbninska pristojbina za odrasle osebe leta 1914 na dan	Preskrbninska pristojbina za mlajše od 8 let leta 1914 na dan
Ljubljana	1,14K	57 vin
Ostala Kranjska	1,05K	52,2 vin
Trst	1,35K	65,25 vin
Ostala Primorska	1,20K	60 vin
Celovec	1,27 ½ K	63 ¾ vin
Ostala Koroška	1,18 ½ K	59 ¼ vin
Gradec	1,24 ½ K	62 ½ vin
Ostala Štajerska	1,19K	58 ½ vin
Dunaj	1,32K	66 vin
Brno	1,27 ½ K	63 ¾ vin
Praga	1,20 K	60 vin
Krakov	1,20 K	60 vin
Ostala Galicija	0,85 ½ K	42 ¾ vin
Zadar	1,20 K	60 vin
Ostala Dalmacija	1,10 ½ K	55 ¼ vin
Černovice ²⁸	1,12 ½ K	56 ¼ vin

Vir: »Preskrbnina za družine vpoklicanih,« *Slovenec*, 30. 7. 1914, naslovnica. »Državne podpore družinam mobiliziranih,« *Slovenski gospodar*, 30. 7. 1914, 4

²⁶ Državni zakonik, ukaz št. 139, 1. 4. 1917, 340–41.

²⁷ Državni zakonik, zakon št. 237, 31. 12. 1912, 1203.

²⁸ Czernowitz v Ukrajini.

Časopis *Gorenjec* poroča, da je bilo do konca junija 1915 izplačanih v avstrijskih deželah skupno 513 milijonov kron²⁹ preskrbnin, od tega na Štajerskem 21 milijonov, na Koroškem 7, na Kranjskem 10, na Primorskem pa 32 milijonov kron.³⁰ Toda ti visoki zneski niso zadostovali za učinkovito preskrbo. Cesar je z odredbo že oktobra 1914 pooblastil vlado, da je lahko sama upravljala z gospodarstvom. Ko je bil julija 1917 objavljen še zakon o polnomočju vlade, je bilo uvedeno popolno vojno gospodarstvo. Avstro-Ogrska je po nemškem zgledu ustanovila centrale za pridobivanje in razdeljevanje potrošnih dobrin.³¹ Kljub uvedbi vojnega gospodarstva pa so cene dobrin začele hitro naraščati. V časopisu *Domovina* je neimenovani pisec slikovito zapisal: »V Avstriji imamo dvojne cene: maksimalne, to so uradne, in pa zasebne. Niti prve, niti druge niso v skladu z gospodarskim položajem. Prve so prenizke, druge pa previsoke.«³²

Že 7. decembra 1914 je izšel razglas deželne vlade za Kranjsko, s katerim so bile določene najvišje cene za trgovino z žitom in moko na veliko. Po razglasu je veljalo, da 100 kg fine pšenične moke za kuho ne sme preseči 69,50 K, medtem ko cena moke za peko kruha ne sme preseči 48,70 K. Najcenejša je bila koruzna moka, saj je bila najvišja dovoljena cena za 100 kg 37 K.³³ Še leta 1918 je veljala odredba deželne vlade z dne 14. maja 1916, po kateri je bila maksimalna cena 100 kg fine pšenične moke za kuho 90 K, za peko pa 110 K. Koruzna moka je med tem dosegala ceno 52 K za 100 kg.³⁴ A kot je zapisal pisec iz časopisa *Domovina*, so bile nabavne cene precej višje in ljudje so poleti 1918 plačevali desetkrat ali celo petnajstkrat višje cene od navedenih maksimalnih cen leta 1914. Na Koroškem naj bi bile te cene celo dvajsetkrat višje.³⁵ Časopis *Slovenski gospodar* je marca 1917 zapisal, da ob »druginji, ko so se živila podražila za 300 % in celo več, podpora nikakor ni več zadostna.« Ker je zakon zahteval, da se preskrbnine odreja glede na višino državne odškodnine, ki je določena za vojaško preskrbo (rekvizicije imetja za vojne namene), ki so bile nazadnje povišane leta 1916, je neimenovani pisec v članku še zahteval, da se na osnovi zvišanja zvišajo tudi državne preskrbnine: »Premalo dobivajo posebno žene, ki so ali same ali imajo le par otrok. Ako je družina večja, se nabere skupaj svota, ki tudi v

²⁹ Brigitte Biwald je v svoji objavljeni disertaciji podala izračun vrednosti avstro-ogrske krone glede na vrednost avstrijskega schillinga v letu 2002, iz katerega lahko preračunamo vrednost krone v evrsko protivrednost. Iz podatkov je razvidno, da je bila krona v letih 1914 in 1915 vredna 3,8 EUR, leta 1916 3,2 EUR, leta 1917 2,5 EUR in leta 1918 1,8 EUR. Pri tem je potrebno poudariti, da je vrednost krone seveda relativna na draginjo in višino plač v monarhiji. Več v: Brigitte Biwald, *Von Helden und Krüppeln, Das österreich – ungarische Militärwesen im Ersten Weltkrieg* (Militärgeschichtliche Dissertationen, vol. 14) (Wien: Öbv & Hpt, 2002).

³⁰ »Državna podpora za družine vpoklicancev,« *Gorenjec*, 3. 9. 1915, 3.

³¹ Šorn, »Slovenci«, 67.

³² »Kake cene bi bile, ako bi se vojska sedaj končala,« *Domovina*, 13. 9. 1918, 5.

³³ »Razglas c. kr. deželne vlade za Kranjsko z dne 7. decembra 1914,« *Dolenjske novice*, 11. 12. 1914, 143.

³⁴ »Blagovno poročilo,« *Kmetovalec*, 31. 12. 1917, 209.

³⁵ Šorn, »Slovenci«, 67.

tej draginji vendar nekaj zaleže.«³⁶ Tako so se po številnih pozivih 27. junija 1917³⁷ zaradi draginje in splošne inflacije zneski preskrbnin morali zvišati, hkrati pa so se tudi precej bolj poenotili.

Tabela 3: Dnevni preskrbninski zneski, odrejeni za leto 1917

	Preskrbninska pristojbina za odrasle osebe leta 1917	Preskrbninska pristojbina za mlajše od 8 let leta 1917	
		V lastniškem stanovanju	V najemniškem stanovanju
Ljubljana, Trst, Celovec in pred vojno živeči na zasedenih ozemljih ter na Ogrskem	1,80K	90vin	1,80K
Slovensko podeželje	1,60K	80vin	1,60K
Pred vojno živeli v Nemčiji ali inozemstvu	2K	1K	2K

Vir: »Kdo naj se še zglaši za državni preživljenski (vzdrževalni) prispevek,« *Kmetovalec*, 31. marec 1918, 46.

A tudi ti povišani zneski še zdaleč niso zadostovali za minimalni življenjski standard, četudi so upravičenci še sami poskušali zaslužiti dodatni denar. Podražitve so bile namreč hitrejše in višje od zvišanja preskrbnin ali plač. Zapis cen v Ljubljani leta 1918 v Uršulinski vojni kroniki nam ponuja vpogled v to, koliko je oseba lahko dobila za dnevni znesek preskrbnine. Kilogram moke je stal denimo 3 K, 65 dkg sladkorja 1,60 K, eno jajce 1,40 K, liter mleka pa 1,60 K. Že zneski povsem osnovnih živil kažejo na izjemno draginjo ter majhnost preskrbninskih zneskov, če pa jim dodamo še cene obutve in oblačil, pa naenkrat postanejo ti zneski povsem zanemarljivi. Glede na Uršulinsko kroniko je par čevljev stal med 200 in 300 K, meter blaga srednje kakovosti za žensko obleko pa 50 K.³⁸

Kot smo že omenili, so morali upravičence za prejem preskrbnin po zakonu iz leta 1908 imenovati vojaki sami. A to se je zgodilo le v primeru, da so imeli za to opravilo dovolj časa, preden so morali odriniti na fronto. Če časa ni bilo dovolj, so ga lahko zahtevali tudi žena in otroci sami, in sicer na občinskem uradu, kjer so imeli stalno prebivališče. Rok oddaje prošenj je bil zelo pomemben, saj so morale te biti oddane takoj po vpoklicu, če jih je vojak oddal sam oz. neposredno po odhodu na bojišče, če je vlogo oddala družina.³⁹ Tisti, ki so bili od preskrbnin v veliki meri odvisni, tovrstnih rokov niti niso potrebovali, saj so poročali o vrstah pred občinskimi uradi že

³⁶ »Vojne podpore in preživnine,« *Slovenski gospodar*, 29. 3. 1917, 1–2.

³⁷ *Državni zakonik*, zakon št. 313, 29. 7. 1917, 755–58.

³⁸ AULJ, fasc. 9, Klementina Kastelec, *Vojna kronika 1914–1918*, 50.

³⁹ »Kdo naj se še zglaši za državni preživljenski (vzdrževalni) prispevek?,« *Kmetovalec*, 31. 3. 1918, 45–46.

neposredno po izbruhu vojne. Ivan Lah je v svojih spominih denimo zapisal: »*Sedela sva s tovarišem v mali sobi starega ljubljanskega magistrata v prvem nadstropju. Ura je kazala pol poldne in bilo jih je še mnogo. Tako je bilo dan na dan, odkar se je začela vojna. Pisal sem v oddelku za podporo žen, katerih možje so bili poklicani na orožje. Prišel sem v ta oddelk tretji dan po začetku vojne. /.../ Pokazalo se je takoj, da se poleg vojne začenja tudi težak notranji boj. Vpoklicani so bili možje – delavci, gospodarji, obrtniki – in cela družina je ostala brez dohodkov. Mnogo družin je živelo od tega, kar je koncem tedna prinesel domov oče-gospodar. Sedaj je oče odšel – in beda je zazijala nasproti. Ženske so jokale. Komisija ni mogla vseh prošenj hkrati rešiti, treba je bilo čakati. Prišel je teden in ni bilo niti zasluzka niti podpore. /.../ Kjer je bila družina obilna – je bila tudi vsota precej visoka – in živelo bi se bilo za silo, da ni nastal draginja. Pritožb in težav je bilo dovolj. Nekatere ženske niso mogle dobiti nobenih potrebnih dokazov – in podpora se je zakasnila. /.../ Zgodilo se je, da so dobili podporo ljudje, ki so imeli vsega dovolj – mnogi drugi, ki so bili potrebni, so dobili komaj za prsto življenje. Tako je imel oddelk mnogo dela. V teku treh mesecev sem videl vojno od te strani.*«⁴⁰

Podobne slike je bilo bržkone mogoče videti tudi po drugih krajih habsburške monarhije. Na občinskih uradih so morali prosilci izpolniti obrazec in priložiti potrebne dokumente, s katerimi so dokazovali sorodstveno razmerje z vpoklicanim vojakom (poročni ali krstni list). Od tu je bila njihova prošnja z vsemi dokazili poslana okrajnemu glavarstvu, kjer so vloge prevzele posebne deželne komisije. Te so bile podrejene Ministrstvu za deželno brambo.⁴¹ Komisije so bile aktivirane neposredno po avstrijski vojni napovedi Srbiji. Na Štajerskem je bila aktivirana deželna komisija za vzdrževanje v Gradcu, kateri so bile podrejene komisije v posameznih političnih okrajih. V mestni občini Trst sta bili ustanovljeni dve komisiji za vzdrževanje. Prva je obravnavala prošnje tistih prosilcev, katerih začetnice priimkov so imele črke od A do J, druga pa je obravnavala prošnje prosilcev, katerih začetnice priimkov so se začele od črke K do Ž. Podrejene komisije so bile v vsakem okrožju, pri čemer je bila okrožna komisija mestne občine Rovinj združena s komisijo v Pulju, v mestu Gorica pa je bila komisija za celotno goriško pokrajino. Na Koroškem je bil sedež deželne komisije v Celovcu.⁴² Na Kranjskem je izpričana deželna komisija za vzdrževanje v Ljubljani, podrejene pa so ji bile komisije v vsakem izmed okrajev.

Besedilo zakona iz leta 1912 ponavlja, da v primeru smrti mobiliziranca upravičenci dobivajo enako preskrbnino še nadaljnjih šest mesecev po njegovi smrti. Vendar pa v zakonu ni izrecno zapisano, ali lahko upravičenci po preteku omenjenih šestih mesecev zaprosijo za vnovično odmero preskrbnine oz. pokojnine po zakonu iz leta 1882. A tam, kjer molči zakon, spregovori časopisje, saj lahko v časopisu *Slovenec* preberemo, da so po pretečenih šestih mesecih družine upravičene do »*zelo majhne t.*

⁴⁰ Ivan Lah, *Knjiga spominov: ječe – moja pot – dan 1914* (Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1925), 5–6.

⁴¹ *Državni zakonik*, zakon št. 238, 31. 12. 1912, 1204.

⁴² SI AS 33, fasc. 20, 36 Podporna komisija, Zl. 23759, 3. 8. 1914, An alle k.k. Bezirkshauptmannschaften in Krain und an den Stadtmagistrat in Laibach.

i. vojaške preskrbe.«⁴³ Pogled v druge vire nam narekuje tudi zneske te vojaške preskrbe oz. pokojnine. Te so se odmerjale glede na čin padlega vojaka ter glede na dejstvo, ali je vojak umrl na bojišču oz. v roku enega leta za posledico ran, ki jih je dobil na bojišču, ali pa za posledicami bolezni, za katero je zbolel na bojišču. Ne glede na razlog za smrt so bili zneski pokojnin prenizki, da bi omogočali dostojno življenje.

Tabela 4: Prikaz zneskov mesečne vdovske pokojnine za leto 1914

VDOVA	ZNESEK MESEČNE VDOVSKE POKOJNINE V LETU 1914, ČE JE:	
	Vojak padel na fronti oz. za posledicami ran, ki jih je dobil med bojem	Vojak umrl za boleznijo, za katero je zbolel na fronti
navadnega vojaka	9K	6K
frajtarja	12K	8K
korporala	15K	10K
četovodje	18K	12K
narednika	22K in 50 vin	15K
narednika z višjo plačo	30K	20K
kadeta	37K in 50vin	25K

Vir: »Koliko dobe vdove in sirote padlih vojakov?«, *Tobačni delavec*, 16. 12. 1914, 2–3. »Pokojnina vdov in sirot na padlimi vojaki«, *Slovenec*, 14. 10. 1914, 4.

V primeru, da vdova ni bila zmožna zaslužiti dodatnih dohodkov za lastno preživljanje še na kakšen drug način, ji je država na dodeljeno pokojnino dodala še 8 K/mesečno. Do pokojnine pa ni imela pravice, če sta pred mobilizacijo z možem živela ločeno, razen če je uspela dokazati, da je bil za ločitev kriv mož. Če se je vdova ponovno poročila, je prenehala dobivati vdovsko pokojnino, vendar pa je dobila še zadnji pokojninski znesek v višini dvanajstih mesečnih pokojnin.⁴⁴ Pokojnine oz. vzgojevalnine po očetih so dobivali le tisti otroci, ki so bili zakonski – nezakonski, vendar priznani otroci so bili upravičeni le do preskrbnin, a le v primeru, da jih mati ali drugi skrbniki niso zmogli vzdrževati, oz. v primeru, da se niso mogli preživljati sami.⁴⁵ Vzgojevalnine za otroke so prejemale matere oz. zakoniti skrbniki.

Pokojnina pa je bila dodeljena tudi tistim vdovam, katerih možje so umrli zaradi poškodbe, ki so jo dobili v vojni, a so bili že demobilizirani, oz. zaradi bolezni, ki jo je povzročilo služenje v vojni. Težava pa je nastala takrat, ko je bil vojak demobiliziran, vendar zaradi poškodbe ali bolezni ni mogel na delo, družina pa ni bila več upravičena do preskrbnine. 12. junija 1915 je bil zaradi tovrstne diskrepance sprejet državni zakon, s katerim je bilo odrejeno, da se še naprej izplačujejo vsi prispevki, če

⁴³ »Preskrbnina za družine vpoklicanih«, *Slovenec*, 30. 7. 1914, naslovnica.

⁴⁴ *Državni zakonik*, ukaz št. 161, 15. 6. 1915, 267.

⁴⁵ Ibid.

je demobiliziranec poškodovan ali bolan. Zakon je veljal tudi v primerih, če je minilo več kot šest mesecev od smrti oz. izginotja mobiliziranca, vdovska pokojnina pa še ni bila odmerjena.⁴⁶

Pokojnine in vzgojevalnine po pokojnih vojaki je upravičencem podeljevalo finančno ministrstvo na Dunaju, pokojne po padlih deželnih brambovcih in pripadnikih črne vojske pa ministrstvo za deželno brambo na Dunaju. Zneske do 1000 K so upravičenci lahko dvignili v poštnem uradu ob predložitvi »plačilnega nakazila«. Vsako leto novembra so morali upravičenci poslati ministrstvu naslednje podatke:

- če vdova ni zmogla poleg pokojnine ničesar sama zaslužiti in je dobivala dodatni znesek poleg pokojnine v vrednosti 96 K letno (8 K/mesečno), je morala predložiti potrdilo o lastnini in potrdilo zdravnika, da ni zmožna opravljati dela (veljalo je tudi, če ni zmogla delati zaradi vzgoje otrok);
- prejemniki vzgojevalnin so morali od pristojnega občinskega urada predložiti izjavo, da so sirote še žive, da so nepreskrbljene in da so v njihovi oskrbi.

Sicer pa se je po odprtju fronte z Italijo v začetku leta 1916 in veliki druginji osnovnih potrebščin razširil krog upravičencev do preskrbnin. Poleg žena in otrok oz. staršev, če je bil mobiliziranec samski, so imeli po dopolnilih pravico do preskrbnin tudi krušni starši, pastorki, ženini morebitni nezakonski otroci, katerih oče ni bil mobiliziranec, je bil pa njihov skrbnik, starši nezakonske matere vpoklicanega, otroci, rojeni po mobilizaciji očeta, ter tiste žene, ki so se z mobilizirancem poročile po njegovi mobilizaciji v času vojaškega dopusta.⁴⁷ Kljub razširitvi kroga upravičencev pa so se med prosilci za preskrbnine, pokojnine in vzgojevalnine pogosto pojavljale tudi osebe, ki so jim komisije odrekle podporo. Tudi kritike časopisja so bile neizprosne, saj so trdili, da je bilo podeljevanje preskrbnin odvisno od tega: »...kakšni gospodje so bili v komisiji, kakšnemu orožništvu je bil kdo podrejen in kakšnega prijatelja je posamezni prosilec imel, da se je zanj pri komisiji potegnil. Ljudje zunaj, ki so razmere od blizu poznali, so mnogokrat drugače sodili, kakor gospodje pri komisijah.«⁴⁸ Ti nezadovoljni posamezniki so se po nadaljnjo pomoč vedno znova obračali na občinsko upravo, pogosto tudi neposredno na župane.

Časopis *Občinska uprava* piše, da so se žene pritoževale nad tem, da same niso upravičene do podpore, sosed pa jo dobiva, kljub temu da je njeno gmotno stanje boljše, ali pa, da dobiva preskrbnino, vendar je ta prenizka itd. *Občinska uprava* je za razreševanje teh dilem uvedla rubriko, v kateri je poročala o razsodbah c. kr. upravnega sodišča, ki je odločalo o pritožbah.

Marca 1916 je sodišče denimo presodilo, da do preskrbnin niso upravičene tiste družine, katerih možje in očetje so stopili v vojaško službo pred letom 1912 in zato niso bili mobilizirani. Ker jih je sodišče smatralo kot poklicne vojake, njihove družine niso bile upravičene do preskrbnine.

⁴⁶ Ibid. »Vojaška preskrba vdov in sirot v vojni ali vsled vojne padlih, umrlih in pogrešanih vojaških oseb,« *Občinska uprava*, februar 1917, 16–17.

⁴⁷ »Vzdrževalne podpore družinam vpoklicanih,« *Slovenski gospodar*, 17. 2. 1916, 2.

⁴⁸ »Vojne podpore in preživnine,« *Slovenski gospodar*, 29. 3. 1917, 2.

V drugi sodbi je sodišče odločalo o ženi in hčeri, ki sta se pritožili na odločbo komisije. 3. člen zakona iz leta 1912 je narekoval, da do preskrbnin niso upravičene tiste družine, katerih mož ali oče prejema svojo plačo tudi po mobilizaciji. Na podlagi tega člena je pristojna komisija odločila, da do preskrbnine nista upravičeni žena in hči, ki sta ob mobilizaciji moža in očeta prevzeli njegovo dotedanjo službo skladiščnika. Za delo sta obe dobivali plači, ki sta skupno znašali višino mobilizirančeve enotne plače. Tako je komisija presodila, da prosilki dobivata njegovo plačo, čeprav sta bili sami zaposleni. Upravno sodišče pa je presodilo, da se odločitev komisije razveljavi, saj ne prejemata plače mobiliziranca, temveč svojo plačo.

Prav tako je upravno sodišče lahko presodilo, da se razveljavi odločitev pristojne komisije, da do preskrbnine ni upravičena družina, ki je prevzela obrt mobiliziranca. Namesto njega je usnjarsko obrt zdaj vodil njegov pomočnik, ki je prejemal mesečno plačo 250 K. Sodišče je odločilo, da komisija pred izdajo sklepa ni upoštevala zvišanja stroškov za plačo pomočnika, razliko o višini donosa obrti pred vpoklicem in po njem, ter ali lahko skupni donos od obrti preživi svojce vpoklicanega. Zato je sodišče v sodbi naložilo zadevo v ponovno odločanje.⁴⁹

Mnogokrat pa so nezadovoljni upravičenci poskušali sami »popraviti krivico« z goljufijo. Kazenski spisi deželnega sodišča v Ljubljani pričajo, da so bili taki primeri pogosti. Za primer vzemimo le enega: 27. junija 1916 je bila na sodišče podana obtožnica zoper Marijo Eržen, roj. Ceferin iz Leskovice v današnji občini Gorenja vas – Poljane. Obtožnica jo je bremenila, da je sama ponaredila vsoto na plačilnem nalogu preskrbnine z 1,40 K na 2,40 K. Na podlagi te poneverbe naj bi obtožena v roku šestih mesecev pridobila 200 K preveč izplačane preskrbnine. A sodišče je na koncu obtožnico ovrglo, saj tožilec ni zmogel zbrati dovolj dokazov. Sodišče je tako ugotovilo, da je obtožena obiskovala le nekaj razredov šole, da zna slabo brati in pisati, ter da je po pogovoru s prijateljico prišla do zaključka, da dobiva tako veliko vsoto, ker mora plačevati še najemnino. Iz navedenih razlogov je sodišče sklenilo, da ni dovolj dokazov, da bi jo obsodilo zaradi hudodelstva goljufije.⁵⁰

Namesto zaključka

Poleg preskrbnin družinam mobiliziranih ter pokojnin družinam padlih vojakov je država iz vojaško-taksnega zaloga izplačevala še nekatere druge preskrbnine. Posebej pomembne so bile preskrbnine za invalide ter njihove svojce. Ti so postali upravičeni do denarne pomoči s cesarsko odredbo, izdano 12. junija 1915,⁵¹ vendar je šlo za precej nizke zneske. Država jih je zvišala šele 28. marca 1918.⁵² Do preskrbnine so bili upravičeni tisti, ki so postali zaradi posledic služenja v vojski vsaj 20 % invalidi, ter njihovi sorodniki, med katere so prištevali ženo, zakonske in nezakonske otroke,

⁴⁹ »Razsodbe c. kr. upravnega sodišča glede prispevkov za preživljanje svojcem vpoklicanih,« *Občinska uprava*, avgust 1916, 33.

⁵⁰ SI AS 307, šk. XXV, akt 158, Strafsache gegen Maria Eržen.

⁵¹ *Državni zakonik*, ukaz št. 161, 15. 6. 1915, 267.

⁵² *Državni zakonik*, zakon št. 119, 31. 3. 1918, 291-92.

starše in krušne starše ter stare starše. Preskrbnina se ni podeljevala le kot prispevek za nabavo hrane, stanovanja in oblačil, temveč tudi za stroške zdravljenja in izobraževanja otrok. Za invalidnine so upravičenci vlagali prošnje na lokalnih občinskih uradih, o upravičenosti pa so kot pri ostalih preskrbninah odločale deželne komisije za vzdrževanje.

Tabela 5: Mesečne invalidnine in preskrbnine za svojce invalidov glede na odstotek invalidnosti za leto 1918

Stopnja invalidnosti	Vojni invalidi		Svojci vojnih invalidov	
	V Ljubljani	Na podeželju	V Ljubljani	Na podeželju
	K(ron)	K	K	K
100%	81	72	54	48
60-100%	54	48	54	48
40-60%	45	42	45	42
20-40%	30	30	30	30

Vir: »Državna podpora invalidom, njihovim svojcem in svojcem v vojni padlih ali vsled vojne umrlih oseb,« Samouprava, maj 1918, 52.

17. avgusta 1917 je bil sprejet še *Zakon o podpiranju rodbin, kojih redniki se zadržujejo v sovražnem inozemstvu ter rodbin ladijskih moštev trgovinske mornarice, katerim se ni bilo več mogoče vrniti iz nevtrálnih dežel*.⁵³ Zakon je določal, da so do preskrbnine upravičeni svojci tistih avstrijskih državljanov, ki so zaradi vojne prisilno zadržani na sovražnem ozemlju, iz katerega zdaj ne morejo več pošiljati sredstev za preživetje svojcev. Višina dodeljene preskrbnine je bila enaka preskrbnini, ki so jo prejeli svojci mobiliziranih vojakov. Posamezniki so prošnje za te preskrbnine vložili na svoji občini, o njej pa je nato odločalo c. kr. okrajno glavarstvo v soglasju z davčnim oblastvom.⁵⁴

Vendar pa so bile preskrbnine tudi tema tistih posameznikov in skupin, ki niso verjeli, da lahko žene odgovorno trošijo podeljeni denar. V župnijski kroniki Križe tako denimo beremo: »Velikanske podpore, ki jih sedaj dobivajo nekatere ženske, do 360K na mesec, še bolj tlačijo v materijo. Nekateré ženske se bodo utopile v pijači, čeravno je vino po 5K liter in še dražje...«⁵⁵ Prav borci zoper alkohol in alkoholizem so trdili, da preskrbnine kvarijo ženske in jim omogočajo vdajanje alkoholu. Duhovnik Janez Kalan je leta 1903 ustanovil protialkoholno zvezo Sveta vojska, ki je v svojih javnih zapisih večkrat svarila pred tovrstno moralno spornimi ženskami. V časopi-

⁵³ »Gesetz vom 17. August 1917, betreffend die Unterstützung von Familien, deren Ernährer im feindlichen Ausland angehalten worden, sowie der Familien der Schiffsbemannungen der Handelsmarine, denen die Rückkehr aus den neutralen Ländern nicht mehr möglich war,« v: *Državni zakonik*, zakon št. 376, 14. 9. 1917, 1031.

⁵⁴ »Državna podpora svojcem, ki imajo svoje rednike v Ameriki,« *Občinska uprava*, december 1917, 136.

⁵⁵ NŠAL, ŽA Križe, fasc. 9, Razne knjige, Vojna kronika za Križ pri Tržiču 1914–1918, 30.

su *Domoljub*, v članku, podpisanem z nazivom protialkoholne zveze »Sveta vojska«, tako denimo beremo: »Velikokrat se sliši, kako da zdaj pridno pijančujejo nekatere žene, ki imajo moške ali sinove pri vojaki, pa dobivajo podporo, da imajo s čim si ga privoščiti. Seveda ne vse, ampak nekatere. Take tudi govorijo ali pa vsaj same pri sebi mislijo: da bi le vojska še kaj dolgo trajala; tako dobro se nam še ni godilo nikoli kakor zdaj! Primerilo se je že, da se je taka ženska napila tako, da je obležala in so jo morali kot klado na voz naložiti in domu peljati. – Take osebe, ki državno podporo zlorabijo, bi morali poklicani faktorji povsod prav resno prejeti, in če ne pomaga, jim podporo odtegniti; kajti državna podpora je za potrebo, ne pa za potuho, da jo bodo morali davkoplačevalci s krvavimi žulji skupaj spravljati!«⁵⁶ Ženske pa so se tem obtožbam postavile po robu že v naslednji številki časopisa: »Ne zdi se pa nam prav, da /.../ piše o nas ženskah tako, kot da bi bile žene prve med onimi, ki stojijo v armadi pijancev in zapravljajo za alkohol državno podporo. /.../ S kraji in imeni na dan, ker take ženske, ki res sedaj pijančujejo, ne zaslužijo nobenega usmiljenja. Res je v tisti notici, ki govori o ženah-pijankah, rečeno "Seveda ne vse, ampak nekatere". Nam se pa zdi, da radi tistih malo "nekaterih" ni treba še pisati tako, da dobi hudoben, nasproten ali nagajiv človek priliko, da meče potem blato na vse žene. Kjer pa so taki slučaji, kjer so take izjeme, pa kar na dan z njimi. Prepričana sem, da jih ne bo med stotimi pet. Tudi o naših vojaki smo čitali, da se je ta ali oni napil do nezavesti, do smrti. Več takih slučajev je bilo objavljenih v časopisih. Ali pa moramo zato pisati »vojaki ga cukajo«. Ali smemo metati to v taki obliki, da se bo mislilo, da je večina vojakov takih.« V naslednjih vrsticah nepodpisana avtorica nadaljuje: »Podpore dobivamo. Hvala Bogu! Kako bi mogle drugače shajati? Naša pota do podpore niso lahka. Tudi ta kruh je grenak in denarji mnogokrat prejemani s solzami. Vprašajte jih, koliko jim ostane. Davki, posli, otroci, draginja pri najpotrebnejših stvarih, vse to vzame mnogo. Poleg tega se jih pa dobi še dosti, ki gledajo z zavistjo na te prejete podpore in kažejo na vsak majhen pregrešek te ali one: pogledjte, podporo dobiva, pa takole dela. Mnogo žen poznamo, ki ga ne »cukajo«, temveč iz podpor plačujejo dolgove, ki so jih napravili možje, ki so ga preveč »cukali«. O podporah bi se dalo marsikaj napisati! Pa recimo: hvala Bogu, da je vsaj to! Z mirno vestjo trdim, da ogromna večina naših žensk podpore prav in pametno porabi.«⁵⁷

Kljub stalnim kritikam, goljufijam, izigravanjem ter pritožbam nad sistemom preskrbnin in drugih socialnih pomoči za družine vojakov je Avstro-Ogrska razmeroma uspešno lajšala socialno stisko državljanov, predvsem pred začetkom prve svetovne vojne. Zato lahko zaključimo, da so bili avstro-ogrski zakoni za urejanje socialne varnosti namenjeni vojaštvu in njihovim svojcem, sicer po nemškem vzoru, eni izmed najbolj zgodnejših zakonov avstrijske socialne politike nasploh, predvsem pa je Avstro-Ogrska stopila v prvo svetovno vojno pripravljena tudi na področju zagotavljanja vsaj minimalnih sredstev za preživljanje družin vojakov, s čimer si je zagotovila, da je vojaštvo lažje, nikakor pa zlahka, zapuščalo svoje domove in se podalo na fronto.

⁵⁶ »Štiri kitice znane pesmi,« *Domoljub*, 5. 11. 1914, 731.

⁵⁷ »Za naše gospodinjice. V obrambo naših žen,« *Domoljub*, 12. 11. 1914, 745–46.

Viri in literatura

Arhivski viri:

- AULJ, Arhiv uršulinskega samostana Ljubljana:
 - Klementina Kastelec.
- NŠAL, Nadškofijski arhiv Ljubljana:
 - ŽA, Župnijski arhiv, Križe.
- SI AS, Arhiv Republike Slovenije:
 - AS 307, Deželno sodišče Ljubljana.
 - AS 33, Deželna vlada v Ljubljani.

Časopisni viri:

- »Blagovno poročilo.« *Kmetovalec*, 31. 12. 1917, 209.
- »Domače stvari.« *Slovenski narod*, 27. 7. 1878, 3.
- »Državna podpora invalidom, njihovim svojcem in svojcem v vojni padlih ali vsled vojne umrlih oseb.« *Samouprava*, maj 1918, 51–53.
- »Državna podpora svojcem, ki imajo svoje rednike v Ameriki.« *Občinska uprava*, december 1917, 136.
- »Državna podpora za družine vpoklicancev.« *Gorenjec*, 3. 9. 1915, 3.
- »Državne podpore družinam mobiliziranih.« *Slovenski gospodar*, 30. 7. 1914, 4.
- »Državni zbor.« *Slovenski gospodar*, 20. 3. 1902, 3.
- »Kake cene bi bile, ako bi se vojska sedaj končala.« *Domovina*, 13. 9. 1918, 5.
- »Kdo naj se še zgasi za državni preživljenski (vzdrževalni) prispevek.« *Kmetovalec*, 31. 3. 1918, 45–46.
- »Koliko dobe vdove in sirote padlih vojakov?« *Tobačni delavec*, 16. 12. 1914, 2–3.
- »Krvni davek, vojaška taksa.« *Slovenski gospodar*, 19. 1. 1893, naslovnica.
- »Nova vojaška dača ali taksa.« *Slovenski gospodar*, 6. 5. 1880, naslovnica.
- »Novičar iz domačih in tujih dežel.« *Kmetijske in rokodelske novice*, 31. 7. 1878, 246.
- »Pokojnina vdov in sirot za padlimi vojaki.« *Slovenec*, 14. 10. 1914, 4.
- »Postava o podporah za družine rezervistov.« *Gorenjec*, 29. 8. 1908, 1–2.
- »Preskrbnina za družine vpoklicanih.« *Slovenec*, 30. 7. 1914, naslovnica.
- »Prestolni govor.« *Slovenski gospodar*, 1. 10. 1885, naslovnica.
- »Razglas c. kr. deželne vlade za Kranjsko z dne 7. decembra 1914.« *Dolenjske novice*, 11. 12. 1914, 143.
- »Razsodbe c. kr. upravnega sodišča glede prispevkov za preživljanje svojcem vpoklicanih.« *Občinska uprava*, avgust 1916, 33.
- »Štiri kitice znane pesmi.« *Domoljub*, 5. 11. 1914, 731.
- »V Bosno.« *Slovenski narod*, 27. 7. 1878, 2.
- »Vojaška preskrba vdov in sirot v vojni ali vsled vojne padlih, umrlih in pogrešanih vojaških oseb.« *Občinska uprava*, januar 1917, 3.
- »Vojaška preskrba vdov in sirot v vojni ali vsled vojne padlih, umrlih in pogrešanih vojaških oseb.« *Občinska uprava*, februar 1917, 16–17.
- »Vojaške takse.« *Kmetijske in rokodelske novice*, 7. 10. 1898, 392.
- »Vojne podpore in preživnine.« *Slovenski gospodar*, 29. 3. 1917, 1–2.
- »Za naše gospodinje. V obrambo naših žen.« *Domoljub*, 12. 11. 1914, 745–46.

Elektronski viri:

- *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana: Inštitut Frana Ramovša, ZRC SAZU, 2000. Pridobljeno oktobra 2015. http://bos.zrc-sazu.si/cgi/a03.exe?name=sskj_testa&expression=postava&chs=1.

Literatura:

- Biwald Brigitte. *Von Helden und Krüppeln: Das österreich – ungarische Militärsanitätswesen im Ersten Weltkrieg*. Militärgeschichtliche Dissertationen 14. Wien: Öbv & Hpt, 2002.

- Morton, Desmond. *Fight or Pay: Soldiers' Families in the Great War*. Vancouver: The University of British Columbia, 2004.
- Lah, Ivan. *Knjiga spominov: ječe – moja pot – dan 1914*. Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1925.
- Šorn, Jože. »Slovinci in gospodarski položaj v prvi svetovni vojni.« *Zgodovinski časopis* 35, št. 1-2 (1981): 57–81.
- Oršolić, Tado. »Sudjelovanje dalmatinskih postrojbi u zaposjedanju Bosne i Hercegovine 1878.« *Radovi Zavoda povijestnih znanosti HAZU* 42 (2000): 287–308.
- *Uprašanja in odgovori o uravnavi vrednote*. Gorica: Nat. in zal. Seitz, 1892.

Tiskani viri:

- *Državni zakonik za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru*. Dunaj: c. kr. dvorna in državna tiskarna, 1880, 1882, 1887, 1907, 1908, 1912, 1915, 1917, 1918.

Kornelija Ajlec

MILITARY ALLOWANCES AND PENSIONS IN WORLD WAR I: LEGISLATION AND
IMPLEMENTATION

S U M M A R Y

With the mobilisation of the male population during World War I, the family maintenance dynamics changed. Besides their traditional roles as housewives and mothers, women also took over the financial responsibility for their families. They resorted to various survival strategies, which were often insufficient to provide for the family, and women were frequently simply incapable to perform any kind of work. In these cases the state provided help and offered them allowances and pensions if they proved eligible. These payments were often an essential addition and sometimes even the only contribution to the family budget. As such, the Austro-Hungarian monarchy was one of the most advanced participants of World War I, since the entire structure of social transfers had already been established when the war started.

1.02

UDK: 94(497.4)"1914/1918":930(=163.6) "1994/2014"

Petra Svoljšak*

Prva svetovna vojna in Slovenci: 1994–2014

IZVLEČEK

Razprava obravnava slovensko zgodovinsko produkcijo o prvi svetovni vojni od leta 1994 do leta 2014 in je nadaljevanje komentirane bibliografije, ki je zajela obdobje med letoma 1918 in 1993. V obravnavanem obdobju je bil zabeležen ne le velik porast pisane besede, temveč tudi vsebinski premik od »jugoslovanskih« tem, ki so krojile državotvorni spomin po 1. svetovni vojni, pa preko umika tematike 1. svetovne vojne v senco zgodovinskih obravnav, vse do tematsko zelo raznovrstnega raziskovanja. Osrednja tema je zagotovo soška fronta, zanimanje se usmerja na izkušnjsko plat vojne, na vprašanja žensk, vloge cerkve, padlih vojakov in s tem povezanim (pre)-oblikovanja spomina in spominske krajine v zadnjih desetletjih.

Ključne besede: prva svetovna vojna, slovensko zgodovinopisje in publicistika, bibliografija 1994 – 2014

ABSTRACT

WORLD WAR I AND SLOVENIANS: 1994–2014

The paper examines the Slovenian historiographic production about the topic of World War I from 1994 to 2014 and represents a continuation of a commented bibliography, which encompassed the period from 1918 to 1993. The time between 1994 and 2014 was characterised by enormous production and a shift of the contents from the »Yugoslav« themes, which had tailored the statehood remembrance after World War I; the decline of the World War I themes as the focus shifted to the historiographic examination of World War II; and the very diversified research in the last period. The central theme of the historical writings is the Soča/Isonzo Front, but not merely as a military process: the focus shifted on the level of the soldiers' experience, gender studies, the role of the Church, fatalities among soldiers, and remembrance of World War I. All of these issues have been subjected to historical research as well.

Keywords: World War I, Slovenian historiography and journalism, bibliography 1994 - 2014

* dr., izredna profesorica, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, 1000-Ljubljana in Univerza v Novi Gorici, Vipavska cesta 13, 5000-Nova Gorica, petrasv@zrc-sazu.si

»Ko ljudje govorijo o vojni, ko ima vsakdo o njej kaj povedati, je to tudi znak, da gre za velik zgodovinski dogodek,« sta v uvodu v referenčno delo o 1. svetovni vojni v zgodovini zapisala Jay Winter in Antoine Proust, in tudi sodobniki so kaj hitro dojeli, da živijo izjemen čas.¹ Tudi zato so jo že leta 1915 poimenovali Velika vojna, nemško poimenovanje *Weltkrieg* pa naj bi vojno celo antedatiralo. Kakor ugotavlja Igor Grdina, je poimenovanje prva svetovna vojna »ne povsem točna oznaka za dogajanje tolikšnih razsežnosti, da je vsak pogled nanj lahko zgolj parcialen,« in dodaja, v nasprotju s razmišljanjem J. Winterja, da tega časa »v/ celoti /.../ ni mogel zaznati nobeden od njenih arhitektov, pa tudi nihče, ki je sodeloval v njej ali jo potem mislil.«²

Zgodovino pisanja o 1. svetovni vojni v prvi vrsti predstavljajo raznovrstne teme, ki so se v ospredje raziskovanja postavljale v določenem času in prostoru, zagotovo pa je zanimivo dejstvo, da bolj kot se od dogodka oddaljujemo, večje je zanj zanimanje, pa ne zgolj, zagotovo pa tudi, zaradi stotih obletnic njenega začetka, nadaljevanja in konca. V evropskih okvirih je napisanih tisoče knjig, časopisov, organiziranih je bilo veliko fascinantnih in živahnih konferenc in kolokvijev, muzejskih predstavitev in filmov, nastajali so novi spletni portali,³ Facebook profili ali spletne enciklopedije,⁴ ki naslavljajo različne starostne in interesne skupine. V Evropi, zlasti v zahodni in postopoma tudi v Sloveniji, se oblikuje interdisciplinarna skupnost raziskovalcev zgodovinarjev, sociologov, antropologov, pravnikov, literarnih zgodovinarjev, ne nazadnje pa vsakovrstna, predvsem pa besedna produkcija raste tudi s porastom študentske in akademske populacije ter z vpeljevanjem študijskih predmetov v visokošolske študijske programe, in kar so bili včasih posamezniki, je v desetletjih preraslo v skupnost.

Zgodovinarjem je bil raziskovalni razmah omogočen zaradi nakopičene dokumentacije, odpiranja arhivov, z metodološkim razširjanjem nabora virov, od pisnih arhivskih do spomenikov, komemorativnih plošč, razglednic in različnih predmetov, kar pa je tudi bolj odraz načinov spominjanja kot pa vojne same. Kot opozarjata Winter in Proust, je zgodovina vojne izrazito fragmentirana in je težnja po celostni, poenoteni zgodbi povsem neučinkovita.⁵ Problematizacija vojne je povečini oblikovana na nacionalnih temeljih in »prvo« pravilo, ki še vedno vlada historiografiji 1. svetovne vojne, je, da ima vsaka država svojo lastno zgodovino vojne, pri čemer je namerno izpuščen njen globalni ali vsaj svetovni vidik, čeprav je že od medvojne časa

¹ Jay Winter in Antoine Prost, *The Great War in history: debates and controversies, 1914 to the present* (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2006), 6.

² Igor Grdina, »Nedokončana vojna,« v: *Velika vojna in mali ljudje*, ur. Igor Grdina (Šentjur: Knjižnica; Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo – ICK, 2014), 7–12.

³ Npr. »Svetovna vojna 1914 – 1918: Spletno mesto ob 100. obletnici začetka 1. SV,« *Prvi interaktivni multimedijski portal, MMC RTV Slovenija*, <http://www.rtvsl.si/prva-svetovna-vojna/zgodbe-in-pricevanja/sto-let-izbruha-1-svetovne-vojne-posljite-nam-pisma-razglednice-fotografije/328017>. »100letprve.si,« *First World War Centenary*, <http://www.1914.org/>. *2014-2018: 100 Jahre Erster Weltkrieg*, <http://www.100-jahre-erster-weltkrieg.eu/home.html>. »La Grande Guerra più 100,« *+100cal*, <http://www.lagrandeguerrapiu100.it/>.

⁴ Na primer: *1914-1918-Online: International Encyclopedia of the First World War*, <http://encyclopedia.1914-1918-online.net/home/>.

⁵ Winter in Proust, *The Great War in history*, 192.

prevzela ime svetovna vojna. Omenjanje njenega globalnega vidika se poudarja šele v zadnjem času, morda tudi pod vplivom splošne globalizacije vsakdanjega, političnega, socialnega življenja nas sodobnikov, in se sodobna terminologija preslikuje v čas pred stotimi leti. Prva svetovna vojna kot globalna naj bi tako pomenila 50-mesečno vojno udejstvovanje vseh največjih svetovnih imperijev in industrializiranih gospodarstev, po zgodovinarjih globalizacije naj bi leto 1914 predstavljalo prvi trenutek preloma prve faze globalizacije, ki je dosegla dotlej nepredstavljen obseg in doseg.⁶ Drug izraz, ki se poleg že uveljavljenih prav tako na novo pojavlja v literaturi, pa je absolutna vojna, o naravi katere je razmišljal že Clausewitz v zgodnejšem obdobju svojega ustvarjanja, intelektualna naslednica absolutne pa je njegovem zrelem obdobju postala »idealna vojna«, to je vojna v najčistejši obliki, kot brezkompromisno dejanje nasilja do naravnih ekstremov vojne in brez političnih ali moralnih »vsadkov«.⁷ I. Grdina je absolutnost vojne razpoznal v dejstvu, da je vsakega prebivalca bojujočih se držav zaznamovala z občutenjem njenih posledic, o njeni naravi pa je prav omenjeni avtor med slovenskimi zgodovinarji pravzaprav edini tudi razmišljal in opredelil pojme, kot so globalna, absolutna in totalna.⁸

Zorni kot sodobnih raziskav prve svetovne vojne se je razširil, nekoliko bolj je prisotna evropska perspektiva, pri čemer velja poudariti, da temu botrujejo tudi povsem stvarne zgodovinske okoliščine velikih zahodnih nacionalnih držav, ki so si »delile« bojišče in s tem tudi vojno izkušnjo. Po drugi strani je v srednjeevropskem prostoru, nekdanjem avstro-ogrskem zgodovinskem prostoru, transnacionalna in primerjalna perspektiva vendarle deloma bolj samodejno prisotna, ker se posamezne nacionalne skupnosti nekdanje monarhije v obravnavah svojih zgodovin ne morejo povsem izključiti iz prostora in konteksta, ki so ga živele in v katerega so bile vpete. V tem smislu morda lahko bolj utemeljeno govorimo o deljeni zgodovini (*shared*) zgodovini kot pa o skupni (*common*) zgodovini, prav zaradi fragmentiranih skupnostnih (nacionalnih, socialnih, kulturnih, ipd.) izkušenj. Toda če se povrnemo v evropski kontekst, še vedno ni mogoče spregledati dejstva, da zahodnoevropski pisci največkrat pišejo o evropskem zgodovinoписju s poudarjenim zahodnoevropskim pogledom.

Kot poudarjata J. Winter in A. Proust, so najboljši primeri evropske ali celo globalne perspektive obravnavanja 1. svetovne vojne visokošolski učbeniki, splošne, poljudne obravnave zgodovine svetovne vojne ali morda zbirke/zborniki esejev,⁹ medtem ko v obravnavi ožjih zgodovinskih problematik dosega največ komparativni oziroma relacijski učinek, in sicer s poglobljanjem nacionalne zgodovine s pomočjo merjenja, razumevanja, upoštevanja odnosov med osrednjimi nacionalnimi problematikami in širšim zgodovinskim kontekstom. Tako se je odprl prostor podobnostim in različnostim, pri čemer zgodovinar razume druge kontekste predvsem v ogledalu svojega.

⁶ Jay Winter, »Introduction to Volume 1,« v: *The Cambridge history of the First world war. Vol. 1, Global war*, ur. Jay Winter (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2014), 11.

⁷ Carl von Clausewitz, *O vojni* (Ljubljana: Studia humanitatis, 2004).

⁸ Grdina, »Nedokončana vojna,« 8. Igor Grdina, »Prva svetovna vojna – spopad med zaupanjem, modernizacijo in realizacijo načrtov,« v: *Velika vojna in mali ljudje*, 107–24.

⁹ Winter in Proust, *The Great War in History*, 193–94.

Zgodovinsko razmišljati o vojni pomeni umestiti jo v kronološko zgradbo, toda tako kot v drugih primerih je tudi kronologija 1. svetovne vojne različno časovno opredeljena, kar velja že za sam začetek 1. svetovne vojne, in toliko bolj za njen konec ali nadaljevanje. Kot poudarja J. Winter, globalna zgodovina 1. svetovne vojne »potrebuje« kronološko »osvežitev«, ki okvirje začetka in konca 1. svetovne vojne postavlja pred leto 1914 in po letu 1918.¹⁰ Različne periodizacije pomenijo zato tudi različen položaj posameznih zgodovinskih šol, različna zgodovinsko utemeljena izhodišča, pri čemer se je treba zavedati, da soočenje različnih periodizacij ne pomeni izničenja posameznosti, posebnosti, ki sooblikujejo spomin skupnosti na čas pred stotimi leti.

Pred obravnavo razvojne poti slovenskega zgodovinjstva 1. svetovne vojne, pri čemer izraz zgodovinjstvo razumem kot prostor sobivanja zgodovinoписja in pisanja zgodovine, naj v nekaj potezah skiciram razvojno pot referenčnega, to je zahodnoevropskega zgodovinoписja, predvsem seveda britanskega in francoskega, v t. i. prvo generacijo pa je mogoče vključiti tudi avstrijsko, nemško in italijansko zgodovinoписje. Zgodovinske šole 20. (pogojno tudi 21. stoletja) so doslej nezadovoljivo odgovarjale na nekaj skupnih vprašanj: Kako in zakaj je izbruhnila 1. svetovna vojna, Kako je bila vodena, kar je neposredno povezano v vprašanju zmage in poraza, katere so bile posledice.

Nato se je oblikovalo še sedem temeljnih tem, ki so se poleg treh osrednjih vprašanj pojavljale v vseh glavnih generacijah, ki so pisale in pišejo zgodovino 1. svetovne vojne: diplomatska zgodovina gospodarska zgodovina, zgodovine generalov, vojakov, delavcev, civilistov in zgodovina spomina.

Začetek zgodovinoписja o prvi svetovni vojni sodi v začetek vojne, njegova prvotna naloga je bila zabeležiti »velik in vznemirljiv čas« za udeležence vojne in njihove potomce.¹¹ Tako so nastale obsežne vojne zbirke sočasnih dokumentov, ki so postavile temelje vojnim muzejem, ki so prav tako nastajali že med 1. svetovno vojno (npr. Imperial War Museum v Londonu) kot nosilci opredmetenega spomina na še trajajočo vojno. Prav zbirke dokumentov naj bi postavile temelje zgodovinoписju 1. svetovne vojne ter naslavljale akademsko javnost k pisanju zgodovin prve velike vojne 20. stoletja. Tudi na Slovenskem so se leta 1916 začele priprave za vojni muzej pod okriljem Deželne centrale za domovinsko varstvo za Kranjsko,¹² ki jo je vodil dr. Josip Gruden s člani dr. Valentinom Krisperjem, goriškim beguncem dr. Franom Pavletičem in Franom Ježem. Centrala naj bi skrbela na eni strani za vojaške grobove, predvsem pa se usmerila v zbiranje predmetov, s katerimi bi opremili vojne muzeje v Ljubljani, na Bledu in v Bohinju, ker bi spomin na čas soške fronte pomenil veliko

¹⁰ Winter, »Introduction«, 11.

¹¹ Gerd Krumeich in Gerhard Hirschfeld, »Writing the history of the First World War,« v: *Brill's encyclopedia of the First World War*, ur. Gerhard Hirschfeld, Gerd Krumeich in Irina Renz (Leiden, Boston: Brill, 2012), 241.

¹² Maja Žvanut, »Delovanje Deželne centrale za domovinsko varstvo za Kranjsko med I. svetovno vojno - priprave za vojni muzej,« *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 33, št. 1 (1985): 64–67. Mateja Kos, »Deželni muzej in prva svetovna vojna,« *Argo* 57, št. 1 (2014): 34–47.

turistično zanimivost. Poleg predmetov je odbor pozival k zbiranju razglasov, krušnih kart, dokumentov, pisem, fotografij, še posebno domačih vojakov, zamislili so si, da bi življenje na fronti upodobili različni umetniki, kar je podprl tudi poveljnik 5. soške armade general Svetozar Borojević pl. Bojna, Marca leta 1916 je bil izdelan tudi načrt vojne zbirke, kar je predstavljalo vrhunec dela odbora in tudi začetek ter konec vojne zbirke, »projekt« pa je moral na uresničitev počakati skoraj tričetrsto stoletja.¹³

Letnice, ki sta jih J. Winter in A. Proust postavila kot prelomne v razvoju zgodovinarstva 1. svetovne vojne, so bile 1935, 1965 in 1992; leta 1935 so se prvič javno srečali francoski in nemški zgodovinarji 1. svetovne vojne, leto 1965 je predstavljalo presečišče 50. obletnic začetka 1. svetovne vojne, ruske revolucije in premirja, zadnja letnica predstavlja leto odprtja Historial de Peronne, kulturnozgodovinskega raziskovalnega centra in muzeja 1. svetovne vojne francoskih, britanskih in nemških zgodovinarjev ter tako kolektivnega pristopa k obravnavanju 1. svetovne vojne (na zahodnem bojišču), morda celo prvega koraka k evropeizaciji zgodovine 1. svetovne vojne.

Prva generacija je vojno razumela v okviru Clausewitzevega načela o vojni kot nadaljevanju politike z drugimi sredstvi, zato je zanjo značilno pisanje zgodovine od zgoraj navzdol, saj so jo pisali generali, diplomati, vojna je bila razumljena kot politični in diplomatski problem. Osrednja tema zgodovinskih del je bila problematika krivde. Kot glavnega predstavnika te generacije poznavalci razpoznajo Pierra Renouvina¹⁴ ter kot značilnega navajajo njegov citat, da pričevanja, vojakov, katerih raziskovanje je pomembno za razumevanje ozračja bojev, le redko lahko dajo informacije o vodenju operacij, saj je njihov zorni kot preozek.¹⁵ Vojaška zgodovina je bila v tem kontekstu heroična, gospodarska se je osredotočala predvsem na reparacije, utemeljevala je zakonitost antantne blokade, civilno prebivalstvo pa je videla kot maso, mobilizacijski bazen in predvsem kot, v primerjavi z vojaštvom, zaščiteno prebivalstveno skupino.

V drugo generacijo štejejo pričevalci 2. svetovne vojne, po kateri je bila njena predhodnica razumljena kot tragedija, ki so jo odigrali močni kolektivni dejavniki – vojaki, delavci, civilisti. Pod vplivom francoskih vojnih veteranov je bila zgodovina »od zgoraj« reintegrirana z izkušnjo vojaka, torej z zgodovino »od spodaj«. Za to obdobje je bil značilen izjemen porast knjižne produkcije. Druga generacija je poudarek prenesla na socialno problematiko in razredni konflikt, marksistično usmerjeni zgodovinarji poudarjeno na delavstvo, rudarje in kmete. Njeni predstavniki so bili na polju diplomatske zgodovine James Joll,¹⁶ Fritz Fischer je v študiji *Griff nach delt*

¹³ Leta 1990 je bil ustanovljen prvi slovenski muzej prve svetovne vojne Kobariški muzej, v Goriškem muzeju je zasnova za Muzej 1. svetovne vojne na Sveti gori nastala že leta 1968, a ostala neuresničena.

¹⁴ *Les Origines immédiates de la guerre (28 juin-4 août 1914)* (Alfred Costes, 1925). *La Crise européenne et la grande guerre, 1904-1918* (Alcan, 1934). *Evropska kriza i prvi svjetski rat* (Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga, 2008).

¹⁵ Winter in Proust. *The Great War in History*, 14.

¹⁶ *The Origins of the First World* (London: Longman, 1987).

*Weltmacht*¹⁷ razburkal vode diplomatske zgodovine in »potrdil« nemško odgovornost za začetek 1. svetovne vojne, na področju vojaške in diplomatske zgodovine se je premik zgodil iz izvora vojne v njene cilje, pomemben predstavnik je bil Marc Ferro,¹⁸ na področju socialne zgodovine vojne so se začela uveljavljati imena, ki še danes krojijo tokove zgodovinopisja 1. svetovne vojne: Jay Winter,¹⁹ John Horne,²⁰ v Franciji pa Jean Jaques Becker²¹ in Antoine Prost.²² Nezanemarljiv je bil tudi vpliv 2. svetovne vojne na pisanje zgodovine 1. svetovne vojne, ker so žrtve 2. svetovne vojne, v kateri je civilno prebivalstvo postalo malodane enakovreden dejavnik, nadštevilčile žrtve predhodne vojne in je postala 1. svetovna vojna bolj evropska. V gospodarski zgodovini je bilo poudarjeno partnerstvo velike industrije, ekonomskih interesnih skupin in vojske – t. i. elit moči. V ta čas sodijo tudi začetki zanimanja za t. i. domačo fronto, poudarjeni so bili socialni nemiri in revolucije ob koncu vojne.

V času druge generacije je kot izjemen dejavnik diseminacije nastopil nov medij – televizija. Leta 1964 je BBC posnel prvo serijo *The Great War*, v kateri so gledalci lahko prvič videli podobe 1. svetovne vojne, ki jih je v prvi ilustrirani zgodovini 1. svetovne vojne uporabil tudi A.J.P. Taylor,²³ da bi vojno predstavil kot brezumno potrato.

Tretja generacija je začela pisati kulturno zgodovino vojne in mikrozgodovinske analize, raziskovati identitete, spomin, ideje, obnašanje, občutja, aspiracije vojakov, izpostavila je problematiko miru, ki je ustvaril novo vojno. Začetnika sta bila Paul Fussell²⁴ in John Keegan,²⁵ na polju kulturne zgodovine vojne so osrednja mesta prevzeli Jay Winter,²⁶ George Mosse,²⁷ Stephane Audoin – Rouzeau,²⁸ Anette Becker,²⁹ ter številni drugi. Vojaško zgodovino so pisali pod vtisom vietnamske in alžirske vojne, t. i. »nova« ali kulturna vojaška zgodovina se je začela ukvarjati s problematiko prostega časa, nasilja, z jezikom vojaških pesmi, s spolnimi praksami, moralo, kulturo ipd.

¹⁷ *Griff nach der Weltmacht: die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18* (Düsseldorf: Droste, 1961).

¹⁸ *La Grande Guerre: 1914–1918* (Paris: Gallimard, 1969).

¹⁹ *The great war and the British people* (Cambridge: Harvard University Press 1986). *The experience of World War I*. (London: Macmillan, 1988).

²⁰ *Labor at war: France and Britain 1914–1918* (Oxford: Clarendon Press, 1991).

²¹ *The Great War and the French people* (Leamington Spa: Berg, 1980).

²² *Les anciens combattants et la société française: 1914–1939*, 3. vol. (Paris: Presses de la FNSP, 1977).

²³ *The first world war: an illustrated history* (London: Penguin Books, 1966).

²⁴ *The Great war and modern memory* (New York: Oxford University Press, 1975). Prevod v slovenščini: *Velika vojna in moderni spomin* (Ljubljana: Studia humanitatis, 2013).

²⁵ *The face of battle* (Harmondsworth: Penguin, 1978).

²⁶ *Sites of memory, sites of mourning: the great war in European cultural history* (Cambridge [etc.]: Cambridge University Press, 1996).

²⁷ *Fallen soldiers: reshaping the memory of the world wars* (New York, Oxford: Oxford University Press, 1991).

²⁸ *L'Enfant de l'ennemi 1914–1918* (Paris: Aubier, 1995).

²⁹ *Les Monuments aux morts: patrimoine et mémoires de la grande guerre* (Paris: Ed. Errance, 1988).

V gospodarski zgodovini so se raziskave osredotočale na kompleksen sistem distribucije in preskrbe fronte in zaledja, na gospodarske cilje vojne in njihove mednarodne posledice.

Tudi na polju obravnav civilnega prebivalstva je bil pristop kulturnozgodovinski, v ospredje so vstopila vprašanja nasilja in vojaške okupacije, pri čemer sta ledino zagotovo orala John Horne in Alan Kramer.³⁰

V zgodovini spomina je do leta 1970 dominirala naracija veteranov in je bil spomin izrazito moški, odtlej pa so se obravnave obrnile od spomina h komemoraciji, k mentaliteti enot, k vprašanju vojnih psihoz in psihičnih težav. V zadnjih dvajsetih letih se je zgodil odločilen preobrat v raziskavah prvovojne izkušnje: osebnost se je »umaknila« iz središča zgodovine vojne, vanj so vstopile predstave o vojni z zornega kota kulture vojne, mentalitete množic, tudi v razpravah o izvoru vojne ali politične odgovornosti za vojno je pozornost usmerjena k mentalitetam in nacionalnim občutenjem posameznih evropskih družb.³¹ Čeprav posameznik ni več v središču pozornosti, pa je njegova izkušnja, predvsem z »bottom-up« zornega kota, postala dragocen vir proučevanja, na osnovi katerega bi morda lahko zaznali razsežnosti vojne na ravni posameznika in kolektiva.

V zadnji dve desetletji evropskega zgodovinopisja 1. svetovne vojne bo postavljena tudi slovenska produkcija, pri čemer sta razloga za takšno določitev vsaj dva. Prvi je zagotovo velik porast knjižne bere na temo 1. svetovne vojne v slovenskem jeziku, drugi pa je bolj tehnične narave, saj je bil z letom 1993 zamejen bibliografski pregled slovenskega zgodovinopisja in publicistike o 1. svetovi vojni, ki se je osredinil na tematike, ki so bile obravnavane v obdobju od konca 1. svetovne vojne pa do leta 1993 tako v knjižni obliki kot v člankih v znanstveni in strokovni periodiki ter časopisju.³² Zlasti slednjemu se pričujoča razprava delno izogiba, saj je postala »člankovna« produkcija zlasti v letih obeleževanja stote obletnice začetka prve svetovne vojne tudi v slovenskih okvirih težko obvladljiva.

Čeprav je neizpodbitno dejstvo, da se v razvoju vsakega zgodovinopisja zgodijo nihanja, oseke in plime, pa v slovenskem primeru o tem na tako dobeseden način ne moremo govoriti, ker navedeno dejstvo predpostavlja vendarle neki kontinuirani, večdesetletni neprekinjeni razvoj. V preteklih 95. letih je slovensko pomnjenje prve svetovne vojne nihalo bolj med triumfom in pozabo kot pa v nekem razvojnem plimovanju, pri čemer je pozaba spremljala slovenski zgodovinski spomin na avstro-ogrsko vojno izkušnjo tudi v času, ko je bila 1. svetovna vojna del t. i. državotvornega spomina v času kraljeve Jugoslavije, ki je svojo skupno jugoslovansko zgodovino utemeljevala prav na izkušnji velike vojne oziroma njene poudarjene dobrovoljske in južnoslovanske združiteljske preteklosti. Čeprav so si slovenski veterani 1. svetovne

³⁰ *German Atrocities, 1914: A History of Denial* (New Haven: Yale University Press, 2001).

³¹ Yohann le Tallec, »Historiography of World War One,« *British Library*, pridobljeno 25. 9. 2015, <http://www.bl.uk/world-war-one/articles/historiography-of-world-war-one>.

³² Petra Svoltjšak, »Prva svetovna vojna in Slovenci: 1. del,« *Zgodovinski časopis* 47, št. 2 (1993): 263–87. Petra Svoltjšak, »Prva svetovna vojna in Slovenci: II. 1945–1992,« *Zgodovinski časopis* 47, št. 4 (1993): 547–67.

vojne ves povojni čas prizadevali za dostojen in enakopraven odnos države do vseh vojaških izkušenj, ki so doletele vojake nove kraljevine med 1. svetovno vojno, pa v vklapljanju v vsejugoslovansko zgodbo niso bili povsem uspešni.³³ Po drugi strani pa je bil čas med obema vojnama bistveno bolj produktiven na področju publicistike o 1. svetovni vojni, s številnimi spomini na vojaška leta, na vojno ujetništvo, na vojno upornišstvo, in presenetljivo malo na soško fronto. Slednja je ostajala v živem spominu predvsem na njenem matičnem geografskem področju, ki pa je po vojni bilo bitko za svoj etnični obstoj v pogojih okupacije in priključitve h Kraljevini Italiji. Ta prostor je bil prežet z italijansko zmagovito retoriko in spominom, »utelešenem« v velikih kostnicah na robu in v samem osrčju slovenskega etničnega prostora, medtem ko se je slovenski spomin na avstro-ogrsko, predvsem pa vojno izkušnjo, umaknil v intimnost.

Čas po drugi svetovi vojni je bil čas umika iz javnega spomina, iz zgodovinskih obravnav, tudi publicistike, ne glede na tematiko ali prostor, molk so občasno prekinjale polemike o vojaških uporih, pa o političnih preganjanjih v obdobju t. i. vojnega absolutizma, pri čemer velja poudariti, da ostaja za slednjo tematiko še vedno referenčno delo Janka Pleterskega *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*,³⁴ dopolnjeno z dokaznim gradivom desetletje kasneje.³⁵ Tudi novejša raziskave osnovne slike ne spreminjajo, jo pa pomembno dopolnjujejo tako z raziskavami preganjanja duhovnikov na Štajerskem,³⁶ z vsebinsko in številčno razčlenitvijo kaznivih dejanj,³⁷ ter »klasično« in natančno politično zgodovino na Slovenskem v času zadnje vojne monarhije.³⁸

In spet se je ponovila zgodovina obravnave vojne na soškem bojišču, ki ni naletela na večjo pozornost slovenske zgodovinske stroke, čeprav je do leta 1993 doživela dvajset monografskih obdelav, od česar jih je kar polovica razstavnih katalogov ali vodnikov in le peščica strokovnih študij, ter jih je velika večina izšla proti koncu 80.

³³ Petra Svoljšak, »Nekaj utrinkov iz delovanja veteranske organizacije Zveza bojevnikov: 'Organizacija Bojevnikov je trdna in močna, je zveza src in duš. Je temelj prijateljstva in ljubezni med narodi',« *Prispevki za novejšo zgodovino* 46, št. 1 (2006): 277–88.

³⁴ *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo: politika na domačih tleh med vojno 1914–1918* (Ljubljana: Slovenska matica, 1971).

³⁵ *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917. Poročili vojaške in vladne komisije*, ur. Janjo Pleterski (Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1979 [i.e.] 1980). *Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917: poročila vojaške in vladne komisije. zv. 2, Priloge poročilom vladne komisije (izbor)*, ur. Janjo Pleterski (Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1982).

³⁶ Filip Čuček in Martin Moll, *Duhovniki za rešetkami: poročila škofu o poletih 1914 na Spodnjem Štajerskem aretiranih duhovnikih = Priester hinter Gittern: die Berichte der im Sommer 1914 in der Untersteiermark verhafteten geistlichen an ihren Bischof* (Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2006).

³⁷ Dragan Matić, »Prispevek k vprašanju političnega preganjanja Slovencev med I. svetovno vojno,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 32, št. 1/2 (1992): 201–19.

³⁸ Walter Lukan, »Dunaj in slovenska politika od 1848 do 1918,« v: *Dunaj in Slovenci*, ur. Darja Mihelič (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1994), 47–56. Walter Lukan, »Habsburška monarhija in Slovenci v prvi svetovni vojni,« *Zgodovinski časopis* 62, št. 1/2 (2008): 91–149. Walter Lukan, *Iz črnožolte kletke narodov v zlato svobodo: habsburška monarhija in Slovenci v prvi svetovni vojni* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2014).

in v začetku 90. let prejšnjega stoletja, morda naključno, morda pa tudi ne, vzporedno s procesom slovenske državne osamosvojitve, zagotovo pa spodbujeno z razstavo Goriškega muzeja leta 1987 *Soška fronta 1915–1917*.³⁹

Slovensko zgodovinjene 1. svetovne vojne tako ni prehodilo razvojne poti, kot se je začrtala v zahodnoevropskem zgodovinoписju. Toda če za zahodnoevropsko zgodovinoписje kot prelomno velja leto 1992, ko je bil odprt muzej in raziskovalni center Historial de Perrone v neposredni bližini nekdanjih bojišč na Sommi, s čimer naj bi se približali transnacionalni ali vsaj primerjalni poti raziskovanja in predstavljanja zgodovine 1. svetovne vojne, moremo za slovenski prostor to letnico postaviti ne toliko let naprej glede na splošni zaostanek slovenske historiografije o 1. svetovni vojni, to je v leto 2004, ko je Slovenska matica pod strokovnim vodstvom dr. Petra Vodopivca organizirala prvi več-disciplinarni slovenski simpozij »Velika vojna in Slovenci«.⁴⁰ Tedaj je bila slovenska zgodovina 1. svetovne vojne postavljena v evropski kontekst Velike vojne z uporabo takšnega poimenovanja, ki naj bi najbolje opredelilo večdimenzionalnost vojnega časa in vojnih izkušenj. Prelomnosti dogodka, to je simpozija, ne gre pripisati zgolj več-disciplinarnemu pristopu, temveč naboru tematik (literatura, umetnost, cenzura, dediščina, historiografija, zaledje, vera, stereotipi), ki so bile predstavljene v kulturnozgodovinsko perspektivo. Sledil je tudi pomemben in edinstven kulturnozgodovinski tekst različnih avtorjev, ki ga je slovensko znanstveno meroslovje ocenjevalo z najnižjimi točkami v kategoriji znanstvenih člankov, čeprav gre za vsebinsko in metodološko izvirna dognanja slovenske znanstvene scene in prvi tovrstni skupni znanstveni napor slovenske znanosti, da iz različnih zornih kotov osvetli dogajanje na Slovenskem v času 1. svetovne vojne, sooči različne metodološke pristope ter pokaže na možnosti izrabe vsakovrstnih virov kot izvirnih pripovedovalcev časa. Omeniti tudi velja, da je že leta 1995 založba Nova revija izdala Slovensko kroniko XX. stoletja, kjer so bile raznovrstne tematike 1. svetovne vojne, od političnih, kulturnih, gospodarskih, vojaških, geslovno predstavljene slovenski javnosti, 1. svetovna vojna pa je bila postavljena v okvir prelomnih procesov slovenske zgodovine 20. stoletja.⁴¹ Celosten in pregleden vpogled v zgodovino Slovencev in Slovenk ter slovenskega prostora med 1. svetovno vojno, z vidika vojne in vojaške zgodovine, obravnava tudi sinteza *Slovenska novejša zgodovina*.⁴²

V kontekst kulturnozgodovinske obravnave 1. svetovne vojne lahko postavimo tudi kulturno zgodovinsko študijo *O žalosti niti besede*.⁴³ Gre za prvi slovenski po-

³⁹ Drago Sedmak, *Soška fronta: 1915–1917: razstava ob 70-letnici zadnjih bojov ob Soči* (Nova Gorica: Goriški muzej, 1987).

⁴⁰ *Velika vojna in Slovenci: 1914–1918*, ur. Peter Vodopivec in Katja Kleindienst (Ljubljana: Slovenska matica, 2005).

⁴¹ *Slovenska kronika XX. stoletja, knjiga 1. 1900–1941* (Ljubljana: Nova revija, 1995).

⁴² *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, 2. zv. (Ljubljana: Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 2005).

⁴³ Oto Luthar, *»O žalosti niti besede«: uvod v kulturno zgodovino velike vojne* (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2000).

skus umestitve slovenske izkušnje 1. svetovne vojne in spomina nanjo v širši evropski spominski objem. To je bilo mogoče doseči skupaj z uvodno študijo, z vzporedno pripovedjo slovenskih piscev spominov in njihovih sodobnikov na zahodni fronti, slednji so v kulturnem spominu in zgodovinopisju Evrope postali referenčni za celotno 1. svetovno vojno, čeprav so bile njene geografske razsežnosti bistveno večje in od fronte do fronte drugačne. Kulturnozgodovinski princip pripovedovanja o vojni je botroval tudi študiji Pavline Bobič *Vojna in vera*,⁴⁴ ki ob delovanju slovenske katoliške cerkve med veliko vojno⁴⁵ raziskuje mesto vere v pričevanjih, čustvovanju in občutenju slovenskih vojakov.

V času po prvem sistematičnem komentiranem slovenskem bibliografskem pregledu literature o 1. svetovni vojni, torej po letu 1993, je slovensko zgodovinjstvo 1. svetovne vojne odprlo veliko tematik, ki jih lahko uvrstimo tako v kategorijo transnacionalne kot tudi deljene (*shared*) zgodovine. Zaradi lažje obravnave bo prostor zgodovinske obravnave ves čas obravnavan kot zgodovinjstvo, kot ukvarjanje z zgodovino, pri čemer bo po potrebi izpostavljen zgodovinarski ali ljubiteljski pristop predvsem zato, ali v primerih, kjer je med njima zelo jasna vsebinska ločnica.

V obdobju, ki je pravzaprav časovni okvir razprave, lahko, še vedno s pridržkom, govorimo o sistematičnem raziskovanju, ki ga kroji neustrezna raziskovalna politika, temelječa na projektih, kar pomeni nestalen dotok denarja za temeljne raziskave, a jih temu navkljub izvajajo kompetentne raziskovalne skupine in vztrajni posamezniki in posameznice. Če izvzamemo leti 2014 in 2015, ki opredeljujeta stoti obletnici začetka 1. svetovne vojne in vojne na soški fronti, in je njeno vsakovrstno upodabljanje in ubesedovanje predvsem odziv na primernost trenutka, pa vendarle lahko ugotovimo, da je 1. svetovna vojna postala raziskovalno področje skoraj vseh slovenskih raziskovalnih ustanov in predmet pedagoške obravnave na slovenskih študijih zgodovine in obramboslovja. Diplomске/magistrske naloge obravnavajo številne problematike, v razponu od lokalnega do globalnega, od študij spolov (položaj, vloge žensk), vsakdanjega življenja, lojalnosti, lokalnih izkušenj, do strateških/vojaških tem.⁴⁶ Siste-

⁴⁴ *Vojna in vera: katoliška cerkev na Slovenskem, 1914–1918* (Celje: Celjska Mohorjeva družba, Društvo Mohorjeva družba, 2014). V izvirniku *War and faith: the Catholic Church in Slovenia, 1914–1918* (Leiden, Boston: Brill, 2012). Glej tudi Pavlina Bobič, »'Bog na naši strani': Anglikanska cerkev in prva svetovna vojna,« *Historični seminar* 6: 119–38. Pavlina Bobič, »V dolini smrtnih senc: vera kot zatočišče slovenskega vojaka,« *Velika vojna in Slovenci*, 128–40.

⁴⁵ Stane Granda, »Prva svetovna vojna in slovenska Cerkev,« v: *Velika vojna in mali ljudje*, 39–54.

⁴⁶ Npr. Aleš Lebar, *Psihološka priprava na vojno* (Ljubljana: [A. Lebar], 1994). Gabrijela Rebec-Škrinjar, *Preskrba Ljubljane med 1. svetovno vojno: (raziskava na podlagi člankov iz dnevnika Slovenski narod)* (Ljubljana: [G. Rebec-Škrinjar], 1994). Helena Janežič, *Šolske kronike na Škofjeloškem* (Ljubljana: [H. Janežič], 1995). Darja Kofol, »Sem vojak ... a vendar (le) človek: o življenju vojakov na frontah 1. svetovne vojne (Pečine: [D. Kofol], 1997). Davor Kernel, *Slovensko slikarstvo v času prve svetovne vojne (1914–1918): motiv vojaka in njegova simbolika v slikarjevih delih* ([S. l.: D. Kernel], 1997). Davor Kernel, *Pisma Avstro-Ogrskega vojaka: 1917–1918* (Koče: [D. Kernel], 1997). Cvetka Petelinšek, *Kaj usoda, kaj usoda, nora glava, pa ne usoda!: slike iz vsakdanjega življenja Štajerske v času prve svetovne vojne* (Maribor: [C. Petelinšek], 1997). Aljoša Ivanovič, *Pravno varstvo dediščine Soške fronte* (Ljubljana: [A. Ivanovič], 2003). Tomaž Horvat, *Krvavi Subi Bazar: eksekucije v Ljubljani med prvo svetovno vojno* (Ljubljana: [T. Horvat], 2004). Sebastjan Likar, *Versko življenje med prvo svetovno vojno v dekaniji Radovljica*

matično raziskovalno delo poteka na ZRC SAZU na Zgodovinskem inštitutu Milka Kosa in Inštitutu za kulturno zgodovino (Oto Luthar, Igor Grdina, Pavlina Bobič, Petra Svoljšak, Andrej Rahten, Petra Testen, Gregor Antoličič), znotraj raziskovalne skupine na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, še posebej skupina pod vodstvom Marte Verginelle (Kornelija Ajlec, Ana Cergol Paradiž, Žiga Koncilijs, Jernej Kosi, Peter Mikša, Irena Selišnik, Urška Strle, Petra Svoljšak, Petra Testen), ki bo s sistematično, transnacionalno, primerjalno raziskavo raziskala položaj žensk v 1. svetovni vojni (begunstvo, kriminaliteta, odnos do smrti, žensko delo idr.); občasno se s 1. svetovno vojno ukvarjajo mnogi slovenski zgodovinarji sodobne zgodovine (Božo Repe, Dušan Nečak, Rok Stergar, Damijan Guštin, Walter Lukan, Filip Čuček, Renato Podbersič, idr.), a se le redko lotevamo preglednih zgodovin prve svetovne vojne,⁴⁷ izjemno dejavni so na polju raziskav tudi »muzejski« zgodovinarji (Drago Sedmak, Marko Štepec, Damjana Fortunat Černilogar, Nataša Budna Kodrič, Martin Premk, Marko Klavara, Tadej Koren idr.).

Po kronološkem redu je seveda treba začeti s tem, kar še danes razumemo kot »kapljo čez rob« na poti evropskih držav v vojno, to je s sarajevskim atentatom. Ta je bil v v zadnjem letu predmet mnogih polemik, ki jih je sprožil najprej Christopher Clark s svojimi *Mesečniki* (*The Sleepwalkers*), potem pa so se ostrile proti juniju leta 2014, predvsem v Srbiji, Republiki Srbski in BiH, tam tudi pod »patronatom« prvovojnih velesil Nemčije in Francije. Temu je slovensko zgodovino pisje z Andrejem Rahtenom dalo izviren znanstveni pečat, z dvema deli, elektronsko in komentirano izdajo *Žibertova teorija zarote*,⁴⁸ ponatisa Ivana Žiberta *Der Mord von Sarajevo und Tisas Schuld an dem Weltkrieg*, in študijo o slovenskih interpretacijah sarajevskega atentata, temelječi na izjemno širokem naboru literature o prestolonasledniku Francu Ferdinandu,⁴⁹ nastale pa so tudi zanimive znanstvene razprave.⁵⁰

(Ljubljana: [S. Likar], 2004). Sergeja Hribar, *Rusko ujetništvo avstroogrskih vojakov v veliki vojni* (Zapuž: [S. Hribar], 2007). Miha Sluga, *Lojalnost slovenskega vojaka med prvo svetovno vojno* (Ljubljana: [M. Sluga], 2007). Iztok Butinar, *Vključenost ostalin soške fronte v turistično ponudbo* (Bled [i. e.] Rateče: [I. Butinar] 2010). Robert Belovič, *Soška fronta in logistična oskrba enot Avstro-Ogrske vojske* (Maribor: [R. Belovič], 2010). Matjaž Ravbar, *Avstro-ogrsko letalstvo na soški fronti 1915–1917: cesarska in kraljeva letališka infrastruktura v zaledju soške fronte* (magistrsko delo, Ljubljana: [M. Ravbar], 2011). Damijan Firm, *Vojaško letalstvo na soški fronti 1915–1917* (Maribor: [D. Firm], 2012). Matic Batič, *Črni vrh med prvo svetovno vojno* (Cesta: [M. Batič], 2012). Rahela Butala, *Slovaki v prvi svetovni vojni: zaledje in stiki s fronto* (Ljubljana: [R. Butala], 2014). Dejan Preradović, *Slovenci kot prostovoljci v srbski vojski v prvi svetovni vojni* (Nova Gorica: [D. Preradović], 2014).

⁴⁷ Dušan Nečak in Božo Repe, *Prelom: 1914–1918: svet in Slovenci v 1. svetovni vojni* (Ljubljana: Sophia, 2005). Velika vojna in mali ljudje. Neven Borak, »Črtica o financiranju prve svetovne vojne – primer Srbije«. V: *Velika vojna in mali ljudje*, 29–38.

⁴⁸ *Žibertova teorija zarote*, ur. Andrej Rahten (Ljubljana: Založba ZRC, 2013), http://zimk.zrc-sazu.si/sites/default/files/teorija_zarote.pdf.

⁴⁹ *Prestolonaslednikova smrt: po sledeh slovenskih interpretacij sarajevskega atentata* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2014).

⁵⁰ Zvezdan Marković, »90 let od sarajevskega atentata,« *Slovenska vojska* 12, št. 12 (9. 7. 2004): 28–29. Borut Klabjan, »Od Trsta do Sarajeva in nazaj: dinastična lojalnost in nacionalna pripadnost v habsburškem Trstu na predvečer prve svetovne vojne,« *Acta Histriae*. 21, št. 4 (2013): 749–72. Jurij Perovšek, »Rusija v očeh slovenske politike od sarajevskega atentata do začetka svetovne vojne leta

V tematskem pogledu je pričakovano prevladujoča tema piscev zgodovine vseka-
kor soška fronta, še vedno lahko trdimo, da je spomin na soško fronto koloniziral
slovenski spomin na 1. svetovno vojno nasploh, kar gre pripisati tako mlahavosti
slovenske zgodovinske vede kot tudi izjemnemu zanimanju predvsem prebivalstva
Posočja, ki je »pognalo« stroj zanimanja z več desetletnim zbiranjem materiala z bo-
jišča, na katerem deloma temelji tudi Kobariški muzej, ter je predstavljen v številnih
zasebnih muzejskih zbirkah, pa v Goriškem in Tolminskem muzeju. Tako seveda
lahko zgodovinarji samokritično prevzamemo odgovornost za prenos te zgodovinske
tematike na polje strokovnega pisanja zgodovine 1. svetovne vojne. Toda nabor te-
matik, ki jih odpirajo pisci zgodovine vojne na soškem bojišču, je zavirljiv in razkriva
več nivojev možnosti razumevanja vojne.

Če sledimo zgodovinskemu razvoju dogodkov, ki so »odprli« soško bojišče, gre
seveda izvor pripisati italijanski držbi po avstro-ogrski vojni napovedi Srbiji, ki je re-
zultirala v podpisu londonskega pakta 26. aprila 1915, in čemur je posvečena mono-
grafija Uroša Lipuščka *Sacro egoismo*,⁵¹ avtorja, ki je svoja ameriška dopisniška leta
izkoristil za raziskovanje v ameriških arhivih in kongresni knjižnici v Washingtonu
ter je mogel zato tudi v monografiji o vlogi ameriške zunanje politike in predsednika
Wilsona na pariški mirovni konferenci ter Slovencih *Ave Wilson*⁵² (2003) predstaviti
širši mednarodni pogled. V predzačetke vojne na Soči je posegel I. Grdina s svojevr-
stnim kulturno-zgodovinskih vpogledom v mednarodno okolje in diplomatska vo-
zlišča, ki niso preprečila začetka vojne, oziroma so omogočila ter potrdila italijanske
vojaške in politične cilje, ki so se začeli udejanjati prav na soškem bojišču.⁵³ Obema
tematikama, strateškim in političnim ciljem, je bilo posvečenih še nekaj znanstvenih
razprav, ki so problematiko umestile v kontekst vojaške okupacije.⁵⁴

1914,« *Monitor ISH*, št. 1 (2014): 7–23. Pavlina Bobič, »Vojna evforija poleti 1914,« v: *Velika vojna in mali ljudje*, 13–20.

⁵¹ *Sacro egoismo: Slovenci v krempljih tajnega londonskega pakta 1915* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2012).

⁵² *Ave Wilson: ZDA in prekranje Slovenije v Versaillesu 1919–1920* (Ljubljana: Sophia, 2003).

⁵³ *Svetovna vojna ob Soči. 1, Evropski zaplet* (Ljubljana: Študentska založba, 2009¹, 2010²).

⁵⁴ Petra Svoljšak, »Od strateških načrtov do raznarodovalne politike italijanskega okupanta na za-
sedenih slovenskih ozemljih med prvo svetovno vojno,« *Annales. Series historia et sociologia*, 9, 2=18
(1999): 393–408. Petra Svoljšak, »Priprave na leto 1918 nekateri vidiki italijanske uprave zasedenih slo-
venskih ozemelj med prvo svetovno vojno,« *Annales*, 9, 2=18 (1999): 361–70. Petra Svoljšak, *Soča, sveta
reka: italijanska zasedba slovenskega ozemlja (1915–1917)* (Ljubljana: Nova revija, 2003). Petra Svolj-
šak, »Namen je bil pač, otroke popolnoma preroditi v laškem duhu: šolstvo pod italijansko okupacijo
1915–1917,« v: *V zlatih črkah v zgodovini* (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2009),
251–64. Petra Svoljšak, »Slovensko ozemlje med italijanskimi strateškimi načrti in italijansko zasedbo
v času prve svetovne vojne,« *Zgodovina v šoli* 15, št. 1–2 (2006): 6–13. Petra Svoljšak, »Soška fronta.
Italijanska okupacija. Begunci in evakuacija,« v: *Enciklopedija Slovenije V* (Ljubljana: Mladinska knjiga,
1987–2002), 172. Petra Svoljšak, »Posočje pod italijansko zasedbo 1915–1917,« *Nova revija* 187/188
(1997): 168–73. V tujih jezikih glej: Petra Svoljšak, »La popolazione civile nella zona di Guerra,« v:
Grande guerra e popolazione civile. Vol. 1, Caporetto: storia, testimonianze, itinerario (Treviso: [samozal.] C.
Pavan, 1997), 241–66. Petra Svoljšak, »L'occupazione italiana dell'Isontino dal maggio 1915 all'ottobre
1915 all'ottobre 1917 e gli sloveni,« *Qualestoria: bollettino dell'istituto regionale per la storia del movimento
di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia* 26, št. 1/2 (1998): 33–63. Petra Svoljšak, »La popolazione civile

Med pisci o soški fronti vsekakor izstopa primarij Vasja Klavora, ki je v svojih delih obravnaval posamezne sektorje fronte, kjer se je lomila zgodovina vojne na Soči: Bovec, Tolmin,⁵⁵ Škabrijel,⁵⁶ Doberdob,⁵⁷ Fajtji hrib.⁵⁸ Njegova produkcija obsega 15 knjig, vključno s prevodi⁵⁹ in ponatise, in se ukvarja s posameznimi zelo ključnimi vojaškimi kraji, ki jih obravnava tako z vojaškega kot vojnega vidika, slednjemu je sledil predvsem v prvih dveh knjigah *Plavi križ* in *Koraki skozi meglo*, kjer je usode civilnega prebivalstva izrazilo prepletal z vojaškimi vidiki. Vojaška zgodovina soške fronte je osrednja nit pisanja Mira Simčiča,⁶⁰ Marka Simiča⁶¹ in drugih avtorjev,⁶² pri čemer velja posebej izpostaviti revijo Društva Soška fronta *Na fronti*⁶³ in *Vojnogodovinski zbornik*,⁶⁴ ki problematiki 1. svetovne vojne in Slovencev ter mnogim specifičnim tematikam vojne na Soči (oborožitev, vojaške enote, dnevniki, pisma) posvečata svojo pozornost in s posameznimi prispevki dosegata zavidljivo strokovno raven.

nella Slovenia occupata,« v: *Maledetta l'ora e il momento: l'Isonzo e la Grande guerra, comunità locale e conflitto mondiale: prospettive degli studi, aspetti di metodo, risvolti didattici: atti del convegno* (Monfalcone, 24–25 maggio 2006), 77–93. Petra Svoljšak, »La popolazione civile nella Slovenia occupata,« v: *La violenza contro la popolazione civile nella Grande guerra: deportati, profughi, internati* (Milano: UNICOPLI, 2006), 147–63. Petra Svoljšak, »The social history of the Soča/Isonzo region in the First World War,« v: *Sozialgeschichte und soziale Bewegungen in Slowenien = Social history and social movements in Slovenia* (Essen: Klartext, 2009), 89–109, 199. Petra Svoljšak, »Italian military occupation of the Slovene ethnic territory during World War One,« v: *Conflitti militari e popolazioni civili: guerre totali, guerre limitate, guerre asimmetriche = Conflits militaires et populations civiles: guerres totales, guerres limitées, guerres asymétriques = Military conflicts and civil populations: total wars, limited wars, asymmetric wars* (Roma: Commissione italiana di storia militare, 2009), 316–23. Petra Svoljšak, »The language policy of the Italian army in the occupied Slovenian territories, 1915–17,« v: *Languages and the military: alliances, occupation and peace building* (Houndmills [etc.]: Palgrave Macmillan, 2012), 70–85. Petra Svoljšak in Bojan Godeša, »Italian interwar administration of Slovenian ethnic territory: Italian ethnic policy,« v: *Frontwechsel: Österreich-Ungarns »Großer Krieg« im Vergleich* (Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2014), 303–23.

⁵⁵ *Plavi križ: soška fronta: Bovec 1915–1917* (Koper: Lipa; Ljubljana: Mladinska knjiga, 1993¹, 2000²). *Koraki skozi meglo: Soška fronta – Kobarid – Tolmin 1915–1917* (Klagenfurt, Ljubljana, Wien: Hermagoras = Mohorjeva družba, 1994).

⁵⁶ *Škabrijel: Soška fronta: 1917* (Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba, 1997¹, 2011²).

⁵⁷ *Doberdob: kraško bojišče: 1915–1916* (Celovec: Mohorjeva, 2007).

⁵⁸ *Fajtji hrib: bojišče na Komenskem Krasu 1916–1917* (Celovec: Mohorjeva, 2014).

⁵⁹ *Blaukreuz: die Isonzofront: Flitsch = Bovec 1915–1917* (Klagenfurt, Ljubljana, Wien: Hermagoras = Mohorjeva, 1993¹, 2003²). *Schritte im Nebel: die Isonzofront – Karfreit/Kobarid – Tolmein* (Klagenfurt = Celovec, Ljubljana, Wien = Dunaj: Hermagoras = Mohorjeva, 1995). *Monte San Gabriele: die Isonzofront: 1917* (Klagenfurt, Ljubljana, Wien: Hermagoras = Mohorjeva, 1998). *La croce blu: ottobre 1917 l'attacco [!] con i gas a Plezzo: Alto Isonzo 1915–1917* (Chiari (Bs): Nordpress, 2002). *Die Karstfront: 1915–1916* (Klagenfurt = Celovec: Hermagoras = Mohorjeva, 2008). *Harcok a Doberdón, 1915–1916* (Budapest: HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2010).

⁶⁰ *888 dni na Soški fronti: spopadi na Krasu in v visokogorju: na novo odkriti vojaški zemljevidi, fotografije in posebna poročila* (Ljubljana: Orbis, 2003¹, 2006²).

⁶¹ *Po sledah soške fronte* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996¹, 1998²). *Utrdbi pod Rombonom: predstraža soške fronte: razplet svetovnega spopada med utrdbami in topovi na Bovškem* (Ljubljana: Rombon, 2005).

⁶² Npr. Mitja Močnik, *Komenski kras: 1914–1918* (Ljubljana: Karantanija, 2005).

⁶³ *Na fronti: revija za vojaško zgodovino. 2001, 1.* (Šempeter: Društvo Soška fronta Nova Gorica, 2001).

⁶⁴ *Vojnogodovinski zbornik* (Logatec: Vojni muzej, 1998–2012).

Soška fronta odmeva v različnih odtenkih svoje zgodovinske vloge, pri čemer naj (subjektivno) izpostavim zgolj nekatere. Kobarid z 12. soško ofenzivo je tudi v slovenskem imaginariju postal soznačnica vojne na Soči.⁶⁵ Toda mnogovrstnost odsevov 1. svetovne vojne na Slovenskem in v krajih ob Soči moramo spoznati predvsem skozi pripoved o življenju v Kobaridu, ki ga je monografsko natančno predstavil Drago Sedmak.⁶⁶ Na soški fronti so se »rojevale« ali svojo pomembno vlogo utrdile mnoge osebnosti, ki so krojile tudi usodo naslednje velike vojne 20. stoletja, med njimi je velike pozornosti deležen Erwin Rommel,⁶⁷ katerega delo o preboju v 12. soški ofenzivi je izšlo tudi v slovenskem prevodu.⁶⁸

Svetozar Borojević v. Bojna je bil deležen temeljite znanstvene raziskave,⁶⁹ tudi v luči dogajanja okoli vrnitve oziroma ne-odvzema naslova častnega meščana mesta Ljubljana. »Slavo« Kobarida je v svet zagotovo ponesel tudi, čeprav ga ni izrecno poimenoval, Ernest Hemingway z romanom *Zbogom orožje*; njegovo ime se tako pogosto pojavlja ob vprašanju njegove (ne)prisotnosti na soškem bojišču.⁷⁰

⁶⁵ Klavara, *Koraki skozi meglo*. Lovro Galić in Darja Pirih, *Od Krna do Rombona: 1915–1917* (Kobarid: Ustanova Fundacija Poti miru v Posočju, 2007). Janez J. Švajncar, »Prodor pri Kobaridu: zgodilo se je točno pred 80 leti,« *Obramba* 29, št. 11 (nov. 1997): 48–51. Petra Svolfšak, »Odmev Kobariškega preboja v slovenskih časnikih in publicistiki,« v: *Kobarid = Caporetto = Karfreit: 1917–1997: zbornik mednarodnega znanstvenega simpozija ob osemdesetletnici bitke pri Kobaridu, 25. oktobra 1997 v Kobaridu*, 69–73. Janez J. Švajncar, »Preboj pri Kobaridu - tako in drugače,« *Nova revija* 17, št. 189 (jan. 1998): 145–54. Simon Kovačič, »Bojna morala v italijanski armadi leta 1917 in poraz pri Kobaridu,« *Primorska srečanja: revija za družboslovje in kulturo* 22, št. 202 (1998): 114–16. Drago, Sedmak, »Preboj pri Kobaridu,« v: *Slovenci + prva svetovna vojna 1914–1918*, ur. Marko Štepec (Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2010), 56–58. Matjaž Bizjak, »Kobarid in general Luigi Capello malce drugače,« *Na fronti: revija za vojaško zgodovino*, 8 (maj. 2013): 43–53.

⁶⁶ *Življenje v Kobaridu med prvo svetovno vojno* (Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva družba, 2001).

⁶⁷ Aleksander Jankovič Potočnik, *Rommel na Soči* (Logatec: Ad Pirum, zavod za intelektualne dejavnosti, 2012). Aleksander Jankovič Potočnik, *Po sledeh Erwinu Rommla* (Logatec: Ad Pirum, zavod za intelektualne dejavnosti, 2013). Blaž Torkar, »Nadporočnik Erwin Rommel in dvanajsta soška bitka. [Del 1],« *Revija obramba* 44, št. 1 (jan. 2012): 54–55. Blaž Torkar, »Nadporočnik Erwin Rommel in dvanajsta soška bitka. Del 2, Odvzem svobode delovanja,« *Revija obramba* 44, št. 2 (feb. 2012): 56–57. Blaž Torkar, »Nadporočnik Erwin Rommel in dvanajsta soška bitka. Del 3, Napad na koto 1192,« *Revija obramba* 44, št. 3 (mar. 2012): 54–55. Blaž Torkar, »Erwin Rommel in 12. soška bitka. [Del 4], Nadporočnikove ukane,« *Revija obramba* 44, št. 5 (maj 2012): 48–50. Blaž Torkar, »Nadporočnik Erwin Rommel in 12. soška bitka. Del 5, Napad in zavzetje Kraguvence,« *Revija obramba* 44, št. 6 (jun. 2012): 54–55. Blaž Torkar, »Nadporočnik Erwin Rommel in 12. soška bitka. Del 6, Naskok na Matajur,« *Revija obramba* 44, št. 7 (jul. 2012): 54–55.

⁶⁸ Erwin Rommel, *Preboj pri Tolminu 1917*, ur. Vojko Hobič (Kobarid: Kobariški muzej, 1997¹, 2002², 2012³).

⁶⁹ Dušan Nečak in Božo Repe. *O feldmaršalu Svetozarju Borojeviću de Bojni* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2010). Miro Simčič, *Svetozar Borojević: med slavo in ponižanjem* (Koper: Intelektualne storitve, 2011). Renato Podbersič, »Spomin na soško fronto,« *SLO: časi, kraji, ljudje: slovenski zgodovinski magazin* 3 (sep. 2014): 50–57. Petra Svolfšak, »Slovenski spomin na prvo svetovno vojno in mesto feldmaršala Svetozarja Borojevića pl. Bojne v njem,« v: *Feldmaršal Svetozar Borojević od Bojne (1856–1920.): zbornik radova* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2011), 31–42.

⁷⁰ Marko Waltritsch, »Ernesta Hemingwaya v Kobaridu nikoli ni bilo: zgodovina,« *Primorski dnevnik*, 8. 8. 1999, 12. Branko Drekonja in Aleksander Jankovič Potočnik, *Po sledeh Ernesta Hemingwaya* (Logatec: Ad Pirum, zavod za intelektualne dejavnosti, 2009). Aleksander Jankovič Potočnik, *Po*

Z dogajanjem na soškem bojišču je seveda povezanih veliko tematik, od obravnav posameznih nacionalnih skupin v avstro-ogrski vojski, npr. Bošnjakov,⁷¹ Judov⁷² in Hrvatov.⁷³ Katarina Keber in Miha Šimac sta z raziskovalnim delom odprla izjemno zanimivo in pomembno področje vojaške zgodovine, to je polje vojaške sanitete in vojaške duhovne oskrbe,⁷⁴ slednja je bila tudi predmet doktorskega raziskovanja M. Šimaca in njegove znanstvene monografije,⁷⁵ ter epidemij, ki so se širile med vojaki na soškem bojišču. V okvir obravnav vojaške sanitete štejejo tudi besedila, ki tematizirajo največjo vojaško bolnišnico, tudi taborišče za (ruske) vojne ujetnike in ob koncu vojne taborišče za vračajoče se primorske begunce Strnišče pri Ptujju.⁷⁶ Sistematičnemu raziskovanju je podvrženo vprašanje vojaških (in manj civilnih⁷⁷) žrtev soških bitk, kar moramo pripisati tudi velikemu zanimanju potomcev nekdanjih avstro-ogrskih vojakov iz držav naslednic dvojne monarhije, raziskovanje pa poteka tako pod okriljem Tolminskega in Kobariškega muzeja ter Ustanove Fundacija Poti miru v

sledeh slovesa od orožja: poskus scenarija za dokumentarni film o prizorišču romana Ernesta Hemingwaya Zbogom orožje (Logatec: Ad Pirum, zavod za intelektualne dejavnosti, 2014).

⁷¹ Vinko Avsenak, »Mošeja v Logu pod Mangartom,« *Na fronti* 4 (nov. 2006): 45–50. Ahmed Pašić, *Bošnjaki na soški fronti* (Jesenice: Kulturno in športno društvo Bošnjakov Biser; Kranj: Gorenjski glas, 2007). Valerija Skrinjar-Tvrz, *Bosna in Soča* (Kobarid: Kobariški muzej, 2002). Damjana Fortunat Černilogar in Husein Sejko Mekanović, »Vihar souvražen svet pretresa: bosansko-hercegovski vojniki na soški fronti: [katalog razstave] (Tolmin: Tolminski muzej, 2014). Vinko Avsenak, »Mošeja v Logu pod Mangartom,« *Na fronti* 4 (nov. 2006): 45–50.

⁷² Renato Podbersič, »Judovski vojniki na soški fronti,« *Na fronti* 4 (nov. 2006): 40–44. Judovskim vojakom je bila posvečena tudi razstava *Oprostite nam, oprostite nam, vi, o, mrtvi!* (Maribor: Sinagoga, 27. 11. 2011).

⁷³ Vladimir Bregar, *S Turudijevim bataljonom na soškem bojišču: iz pisem poročnika Vladimirja Bregarja*, ur. Tomaž Budkovič (Celovec: Mohorjeva, 2009). Petra Švoljšak, »Čigava ali komu soška fronta: slovensko-hrvaški stiki med prvo svetovno vojno v luči obrambe zahodne slovenske narodne meje,« *Studia Historica Slovenica* 8, št. 2/3 (2008): 357–74. Marko Zavrtanik, »Protinapad na Sabotinu: (6. in 7. avgust 1916),« *Solkanski časopis*, 21. 12. 1995, 10.

⁷⁴ »*Patriae ac humanitati*: zdravstvena organizacija v zaledju soške fronte (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011). Miha Šimac, »Šele v bolnišnici se pokaže, kaj je vojna,« v: *Slovinci + prva svetovna vojna*, 72–75. O zdravstveni oskrbi vojakov piše tudi Marjeta Bregar, »Prva svetovna vojna in prihod ranjenih vojakov v Novo mesto leta 1914,« *Vizita: interno glasilo Splošne bolnišnice Novo mesto*, okt. 2014, 41.

⁷⁵ *Vojaški duhovniki iz slovenskih dežel pod habsburškim žezlom* (Ljubljana: Teološka fakulteta, 2014). Miha Šimac, *Vojaški kurati iz osrednjih slovenskih dežel v avstro-ogrskih oboroženih silah v prvi svetovni vojni* (doktorska disertacija, Ljubljana: [M. Šimac], 2013). Miha Šimac, »Odlikovani vojni kurat, p. Robert Ivo Nitz (1882–1950),« *Na fronti: revija za vojaško zgodovino* 6 (nov. 2010): 13–17.

⁷⁶ Vilko Lipuš, »Marija se je dvakrat zavrtela: Lazarett Sterntal, del zgodovine Strnišča in Kidričevega,« *Večer*, 24. 3. 1999, 20. Nataša Kolar, »Oj fanti, kaj pa zdaj: vojaška taborišča in rezervne bolnišnice v Strnišču med letoma 1915 in 1918 (Ptuj: Pokrajinski muzej, 2007). Radovan Pulko, »Kadet Aleksij Alftan je za zmeraj ostal v Strnišču,« *Vojnozgodovinski zbornik* 41 (2010): 42–44. Damijan Grobelnik, »Vojna taborišča v Strnišču pri Ptujju med prvo svetovno vojno,« v: *Sledi prve svetovne vojne v mojem kraju: zbornik strokovnih prispevkov za mentorje zgodovinskih krožkov* (Ljubljana: Zveza prijateljev mladine Slovenije, Komisija za delo zgodovinskih krožkov, 2014), 34–41.

⁷⁷ Tadej Koren, *Idrsko, 4. junij 1915: prve civilne žrtve I. svetovne vojne iz vasi ob Soči* (Kobarid: Ustanova Fundacija Poti miru v Posočju, 2010). Renato Podbersič, »Goriški duhovniki - žrtve prve svetovne vojne,« v: *Oltre i confini: scritti in onore di don Luigi Tavano per i suoi 90 anni* (Gorizia: Istituto di storia sociale e religiosa, 2013), 369–76.

Posočju, in sicer z raziskavami, ki jih zanje opravlja Lovro Galić, sicer elektroinženir iz Zagreba, ki združuje temeljit tehnicističen pristop z zgodovinsko metodo in na osnovi številnih virov poskuša ugotoviti zelo natančen potek vojaških dogajanj na treh izbranih območjih (Tolminsko mostišče, Bovec – Rombon, Cvetje – Mengore) ter žrtev na avstro-ogrski strani, ki so jih te operacije zahtevale.⁷⁸ Med študijami, ki si vsekakor zaslužijo tako ime, so dela Tomaža Budkovića o Bohinju kot izredno pomembni točki soškega frontnega zaledja z vsemi vplivi na tamkajšnji ritem življenja ter kratkoročnih in srednjeročnih posledic za okolico in prebivalstvo.⁷⁹ Na Slovenskem je bil tudi eden redkih, pravzaprav edini, ki se je ukvarjal z okoljskimi posledicami vojne v Posočju.⁸⁰ Soška fronta je s svojim odprtjem predstavljala izjemen prostor interakcije med fronto in zaledjem, med civilnim in vojaškim, med avstrijskim in italijanskim, med odrešenim, zasedenim in osvobojenim. V terminološkem loku odsevajo prav raznovrstne, deloma tudi v slovenskem zgodovinopisju raziskane in predstavljene tematike. Kot je bilo že zapisano, so na polju znanstvene obravnave ob-dogajanj na soški fronti raziskovalci odprli in še ne zaprli vprašanja italijanske okupacije slovenskega ozemlja, tudi s poskusi tematizacije znotraj evropske okupacijske perspektive, predvsem pa opozorili na številna vprašanja, povezana tako s problematiko okupacije (šolstvo, jezik, nasilje, strateški načrti, uprava, cerkvene zadeve) kot neposrednih posledic vojaških operacij za civilno prebivalstvo. Izjemno izzivalna ostaja tematika begunstva, kjer si zgodovinska znanost⁸¹ in pisci zgodovine, med katerimi zagotovo izstopa Vili

⁷⁸ Lovro Galić in Darja Pirih, *Od Krna do Rombona: 1915–1917*. Petra Svoljšak, Darja Pirih, Damjana Fortunat-Černilogar in Lovro Galić, *Tolminsko mostišče II*. (Tolmin: Tolminski muzej, 2005). Mitja Močnik, »Povojni zapiski o žrtvah neeksplodiranih sredstev na Primorskem iz leta 1924,« *Vojnozgodovinski zbornik* 29 (maja 2007): 28–31. Miro Simčič, »Koliko je bilo padlih: žrtve soške fronte,« *Revija obramba* 39, št. 3 (mar. 2007): 60–61. Tadej Munih, *Pri Lušinu: 17. 8. 1917* (Kobarid: Ustanova Fundacija Poti miru v Posočju, 2012).

⁷⁹ *Bohinj 1914–1918: med fronto in zaledjem* (Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba, 1999). *Vzpom Bohinja pred zatonom Avstro-Ogrske* (Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba, 2004). »Gorenjska kot zaledje soškega bojišča,« v: *Gorenjska*, ur. Jože Dežman (Kranj: Gorenjski glas, 1999), 238–41.

⁸⁰ »Vpliv bojnih operacij na soškem bojišču na okolje,« v: *Slovenci + prva svetovna vojna 1914–1918*, 98–99.

⁸¹ Petra Svoljšak, »Prisilil nas je bojni grom, da svoj smo zapustili dom,« v: *Slovenska kronika XX. stoletja. - Zv. 1*. (Ljubljana: Nova revija, 1997), 170–71. Petra Svoljšak, »Begunci med prvo svetovno vojno,« v: *Izseljenec: življenjske zgodbe Slovencev po svetu* (Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2001), 123–28. Mateja Ribarič, »Goriško in istrsko begunsko šolstvo med prvo svetovno vojno,« v: *Begunsko šolstvo v 20. stoletju - naše in pri nas* (Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 2002), 15–28. Renato Podbersič, »Begunci z vzhoda in Godoviška kronika,« *Kronika* 52, št. 3 (2004): 379–90. Svoljšak, Pirih, Fortunat-Černilogar in Galić, *Tolminsko mostišče II*. Drago Sedmak, »Begunci z območja soške fronte v avstrijskih begunskih taboriščih,« *Vojnozgodovinski zbornik* 21 (jun. 2005): 24–25. Drago Sedmak, »Begunsko taborišče Gmünd,« *Vojnozgodovinski zbornik* 23 (nov. 2005): 54–55. Drago Sedmak, »Begunsko taborišče Bruck ob Litvi,« *Vojnozgodovinski zbornik* 24 (2006): 33–35. Drago Sedmak, »Begunski taborišči Steinklamm in Brixlegg,« *Vojnozgodovinski zbornik* 25 (mar. 2006): 41–43. Drago Sedmak, »Begunsko taborišče Wagna pri Lipnici,« *Vojnozgodovinski zbornik* 26 (jun. 2006): 25–29. Drago Sedmak, »Briški prostor v času prve svetovne vojne,« *Briški časnik* 12, št. 52 (jesen 2008): 26–27. Branko Marušič, »Gorica med prvo svetovno vojno,« *Studia Historica Slovenica* 9, št. 2/3 (2009): 417–38. Petra Svoljšak, »Smo ko brez gnezda plašne ptice' (Alojz Gradnik, Molitev beguncev):

Prinčič,⁸² uspešno podajamo roke, kajti vsak s svoje perspektive, zanimanja, tudi lokalne perspektive ter seveda razpoložljivosti virov, poskušamo pojasniti in na virih utemeljiti to poleg mobilizacije najbolj množično skupinsko vojno izkušnjo slovenskega prebivalstva v 1. svetovni vojni. Omeniti velja, da je bilo begunstvo zelo vztrajen spomin Slovencev na 1. svetovno vojno v obdobju med obema vojnama, morda tudi zato, ker se del beguncev ni vrnil na svoje domove, temveč so ostali v jugoslovanski Sloveniji. Številni utrinki iz lokalne zgodovine dopolnjujejo še vedno fragmentarno podobo vojne in življenja na posoški fronti in v njenem zaledju. Najbolj temeljito je bilo doslej obravnavano dinamično vojno dogajanje v frontni Gorici,⁸³ Solkanu⁸⁴ ter Kobaridu,⁸⁵ tudi v nekaterih vaseh ob bojni črti,⁸⁶ ter v bližnjem in daljnem

begunci v Italiji in Avstro-Ogrski,« v: *Soška fronta 1915–1917: kultura spominjanja*, ur. Vincenc Rajšp (Dunaj = Wien, Ljubljana: Slovenski znanstveni inštitut = Slowenisches Wissenschaftsinstitut, Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010), 89–104. Petra Svoljšak, »Vojna - vzrok in spodbujevalka migracij: primer 1. svetovne vojne in slovenskega prostora,« v: *Migracije in prostor od antike do danes*, ur. Peter Štih in Bojan Balkovec (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2010), 226–44. Renato Podbersič, »Duhovna oskrba goriških beguncev v begunskih taboriščih med prvo svetovno vojno,« *Na fronti: revija za vojaško zgodovino* 7 (mar. 2012): 10–14. Petra Svoljšak, »Slovenske begunske družine v prvi svetovni vojni: korespondenca primorske družine,« v: *Vojne na Slovenskem: pričevanja, spomini, podobe* (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012–), 11–25. Marta Verginella, »Profughe slovene tra Grande Guerra e ascesa del fascismo,« *Storia delle donne* 9 (2013): 135–59. Kaja Širok, »Družinska fotografija v prvi svetovni vojni: zgodba družine Vuga v taborišču Brunk na Litvi,« *Foto antika: bilten* 30 (2013): 19–23. Kaja Širok, »Hortenzija Vuga,« v: *Take vojne si nismo predstavljali* (Ljubljana: Muzej novejše zgodovine Slovenije, 2014), 65–66.

⁸² Vili Prinčič, »Pričevanja nekaterih naših pregnank med prvo svetovno vojno,« *Jadro* 8 (1997): 38–42. Severina Frančiška Terpin, »Bili smo med prvimi begunci, ki so zapustili Goriško,« *Na fronti: revija za vojaško zgodovino* 9 (nov. 2014): 4–7. Boris Kerševan, »Moravski Olomouc je postal naš štiriletni dom,« *Na fronti: revija za vojaško zgodovino* 8 (mar. 2013): 8–10. Natalija Prinčič, »Begunski dnevnik,« *Na fronti: revija za vojaško zgodovino* 2 (apr. 2003): 3–5. Matic Batič, »Begunci,« v: *Črni Vrh pod Avstro-Ogrsko* (Črni Vrh nad Idrijo: samozal. I. Rudolf, 2014), 125–27. Pavle Čelik, »Begunci na predpražniku (2). Lenin v Strnišču,« *Več: tednik Časopisne hiše Delo*, 10. 6. 2005, 37–39. Pavle Čelik, »Begunci na predpražniku (3). Rusi delajo preglavice,« *Več: tednik Časopisne hiše Delo*, 17. 6. 2005, 37–39. Miran Mihelič, »Zapoznala počastitev na tujem pozabljenih beguncev s Primorske,« *Oko: tednik za Goriško*, 22. 6. 1995, 3. Marko Waltritsch, »V začetku leta 1918 so se begunci začeli vračati v Gorico: zgodovina,« *Primorski dnevnik*, 15. 2. 1998, 12. V tisku je tudi knjiga Vilija Prinčiča, *V Brucku taborišču – 1915–1918: 2015: ob stoletnici dogajanja* (Trst: ZTT = EST, 2015).

⁸³ Petra Svoljšak, »Gorica je padla,« v: *Slovenska kronika XX. stoletja*. Zv. 1, 177. Miro Simčič, »Dan, ko je padla Gorica,« *Več: tednik Časopisne hiše Delo*, 25. 8. 2006, 26–28. Renato Podbersič, »Versko življenje v Gorici med prvo svetovno vojno,« *Studia Historica Slovenica* 9, št. 2/3 (2009): 517–42. Petra Svoljšak, »Kronologija vojne pri Gorici 1915–1917,« *Studia Historica Slovenica* 9, št. 2/3 (2009): 343–56. Renato Podbersič, »Goriška škofijska pisarna med prvo svetovno vojno,« v: Koledar: za leto 2010 (2010) (Gorica: Goriška Mohorjeva družba 2010), 72–75. Petra Svoljšak, »Gorica, prekleto in sveto mesto med dvema ognjema,« *Kronika* 60, št. 1 (2012): 79–94. Petra Svoljšak, »Gorizia (Gorica), a damned and sacred city between two fires,« *Studia Historica Slovenica*. 11, št. 1 (2011), 79–109.

⁸⁴ Drago Sedmak, »Solkan in Solkanci med prvo svetovno vojno,« v: *Jako stara vas na Goriškem je Solkan: zbornik ob tisočletnici prve omembe kraja* (Solkan: Krajevna skupnost, 2001), 162–81. Drago Sedmak, *Ob vznožju branikov: Solkan in Solkanci med prvo svetovno vojno* (Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba, 2003).

⁸⁵ Drago Sedmak, *Življenje v Kobaridu med prvo svetovno vojno* (Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva družba, 2001).

⁸⁶ Karel Rustja, »Gradnja železniških prog za frontno črto (1.), Proga Logatec–Črni Vrh,« *Slo-*

frontnem zaledju, tudi v povezavi z njihovimi logističnimi »ponodbami« za delovanje vojske na soški fronti,⁸⁷ pri čemer velja izpostaviti predvsem dobro »pokritost« celske medvojne zgodovine,⁸⁸ in Ljubljane,⁸⁹ katere vojni utrip je izvrstno zabeležil Fran Milčinski v svojem dnevniku.⁹⁰ Slovenskim mestom v veliki vojni je bil posvečen

venska vojska, 16. 5. 1997, 32–33. Drago Sedmak, Vinko Korošak in Urška Velikonja, *Naši kraji 1915–1917* (Miren: Občina Miren – Kostanjevica, 2000). Uroš Velikonja, »Gora in Gorjani med 1. svetovno vojno,« v: *Mati Gora* (Predmeja: Društvo za ohranjanje in varovanje naravne in kulturne dediščine Gora, 2001), 271–84. Drago Sedmak, »Vrtovin in Vrtovinci med 1. svetovno vojno: (poizkus krajevne kronike),« v: *Ortaona – Vrtovin: 1001–2001* (Vrtovin: Krajevna skupnost, 2001), 46–65. Simon Kovačič, *Soška fronta: I. svetovna vojna v občini Šempeter – Vrtojba* (Šempeter, Vrtojba: Turistično društvo občine, 2003). Jožica Črv, »Na Šentviški gori smo vojno čutili, nismo pa je okusili: pričevanje Jožice (Pepce) Črv (Šentviška gora 6. 4. 1903 – Gorica 13. 7. 1999,« *Na fronti: revija za vojaško zgodovino* 8 (mar. 2013): 5–7. Janez J. Švajncar, »Železnica v Hotedršici,« *Vojnozgodovinski zbornik* 20 (2005): 55. Vili Prinčič, »Katerina Hojak iz Gorice: rojena 18. 1. 1911 – umrla 14. 12. 1996,« *Na fronti: revija za vojaško zgodovino* 4 (nov. 2006): 6–8. Podbersič Renato, »Italijanska osvojitve Gorice v luči črniške kronike,« *Na fronti: revija za vojaško zgodovino* 4 (nov. 2006): 32–35. Tanja Gomiršek, »Prva svetovna vojna v Gradnem in Višnjeviku,« *Primorska srečanja: revija za družboslovje in kulturo* 30, št. 305/306/307 (2006): 43–60. Lucijan Trošt, Mitja Benčina in Jernej Škvarč, *Fantje in moške, pojdite domov, boste morali na vojsko!: Col z okolico v času 1. svetovne vojne* (Col: Društvo Trillek, društvo za ohranitev starih običajev, 2008). Aleš Lajovic, »Idrijska železnica: mit ali resničnost,« *Nova proga: glasilo Slovenskih železnic*, jul.–avg. 2010, 24–27. *Kako se je začelo na Soči 1915 in končalo 1918: brginske in druge pripovedi o prvi svetovni vojni*, ur. Rudolf-Rudi Šimac (Nova Gorica: Grafika Soča, 2002–2010). Nataša Kovačič, »Med 1. svetovno vojno je zamrl glas zvonov,« *Glasnik: glasilo občine Škofljica*, sep. 2014, 37. *Kuge, lakote in vojske – reši nas, o Gospod!: Kranjska v prvem letu velike vojne*, ur. Elizabeta Eržen Podlipnik et al. (Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2014). Maruška Guštin in Ivana Soban, *Na vojsko pojdemo: [zbrano gradivo iz prve svetovne vojne na območju nekdanje župnije Repentabor]* (Repentabor: KD Kraški dom, Razvojno društvo Repentabor, 2014). Alfonz Zajec, »Novi spomini na Žiri in Žirovce med prvo svetovno vojno,« *Žirovski občasnik: zbornik za vsa vprašanja na Žirovskem* 35, št. 44 (2014): 104–13. *Hude so res vojske –: bohinske pripovedi o 1. svetovni vojni* (Celje: Celska Mohorjeva družba, Društvo Mohorjeva družba, 2014).

⁸⁷ Karel Rustja, »Gradnja železniških prog za frontno črto (1.), Proga Logatec – Črni Vrh,« *Slovenska vojska* 139 (16. maj 1997): 32–33.

⁸⁸ Bojan Himmelreich, *Namesto zemlje črni kruh: organizacija preskrbe z živili v Celju v času obeh svetovnih vojn* (Celje: Zgodovinski arhiv, 2001). Bogdan Kolar, »Celje v času prve svetovne vojne kot se kaže v cerkvenem arhivskem gradivu,« *Studia Historica Slovenica* 9, št. 2/3 (2009): 543–74. Bojan Himmelreich, »Vsakdanje življenje v Celju v obdobju prve svetovne vojne,« *Studia Historica Slovenica* 9, št. 2–3 (2009): 469–94. Miro Hribernik, »Vojaštvo v Celju v letih prve svetovne vojne 1914–1918,« *Studia Historica Slovenica* 9, št. 2–3 (2009): 357–82. Borut Batagelj, Tone Kregar, Marko Štepec in Bojan Himmelreich, *Srčni pozdrav iz bojniga polja: prva svetovna vojna in njen odmev na Celskem* (Celje: Zgodovinski arhiv, 2014).

⁸⁹ Renato Podbersič in Vili Prinčič, »Prvi letalski napad na Ljubljano,« *Na fronti* 2 (apr. 2003): 35–38. Miha Šimac, »Zavod sv. Stanislava 1914–1918,« v: *Sto let Zavoda sv. Stanislava*, ur. France M. Dolinar (Ljubljana: Družina, 2005), 143–60. Dragan Matić, »Slovensko-nemški odnosi med I. svetovno vojno,« v: *Velika vojna in Slovenci*, 157–74. Blaž Vurnik, »Ljubljanski grad, karantenska postaja za vojne ujetnike v prvi svetovni vojni,« *Ljubljana: glasilo Mestne občine Ljubljana*, jan./feb. 2009, 90–91. France M. Dolinar, »Versko življenje v Ljubljani v času prve svetovne vojne,« *Studia Historica Slovenica* 9, št. 2/3 (2009): 495–16. Dragan Matić, »Nemci na Kranjskem od druge polovice 19. stoletja do prehoda v jugoslovansko državo,« v: *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, 551–67. Marko Štepec, »Utrip vsakdanjega življenja v Ljubljani,« *Studia Historica Slovenica* 14, št. 2/3 (2014): 379–94. Gašper Hudolin, *Ljubljana v času prve svetovne vojne: ob stoletnici začetka vojne 1914–2014* (Ljubljana: MKL, 2014).

⁹⁰ Fran Milčinski, *Dnevnik 1914–1920* (Ljubljana: Slovenska matica, 2000).

znanstveni simpozij v Mariboru (2009), ki je prinesel sistematičen pregled spopadanj slovenskih mest, na fronti in v zaledju, z izzivi velike vojne. Posebno povedne so v tematiziranju vsakdanjih razmer krajevne oziroma župnijske kronike, ki posredno pripovedujejo o domačih vojaki na bojnem polju ter verno, kritično in zaskrbljeno posedujejo svoja opažanja o drobnih vsakdanjostih na domači fronti.⁹¹

Slovensko zgodovinopisje postaja pozorno tudi na druge, doslej obrobne vojne tematike, in v tem pogledu ne zaostaja preveč za zahodnoevropskimi zgledi. O vprašanju pogledov na »drugega« je pisal Rok Stergar ter vzporedno analiziral preobrate v slovenskem odnosu do vojne.⁹² S projektom o ženskah in 1. svetovni vojni, ki ga vodi M. Verginella, je pot na široko odprta obravnavam številnih odtenkov ženskega bivanja v vojni, a bodo rezultati prihajali počasi, vendar vztrajno in sistematično, sprotne pa zrcalijo letne razstave *Ženske v veliki vojni*. Ženska problematika sicer v zadnjih dvajsetih letih ni bila zapostavljena ter se je občasno prepletala tudi z vprašanji otroštva, splošne preskrbe ipd.⁹³

⁹¹ Npr. Nataša Budna Kodrič, »Prva svetovna vojna iz župnijskih kronik,« *Loški razgledi* 41 (1994): 113–30. Anton Mrkun, *Homec* (Ljubljana [i. e.] Homec: Kulturno društvo »Jože Gostič«, 1995). Drago Sedmak, *Kronika vasi pod Grmado v letih 1914–1918 = La cronaca dei paesi ai piedi dell'Ermada negli anni 1914–1918* (Nabrežina: Občina Devin Nabrežina = Aurisina: Comune di Duino Aurisina, 1995¹, 2014², 2015³). Nataša Budna Kodrič, »Prva svetovna vojna iz župnijskih kronik,« *Loški razgledi* 43 (1996): 59–73. Nataša Budna Kodrič, »Prva svetovna vojna, leto 1917,« *Loški razgledi* 44 (1997): 9–107. Nataša Budna Kodrič, »Prva svetovna vojna iz župnijskih kronik. Leto 1918,« *Loški razgledi* 45 (1998): 153–69. *Kanal ob Soči*, ur. Drago Sedmak (Nova Gorica: Goriški muzej; Kanal ob Soči: Občina, 2006). Alojzij Novak, *Črniška kronika: frontno zaledje v Vipavski dolini med prvo svetovno vojno*, ur. Renato Podbersič ml. in Drago Sedmak (Gorica: Zadruga Goriška Mohorjeva, 2014).

⁹² Rok Stergar, »Podoba Italijanov pri Slovencih (ob italijanski napovedi vojne Avstro-Ogrski),« v: *Podoba tujega v slovenski književnosti. Podoba Slovenije v tuji književnosti: imagoško berilo* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2002¹, 2005², 2012³), 102–15. Rok Stergar, »Lahu niti pedi naše zemlje: slovenski pogledi na Italijane ob napovedi vojne 23. maja 1915,« *Kronika* 44, št. 1 (1996): str. 69–73.

⁹³ Petra Svoljšak, »'Tudi jaz sem pomagala do velike zmage!': položaj in vloge žensk na Slovenskem med 1. svetovno vojno,« v: *Ženske skozi zgodovino: zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*. Celje, 30. september – 2. oktober 2004 (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004), 153–58. Janez Cvirn, »Župnik je rekel, da bi bilo treba ženske zapečatiti: vpliv prve svetovne vojne na ločitve zakonov,« *Zgodovina za vse: vse za zgodovino* 11, št. 2 (2004): [72]–82. Irena Selišnik, »Ženske v zaledju vojnih zubljev,« v: *Velika vojna in Slovenci: 1914–1918*, 185–98. Marija Wakounig, »Ženske v prvi svetovni vojni,« v: *Soška fronta 1915–1917: kultura spominjanja*, 43–50. Natalija Mihelčič, »Moški vzdihujejo za tobakom, ženske za kavo, otroci pa za kruhom: razmere na Kočevskem v času prve svetovne vojne na primeru župnije Banja Loka,« *Zgodovina za vse* 19, št. 1/2 (2012): 159–65. Marko Štepec, »Ženske v vojni 1914–1918,« v: *Slovenke v dobi moderne* (Ljubljana: Muzej novejša zgodovine Slovenije, 2012), 64–75. Petra Svoljšak, »O otrocih in ženskah v času velike vojne,« v: *V zgodovini so skrite zgodbe - v zgodbah je skrita zgodovina* (Ljubljana: Mestna knjižnica, Pionirska – center za mladinsko književnost in knjižničarstvo, 2014). Ana Cergol Paradiž, »'Militarizacija materinstva' – ženski 'naravni poklic' in velika vojna,« v: *Zgodovina je slastna: kulturna zgodovina hrane in 100 let začetka prve svetovne vojne*: programska knjižica (Ljubljana: ZZDS, 2014), 43–44. Irena Selišnik, »Skrb v službi vojne: bolniške strežnice na Kranjskem,« v: *Zgodovina je slastna: kulturna zgodovina hrane in 100 let začetka prve svetovne vojne*: programska knjižica, 45–46. Marta Verginella, »Ženske in prva svetovna vojna,« v: *Zgodovina je slastna: kulturna zgodovina hrane in 100 let začetka prve svetovne vojne*: programska knjižica, 42.

Obdobje zadnjih 20 let predstavlja čas prebuje spomina na vseobsežno izkušnjo slovenskih vojakov v prvi svetovni vojni, t. i. slovenskih polkov in njihove udeležbe na krvavih poljanah prve svetovne vojne. To se zrcali tudi v znanstveni⁹⁴ in strokovni produkciji,⁹⁵ a dlje od shematičnih, vsekakor povednih, obravnav posameznih pol-

⁹⁴ Nataša Budna Kodrič, »Vojaki s Škofjeloškega v prvi svetovni vojni,« *Loški razgledi* 46 (1999): 367–82. Sergej Vrišer, »Finfarji,« *Štajersko-koroško-kranjski dragonski polk št. 5* (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2000). Darja Pirih, »Kam so vsi ti fantje šli ...,« v: *Tolminsko mostišče II*, 27–82. Miha Sluga, »Slovenski vojaki v prvi svetovni vojni. I. del, Od sarajevskega atentata do vojne z Italijo,« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 80 = n.v. 45, št. 1 (2009): 31–62. Miha Sluga, »Slovenski vojaki v prvi svetovni vojni. II. del, Vrhunec vélike vojne,« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 80 = n.v. 45, št. 2/3 (2009): 82–112. Miha Sluga, »Slovenski vojaki v prvi svetovni vojni. III. del, Poslednje vojne in monarhije,« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 80 = n.v. 45, št. 4 (2009): 79–109. Franc Kuzmič, »Vojaki iz Prekmurja v Prvi svetovni vojni in njihova spominska obeležja: vojaki v prvi svetovni vojni,« v: *Pomurje 1914–1920: zbornik radova = Mura mente 1914–1920* (Čakovec, Csáktornya: Povijesno društvo Medimurske županije, 2011), 223–30, 231–42. Marko Štepec, *Vojne fotografije: 1914–1918: iz fotografske zbirke Muzeja novejšje zgodovine Slovenije* (Ljubljana: Defensor, 2008). Marta Verginella, »L'Imperial Regio Esercito e le memorie dei soldati sloveni,« v: *Maledetta l'ora e il momento: l'Isontino e la Grande guerra*, comunità, 41–48. David Erik Pipan, *Naši gorski strelci: Slovenci v avstro-ogrskih vojaških gorskih enotah pred in med prvo svetovno vojno* (Nova Gorica: Goriški muzej, 2011). Branko Marušič, Vasja Klavara in Davor Kernel, *Sem puško zagledal in jokati začel: 96. pehotni polk iz Karlovca na soški fronti* (Kromberk: Goriški muzej, 2014). Drago Sedmak, *Kam usoda jih je peljala?* (Nova Gorica: Goriški muzej, 2014).

⁹⁵ Darja Pirih, »Slavna monarhija in njeni (neslavni) vojaki,« v: *Zbornik Šentvitske planote* (Ponikve: Župnija; Nova Gorica: Branko, 1998), 99–114. Branko Kroflič, »Nadporočnik Franjo Malgaj padel v bojih za Koroško,« *Svobodna misel: TV-15* 33, št. 8 (28. apr. 1995): 27. Franc Gornik, »Korošec med vojaki – smučarji v prvi svetovni vojni,« *Koroški fužinar*, dec. 1997, 16: 367–82. Simon Kovačič, »S krvjo prepojeni Sv. Gabrijel: slovenski 87. pehotni polk v avstro-ogrski armadi,« *Slovenska vojska* 140 (30. maj 1997): 25. David Erik Pipan, »Dve tirolski gori na znakih slovenskih enot,« *Vojnozgodovinski zbornik* 3 (1999): 14–17. David Erik Pipan, »Monte Chiesa,« *Na fronti: revija za vojaško zgodovino* 1 (2001): 41–50. Matjaž Partlič, »Prva bojna akcija slovenskih letalcev,« *Slovenska vojska* 11, št. 1 (17. 1. 2003): 26–27. Matjaž Partlič, »Letalska stotnija Maribor,« *Slovenska vojska* 11, št. 4 (28. 2. 2003): 28–29. Marjan Grosar, »Moj oče pripadnik slavnega 7. pešpolka,« *Na fronti: revija za vojaško zgodovino* 4 (nov. 2006): 24–25. Petra Svoljšak, »Ob spomeniku Antonu Hafnerju,« *Loški razgledi* 53 (2006): 43–46. Drago Sedmak, »87. pehotni polk Baron Succovaty,« v: *Slovenci + prva svetovna vojna 1914–1918*, 19–21. Željko Cimprič, »Listnica gorenjskega fanta – žalostna usoda slovenskega vojaka,« v: *Skriti zakladi slovenskih muzejev*, ur. Irena Duša (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2011), 98–99. David Erik Pipan, *Naši gorski strelci: Slovenci v avstro-ogrskih vojaških gorskih enotah pred in med prvo svetovno vojno* (Nova Gorica: Goriški muzej, 2011). Vili Prinčič, »Viktor Ullmann – vojak in glasbenik,« *Na fronti: revija za vojaško zgodovino* 7 (mar. 2012): 76–77. Marko Štepec, »Pavel Golia,« v: *Take vojne si nismo predstavljali: [1914–1918]* (Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2014), [21]–24. Marko Štepec, »Stanko Oražem,« v: *Take vojne si nismo predstavljali: [1914–1918]*, [29]–32. Marko Štepec, »Karel Česnik,« v: *Take vojne si nismo predstavljali: [1914–1918]*, [61]–64. Marko Štepec, »Avgust Fabjančič,« v: *Take vojne si nismo predstavljali: [1914–1918]*, [85]–88. Bernarda Kosel, »Pozabljen vojak (1914–1918),« *Moja Gorenjska*, sep. 2014, 4–11. Renato Podbersič, »Erwin Zeidler von Görz – baron goriški,« *Na fronti: revija za vojaško zgodovino* 2 (apr. 2003): 27–29. David Erik Pipan, »Tako značko nosim jaz ---: avstro-ogrski vojaški znaki in značke: vojaške značke slovenskih enot in soškega bojišča: 1914–1918 (Šempeter: Društvo soška fronta Nova Gorica, 2014). Vili Prinčič, »Primorski vojaki na fronti ustanovili vojaški pevski zbor,« *Na fronti: revija za vojaško zgodovino* 9 (nov. 2014): 28–29. Marko Ličina, »Uniforme,« v: *Take vojne si nismo predstavljali: [1914–1918]*, 41–51. Bojana Špegel, »Šalečani – pogumni vojaki prve svetovne vojne,« *Naš čas*, 5. 6. 2014, 13. Bernarda Kosel, »Pozabljen vojak (1914–1918),« *Moja Gorenjska*, sep. 2014, 4–11. Martin Prašnički, *Vojni luzerji: 1914–1918*:

kov ali opisov vlog posameznih vojakov še nismo prišli.⁹⁶

Obdobje »odjuge« je bilo zaznamovano s sistematičnim izdajanjem in ponatiskovanjem spominov, dnevnikov in pisem slovenskih vojakov, ki slovensko vojno izkušnjo pokažejo v vsej njeni geografski in izkušnji razsežnosti ter je z njo neprimerljiva »referenčna« bojna izkušnja vojakov na zahodnem bojišču.⁹⁷ Vojna je odmevala ne le v spominih njenih udeležencev, temveč tudi pri slovenskih književnikih,⁹⁸ ter

spominsko-dokumentarna zgodba o slovenskih vojaki 87. pešpolka - IR.87 (Zgornja Poljska: samozal., 2014). Mateja Ratej, »Januš Golec – vojaški kurat 97. avstrijskega pešpolka na vzhodni fronti v letih 1914–1916,« v: *Velika vojna in mali ljudje*, 21–28.

⁹⁶ V obliki diplomske naloge in z napovedjo monografske objave je potrebno omeniti: Klemen Lužar, *Zgodovina celjskega c. in kr. pešpolka 87: (1883–1919)* (diplomsko delo, Ljubljana: [K. Lužar], 2010). Jože Podpečnik, *Fronte se začenejo prebujati: Rudolf Cvetko in prva svetovna vojna* (Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2014).

⁹⁷ Miha Mohor, *Miško piše ...: [poročila s soškega bojišča]: pisma Mihaela Mohorja, topničarja na soškem bojišču, ki jih je objavljala tednik Gorenjec v letih 1915–1916* (Kranj: samozal. [Miha Mohor], 1994). Henrik Tuma, *Izza velike vojne* (Nova Gorica: Branko, 1994). Jože Hamersak, *Skroz prvo svetovno* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1994). Bogumil Vošnjak, *Dnevnik iz prve svetovne vojne* (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1994). Julius Kugy, *Vojne podobe iz Julijskih Alp: deveto poglavje* (Ljubljana: Kres, 1995). Albin Mlakar, *Dnevnik: 1914–1918* (Kobarid: Turistična agencija K. C. K., 1995). Pavle Pestotnik, *Moja življenjska slika* (San Ramon (CA): V. Bevc, 1995). *Drobni spomini na veliko vojno: 1914–1918*, ur. Nande Razboršek (Zagorje ob Savi: Občina, 1998). Franc Jernej Zupančič, *Dnevnik: 1914–1918* (Ljubljana: Slovenska matica, 1998). Franc Rueh, *Moj dnevnik: 1915–1918* (Ljubljana: Slovenska matica, 1999). Anton Grahek, *Spomini na prvo svetovno vojno in ujetništvo* (Ljubljana: Mladika, 2001). Amandus Pepernik, *Doberdob, slovenskih fantov grob* (Ljubljana: Karantanija, 2005). Ivan Matičič, *Na krvavih poljanah: trpljenje in strahote z bojnih pohodov bivšega slovenskega planinskega polka* (Ljubljana: Karantanija, 2006). Aleksander Ličan, *Spomini iz Sibirije* (Ilirska Bistrica: Društvo za krajevno zgodovino in kulturo, 2006). Peter Naglič, *Moje življenje v svetovni vojni: fotodnevnik vojaka 1914–1918 = La mia vita nella grande guerra: fotodiario di un soldato* (Ljubljana: Modrijan, Mestni muzej, 2007). Karel Jurca, *Vojni dnevnik desetnika* (Trst: Mladika, 2008). Andrej Zlobec, *V viharju soške* (Kobarid: Ustanova Fundacija Poti miru v Posočju, 2008). Franjo Robida, *Iz stare Ljubljane na soško fronto: spomini na staro Ljubljano, soško fronto in boje za severno mejo* (Radovljica: Didakta, 2008). Franjo Malgaj, *Vojni spomini: 1914–1919* (Maribor: Pro-Andy, 2009). Vladimir Bregar, *S Turudijevim bataljonom na soškem bojišču: iz pisem poročnika Vladimirja Bregarja* (Celovec: Mohorjeva, 2009). Andrej Zlobec, *V viharju prve svetovne vojne* (Ljubljana: samozal. D. Kunaver, 2010). Milan Škerlj, *Spomini in vojni dnevnik* (Izola: Mandrač, 2011). Jakob Prešeren, *Vojak: 1915–1918* (Celje: Celjska Mohorjeva družba, Društvo Mohorjeva družba, 2014). *Pisma s fronte: pisma, pesmi in prozni odlomki slovenskih jev o I. svetovni vojni v Sloveniji*, ur. Ifigenija Simonovič (Ljubljana: Slovenski PEN, 2014). Stojan Glavina, *Hitro še eno pismo preden gremo v ogenj: Jaz sem zdrav in se mi dobro godi: vojna pošta lonjerskih fantov s [!] bojnega polja med 1915–1918* (S. l.: s. n., 2014). Iva Viličič, *Dnevnik: [26. 3. – 26. 5. 1917]*, ur. David Erik Pipan (Šempeter: Društvo soška fronta Nova Gorica, 2013). Ivan Uršič, *Zdaj pa grem na bojno polje: pesmi in dnevniški zapisi 1915–1917* (Tolmin: Tolminski muzej, 2014). Alojz Goriup, *Od Galicije do Južne Tirolske: vojni dnevnik 1914–1918* (Trst: Mladika, 2014). Zsigmond Jankó, *Vágyakozás a lövészárkokból: egy szécsiszentlászlói házaspár, Jankó Zsigmond és Kovács Matild levelezése az I. világháború alatt Lendva: Magyar Nemzetiségi Tájékoztatói Intézet* (Maribor: Területi Levéltár = Lendava: Zavod za informativno dejavnost madžarske narodnosti; Maribor: Pokrajinski arhiv, 2014).

⁹⁸ Ivan Vogrič, *Slovenski književniki in I. svetovna vojna* (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2001). Maja Jocif, *Prva svetovna vojna v slovenski in svetovni prozi* (diplomsko delo, S.l.: [M. Jocif], 2004). Tone Smolej, »'Ne jaz, ampak vojska je napisala to povest.' Prva svetovna vojna in slovenska književnost (1914–1941),« v: *Velika vojna in Slovenci: 1914–1918*, 98–108. Katja Mihurko Poniz, *Kratka pripovedna proza Marije Kmet* (Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete, 2006) (separat). Igor Grdina, *Muze in pepel: tri študije o vojnem*

celo stripovski upodobitvi slovenskega vojaka Antona.⁹⁹ Monografskim besedilom, ki predstavljajo po eni strani tipično avstro-ogrsko/slovensko vojno geografijo in s tem zelo kompleksne odnose, vplive, spoznanja, ki jih je vojna prinašala tudi zaradi svoje geografske raznolikosti, pa krajša besedila dodajajo neponovljive in nepogrešljive drobce posameznikovih vojnih spoznanj in tako zaokrožujejo slovensko pripoved o 1. svetovni vojni.¹⁰⁰ Predvsem pa v času stoletne obletnice prihajajo v slovenske muzeje nove zasebne zapuščine, fotoalbumi, dnevniki in spomini, ki so zagotovo neprecenljivi pričevalci prelomnega časa izpred stotih let. Spomini in dnevniki so tudi

ustvarjanju (Ljubljana: ICK – Inštitut za civilizacijo in kulturo, 2014). Igor Grdina, »Absolutna vojna po slovensko,« v: *Doberdob: vojni roman slovenskega naroda* (Ljubljana: Belettrina, 2014), 485–08. Marta Verginella, »La Grande Guerra in Doberdò di Prežihov Voranc,« v: *Scrittori in trincea: la letteratura e la Grande Guerra* (Roma: Carocci, 2008), 144–51. Anton Šepetavc, »Vladimir Levstik v vrtincih prve svetovne vojne,« v: *Velika vojna in mali ljudje*, 91–107.

⁹⁹ Lucija Stepančič in Damijan Stepančič, *Anton!* (Dob pri Domžalah: Miš, 2014). V slovenščino je bil preveden tudi znameniti strip: Jaques Tardi, *Vojna v jarkih* (Ljubljana: Založba ZRC, Forum, 2012).

¹⁰⁰ Mitja Močnik, »Iz Galicije 1915,« *Vojnogodovinski zbornik* 17 (2004): 18–27. Janez J. Švajncer, »Naši topničarji na turškem bojišču 1915–18,« *Vojnogodovinski zbornik* 18 (2004): 31–39. France Bevk, »Doživel sem upor v Radgoni,« *Glasilo* 11, št. 1/2 (2004): 57–59. Brane Tušar, »Prva svetovna vojna mi je vzela dva pradedi,« *Na fronti: revija za vojaško zgodovino* 3 (dec. 2004): 20–25. Matija Malešič, »Dnevnik poročnika Matije Malešiča na Soški fronti,« *Vojnogodovinski zbornik* 20 (2005): 38–48. Marija Petek, »Milan Šter v 1. svetovni vojni,« *Vojnogodovinski zbornik* 21 (2005): 14–17. Marjan Grosar, »Moj oče pripadnik slavnega 7. Pešpolka,« *Na fronti: revija za vojaško zgodovino* 4 (nov. 2006): 24–25. Vida Košmelj-Beravs, »Drugi rod neprostopoljnih vojakov družine Košmelj,« *Vojnogodovinski zbornik* 26 (2006): 30–35. Simon Kovačič, »Zaznamek vseh dogodkov: (vojaški dnevnik Franca Kuštrina z Logaršč),« *Na fronti: revija za vojaško zgodovino* 4 (nov. 2006): 20–23. Branko Marušič, »O Kobileku Ardenga Sofficija in o drugih vojnih dnevnikih ter spominih italijanskih avtojev,« v: *Iz zgodovine Goriške* (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2007), 289–304. Anton Košmelj, »Vojni dnevnik 1914,« *Vojnogodovinski zbornik* 30 (avg. 2007): 32–34. Vinko Avsenak, »Iz življenjske poti Darinke Kravanja,« *Na fronti: revija za vojaško zgodovino* 5 (nov. 2008): 9–13. Josip Mravljak, »Srečanje z grofom Attemsom 1917,« *Vojnogodovinski zbornik* 32 (2008): 36–38. Brane Tušar, »Feldtagebuch 1915,« *Na fronti: revija za vojaško zgodovino* 5 (nov. 2008): 60–65. Miha Šimac, »Zapiski vojaka Albina Peterlina (1895–1916): iz župnijske kronike župnije Homec,« *Arhivi: glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije* 32, št. 2 (2009): 355–78. Petra Svoljšak, »Prva svetovna vojna v življenju in delu Prežihovega Voranca,« v: *Prežihov Voranc - Lovro Kuhar: pisatelj, politik, patriot* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino; Dunaj = Wien: Slovenski znanstveni inštitut = Slowenisches Wissenschaftsinstitut, 2010), 57–70. Lojze Ličen, »Lojze Ličen – spomini na prvo svetovno vojno,« *Na fronti: revija za vojaško zgodovino* 6 (nov. 2010): 52–53. Josip Prelesnik, »Zasulo me je': iz dnevnika vojaka v 20. lovskem bataljonu avstro-ogrske vojske,« *Zvon: kulturno - družbena revija* 13, št. 3 (2010): 41–45. Matevž Košir, »Človeštva največja sramota je vojna: zapiski Ivana Goriupa v Opčinah in Trstu iz let 1914–1919,« *Arhivi* 33, št. 1 (2010): 107–28. Tone Luskovič, »Kolaričevi fantje s Koga – Jožef, Franjo, Mirko in Branko, domoljubi, dobrovoljci in stebri slovenstva,« *Zgodovinski zapisi* 8 (2011): 21–36. Josip Prelesnik, »Res pravi pekel: iz pričevanja vojaka v 20. lovskem bataljonu avstro-ogrske vojske,« *Mohorjev koledar* (2011): 190–98. Rada Čopi, »Mihael Drašček in njegov vojaški kovček,« *Na fronti: revija za vojaško zgodovino* 8 (mar. 2013): 16–18. Dušan Škodič, »Neizstreljeni naboj: zgodba navadnega vojaka,« *Planinski vestnik* 114, št. 8 (avg. 2014): 4–10. Jožef Cvek, »Spomini Jožefa Cveka na vojsko,« *Na fronti: revija za vojaško zgodovino* 9 (nov. 2014): 13–14. Srečko Šorli in Vinko Avsenak, »Srečko Šorli – vojak treh vojn,« *Na fronti: revija za vojaško zgodovino* 9 (nov. 2014): 15–22. Rafael Pavličič, »Spomini na »veliko vojno,« *Zgodovinski listi: [zbornik Splošne knjižnice Ljutomer]* 22, št. 1 (2014): 48–55.

predmet znanstvenih analiz in diplomskih nalog.¹⁰¹ V primerjavi z obdobjem po 1. svetovni vojni, ko je bila problematika slovenskega dobrovoljskega gibanja gibalo slovenskega spominjanja na 1. svetovno vojno, ne pa tudi dejavni in tvorni del jugoslovanskega državotvornega spomina, za kar so si slovenski dobrovoljci ves čas prizadevali, pa se je v obravnavanem obdobju ta tematika povsem umaknila iz slovenskih obravnav zgodovine 1. svetovne vojne in le redke razprave poskušajo spomniti tudi na ta del slovenske vojaške zgodovine.¹⁰² Dnevniki, pisma in spomini razkrivajo vojaški vsakdan, svetle in temne strani vojaščine, dopustov, srečevanj z novimi kraji in ljudmi, s skušnjavami, o katerih doma morda ne bi nikoli razmišljali.¹⁰³ Zagotovo so o njih na glas in svareče pogosto razmišljali predstavniki katoliške cerkve na Slovenskem in njihova osrednja osebnost škof Anton Bonaventura Jeglič, katerega (tudi) medvojni dnevnik je izjemen vir časa, okolja in okoliščin, v katerih je bil pisan.¹⁰⁴

Med vojaškimi tematikami, vojaškimi seveda zato, ker izkušnja izhaja iz bojne tematike, a se potem preplete tudi z vprašanjem medsebojnega vplivanja s civilnim svetom, posebno pozornost zagotovo zasluži tematika vojnih ujetnikov. Tematiziranje problematike vojnega ujetništva ima vsaj dve glavni smeri, to je ujetniško izku-

¹⁰¹ Marta Verginella, »Zgodovinopisna raba avtobiografskih virov in značilnosti ženskega avtobiografskega pisanja,« v: *Avtobiografski diskurz: teorija in praksa avtobiografije v literarni vedi, humanistiki in družboslovju*, ur. Alenka Koron in Andrej Leben (Ljubljana: Studia literaria, 2011), 95–108. Sonja Mavsar, *Slovenski vojak v prvi svetovni vojni: analiza dnevnikov, spominov in pisem vojakov izdanih po letu 1945* (Ljubljana: [S. Mavsar], 2004). Marko Štepec, »Izkušnja vojne v dnevnikih in spominih slovenskih vojakov,« v: *Sledi prve svetovne vojne v mojem kraju*, 14–23. Oto Luthar in Igor Grdina, »Naj se konča': vsakdanji spomin in podoba 'drugega' v (popularnih) interpretacijah I. svetovne vojne,« v: *Soška fronta 1915–1917: kultura spominjanja*, 1326. Irena Novak-Popov, »Slovenski dnevnik iz prve svetovne vojne,« v: *Soška fronta 1915–1917: kultura spominjanja*, 105–120. Petra Svoljšak, »Pisanje kot zdravilo ali oznanilo bodočim rodovom: po slovenskih spominskih poteh vélike vojne,« *Acta Histriae* 19, št. 3 (2011): 523–40.

¹⁰² Franc Grafenauer, »Nocera Umbra - jugoslovanski dobrovoljci v Italiji,« *Slovenska vojska*, 3. 6. 1994, 24–25. Marijan F. Kranjc, »Prostovoljci (dobrovoljci) – del slovenske vojaške inteligence,« *Vojnogodovinski zbornik* 6 (2001): 181–82. Marijan F. Kranjc, »Slovenski dobrovoljci srbske vojske 1912–1918,« v: *Vojaštvo [Elektronski vir] = Military* (2004). Marijan F. Kranjc, »Novi podatki o delovanju in borbah slovenskih dobrovoljcev v Rusiji (Sibiriji) 1917–1920,« v: *Vojaštvo [Elektronski vir] = Military*. Marijan F. Kranjc, »Tito v Omsku, Sibiriji, 1917/1920,« v: *Vojaštvo [Elektronski vir] = Military*.

¹⁰³ Janez Cvirn, »'Župnik je rekel, da bi bilo treba ženske zapečatiti': vpliv prve svetovne vojne na ločitve zakonov,« *Zgodovina za vse* 11, št. 2 (2004): 72–82. Dragan Matić, »In zapela je harmonika od vzhoda do zahoda in naš narod je zarajal, da še nikdar tako ter ne more do sape še danes ...': vzpon nemorale in alkoholizma med veliko vojno in v času povojne psihoze,« *Zgodovina za vse* 15, št. 2 (2008): 81–89. Jasna Vanček, »Prva svetovna vojna in poroke z vojaki: poroke z vojaki iz ljubezni ali zaradi podpore?,« *Na fronti: revija za vojaško zgodovino* 5 (nov. 2008): 28–31. Bogdan Šteh, »Mamin paket zavit v »veleizdajalsko vsebino«: slovenski vojak in politika med prvo svetovno vojno,« *Zgodovina za vse* 15, št. 1 (2008): 139–50. Miha Sluga, »Vtakni ga, ja, ma ne prav v vsak lajben: nekaj drobcev o spolnem življenju avstro-ogrskih vojakov med prvo svetovno vojno,« *Zgodovina za vse* 18, št. 2 (2011): 5–19.

¹⁰⁴ Bernardka Šenk, *Anton Bonaventura Jeglič in prva svetovna vojna: versko-moralna, socialno-karitativna in cerkveno-politična problematika* (diplomsko delo, Ljubljana: [B. Šenk], 2006). V letu 2015 je izšla tudi kritična izdaja dnevnika Anton Bonaventura Jeglič, *Jegličev dnevnik: znanstvenokritična izdaja*, ur. Blaž Otrin in Marija Čipić Rehar (Celje: Celjska Mohorjeva družba, Društvo Mohorjeva družba, 2015). Izdaja je navedena zgolj v opombi zaradi zavestne odločitve, da pregled objame obdobje 1994–2014.

šnjo slovenskih vojakov in ujetih nasprotnikovih vojakov, ki so jih slovenski tedanjiki srečevali in se z njimi spoznavali na slovenskem ozemlju. Če lahko pri prvi zapišemo, da o ujetništvu slovenskih vojakov predvsem v ruskem vojnem ujetništvu nekaj malega vemo, ker so bili že v času med obema svetovnima vojnama objavljeni številni spomini in ti danes doživljajo ponatise,¹⁰⁵ pa znanstvene razprave, ki bi temeljila na arhivskem gradivu, še nismo dočakali. V slovenskem kolektivnem zavedanju o 1. svetovni vojni je že vse od dogodka samega, predvsem pa zadnjih dvajset let zaradi odmevne slovesnosti v spomin na ruske vojne ujetnike, ki jih je zasul plaz med gradnjo vršiške ceste, prisotno spoznanje o mnogih ruskih vojnih ujetnikih, ki so v času vojne prisotni na slovenskem ozemlju. Tudi v tem primeru še nimamo na arhivskem gradivu temelječe študije, kar je sicer deloma poskušala Jasna Fischer, pa tudi Zvonka Zupanič Slavec, deloma je ujetniško problematiko pokrivala P. Svolfšak.¹⁰⁶ Italijanske vojne ujetnike na Ljubljanskem gradu je že pred obravnavanim obdobjem predstavil D. Matić.¹⁰⁷

Slovensko ozemlje je bilo od odprtja soške fronte območje armade na fronti, že pred majem 1915 pa je, kot vemo, v avstrijski polovici zavladal poseben birokratski režim, v katerem so zamrle demokratične pravice, prenehal se je sestajati parlament, predvsem pa se je povečala vloga vojska v javnem življenju. Posebna je bila vloga cenzure, katere naloge in učinki so daleč presegle predvidene naloge, saj je ta postala osrednje orodje nadzora nad državljanii monarhije in (predvsem) vojnimi ujetniki.¹⁰⁸

¹⁰⁵ Dominik Kacin, »Dnevnik z avstrijsko-ruske fronte v Karpatih in spomini iz vojaške bolnišnice v Romuniji iz let 1917–1918,« *Borec: revija za zgodovino, literaturo in antropologijo* 49, št. 555/556 (1997): 23–60. Anton Grahek, *Spomini na prvo svetovno vojno in ujetništvo* (Ljubljana: Mladika, 2001). Nataša Kolar, »Oj fanti, kaj pa zdaj?«: *vojaška taborišča in rezervne bolnišnice v Strnišču med letoma 1915 in 1918* (Ptuj: Pokrajinski muzej, 2007). Petra Svolfšak, »Ujetniki,« v: *Slovenci + prva svetovna vojna 1914–1918*, 65–66. Blaž Vurnik, »Ljubljanski grad, karantenska postaja za vojne ujetnike v prvi svetovni vojni,« *Ljubljana*, jan./feb. 2009, 90–91. Blaž Vurnik, »Ljubljanski grad med I. svetovno vojno,« *Ljubljana*, feb. 2013, 67. Marijan F. Kranjc, »Tito v Omsku, Sibirija, 1917/1920,« v: *Vojaštvo [Elektronski vir] = Military* (2013). Petra Svolfšak, »Slovenski vojni ujetniki v prvi svetovni vojni,« v: *Sledi prve svetovne vojne v mojem kraju*, 24–33. Damijan Grobelnik, »Vojna taborišča v Strnišču pri Ptujju med prvo svetovno vojno,« v: *Sledi prve svetovne vojne v mojem kraju*, 34–41. Uroš Košir, »Čez dolgo spet 'Gorenska stran' in ti moj dom, men dobro znan!«: Josip Košir in rusko ujetništvo (1914–1920),« *Arhivi* 37, št. 2 (2014): 45–55.

¹⁰⁶ Sergeja Hribar, *Rusko ujetništvo avstroogrskih vojakov v veliki vojni* (diplomska naloga, Zapuže: [S. Hribar], 2007). Jasna Fischer, »'Ruski' vojni ujetniki na slovenskem ozemlju 1914–1918,« v: *Nad pregradami = Poverh baryerov: prizadevanja za poglobitev stikov med narodi in kulturami Slovenije in Ruske federacije: jubilejna številka ob desetletnici Društva Slovenija - Rusija in devetdesetletnici Ruske kapelice pod Vršičem* (Ljubljana: Društvo Slovenija - Rusija, 2006), 133–36. Aleksander Ličan, *Spomini iz Sibirije* (Ilirska Bistrica: Društvo za krajevno zgodovino in kulturo, 2006). Jasna Fischer, »Ruski vojni ujetniki na ozemlju Republike Slovenije 1914–1918,« *Zgodovinski časopis* 63, št. 3/4 (2009), 350–72. Zvonka Zupanič Slavec in Petra Testen, *Ruska kapelica pod Vršičem: ob 15-letnici slovensko-ruskih srečanj: (1992–2006)* (Ljubljana: Unireal, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije = Unireal: Naučnoobseststvo istorii ohrany zdorov'ja Slovenii, 2007).

¹⁰⁷ *Ljubljanski grad med prvo svetovno vojno - taborišče za interniranje in karantenska postaja za vojne ujetnik* (diplomsko delo, Ljubljana: [D. Matić], 1989).

¹⁰⁸ Miomir Krizaj, »Cenzura v času prve svetovne vojne,« *Vojnozgodovinski zbornik*. 8 (2002): 64–66. Petra Svolfšak, »Slovenci v primežu avstrijske cenzure,« v: *Velika vojna in Slovenci: 1914–1918*,

Pomembna problematika vojne so tudi njene žrtve, tako zaradi neposrednih demografskih posledic kot tudi zaradi vpliva na spominjanje, na kolektivno zavedanje skupnosti in manipulativnosti problematike, predvsem ko gre za vprašanja državotvornega ali od države spodbujevanega spomina. Problematika števila ali deleža padlih slovenskih vojakov je bila predmet nekaj znanstvenih razprav, vendar je nedostopnost nekaterih temeljnih virov za preučevanje števila padlih (polkovne matične knjige) omejevala celostnost znanstvenih razprav.¹⁰⁹ Zagotovo pa v tem pogledu izstopajo krajevne obdelave omenjene problematike, ki so s soočenjem različnih virov (civilne matične knjige, spominske plošče, sezname izgub) v lokalnih okvirjih zmogle podati zelo verodostojno oceno »krvnega« davka posameznih slovenskih krajev z ožjo ali širšo okolico.¹¹⁰ Toda če v primeru vojaških žrtev prve svetovne vojne

109–27. Bernard Nežmah, »Prva svetovna vojna v časopisih,« *Apokalipsa: revija za preboj v živo kulturo* 185/186 (2014): 82–101.

¹⁰⁹ France Kresal, »Invalidi in vojne vdove kot trajne posledice prve svetovne vojne, njihov status, število in struktura,« v: *Množične smrti na Slovenskem: zbornik referatov* (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1999), 307–13. Petra Svoljšak, »Poizkus ocene vojaških in civilnih izgub (žrtev) med 1. svetovno vojno,« v: *Množične smrti na Slovenskem*, 225–40. Petra Svoljšak, »Prispevek k poznavanju problematike slovenskih žrtev prve svetovne vojne,« *Nova revija: mesečnik za kulturo* 18, št. 201 (jan. 1999): 16–20. Petra Svoljšak, »O poklicni in starostni strukturi padlih avstroogrskih vojakov v prvi svetovni vojni,« v: *Melikov zbornik: Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje* (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2001), 835–50.

¹¹⁰ Metka Čuk, *Prva svetovna vojna in slovenski vojni pohabljeni* (diplomsko delo, Ljubljana: [M. Čuk], 1994). Brane Penca, *Mokropoljčani: žrtve I. in II. svetovne vojne iz Dolenjega Mokrega Polja* (Dolenje Mokro Polje: samozal., 1995). Elio Fornazarič, »Grobovi slovenskih fantov iz prve svetovne vojne: nekaj obrobni, a še vedno neobjavljenih dokumentov,« *Jadranski koledar* (1998): 166–70. Anton Trpin, »Žrtve prve in druge svetovne vojne župnije Šentjernej,« v: *Zbornik župnije Šentjernej* (1999), 511–24. Nataša Budna Kodrič, »Žrtve prve svetovne vojne na Škofjeloškem,« v: *Gorenjska: 1900–2000: [knjiga gorenjske samozvesti]*, 242–43. Janez Krajnc, *Padli rudarji v veliki vojni* (Ljubljana: Kolovrat & Krajnc, 2002). Miran Aplinc, »Edini pri nas: v Zavodnjah stoji spomenik padlim in pogrešanim v prvi svetovni vojni,« *List: revija za kulturna in druga vprašanja občine Šoštanj in širše*, 27. 11. 2003, 14–15. Janko Maček, *Rovte v viharju vojne in revolucije* (Ljubljana: samozal., 2003). Srečko Vončina, »Vojaki iz Črnega Vrha in okolice, padli in pogrešani v prvi svetovni vojni,« v: *Črni Vrh pod Austro-Ogrsko*, 235–39. Emica Ogrizek, »Do božiča bomo doma. Padli in pogrešani vojaki iz ormoškega območja v prvi svetovni vojni,« v: *Ormož skozi stoletja V*. (Ormož: Občina, 2005), 302–315. Martin Prašnički, »Podaljšan seznam vojnih žrtev prve svetovne vojne iz Cirkulan,« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 76 = n.v. 41, št. 1/2 (2005): 101–14. Martin Prašnički, »Velika vojna in Barbarčani,« v: *Cirkulane: svet Belanov* (Cirkulane: Halo, 2005), 147–155. Helena Matičič, »Padel junaške smrti: v »Slovincu« objavljene osmrtnice za vojake, ki so umrli v 1. svetovni vojni (diplomsko delo, Ljubljana: [H. Matičič Hostnik], 2007). Damjana Fortunat-Černilogar, »Kje stoji jim grobni križ?,« v: *Tolminsko mostišče II*, 85–105. Darja Piriš, »Kam so vsi ti fantje šli,« v: *Tolminsko mostišče II*, 27–82. Galić in Piriš, *Od Krna do Rombona: 1915–1917*. Miro Simčič, »Koliko je bilo padlih: žrtve soške fronte,« *Revija obramba* 39, št. 3 (mar. 2007): 60–61. Miro Simčič, »Soča, njene žrtve in miti,« *Primorske novice*, 5. 1. 2007, 18. Janez Žitko, »Padli v prvi svetovni vojni 1914–1918,« *Vrbiški razgledi* 9 (2008): 9–27. Miha Šimac, »'Kjer smrt junaške brate povabi v svate': v ljubljanskih bolnišnicah 1914–1918,« *Na fronti: revija za vojaško zgodovino* 5 (2008): 20–27. Miha Šimac, »Vojaški grobovi iz 1. svetovne vojne na tržiškem pokopališču: 90 let od konca 1. svetovne vojne,« *Tržičan*, 2. 2. 2010, 28–29. Miha Šimac, »Nadporočnik Egon Gabrijelčič (1888–1915) - junak tržaškega pehotnega polka,« *Kronika* 60, št. 1 (2012): 95–102. Tadej Munih, *Lušinu: 17. 8. 1917* (Kobarid: Ustanova Fundacija Poti miru v Posočju, 2012). *Seznam žrtev prve svetovne vojne: objavljeni v koledarju Goriške matice* ([S. n.: s. l.], 2012). Damir Globočnik,

lahko pišemo o tem, da je navkljub fragmentarnosti mogoče dobiti zelo posplošeno sliko, pa tega zagotovo ni mogoče trditi za vprašanje civilnih žrtev vojne, ki so, tako kot je na splošno veljalo za civilno sfero 1. svetovne vojne, to vprašanje obdelano le v skromnih drobcih.¹¹¹

Padli vojaki, njim postavljeni spomeniki in spominske plošče, ki so tudi predmet spletne zbirke¹¹² in zbirke Muzeja novejšje zgodovine Slovenije, predstavljajo temelj sodobnih študij spomina in tako vseslovenska kot posoška spominska pokrajina¹¹³ nudita izjemen vir interpretacij spomina, njegovih preobrazb v in zaradi različnih zgodovinskih okoliščin, ki so preobrazale odnos Slovencev do lastne preteklosti in do njihovih/naših nekdanjih domovin. Vprašanjem spomina so se posvečali O. Luthar, I. Grdina,¹¹⁴ M. Verginella,¹¹⁵ s prostorom Julijske krajine se je posebej ukvarjal B. Klabjan ter je pod njegovim mentorstvom nastala tudi diplomatska naloga,¹¹⁶ P. Svoljšak s celotnim slovenskim prostorom ter tudi agenti tega spomina – Zvezo bojnikov vojne, veteransko organizacijo, katere dejavnosti zgovorno priča o položaju veteranov 1. svetovne vojne na Slovenskem.¹¹⁷

»Spomenika padlim v 1. svetovni vojni v Škofji Loki in Stari Loki,« *Loški razgledi* 59 (2012): 111–24. Mojca Rutar, »Poklon dedu, padlemu na soški fronti pred skoraj 100 leti,« *Sočasnik: publikacija Posoškega razvojnega centra* 14, št. 2 (2013): 34–35. Martin Prašnički, *Žrtve svetovnih vojn z območja Cirkulan: kritična analiza podatkov, revizija in dopolnitve seznamov* (Cirkulane: Društvo za oživitev gradu Borl, 2013). Marko Štepec, »Pozabljeni grobovi slovenskih vojakov: od Galicije do Monte Chiese,« *SLO: časi, kraji, ljudje: slovenski zgodovinski magazin* 2 (2014): 40–45. Marjan Toš, »Lenart in prva svetovna vojna,« *Ovtarjeve novice: časopis osrednjih Slovenskih goric* 6, št. 11 (19. dec. 2014): 18. Jože Dežman et al., *Mirno vojaki spite večno spanje: Gorenjska in Gorenjci 1914–1918* (Kranj: Gorenjski muzej, 2014). Vlado Klemše, *Odšli so brez slave in brez spomina* (Gorica: Goriška Mohorjeva družba; Vrh: Gospodarska Zadruga Brajda, 2014).

¹¹¹ Renato Podbersič in Vili Princič, »Prvi letalski napad na Ljubljano,« *Na fronti* 2 (apr. 2003): 35–38. Tadej Koren, *Idrsko, 4. junij 1915: prve civilne žrtve I. svetovne vojne iz vasi ob Soči* (Kobarid: Ustanova Fundacija Poti miru v Posočju, 2010). Jože Šušterčič, »Družina Šušterčič iz Gorjanskega pri Komnu – spomin na prvo svetovno vojno in tragičen dogodek leta 1916,« *Na fronti: revija za vojaško zgodovino* 9 (nov. 2014): 8–13.

¹¹² »Spomeniki 1. svetovne vojne,« *Arzenal*, <http://www.arzenal.si/sobe/zbirke/spomeniki>.

¹¹³ Tadej Koren in Petra Testen, »Spomin, prostor in ostaline soške fronte: primer Poti miru,« v: *Velika vojna in mali ljudje*, 67–78.

¹¹⁴ Grdina in Luthar, »'Naj se konča'. Oto Luthar, »'Dokler nas smrt ne loči': moderna spominska pokrajina in nacionalizacija kolektivnega spomina po prvi svetovni vojni,« v: *Politike reprezentacije v Jugovzhodni Evropi na prelomu stoletij*, ur. Tanja Petrović (Ljubljana: Založba ZRC, 2011), 173–99.

¹¹⁵ Marta Verginella, »Velika vojna med spominom in pozabo,« v: *Soška fronta 1915–1917: kultura spominjanja*, 79–88.

¹¹⁶ Jaka Fili, *Soška fronta in reprezentacije žrtev med svetovnima vojnama* (diplomsko delo, Koper: [J. Fili], 2013).

¹¹⁷ *Bojevniki: spomini vojnih veteranov prve svetovne vojne*, ur. Marjeta Žebovec (Ljubljana: Karantanija, 2014). Petra Svoljšak, »Nekaj utrinkov iz delovanja veteranske organizacije Zveza bojnikov: »Organizacija Bojnikov je trdna in močna, je zveza src in duš. Je temelj prijateljstva in ljubezni med narodi,« *Prispevki za novejšjo zgodovino* 46, št. 1 (2006): 277–88. Petra Svoljšak, »Kdaj bomo posvojili prvo svetovno vojno?,« *Nova revija* 26, št. 307/308 (nov./dec. 2007): 218–24. Petra Svoljšak, »La memoria della guerra in Slovenia,« v: *Esercito e popolazioni nella Grande Guerra: autunno 1917*, ur. Alberto Monticone in Paolo Scandaletti (Udine: Gaspari, 2008), 79–85. Petra Svoljšak, »Slovenian historiography and collective memory of the World War I in the First Yugoslavia (1918–1941),« v: *Twentieth*

Z zornega kota javnega spominjanja, zavedanja o prelomnem značaju prve svetovne vojne za slovenski narod in slovenski prostor ter njuno prihodnost je levji delež prispevala tudi slovenska Radiotelevizija, ki se je v obstoletnično dogajanje dejavno vključila z dvema dokumentarnima serijama: Slovenci in 1. svetovna vojna 1914–1918 (2014) s petimi deli – Zatišje pred viharjem, Krvave galicijske poljane, Doberdob, slovenskih fantov grob, Preboj pri Kobaridu, Propad in V Fokusu, v kateri pogloblja posamezne tematike: Ozadja prestolonaslednikove smrti, Ženske v veliki vojni 1914–1918, Sacro egoismo, Slovenci pod Habsburžani. Leto 2014 so zaznamovale številne razstave, v katerih je vojna izkazala izjemno izpovedno moč, obenem pa tudi nepričakovan združevalni naboj, saj so svoje zamisli skupaj uresničevali slovenski muzeji, ali »zgolj«, pa vendarle prvič, vsi oddelki Narodne in univerzitetne knjižnice ter Zgodovinskega arhiva Ljubljana.¹¹⁸ V celotnem dvajsetletnem obdobju, ki predstavlja časovni okvir razprave, pa je odmevalo kar nekaj izvrstnih razstav na temo 1. svetovne vojne, osrednja zlasti v Muzeju novejše zgodovine Slovenije.¹¹⁹

Posebno tematsko poglavje bi seveda zaslužila dediščina soške fronte, ne zgolj zaradi obsega, vpliva, sporočilne vrednosti, temveč zato, ker so bili prav muzeji in zbiralci tisti, ki so vrnili najprej soško fronto in nato 1. svetovno vojno nasploh v okrožje slovenskega kolektivnega pomnjenja na zgoščeno zgodovino 20. stoletja, a omenimo le nekaj temeljnih besedil.¹²⁰

century wars in European memory, ur. Józef Niznik (Frankfurt am Main [etc.]: P. Lang, 2013), 205–16.

¹¹⁸ Miru je konec. Rudolf Cvetko in prva svetovna vojna (Narodni muzej Slovenije in Železniški muzej Slovenskih železnic). Bosansko-hercegovski vojaki na soški fronti (Tolminski muzej). »Take vojne si nismo predstavljali ...« (Muzej novejše zgodovine Slovenije). Začetek velike vojne, zaledje na Kranjskem (Zgodovinski arhiv Ljubljana). Razstava 1914 – Položaj žensk na predvečer vojne (Fundacija Poti miru v Posočju, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, ZRC SAZU). Kam usoda jih je peljala? (Goriški muzej). Razstava »Na krilih zgodovine 1915–1917, Avstro-ogrsko letalstvo na soški fronti« (Ustanova Fundacija Poti miru v Posočju). Avstrijsko-slovenska Potujoča razstava »Spuren/Sledi« (SKICA, Veleposlaništvo RS v Avstriji). Oj, zdaj gremo! Odhod Dolenjcev na veliko vojno (Dolenjski muzej Novo mesto). »Oblaki so rdeči« (Muzej narodne osvoboditve Maribor). »1. svetovna vojna in njen odmev na Celjskem« (Zgodovinski arhiv Celje, Muzej novejše zgodovine Celje, Muzej novejše zgodovine Slovenije). »Leta 1. SV poročnika Henrika Rika Mravljalka iz Šoštanja« (Muzej Velenje, Velenjski grad in Muzej usnjarstva na Slovenskem, Šoštanj). »Lepo od doma slovo so vzeli« (Muzej Velenje). Pilon v 1. svetovni vojni (Pilonova galerija). Vihar sovražen svet pretresa: razstava ob stoletnici začetka prve svetovne vojne (NUK).

¹¹⁹ Slovenci in prva svetovna vojna 1914–1918 (2011).

¹²⁰ Damjana Fortunat Černilogar, »Materialne ostaline soške fronte na Tolminskem,« *Kronika* 42, št. 1 (1994): 59–63. Damjana Fortunat Černilogar, *Skrb za dediščino in njeno varovanje med 1. svetovno vojno – italijanski odnos do kulturne dediščine = Cura e tutela dei beni culturali durante la prima guerra mondiale - la condotta italiana nei suoi confronti* (Koper: [s. n.], 1994). Damjana Fortunat Černilogar, *Materialne ostaline soške fronte* (magistrska naloga, Tolmin: [D. Fortunat Černilogar], 1996). Damjana Fortunat Černilogar, »Odnos bojujočih se strani na soškem bojišču do kulturne dediščine,« *Nova revija: mesečnik za kulturo* 17, št. 189 (jan. 1998): 155–62. Aljoša Ivanović, *Pravno varstvo dediščine Soške fronte* (diplomska naloga, Ljubljana: [A. Ivanović], 2003). Jakob Marušič, *Prva svetovna vojna v muzejih na Slovenskem: dediščina prve svetovne vojne* (magistrska naloga, Ljubljana: [J. Marušič], 2006). Damjana Fortunat Černilogar, »Premična dediščina Soške fronte,« v: *Tolminski zbornik*, Knj. 4 (2010), 270–79. Iztok Butinar, *Vključenost ostalin soške fronte v turistično ponudbo* (diplomska naloga, Bled [i. e.] Rateče: [I. Butinar], 2010). Kristina Melinc, *Dediščina Soške fronte* (diplomska naloga, Koper: [K. Melinc],

Za konec pa le nekaj števil: v obdobju 1918 do 2014 je izšlo 2952 bibliografskih enot (po COBISS), od tega 1120 v zadnji desetih letih, oziroma 1757 v obravnavanem obdobju; med letoma 1994 in 2014 je izšlo 447 monografij (od znanstvenih, strokovnih, poljudnih, vodnikov, katalogov, diplomskih nalog) in 1052 enot je bilo posvečenih soški fronti. Toda kvantitativen porast napisanih besedil, katerih izbor je prikazan v pričujoči razpravi, še ne pove ničesar o tem, kaj se je zgodilo na polju vsebin, ki jih obravnavajo navedene bibliografske enote. V tem smislu lahko upravičeno zatrdimo, da je nihalo zanihalo navzgor in so pozaba, zasenčenost, drugorazrednost, izrazi, ki pripadajo preteklosti obravnavanja 1. svetovne vojne v slovenskem zgodovinskem spominjanju. Kakor je »terjalo« obdobje nastanka prve združene južnoslovenske države med letoma 1918 in 1941 usmerjen, državno voden in podpiran združiteljski spomin na 1. svetovno vojno, v kateri se je slovensko-avstro-ogrska izkušnja umikala v zaledje spomina, ter je 2. svetovna vojna ponovno postavila zgodovinarjem in piscem zgodovine nove zahteve ter tako usmerjala tematska polja slovenskega zgodovinopisja, je tudi obdobje politične demokratizacije in državne osamosvojitve prineslo zasuk navznoter. Toda istočasno se je zgodil premik v smeri emancipacije slovenskega zgodovinjenja 1. svetovne vojne v obzorje evropskih tematizacij in utrjevanja slovenske vojne izkušnje na evropskem zemljevidu 1. svetovne vojne.

Viri in literatura¹²¹

Literatura:

- Clausewitz, Carl von. *O vojni*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2004.
- Grdina, Igor. »Nedokončana vojna.« V: *Velika vojna in mali ljudje*. Ur. Igor Grdina, 7–12. Šentjur: Knjižnica; Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo - ICK, 2014.
- Kos, Mateja. »Deželni muzej in prva svetovna vojna.« *Argo* 57, št. 1 (2014): 34–47.
- Krumeich, Gerd in Gerhard Hirschfeld. »Writing the history of the First World War.« V: *Brill's encyclopedia of the First World War*. Ur. Gerhard Hirschfeld, Gerd Krumeich in Irina Renz, 241–49. Leiden, Boston: Brill, 2012.
- Svoljšak, Petra. »Prva svetovna vojna in Slovenci: 1. del.« *Zgodovinski časopis* 47, št. 2 (1993): 263–87.
- Svoljšak, Petra. »Prva svetovna vojna in Slovenci: II. 1945–1992.« *Zgodovinski časopis* 47, št. 4 (1993): 547–67.
- Svoljšak, Petra. »Nekaj utrinkov iz delovanja veteranske organizacije Zveza bojevnikov: »Organizacija Bojevnikov je trdna in močna, je zveza src in duš. Je temelj prijateljstva in ljubezni med narodi.«« *Prispevki za novejšo zgodovino* 46, št. 1 (2006): 277–88.
- Tallec, Yohann le. »Historiography of World War One.« *The British Library*. Pridobljeno 25. 9. 2015. <http://www.bl.uk/world-war-one/articles/historiography-of-world-war-one>.
- Winter, Jay in Antoine Prost. *The Great War in history: debates and controversies, 1914 to the present*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2006.

2011). Rok Tomažinčič, *Soška fronta in njeni ostanki kot turistična ponudba občine Komen* (diplomsko delo, Ljubljana: [R. Tomažinčič], 2013). Matic Volarič, *Zasebne vojaške zbirke na Kobariškem: primer ohranjanja vojaške in kulturne dediščine ter spomina na 1. svetovno vojno* (diplomsko delo, Koper: [M. Volarič], 2014).

¹²¹ Seznam literature vsebuje zgolj temeljno literaturo, uporabljeno za uvodni del tega prispevka. Ostalo literaturo z vsemi bibliografskimi podrobnostmi vsebujejo sprotne opombe.

- Žvanut, Maja. »Delovanje Deželne centrale za domovinsko varstvo za Kranjsko med I. svetovno vojno - priprave za vojni muzej.« *Kronika* 33, št. 1 (1985): 64–67.

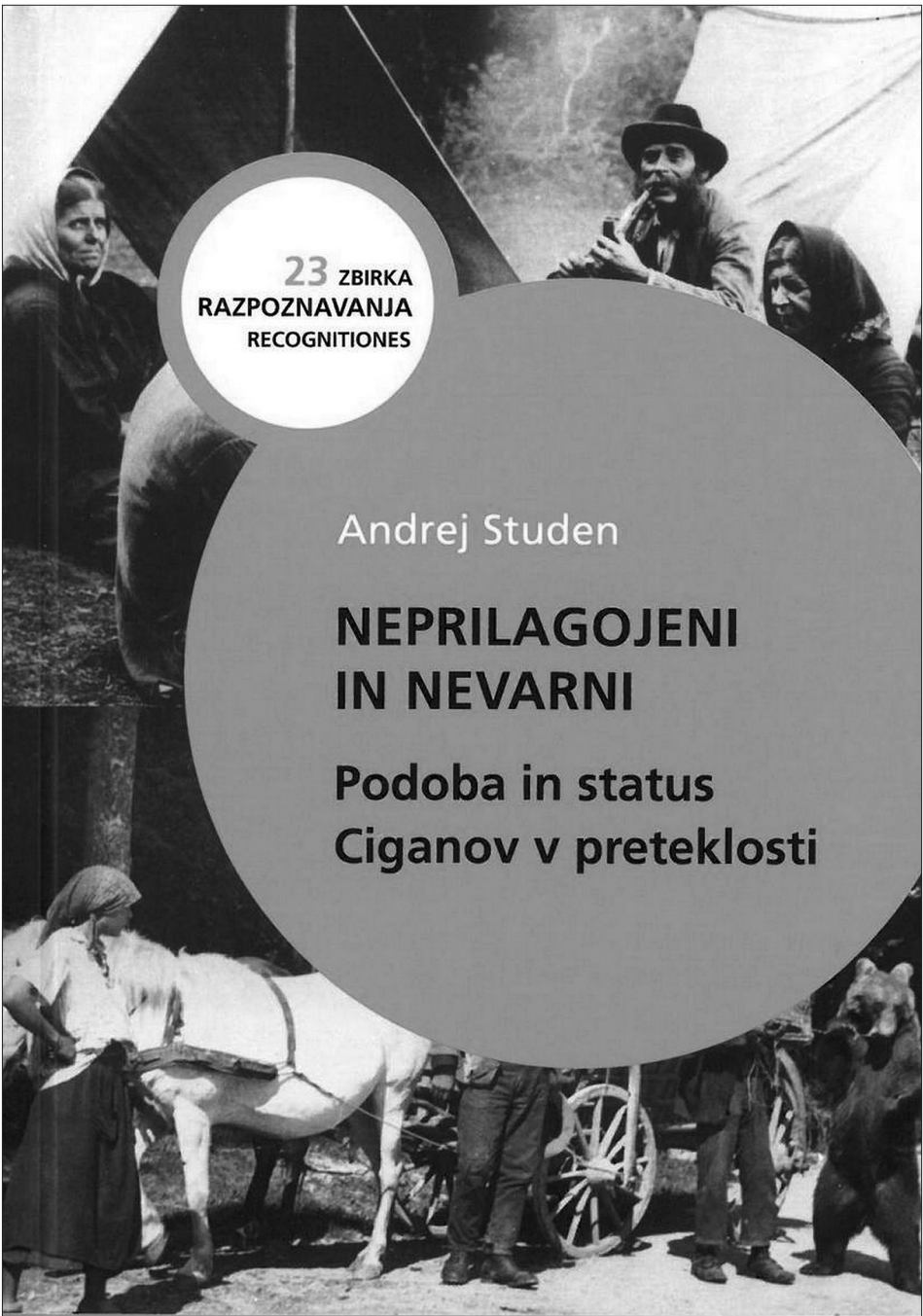
Petra Svoltjšak

WORLD WAR I AND SLOVENIANS: 1994–2014

S U M M A R Y

The paper examines the Slovenian World War I historiography in the period from 1994 to 2014 and is a continuation of a paper on the Slovenian Great War historiography between 1918 and 1993. It analyses the evolution of Slovenian historiography in comparison with European historiography and the previous periods. Besides the consistent expansion of literature, the contextual frame has changed in comparison with the period 1918 – 1993. From 1918 to 1941, World War I played an important role in the formation of the Yugoslav collective memory, with such central themes as the volunteers, the Serbian war experience, the military uprisings as acts of demolishing the Monarchy; while the Isonzo Front was a second-class theme. After World War II, World War I as a whole retreated to the background, overshadowed by other sorts of historiographic research. However, the 1980s represent a period when an increasing amount of literature once again focused on World War I.

The article explores the various themes that historians and history writers have been interested in. The latter have been, for a long time, the initiators of research, especially that of the Isonzo Front, which has become the centre of the Slovenian collective remembrance of the Great War. Historiographic interest has revolved around the personal and intimate experience of Slovenian soldiers, contained in many memoirs and diaries published in the last decades, the issue of victims of the war and the (re)shaping of memory, the role of the Slovenian church, gender issues, and everyday life behind the front lines. Central themes, related to the Isonzo Front, include the refugee problematic, the Italian occupation, the battles and the role of the Slovenian regiments, as well as the heritage of this war and its presentation to the wider public. Slovenian historiography has thus addressed many important themes and dealt with them in a wider European context, as the Slovenian “case” could serve as a “case study” for many World War I analyses due to the simple fact that the Slovenian population and territory had witnessed many aspects of war as the war geography had become diversified and the attitudes towards war had changed in relation to the dynamics of war. On the other hand, civilians suffered, directly and indirectly, due to the immediate and subsequent consequences of the war, which has also been reflected in the historical production of the recent decades.



23 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Andrej Studen

NEPRILAGOJENI IN NEVARNI

**Podoba in status
Ciganov v preteklosti**



Inštitut za novejšo zgodovino

Cena: 18 EUR

Zapisi

1.02

UDK: 929.7Borojević S. : 355.48/.49(439.5)"1914/1918"

Dušan Nečak*

Nekaj premislekov, dilem in popravkov o življenjepis feldmaršala Borojevića: junak ali uživač?

IZVLEČEK

Prispevek spreminja oz. dopolnjuje dosedanje vedenje o življenju feldmaršala Svetozarja Borojevića de Bojne. Obenem poskuša dati tudi odgovore na nekatere dileme, ki se pojavljajo v njegovem življenjepis. Govori o vprašanih in dilemah, kot so: je bil junak ali uživač, je bil Hrvat ali Srb, se je rodil v Mečenčanih ali Umetiću, kdaj je bil plemeniten, leta 1902 ali 1905, je sploh bil baron, in o tem, kdaj in kakšna odlikovanja reda Marije Terezije je dobil.

Ključne besede: prva svetovna vojna, soška fronta, feldmaršal Borojević

ABSTRACT

A FEW CONSIDERATIONS, DILEMMAS AND RECTIFICATIONS ABOUT THE BIOGRAPHY OF FIELD MARSHALL BOROJEVIĆ

The article alters or amends the previous realisations about the life of Field Marshall Svetozar Borojević von Bojna. At the same time it also attempts to provide answers to certain dilemmas arising from his biography. It discusses the questions and dilemmas like: was he a hero or bon vivant? Was he Croatian or Serbian, born in Mečenčani or Umetić? When was he ennobled, in 1902 or 1905? Was he a baron at all? It also clarifies which decorations of the Order of Maria Theresa he received and when.

Keywords: World War I, the Isonzo Front, Field Marshall Borojević

Življenjepis po mnenju mnogih zgodovinarjev in vojaških strokovnjakov najbolj sposobnega avstro-ogrškega generala je življenjepis človeka, ki ga je usoda z vrtoglavih vrhov uspeha in slave potisnila na skrajni rob preživetja in s tem tako rekoč na sme-

* dr., redni profesor v pok., Vojkova 71, SI-1000 Ljubljana, dusan.necak@guest.arnes.si

tišče zgodovine. Gre za človeka trdne volje, trmastega značaja in velikih sposobnosti, s čimer je dosegel vse zastavljene cilje, za človeka, ki so ga za hrbtnom in glasno kritizirali zaradi različnih stvari, tudi zaradi ne ravno najbolj vzornega odnosa do zakonskega življenja.

Morda najbolj uničujoč prikaz njegovega zasebnega življenja in s tem vprašljive morale Borojevića se skriva v besedah, ki jih je o njem mnogo let po njegovi smrti v eseju »Pijana novembrska noč 1918« zapisal veliki hrvaški literat Miroslav Krleža. Ob tem ni jasno, ali so te besede nastale na osnovi lastnih doživljanj ali na osnovi pripovedovanja drugih. Vsekakor se v njih kaže izrazito negativen odnos Krleže do Borojevića, ki se je moral oblikovati v času njegovih sporov z zagrebškim Narodnim vijećem in komaj nastajajočo južnoslovansko državo takoj po vojni. Očitna je tendenca diskreditirati Borojevića kot človeka in vojaka, čeprav je bila glavna ost eseja Krleže usmerjena v Slavka Kvaternika:

»... Grmeli so topovi na Soči, ves Kvarner je odmeval od tega zamolklega bobnenja, glavni komandant avstrijske armade, častni doktor vseučilišća Franca Jožefa Prvega Generalfeldmarschal von Boroevich pa je dnevno prihajal v spremstvu svojega adjutanta, podpolkovnika Kvaternika v Lovrano, da bi se tam sončil na plaži. Gospod doktor honoris causa F.J.I. von Boroevich je v Lovrani obiskoval neko svojo metreso (neko dunajsko grofico druge ali pete vrste, ki je tam letovala v spremstvu svojega soproga, grofa, kavalerijskega ritmojstra), podpolkovnik Kvaternik pa je kot generalissimov Cicisbeo za to očarljivo pustolovščino organiziral vse potrebne malenkosti: sladoled, kavo, konjak, whisky, šampanjec, pecivo, preservative, muziko s Strussovimi valčki in motorni čoln za generalissima, da bi se ta slavni vojskovodja lahko peljal s svojo očarljivo grofico na Cres, kjer je v spremstvu svojega generalštabnega šefa med enajsto ofenzivo na Soči, v kateri je slednji dan padlo dvajset do trideset tisoč ljudi, opravljal svoje mandrinske, senilne ljubavne šale ...«.¹

Hrvat ali Srb? Rojstni kraj Mečenčani ali Umetić?

Feldmaršal Svetozar Borojević se je rodil na Hrvaškem, na Baniji v Vojni krajini. Po uradnih podatkih se je rodil v pravoslavni (srbski) družini 13. decembra 1856 v Umetiću pri Kostajnici.² Danes in tudi v času njegove največje slave so si ga Hrvatje lastili kot sonarodnjaka, pa tudi sam je zaradi političnih razlogov večkrat zapisal in iz-

¹ »Pred očmi štiristotih oficirjev – frontovcev se je ta generalska ladja zasidrala v junijski bonazzi sredi Kvarnerja in v tem, ko je štiristo oficirjev z daljnogledi opazovalo vse peripetije tega lovranskega flirta, je senilni stari generalissimus igral to ljubavno igro pred vsemi v čast mizernega grofovskega rogoznosca, pratežnega ritmojstra. Skupna kosila v veliki dvorani »Grand Hotela Lovrana« spadajo med največje stramote svetovne vojne. Kvaternik pa je skakljal okrog tega škandala.« Na to omembo Borojevića v eseju Krleže me je prijazno opozoril kolega Branko Zihlerl, za kar se mu na tem mestu lepo zahvaljujem. Glej: Miroslav Krleža, *Deset krvavih let in drugi politični eseji* (Ljubljana: DZS, 1962), 78.

² Da je to njegov rojstni kraj, je trdil sam Borojević. Glej: Milan Pojić, *Vojskovoda Svetozar Borojević: 1856–1920* (Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2006), 7.

javljal, da je Hrvat.³ Bil je sin kasnejšega graničarskega oficirja Adama, nadporočnika

³ V zgodovinoisnem delu o Svetožaru Borojeviću (Pojić, *Vojskovođa*) najdemo trditve, da je bil feldmaršal Borojević Hrvat. Zapisal je: » ... Drugi stereotip je, da je rojen v pravoslavni graničarski družini in da je zato Srb. Ta stereotip, ki ga je zelo uspešno promovirala srbska pravoslavna cerkev in sprejela širša hrvaška javnost, je bil razlog, da se je v zadnji Borojevićevi biografiji, objavljeni leta 1989 v Hrvaškem biografskem leksikonu Leksikografskega zavoda Miroslava Krleža, zdelo potrebno poudariti, da je Borojević »po poreklu iz srbske graničarske družine«. Nobeden od navedenih stereotipov ni točen. Iz tega (da je bil krščen v pravoslavni cerkvi, op. prev.) potegniti zaključek o njegovem srbskem poreklu je netočno. Sredi 19. stoletja, v času rojstva Svetožara Borojevića, je bil v Hrvaško-slavonski vojni krajini integracijski dejavnik tako za katolike kot za pravoslavne predvsem njihov pravni in družbeni položaj in ne njihova narodna pripadnost. V nadaljnjem procesu narodnih integracij je srbska pravoslavna cerkev s svojo politiko poistovetenja pripadnosti pravoslavni cerkvi in srbskemu narodu uspevala v nameri, da se je največji del pravoslavnih vernikov opredelil za srbstvo, toda ne vsi. Svetožar Borojević je samo eden od mnogih takih primerov. On sam v svojih nastopih in pismih vse do smrti navaja, da je Hrvat in da mu je domovina Hrvaška«. Glej: op.c., 4. Vsekakor tako utemeljevanje o hrvaštvu Borojevića ni samoumevno. Področje nekdanje Vojne krajine je še danes historično naseljitveno področje hrvaških Srbov. Nacionalni integracijski procesi so bili tudi na tem področju v sredini 19. stoletja, zlasti pa v njegovi drugi polovici, v zaključni fazi, in pripadnost pravoslavju je bila praviloma razumljena kot pripadnost srbstvu. Izjeme so bile seveda tudi mogoče. Da se je Borojević posebej v času svoje življenjske stiske po koncu vojne tako vehementno razglašal za Hrvata, je popolnoma razumljivo, saj je na ta način želel rešiti svoj nezavidljivi položaj, v času vojne pa je bilo najmanj nespametno poudarjati srbsko poreklo, torej poreklo sovražnika v vojni. To je tesno povezano z neovrgljivim dejstvom, da je bila njegova »domovina« Hrvaška, saj je bil tam rojen. Življenjske okoliščine so ga prisilile, da se je moral prilagajati. Najbrž bi bilo še najbolj točno, da bi Borojevića opredelili kot Avstrijca in ugotovili, da sta mu bila Hrvaška in hrvatstvo nadomestek za izgubljeno pravo domovino Avstro-Ogrsko, oziroma, da pritrdimo tistim, ki ga opredeljujejo kot človeka brez domovine. Glej: Petra Svoltjšak, »Čigava ali komu soška fronta, Slovensko-hrvaški stiki med prvo svetovno vojno v luči obrambe zahodne slovenske narodne meje,« *Studia historica Slovenica*, št. 2/3 (2008): 370–71. Da je bil Borojević srbskega rodu, meni tudi Janez J. Švajncer, »General Borojević in Slovenci,« *Vojno zgodovinski zbornik*, št. 8 (2002): 24. V delu: Drago Roksandić, *Svetožar Borojević od Bojne (1856–1923). Lav ili Lisica sa Soče?* (Zagreb: Vijeće srpske nacionalne manjine grada Zagreba (sic!), 2006) se avtor o njegovi narodni pripadnosti neposredno ne opredeljuje. Skrije se za poimenovanje Borojevića kot človeka iz Vojne krajine – krajišnika. Ob tem pa se vendarle vsaj posredno opredeli o njegovi narodni pripadnosti, ko v zelo sofisticiranem stilu zapiše: »V zapuščini Srbov na Hrvaškem je še vedno posebno redka in še bolj nekako nedomišljena kritična refleksija o lastni vojno-krajinski zapuščini, o vseh tistih njenih paradoksih in apriorizmihi ... Rekel bi, da je eno od najpomembnejših vprašanj ljudske emancipacije Srbov na Hrvaškem kot posameznikov, ljudi in skupnosti, prav sposobnost soočiti se z lastno zapuščino. Eno od najbolj kontradiktornih oporišč tako razumljene zapuščine Srbov na Hrvaškem je »fenomen« Svetožar Borojević.« (op.c., 15). Med »dokaze« o srbskem poreklu Svetožarja Borojevića sodi tudi dejstvo, da je njegov oče Adam, ki je umrl leta 1900, pokopan na pravoslavnem pokopališču Sv. Nikole v Petrinji. Lep spomenik, tako domneva Drago Roksandić, naj bi mu postavil prav njegov sin Svetožar, ki pa naj bi bil po ljudskem izročilu ne ravno zelo navezan na družino (»odrođen«). Pripadnost religiji je v tem času že pomenila tudi narodno pripadnost: katolicizem = hrvatstvo, pravoslavje = srbstvo. (glej: op.c., 21, 53). Precej bolj neposredno pa so se o njegovi narodni pripadnosti izrazili nekateri drugi avtorji. V objavljenem nagovoru na prireditvi, ki jo je Srpski kulturni klub v Ljubljani pripravil ob 150-letnici rojstva Svetožarja Borojevića marca 2006, je dr. Vasa Predojević Borojevića jasno opredelil za Srba. » ... Danes smo se sestali s posebnim razlogom, ki bi zahteval veliko svečanost, toda mi bomo, skladno z našimi možnostmi, praznovali skromno. Toda z velikim ponosom in z željo, da se čas in ljudje, ki se jih bomo dandanes spominjali, nikoli ne izbrišejo iz zavesti našega – srbskega naroda in narodov sveta ... To je bil edini predstavnik južnoslovenskih narodov, Srb iz Umetića pri Kostajnici, ki je v avstro-ogrski monarhiji doživel največje vojaške časti ...«, v: *Stopedeset godišnjica rođenja Svetožara Borojevića, komandanta soškog fronta, Srpski kulturni klub. Interni izveštaj*, sveska 13. (Ljubljana: Srpski kulturni klub, 2006), 4. Tudi glavni referent na tem srečanju, poznavalec življenja in dela feldmaršala

2. banijskega pešpolka. Njegova mati Stana je bila plemenitega rodu, plemenita Kovarbašić od Zborišta. Pravzaprav ni čisto jasno, kje se je Svetožar rodil. Del njegovih biografov namreč zatrjuje, da se je rodil v majhnem zaselku Mečenčani pri Kostajnici. V hiši št. 7, last Damjana Borojevića, je namreč njegov oče Adam, sicer po rodu iz Knezovljanov, imel kot narednik 4. umetiške čete svoj sedež. In v tej hiši naj bi se rodil kasnejši feldmaršal. Nedvomno pa je bil Svetožar Borojević krščen v pravoslavni, verjetno župnijski cerkvi v Mečenčanih.⁴ V Mečenčanih je oče potem kupil zemljo in zgradil hišo, v katero so v zibki prinesli malega Svetožarja.⁵ Leta 1897 je oče hišo v Mečenčanih prodal in se preselil v Petrinjo, kjer je umrl in je tam pokopan.⁶

Plemenit od leta 1902 ali 1905?

Leta 1902 je bil odlikovan z redom železne krone 3. reda, kar naj bi imelo za posledico tudi dodelitev plemiškega naslova. Domnevni datum njegovega povišanja v plemiški stan ni točen. V »uradni« *Liber regius*, v kateri so objavljeni podatki o povišanih osebah v transleitanskem delu dvojne monarhije (= Ogrski) v plemiški stan (Standeehebung), namreč najdemo podatek, da je bil Borojević poplemeniten 2. maja 1905. Enako nam priča tudi »uradna« *knjiga vojaškega reda Marije Terezije*. Verjeti gre seveda tem »uradnim« *publikacijam.*⁷

Baron, da ali ne?

V mnogih zapisih/literaturi o feldmaršalu, kakor tudi na njegovem nagrobniku, najdemo zapisano, da je bil baron. Očitno pa je sporno, ali je Svetožar Borojević sploh

Borojevića Miro Simčič, je bil enakega mnenja in je zapisal: »... Borojevići so bili Srbi iz hrvaške Vojne Krajine...«, v: Ibid., 7. Tudi direktor avstrijskega Herresgeschichtliches Museum in odličen poznavalec 1. svetovne vojne dr. M. Christian Ortner ga ima za Srba iz Slavonije« (sic!). Glej: M. Christian Ortner (intervjuvanec), *V fokusu: 100 let 1. svetovne vojne* (7. 6. 2015. Ljubljana: TV SLO 1).

⁴ Pojić, *Vojskovođa*, 4.

⁵ Viktor Rudolf, *Naš Borojević: proslavljeni junak od Soče* (Sisak: S. Jünker, 1918), 12–13. Švajncer, »General«, 24. V najnovejši literaturi o Borojeviću pa najdemo še te podatke o njegovem rojstnem kraju in datumu: »...Okrog datuma in kraja rojstva je niz različnih podatkov. Poleg uradnega se navajajo tudi datumi 23. november in 2. december. Ta razlika za takratne razmere ni neobičajna, toda ker niso ohranjene krstne matične knjige, je točen rojstni datum še vedno neznan. Tudi rojstnega kraja ni mogoče z gotovostjo določiti. Ko se je Družba »Braća Hrvatskog Zmaja« *odločila, da postavi spominsko ploščo Svetožarju Borojeviću, je nastal dvom, kje naj se jo postavi. Iz ohranjenih dokumentov je kot rojstno mesto ugotovljena vas Mečenčani, čeprav je Borojević sam vztrajal pri vasi Umetić. Po izjavah sodobnikov so bili Mečenčani poveljniško mesto 4. umetiške čete, v kateri je bil njegov oče, sicer rojen v bližnji vasi Knezovljani, v službi kot deseter (korporal), živel pa je v hiši Nikole Borojevića, v kateri se mu je rodil sin Svetožar ...«, v: Pojić, *Vojskovođa*, 7.*

⁶ Ta hiša danes še stoji, vendar je zapuščena in je potrebna obnove, v: Pojić, *Vojskovođa*, 9.

⁷ Glej: *A királyi könyvek. Az I. Ferenc József és IV. Károly király által 1867- től 1918-ig adományozott nemességek, főnemességek, előnevek és címerek jegyzé / Kraljevske knjige. Popis s strani kraljev Franca Jozefa I. in Karla IV. podeljenih plemiških, visoko plemiških (aristokratskih) nazivov, priimkov oz. vzdevkov in grbov v obdobju od 1867–1918* (Budapest, 1940), 28. *Der Militär-Maria Theresien – Orden, Die Auszeichnung im Weltkrieg 1914–1918*. (Wien, 1944), 29.

imel naziv baron. Vinko Avsenak v svojem članku Svetozar Borojević von Bojna, 15. 10. 1856–23. 5. 1920,⁸ povzemajoč internetni vir, namreč zatrjuje, da je sicer pravica do baronskega naslova povezana s podelitvijo vojaškega reda Marije Terezije, toda zanika, da bi feldmaršal sploh imel naslov barona: » ... Toda Borojević, ki je bil sicer znan po svoji nečimrnosti, je ta naslov zavrnil in zahteval naslov grofa. Seveda so to oblasti (kasneje tudi cesar) zavrstile in na koncu ni dobil ničesar.«⁹ Njegova trditev je v nasprotju z navedbami drugih avtorjev in internetnih virov, ki govorijo, da je Borojević bil baron, tako pa piše tudi na njegovem grobu.¹⁰ Točna pa je njegova trditev, da je baronski naziv povezan z odlikovanjem vojaškega reda Marije Terezije. Prva stopnja tega reda, viteški križ, namreč avtomatično prinaša plemiški naslov »vitez«, prejemniki poveljniškega križa, kakršnega je dobil Borojević, pa imajo pravico zahtevati naslov »baron«.¹¹ Takšne zahteve ali njene zavrnitve zaenkrat v pristojnih dunajskih in budimpeštanskih arhivih (Vojni arhivi) nisem našel. Vodja delegacije madžarskega vojnega arhiva pri Avstrijskem državnem arhivu, v okviru katerega sodita tudi avstrijski Vojni arhiv in Arhiv vojaškega reda Marije Terezije, podpolkovnik dr. Tibor Balla, je o tem v elektronskem pismu z dne 11. 12. 2009 avtorju tega besedila sporočil naslednje:

»Spoštovani gospod profesor,

Borojević je madžarski naslov barona leta 1917 odklonil, hotel je namreč ponovno zaprositi zanj po zmagoslavnem koncu svetovne vojne. Kolikor jaz vem, ni baronskega naslova nikoli dobil ali uporabljal. Torej je napis na grobu na Osrednjem pokopališču napačen. V arhivu Vojaškega reda Marije Terezije nismo o tem našli nobenega dokumenta.

S prijaznimi pozdravi

Dr. Tibor Balla, podpolkovnik

Vodja delegacije«¹²

Svoje trditve/mnenja, da je Borojević naslov barona leta 1917 odklonil zato, da bi zanj »po zmagoslavnem zaključku vojne ponovno zaprosil«, ni z ničimer dokumenti-

⁸ Vinko Avsenak, »Svetozar Borojević von Bojna, 15. 10. 1856 – 23. 5. 1920,« *Na fronti*, št. 4, november 2006.

⁹ Avsenak, »Svetozar Borojević«, 58. »Svetozar Borojević von Bojna«, Austro-Hungarian Army, pridobljeno 17. 6. 2015. <http://www.austro-hungarian-army.co.uk/biog/borojevic.htm>.

¹⁰ Glej fotografijo in Švajncer, »General,« 26. Pojić, *Vojskovoda*, 7.

¹¹ »Svetozar Borojević von Bojna«, Military Order of Maria Theresa - Wikipedia, the free encyclopedia, pridobljeno 17. 6. 2015. https://en.wikipedia.org/wiki/Military_Order_of_Maria_Theresa.

¹² »Sehr geehrter Herr Professor! Borojevic hat den ungarischen Baronstitel im Jahre 1917 abgelehnt, er wollte den nämlich nach dem siegreichen Ende des Weltkrieges neuerlich beantragen. Meines Wissens nach hat er nie den Baronstitel bekommen oder gebraucht. Also die Aufschrift auf sein Grab im Zentralfriedhof ist falsch. Im Archiv des Militär Maria Theresien Ordens im Kriegsarchiv haben wir keine Dokumente darüber gefunden. Mit freundlichen Grüßen, Dr. Tibor Balla, Oberstleutnant, Delegationschef.« Pismo hrani avtor.

ral. Tako je jasno le, da v pregledanih arhivskih fondih ni pisnega sledu o tem, da je zanj zaprosil, ga dobil, ali da mu je bila prošnja zavrnjena. Zato ostaja še naprej odprto vprašanje, ali je Borojević res imel baronski naslov. Skeptičen pa sem do tistih, ki so prepričani, da so ga drugi neupravičeno okitili s tem naslovom in ne verjamem, da je njegova žena (umrla je leta 1961) prav tako nezasluženo nosila naziv baronesa, in je dovolila, da na njegovem grobu stoji zapisan ta naslov, če mu res nikoli ni bil podeljen.

Je res začel vojaško kariero v Ljubljani?

Visoko spoštovani gospod župan!

»Čast, ki jo je spoštovani občinski svet vedno patriotičnega glavnega mesta Kranjske izkazal soški armadi s tem, da me je, kot njenega poveljnika odlikoval z častnim meščanstvom Ljubljane, me je globoko ganila.

Dolgoletne vezi me povezujejo s to visoko spoštovano kulturno znamenitostjo. Pred 43 leti se je tu začela moja vojaška kariera, pred dvema desetletjema sem tu vstopil v polk,¹³ v vrstah katerega je služila vojaško sposobna ljubljanska mladina. Ta znameniti polk, eden od krasov naše vojske, ki je v preteklih časih na stotinah bojnih polj, v najjasnejši luči izžareval patriotičnost in pogum, se je tudi v tej vojni odel z neminljivo slavo. Bitke pri Grodeku in Przemyslu, na Karpatih, v soških bitkah, ter mnoge bitke, ki jih je bil pod mojim poveljstvom, kažejo, da je tudi sedanja generacija vredna svojih predhodnikov, v njihovi brezpogojni, kot skala trdni, zvestobi prevzvišeni cesarski hiši, heroičnemu pogumu in vroči ljubezni do domovine.

¹³ Iz zapisanega ni povsem jasno, kaj pomeni zapisana izjava, da je feldmaršal Borojević pred 43 leti (1872) – tedaj je bil star 16 let – v Ljubljani začel vojaško kariero. Njegovi biografski in zgodovinski viri izpričujejo, da je dne 1. 9. 1872 s šolanja v Koeszegu na Madžarskem prišel kot pešec, naslovni vodnik/četovodja/korporal, v ogrski 52. pešpolk nadvojvoda Franc Karl v Gorico, kjer je kot 16-letni mladenič izkusil vse vojne tegobe vojaka, saj je na vojaških vajah sodeloval v popolni vojni opremi, predpisani za odraslega človeka. Glej: Rudolf, *Naš Borojević*, 13. Janez J. Švajncar pa v op.c., 25 piše, da je svojo vojaško pot leta 1872 začel v 52. pešpolku v Pécsu in ne v Gorici. Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv/KA, Qualifikationslisten, Karton 245, Dosje Svetozar Borojević. Podatke iz dokumenta mi je prijazno priskrbel kolega, prof. dr. Franc Rozman. Vsekakor pa bi mogel drugi del njegove izjave najverjetneje pomeniti, da je Borojević pred dvema desetletjema (1895) v Ljubljani kot oficir, star 39 let, vstopil v 17. pešpolk t. i. Kranjskih Janezov. Ta polk je bil namreč v Ljubljani nastanjen od leta 1817. Tega pa po doslej znanih podatkih ni bilo mogoče sprejeti. Borojević je sicer bil maja 1895 že generalštabni podpolkovnik, toda oktobra istega leta je bil dodeljen poveljstvu 6. korpusa v Košicah in ne 17. pešpolku, ki sploh ni bil v sestavi tega korpusa. Šele leta 1896 je za nekaj mesecev poveljeval 4. bataljonu tega polka, stacioniranem v Celovcu. Leta 1897 je v njem dosegel čin polkovnika. Druga možnost bi lahko bila, da je bil član 27. domobranskega pešpolka, kasneje, od leta 1911, 2. gorskega strelskega pešpolka, prav tako stacioniranega v Ljubljani. Da bi bil kdaj član tega polka, ni omenjeno v nobeni meni znani literaturi oz. viru, mdr. glej: ÖStA, Dosje Svetozar Borojević. Oba polka sta se pod vrhovnim poveljstvom feldmaršala Borojevića bojevala tako na soški fronti kot v Karpatih.

Prosim Vas visoko spoštovani gospod župan, da spoštovanemu občinskemu svetu izrazite mojo najvdanejšo in pristrčno zahvalo za počastitev, ki jo je izkazal soški armadi in meni. Izvolite mu tudi sporočiti, da mi bo vedno v veselje, če bom lahko prispeval k razcvetu in razvoju Ljubljane in njenega patriotskega prebivalstva, katerega žrtvovanje v tej vojni moram posebej izpostaviti.

Vam, visoko spoštovani gospod župan, še posebej zahvalen, ostajam z izrazi iskrenega spoštovanja, vdani,

Ljubljana, 7. julij 1915

*Borojevič, Gen.*¹⁴

O odlikovanju reda Marije Terezije

Ko je leta 1917 izbojeval 10. soško bitko, mu je cesar Karl I. 2. junija 1917 na slovenskih tleh podelil najvišje avstro-ogrsko vojaško odlikovanje komandeurski/poveljniški križ vojaškega reda Marije Terezije. Bil je eden od štirih odlikovancev s poveljniških križem v času prve svetovne vojne, ki mu, kakor so sicer velevala pravila reda, odlikovanje ni bilo podeljeno v okvirih kapitlja reda in na dan sv. Terezije (15. 10.), temveč mu ga je neposredno podelil cesar sam. Poleg njega so na ta način odlikovanje dobili še generalpolkovnik in kasnejši feldmaršal Eduard von Böhm-Ermolli, veliki admiral Anton Haus in pruski generalpolkovnik Helmuth von Moltke. Obenem pa je bil Borojevič prvi avstro-ogrski oficir, ki je v prvi svetovni vojni dobil tako odlikovanje.¹⁵ Z vseh strani je prejemal laskave čestitke,

¹⁴ ÖSt.A., KA, Nachlass Borojevič, B/4–23.

¹⁵ V pismu Franzu von Volgarju z dne 6. septembra 1914 je Borojevič zapisal, da ga je vrhovno poveljstvo armade že tedaj pozvalo, naj prosi za »zares zasluženi križ Marije Terezije.« Zaslužil naj bi ga zaradi poletne zmage nad rusko vojsko v Karpatih (glej: *Neue Freie Presse*, 27. 1. 1929, 4). Tega tedaj ni storil. Vojaskega reda Marije Terezije je bil ustanovljen v času sedemletne vojne, leta 1757. 18. junija istega leta ga je ustanovila cesarica Marija Terezija po bitki pri Kolinu, kjer je avstrijska armada pod vodstvom feldmaršala Dauna porazila prusko vojsko Friedricha II. Ta zmaga je cesarico vzpodbudila, da osnuje vojaško odlikovanje za nagrajevanje oficirjev in vojaških poveljnikov za hrabrost in vojaške večšine. Odlikovanja so vedno podeljevali 15. oktobra na dan svete Terezije. Podelili so 11 velikih križev tega reda, ki so jih v veliki večini dobili člani cesarske družine (7), 10 komandeurskih/poveljniških križev, skupaj s križem, ki ga je dobil tuji oficir, pruski generalpolkovnik Helmut grof von Moltke, in 110 viteških križev. Posebnost tega odlikovanja je bila, da so se morali za njegovo prvo in drugo stopnjo, ki sta pomenili članstvo v redu, častniki potegovati sami. Le tretjo stopnjo, veliki križ, je cesar, ki je bil obenem tudi Veliki mojster reda, podeljeval sam, in to praviloma najpomembnejšim oficirjem in članom cesarske družine. Tako lahko prav razumemo v prvem odstavku te opombe navedeni zapis feldmaršala Borojeviča. Red je v stari obliki nehal delovati leta 1931. Obnovljen je bil leta 1939 kot ustanova (Stiftung). Borojevič pa je bil z vojaškim redom Marije Terezije odlikovan še enkrat, tokrat posmrtno. Na zadnjem, 195. podeljevanju odlikovanj, so ga kot poveljnika VI. korpusa v činu generala pehote 3. oktobra 1931 odlikovali še z viteškim križem. Na ta način je kapitelj reda namreč želel popraviti domnevno »napako« cesarja Karla I., ki je Borojeviča odlikoval mimo kapitlja in na »ne pravi dan«. »Kapitelj je napačno domneval, da so bili prejšnji zahtevki zdaj nični in neveljavni, vendar so takoj po vojni ugotovili svojo napako in mu posmrtno leta 1931 dodelili viteški križ reda. Tako je feldmaršal Borojevič edini oficir v zgodovini reda, ki je prejel najprej višjo in kasneje nižjo stopnjo reda ...«, glej: »Militär Maria-Theresien-Orden 1914–1918«, *Austro-Hungarian Land Forces 1848–1918*, pridobljeno 21. 6. 2015, <http://www.austro-hungarian-army.co.uk/mmto.htm>. *Der Militär-Maria Theresien-Orden, Die Auszeichnungen im Weltkrieg 1914–1918* (Wien: Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilun-

Cesar Karl I. pa je ob podelitvi najvišjega vojaškega odlikovanja, takrat general-polkovniku pehote Svetožarju Borojeviću na Opčinah nad Trstom, vojakom na soški fronti izrekel dnevno povelje:

»Moji soški vojski!

V najtežjem, več dni trajajočem boju ste zavrnilo dolgo načrtovan in z izredno močnimi silami izveden napad sovražnika. Ponovno ste mu pokazali, koliko hrabrosti nosite v prsih. Začutil sem potrebo da pohitim med vas, da se vam v vaši sredi iz dna srca zahvalim za vašo hrabrost, vztrajnost in vdanost. Prišedši iz vseh delov drage domovine ste – čvrsto prepričani v viribus unitis – izvršili občudovanja vredna dela, s katerimi ste si zaslužili vročo hvaležnost očetnjave.

Vsakemu od vas ne morem iz oči v oči izreči moje hvaležnosti. Naj komandeurski križ vojaškega reda Marije Terezije, ki ga danes pripenjam na prsi vašega tako izkušenega poveljnika general-polkovnika pl. Borojevića, ne predstavlja le moje največje priznanje poveljniku vojske, temveč naj vsem, vodjem in borcem, pokaže tudi mojo globoko hvaležnost in moje ponosno zadovoljstvo.

Naj bo Božji blagoslov z vami!

Molimo k Vsemogočnemu, da bi mu bili tudi naprej vredni njegove milostne zaščite in obrambe, da bi nam dodelil končni popolni uspeh.

Postojna, 2. junija 1917

*Karl I. r.*¹⁶

Kljub zmagovitemu »čudežu pri Kobaridu« nekaj mesecev kasneje se želje cesarja Karla niso uresničile.

Viri in literatura

Arhivski viri:

- Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Kriegsarchiv (KA):
 - Qualifikationslisten.

Časopisni viri:

- *Neue Freie Presse* (Wien), 1929.

gen, 1944), 1–9; 27–30. »Militär Maria-Theresien-Orden 1914–1918«. AEIOU Österreich Lexikon, pridobljeno 20. 6. 2015, <http://www.aeiou.at/aeiou.encyclop.m/m214012.htm>.

¹⁶ Rudolf, *Naš Borojević*, 58. Ob tem naj omenim, da je v delu: Ernst Bauer, *Der Löwe von Isonzo: Feldmarschall Svetožar Borojević von Bojna* (Graz, Wien, Köln: Styria, 1986) na strani 135 objavljeno zgoraj navedeno dnevno povelje cesarja Karla I. v nemškem jeziku. Toda v njem govori o podelitvi »viteškega križa« in ne »komandeurskega križa vojaškega reda Marije Terezije«. Tudi naslov poglavja, v katerem o tem piše, je Bauer naslovil »Podelitev viteškega križa Marije Terezije Borojeviću«. Na žalost avtor ne citira, od kje je prevzel sicer v navednicah, kot citat, objavljeno dnevno povelje cesarja Karla I. Na strani 158 pa se avtor v seznamu odlikovanj, ki jih je Borojević prejel, popravlja in točno zapiše, da je leta 1917 dobil komandeurski križ reda Marije Terezije, viteškega pa šele posmrtno leta 1931.

Internetni viri:

- AEIOU Österreich Lexikon. »Maria-Theresien-Orden«. Pridobljeno 20. 6. 2015. <http://www.ae-iou.at/aeiou.encyclop.m/m214012.htm>.
- Austro-Hungarian Army. »Svetožar Borojević von Bojna. Pridobljeno 17. 6. 2015. <http://www.austro-hungarian-army.co.uk/biog/borojevic.htm>.
- Austro-Hungarian Land Forces 1848-1918. »Militär Maria-Theresien-Orden 1914-1918«. Pridobljeno 21. 6. 2015. <http://www.austro-hungarian-army.co.uk/mmto.htm>.
- Military Order of Maria Theresa - Wikipedia, the free encyclopedia. Pridobljeno 17. 6. 2015. https://en.wikipedia.org/wiki/Military_Order_of_Maria_Theresa.

Literatura:

- *A királyi könyvek. Az I. Ferenc József és IV Károly király által 1867- től 1918-ig adományozott nemessegek, főnemességek, előnevek és címerek jegyzé / Kraljevske knjige. Popis s strani kraljev Franca Jozefa I. in Karla IV. podeljenih plemiških, visokoplemiških (aristokratskih) nazivov, priimkov oz. vzdevkov in grbov v obdobju od 1867-1918.* Budapest 1940.
- Avsenak, Vinko. »Svetožar Borojević von Bojna, 15. 10. 1856 – 23. 5. 1920.« *Na fronti*, št. 4, november 2006.
- Bauer, Ernest. *Der Löwe von Isonzo: Feldmarschall Svetožar Borojević von Bojna*. Graz, Wien, Köln: Styria, 1986.
- *Der Militär-Maria Teresien - Orden, Die Auszeichnungen im Weltkrieg 1914 – 1918*. Wien, 1944.
- *Hrvaški biografski leksikon*. Zagreb: Leksikografski zavod, 1989.
- Krleža, Miroslav. *Deset krvavih let in drugi politični eseji*. Ljubljana: DZS, 1962.
- Pojić, Milan. *Vojskovođa Svetožar Borojević: 1856-1920*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2006.
- Predojević, Vasa. *Stopedeset godišnjica rođenja Svetožara Borojevića, komandanta soškog fronta*. Interni izveštaj, sveska 13. Ljubljana: Srpski kulturni klub, marec 2006.
- Roksandić, Drago. *Svetožar Borojević od Bojne (1856-1923). Lav ili Lisica sa Soče?*. Zagreb: Vijeće srpske nacionalne manjine grada Zagreba, 2006.
- Rudolf, Viktor. *Naš Borojević: proslavljeni junak od Soče*. Sisak: S. Jünker, 1918.
- Svobljak, Petra. »Čigava ali komu soška fronta, Slovensko – hrvaški stiki med prvo svetovno vojno v luči obrambe zahodne slovenske narodne meje.« *Studia historica Slovenica*, št. 2/3 (2008): 357-74.
- Švajncar, Janez J. »General Borojević in Slovenci.« *Vojnogodovinski zbornik*, št. 8 (2002): 24-59.

Televizijske oddaje:

- Ortner, M. Christian (intervjuvanec). *V fokusu: 100 let 1. svetovne vojne*. 7. 6. 2015. Ljubljana: TV SLO 1.

Dušan Nečak

A FEW CONSIDERATIONS, DILEMMAS AND RECTIFICATIONS ABOUT THE
BIOGRAPHY OF FIELD MARSHALL BOROJEVIĆ

SUMMARY

The article changes or supplements the previous realisations about the life of Field Marshall Svetožar Borojević von Bojna. At the same time it attempts to provide answers to certain dilemmas arising from his biography.

In the introduction the article addresses the question of whether Borojević was primarily a hero, a victor against the Italians and »Lion from the Soča River«, as his name has primarily gone down in history, or a womaniser and bon vivant, as he is described by the Croatian writer Miroslav Krleža. Thereafter the article analyses the »eternal« dilemma of whether he was Serbian, which can be deduced from his Orthodox roots, the area where he was born (settled by the Croatian Serbs), or Croatian, which is what he used to declare himself. The author is more in favour of the former. In this regard the article also clears up the issue of where Borojević was born – in the village of Umetić (not Umetići) in Banija,

in the territory of the Croatian Military Frontier, and also not in Mečenčani near Umetić, as some of his biographers believe.

Furthermore the article addresses the year of his elevation to the rank of nobility. Rather than in 1902, as some of the literature states, this happened in 1905. In the »official« *Liber Regius*, containing the information about people who rose to nobility (*Standeerhebung*) in the Transleithanian part of the Dual Monarchy (Hungary), we can find information that Borojević was ennobled on 2 May 1905. The question of whether he indeed had the title of baron, which, among other things, is what his tombstone at the central cemetery in Vienna states and what his wife also used, remains unclear. Although the author of the contribution was unable to find any documents pertaining to his baronship, he is sceptical that Field Marshall Borojević would simply adopt the title himself. The question of the beginning of Borojević's military career, which according to his own words started in Ljubljana, remains unanswered as well. No such information could be found in the relevant literature and archival documents. Finally the article also tackles the issue of the awarding of the highest military decoration in the Dual Monarchy: Military Order of Maria Theresa. It establishes that Borojević was the only AustroHungarian officer to first receive the higher class of this order, the »commander's badge« (in 1917), and the lower class of the »knight's badge« posthumously (in 1931).

1.02

UDK: 37.091.33-027.22 : 94(497.4-16)"1914/1918"

Petra Testen,* Tadej Koren**

Učilnica na prostem – Primer *Poti miru*

IZVLEČEK

Pot miru od Alp do Jadrana je projekt, ki je nastal pod okriljem Ustanove »Fundacija Poti miru v Posočju«. V naravi gre za traso, ki poteka po ostalinah soške fronte, idejno pa izpostavlja vrednoto miru in spomina nujnega dela kolektivne zavesti naroda, ki tudi tragedijo prve vojne lahko sporoča v luči pomembne dediščine preteklosti. Kot taka je izjemen didaktični element, saj avtentične lokacije, prostori spomina, ponujajo neposredno vez s preteklim in omogočajo učinkovito izvajanje učilnice na prostem.

Ključne besede: prva svetovna vojna, učilnica na prostem, prostor spomina, Pot miru od Alp do Jadrana

ABSTRACT

OPENAIR CLASSROOM: THE WALK OF PEACE EXAMPLE

The Walk of Peace from the Alps to the Adriatic is a project created under the auspices of the Walk of Peace in the Soča Region Foundation. The Walk of Peace is a trail following the remnants of the Isonzo Front. Its intention is to emphasise the values of peace and remembrance of an essential part of the nation's collective consciousness, conveying the tragedy of World War I in light of the important historical heritage. Thus this trail is an extraordinary didactic element, as its authentic locations and areas of remembrance provide a direct link with the past and allow for the efficient implementation of an openair classroom.

Keywords: World War I, openair classroom, area of remembrance, the Walk of Peace from the Alps to the Adriatic

»Pot miru je prostor spomina, je pot pohoda skozi zgodovino, spoznavanja prostorov, mikro-svetov vojnega vsakdana pod pekočim poletnim soncem, pod zakloni skalnega previsa, v strelskih jarkih Doberdobske planote, mimo obeležij, ki so zaznamovala položaje

* dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU, Novi trg 2, p.p. 306, SI-1001 Ljubljana (Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Inštitut za civilizacijo in kulturo), ptesten@gmail.com

** mag., Ustanova »Fundacija Poti miru v Posočju«, Gregorčičeva 8, SI-5222 Kobarid, fundacija.potimiru@siol.net

vojaških enot in nazadnje vzdolž spominske poti pripeljala v spokojnost poslednjih počivališč.«

Petra Svolfjšak¹

Trg Evrope, v italijanski različici *Piazza della Transalpina*, je skupni trg obeh Goric – Nove Gorice in Gorice² ob slovensko-italijanski meji, ki naj bi predstavljal simbolno mesto povezovanja med Slovenijo in Italijo. Gre za območje okrog avstro-ogrške železniške postaje, ki so jo odprli leta 1906; trg je urejal že Max Fabiani, na osnovi njegove zapuščine pa ga je dokončno rešil Romano Schnabl.³ Od vstopa Slovenije v Evropsko unijo 1. maja 2004 trg krasi mozaik nove Evrope, ki ga je zasnoval tržaški umetnik Franko Vecchiet.⁴ Na trgu, ki leži vzdolž nekdanje soške fronte, poteka danes trasa *Poti miru* od Alp do Jadrana, »otrok« Ustanove »Fundacija Poti miru v Posočju« s svojim sedežem v Kobaridu. Trg Evrope danes spominja in opominja na dogodke izpred stotih let, obenem pa ponuja alternativo – kulturo povezovanja onkraj meja in ideologij, kjer se v miru stikata preteklost in prihodnost. Kaj je torej *Poti miru* od Alp do Jadrana in zakaj bi bil ta projekt primeren kot učilnica na prostem, ki jo napoveduje že naslov pričujočega prispevka? Kaj ga dela posebnega, zanimivega? Kateri elementi tega projekta vsebujejo didaktični potencial? Od kod ideja in kaj

¹ Prof. dr. Petra Svolfjšak je predstojnica Zgodovinskega inštituta Milka Kosa, ZRC SAZU, obenem pa podpredsednica Nacionalnega odbora za obeleževanje 100-letnice 1. svetovne vojne (2014–2018). Petra Svolfjšak, »Vodniku na pot (iz uvodne besede),« v: Tadej Koren, *Poti miru od Alp do Jadrana. Vodnik po soški fronti* (Kobarid: Ustanova Fundacija Poti miru v Posočju, 2015), 9. (Vodnik je na razpolago tudi v italijanskem in angleškem jeziku: Tadej Koren, *Il Sentiero della pace dalle Alpi all'Adriatico. Guida lungo il fronte isontino*, prev. Michele Obič (Kobarid: Ustanova Fundacija Poti miru v Posočju, 2015). Tadej Koren, *The Walk of Peace from the Alps to the Adriatic. A guide along the Isonzo Front*, prev. Branka Klemenc (Kobarid: Ustanova Fundacija Poti miru v Posočju, 2015).

² Mesto Gorica (Italija) je imelo med prvo svetovno vojno status simbola, saj je kot strateška točka, največji kraj med Alpami in Trstom, odpiralo vrata v notranjost avstrijskih dežel.

³ Železniške povezave so bile v »starem svetu« pomembno okno v svet, obenem pa dejavnik tako urbanega kot gospodarskega razvoja mesta, ki so ga dosegle. Trst je bil z zadnjim delom trase južne železnice povezan z Ljubljano in dalje z Dunajem leta 1857, medtem ko je Gorico dosegla prva železniška povezava v letu 1860. Dokončna železniško-prometna mreža na tem področju je bila zgrajena leta 1906, ko je bohinjska železnica povezala Gorico s Koroško (Beljak) na severu in Trstom na jugu. Znotraj dežele sta bila pred tem zgrajena še dva tira, in sicer t. i. furlanska železnica, ki je povezovala Trzin in Červinjan (1894), ter trasa med Gorico in Ajdovščino (1902). Glej npr.: Branko Marušič, *Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem: 1848–1899* (Nova Gorica: Goriški muzej, 2005), 62.

⁴ Koren, *Poti miru od Alp do Jadrana*, 97. Pričujoče besedilo temelji na podlagi že obstoječih študij, in sicer: Tadej Koren, »Zgodovinski spomin na soško fronto – Poti miru od Rombona do Mengor« (*magistrsko delo*, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2012). Tadej Koren in Petra Testen, »Spomin, prostor in ostaline soške fronte: primer Poti miru,« v: *Velika vojna in mali ljudje*, ur. Igor Grdina (Sentjur: Knjižnica; Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo – ICK, 2014), 67–78. Tadej Koren in Petra Testen, »Vospominanje o Prvi svetovni vojni. Rol' prostranstva i nasledija Sočanskega fronta dlja zitelej Posočja,« v: *Slovenica. 3. Pervaja mirovaja vojna v politike i kul'ture Russkih i Slovencev: k stoletiju načala prvoj mirovoj vojny*, ur. Konstantin V. Nikiforov (Moskva: Institut slavianovedenija Rossijskoj akademii nauk, 2014), 252–75. Tadej Koren, »Das Erbe der Isonzofront nach 100 Jahren – Weg des Friedens,« v: *Krieg und Tourismus im Spannungsfeld des Ersten Weltkrieges / Guerra e turismo nell'area di tensione della prima guerra mondiale*, ur. Patrick Gasser et al. (Innsbruck, Wien, Bozen: Studien Verlag, 2014), 445–66.

Slika 1: Austro-ogrsko vojaško pokopališče, Log pod Mangartom, Slovenija

Vir: Ustanova »Fundacija Poti miru v Posočju«

nam sporoča? Zakaj poimenovanje *Poti miru*? Kaj je prostor spomina? Odgovori na ta vprašanja sestavljajo zgodbo, v kateri se prepletajo naracije obsoškega prostora, življenja prebivalcev doline ob smaragdni reki in vloga spomin(jan)ja ter njenega vrednotenja. Gre za lok med preteklostjo, sedanjostjo in prihodnostjo.

Zgodovinsko dogajanje pred stotimi leti je soško dolino in obsoško prebivalstvo zagotovo močno zaznamovalo. Poleg spominov, memoarjev, pričevanj, ki so se predajala iz roda v rod, se je vse do danes ohranilo tudi veliko ostalin (kaverne, strelski jarki, kapele, spominska obeležja, vojaška pokopališča), te pa predstavljajo zelo pomembno zgodovinsko dediščino. Ustanova »Fundacija Poti miru v Posočju« je bila osnovana z namenom, da to dediščino prve svetovne vojne ohranja, obenem pa jo posreduje čim širšemu krogu ljudi. Podobne prakse srečamo tudi drugod po zahodni Evropi, le da se je tam spominu na prvo vojno že kmalu po krvavih dogodkih posvečalo več časa in prostora in je poklon padlim hitreje postal del tradicije, zapisa v kolektivni spomin narodov, ki se je obenem nerazdružljivo spojil z vrednoto miru. Sama ideja za vzpostavitev *Poti miru* v Zgornjem Posočju in iniciativa po razširitvi te poti na celotno območje nekdanje soške fronte sta rasli ob zgledih »dobrih praks« na podobnih zgodovinskih območjih v zahodnoevropskih državah.⁵ Predvsem urejena

⁵ Glej npr.: Dolomitenfreunde, pridobljeno 28. 9. 2015, <http://www.dolomitenfreunde.at>. Associazione Storica Cimeetrincee, pridobljeno 28. 9. 2015, <http://www.cimeetrincee.it>. CarniaMusei, pridobljeno 28. 9. 2015, <http://www.carniamusei.org>. I LUOGHI DELLA GRANDE GUERRA NEL

Slika 2: Zasebna muzejska zbirka Botognica, Drežnica, Slovenija*Vir: Ustanova »Fundacija Poti miru v Posočju«*

spominska območja v Dolomitih in Karnijskih Alpah, kjer so začeli urejati *Poti miru* že v osemdesetih in devetdesetih letih prejšnjega stoletja, so bila v veliko oporo pri idejnem načrtovanju projekta v Posočju. Podobno velja tudi za Francijo z Verdunom in Somo, saj območji dobesedno živita od zgodovinskega turizma. Skupna lastnost vseh teh urejenih zgodovinskih prostorov je, da ležijo na avtentičnih lokacijah nek-

FRIULI COLLINARE. RAGOGNA, FORGARIA NEL FRIULI E SAN DANIELE DEL FRIULI, pridobljeno 28. 9. 2015, <http://www.grandeguerra-ragogna.it>. MUSEO STORICO ITALIANO DELLA GUERRA, pridobljeno 28. 9. 2015, <http://www.museodellaguerra.it>. Grandeguerra.Dolomiti.Org, pridobljeno 28. 9. 2015, <http://www.grandeguerra.dolomiti.org>. STELVIO-UMBRIL 14/18. Mit uns in die Geschichte wandern, pridobljeno 28. 9. 2015, <http://www.stelvio-umbrail.ch>. »Battles – The Battle of the Somme, 1916,« firstworldwar.com. a multimedia history of world war one, pridobljeno 28. 9. 2015, <http://www.firstworldwar.com/battles/somme.htm>. »Battles – The Battle of Verdun, 1916,« firstworldwar.com. a multimedia history of world war one, pridobljeno 28. 9. 2015, <http://www.firstworldwar.com/battles/verdun.htm>. »CIRCUIT DU SOUVENIR,« Musée de la Première Guerre mondiale / 1914-1918. HISTORIAL DE LA GRANDE GUERRE, pridobljeno 28. 9. 2015, <http://www.historial.org/Champs-de-bataille-de-la-Somme/Circuit-du-souvenir>. MÉMORIAL DE VERDUN. Réouverture en février 2016, pridobljeno 28. 9. 2015, <http://www.memorial-de-verdun.fr>. Musée de la Première Guerre mondiale / 1914-1918. HISTORIAL DE LA GRANDE GUERRE. Péronne – Thiepval / Somme, pridobljeno 28. 9. 2015, <http://www.historial.org>. »Thiepval Memorial to the Missing, Somme Battlefields, France,« THE GREAT WAR 1914-1918, pridobljeno 28. 9. 2015, <http://www.greatwar.co.uk/somme/memorial-thiepval.htm>. IN FLANDERS FIELDS MUSEUM, pridobljeno 28. 9. 2015, <http://www.inlandersfields.be/en/discover>. Toerisme Ieper, pridobljeno 28. 9. 2015, <http://www.toerisme-iever.be> itd. Več glej: Koren, »Zgodovinski spomin na soško fronto«, 86–107.

danjih frontnih črt. Glavni namen in vrednost pa je prav v njihovi sporočilnosti, ki poudarja vrednoto miru in vzpostavitev mednarodnega (spo)razumevanja.⁶ Na tej idejni osnovi, vključno z imenom, je zrasla tudi *Pot miru* vzdolž nekdanje soške fronte. Danes je posoški projekt primer »dobre prakse« za številne države, ki se nahajajo ob nekdanji vzhodni fronti in vzpostavljajo lastne urejene prostore spomina.

Posočje je vsekakor edinstveno okolje, kjer lahko spremljamo preplet zgodovinske dediščine in naravnih lepot. Tu živijo ljudje, ki (so)ustvarjajo krajino, ko na primer pišejo gastronomske zgodbe, živijo svoja življenja, a se hkrati spominjajo in sobivajo z vso (nepremično) dediščino prve svetovne vojne. Tudi in predvsem zato je Posočje odličen primer, kako se (kolektivni) spomin navezuje na prostor. Gre namreč za skupino ljudi, ki je ujeta v določen prostorski okvir, tega pa še dodatno zapira moč materialnega okolja, ki skupino obdaja. Prav prostorski okvir je za Posočje in dojemanje odnosa do (materialne) dediščine soške fronte eden najpomembnejših dejavnikov.⁷ Zaznamovanost s prostorom in vsemi materialnimi ostalinami je torej ključno pripomogla k temu, da je (kolektivni) spomin na soško fronto med domačini v Posočju ostal tako živ. Prav tu so se na primer nekateri posamezniki samoiniciativno odločili ohranjati dediščino tudi tako, da so v povojnih letih ustvarjali zasebne zbirke, ki so danes vključene v projekt *Pot miru*.⁸ Ne nazadnje je skrb za spominski kraj oziroma prostor zagotovo eden izmed načinov ohranjanja živosti kolektivnega spomina. V študiji z naslovom *Der Isonzoraum – Eintransnationaler Gedächtnisort für Österreicher, Italiener und Slowenen* Andrea Brait analizira in utemeljuje pomen spominskega kraja prav na primeru prostora ob Soči – razume in vidi ga kot transnacionalni spominski kraj za Avstrijce, Italijane in Slovence.⁹ Prostor torej lahko spodbuja, da se spominjamo. Na podoben način pa lahko postane spominsko območje vseh, ki so kakor koli povezani z njim. Zagotovo ima Posočje velik pomen za domačine, ki se z materialno dediščino vojne vsakodnevno srečujejo, se zavedajo tudi njenega

⁶ Koren, »Zgodovinski spomin na soško fronto«, 86.

⁷ Koren, Testen, »Spomin, prostor in ostaline soške fronte«, 72–73.

⁸ Zasebne zbirke, ki so vključene v *Pot miru* od Alp do Jadrana: Mali muzej soške fronte Bovec, Miloš Domevšek (Bovec). Muzejska zbirka Iva Ivančiča, Ivan Ivančič (Bovec). Vojaška zbirka Zbogom orožje 1915–1917, Sašo Prochazka (Bovec). Muzejska zbirka Stol 1915–1917, Zdravko Marcola (Breginj). Etno-vojna zbirka, Valentin Mazora (Breginj). Zbirka Botognice, Mirko Kurinčič (Drežnica). Muzejska zbirka Posočje 1915–1917, Matic Volarič (Idrsko). Zbirka prve svetovne vojne Alberto Picco, Bojan Rustja (Kobarid). Kobarid v veliki vojni 1917, Ivo Krajnik (Kobarid). Mali muzej soške fronte Tolminsko mostišče, Peter Kogoj (Most na Soči). Muzejska zbirka Franca Jerončiča, Franc Jerončič (Kanal). Jugova zbirka, Martin Levpušček (Kanal). Lukčeva hiša, Jožica Strgar (Kambrško). Muzejska zbirka 1914–1917, Zoran Šuligaj (Kanal). Muzejska zbirka na Sabotinu, Bogdan Potokar. Vojni muzej Solkan, Rok in Jordan Boltar (Solkani). Stalna razstava Društva soška fronta *Šempeter in okolica med prvo svetovno vojno*, David Erik Pipan (Šempeter). Zgodovinski muzej Balus, Matteo Balus (Srednje / Stregna). Več o zasebnih zbirkah glej: »Kulturna dediščina v zbirkah med Alpami in Krasom. / L'eredità culturale nelle collezioni fra Alpi e Carso«, Zborzbirk, pridobljeno 28. 9. 2015, <http://zborzbirk.zrc-sazu.si>.

⁹ Andrea Brait, »Der Isonzoraum – Ein transnationaler Gedächtnisort für Österreicher, Italiener und Slowenen«, v: *Waffentreue. Die 12. Isonzoschlacht 1917, Begleitband zur Ausstellung des Österreichischen Staatsarchiv, 23. Oktober 2007–1. Februar 2008*, ur. Manfred Rauchensteiner (Wien: Österreichischen Staatsarchiv, 2007), 115–30.

ekonomskega potenciala, še bolj pa dejstva, da se je na njihovem pragu odigralo pomembno poglavje svetovne zgodovine. Nič manj pa ni to spominsko območje pomembno za številne druge, na primer za potomce vojakov, ki so se v teh krajih borili med prvo svetovno vojno,¹⁰ šoloobvezne otroke, ki spoznavajo to obdobje zgodovine itd. Na ta način prostor ob Soči postaja zgodovinski kraj, trdi Braitova, in kot tak zgodovinski termin. In prav zato, ker je Posočje posejano s spominskimi kraji, je toliko bolj razumljivo, da se je prav tu spomin na soško fronto tako močno ohranil. S tem je namreč skladna tudi Halbwachsova teza, da »[n]i kolektivnega spomina, ki se ne bi dogajal v prostorskem okviru«.¹¹ Od tu pa do didaktičnega pripomočka, ki v živo, nazorno prikliče tudi in predvsem s pomočjo krajine naracijo o prvi vojni in tako ponuja neposredni okvir pouku o spominu, je le korak.

Naj ponazorimo še z enim primerom, kako močno deluje prostor na obiskovalce. Gre za t. i. romanja na zgodovinske kraje, množična obiskovanja nekdanjih bojišč, ki so pravzaprav na prostor spominjanja vezana družinska romanja, na katera opozarjata Jay Winter in Emmanuel Sivan, ko govorita o generacijah, ki so doživele prvo vojno in so se po njej vračale na prizorišča nekdanjih bojov (*battlefieldstours*).¹² Danes enako počno njihovi potomci. Razlago za »romanja« gre najverjetneje iskati v dejstvu, da je prav avtentična lokacija tista, ki obiskovalce evocira, jih nagovarja, jim pomaga podoživeti dogodke in obuditi spomine na pripovedi preminulih sorodnikov. In prav avtentične lokacije v Posočju so temelj, na katerem gradi svoje delo tudi Ustanova »Fundacija Poti miru v Posočju«; na teh zgodovinskih krajih prve svetovne vojne so pred leti uredili najprej šest muzejev na prostem v Zgornjem Posočju, danes pa skrbijo za materialne ostaline vzdolž nekdanje frontne črte, združene v *Pot miru* od Alp do Jadrana. Poleg tega je Fundacija v sodelovanju s Tolminskim muzejem uredila evidenco padlih vojakov, saj so se svojci padlih vse pogostejše zanimali za kraje poslednjega počitka svojih prednikov. Ta podatkovni nabor, ki je narejen za območje Zgornjega Posočja in šteje približno 21.000 padlih vojakov, privablja – če si izposodimo terminologijo Winterja in Sivana – še več »romarjev«.¹³

Prav zaradi močnega (samo)zavedanja o moči spomin(jan)ja na avtentičnih lokacijah, sredi ostalin prve svetovne vojne, ni torej nič nenavadnega, da se je v tem okolju porodila ideja za delovanje ustanov, kot sta Kobariški muzej¹⁴ in Ustanova

¹⁰ Vedno več obiskovalcev nekdanjega obsoškega bojišča (Madžari, Čehi, Slovaki, Bošnjaki) prihaja v te kraje tudi z željo, da bi videli, kje so se borili njihovi predniki. Veliko svojcev išče grobove padlih vojakov, sorodnikov, saj mnogi med njimi še vedno počivajo v Posočju.

¹¹ Maurice Halbwachs. *Kolektivni spomin* (Ljubljana: Studia humanitatis, 2001), 157.

¹² Jay Winter in Emmanuel Sivan, »Setting the framework,« v: *War and Remembrance in the Twentieth Century*, ur. Jay Winter in Emmanuel Sivan (Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, São Paulo: Cambridge University Press, 2005), 37.

¹³ Evidenca padlih vojakov v Zgornjem Posočju je dostopna na svetovnem spletu (»Evidenca padlih,« POT MIRU, pridobljeno 28. 9. 2015, <http://www.potmiru.si/slo/evidenca-padlih>) in objavljena v knjigah: Lovro Galič in Branko Marušič, *Tolminsko mostišče I* (Tolmin: Tolminski muzej, 2005). Petra Svoltjšak et al., *Tolminsko mostišče II* (Tolmin: Tolminski muzej, 2005). Lovro Galič in Darja Pirih, *Od Krna do Rombona* (Kobarid: Ustanova Fundacija Poti miru v Posočju, Tolminski muzej, 2007).

¹⁴ Glej: KOBARIŠKI MUZEJ, pridobljeno 28. 9. 2015, <http://www.kobariski-muzej.si>. Poleg

Slika 3: Muzej na prostem Čelo, Bovec, Slovenija



Vir: Ustanova »Fundacija Poti miru v Posočju«

»Fundacija Poti miru v Posočju«. Prvi se je razvil iz muzejske zbirke, ki so jo leta 1990 uredili domačini. Najprej je deloval v okviru Turističnega društva Kobarid, v soglasju z Ministrstvom za kulturo Republike Slovenije pa so ustanovitelji po petih letih prenesli upravljanje na zasebno neprofitno družbo z omejeno odgovornostjo, ki z muzejem upravlja še danes. Muzej je leta 1993 za predstavitev svoje zbirke prejel nagrado Sveta Evrope za najboljši muzej. Naslednji korak je bil dokaj logičen – poskrbeti je bilo treba še za materialno dediščino prve svetovne vojne v naravi. V krogu sodelavcev Kobariškega muzeja je bila dana pobuda za osnovanje Ustanove »Fundacija Poti miru v Posočju«. Nato je Vlada Republike Slovenije leta 2000 ustanovila Fundacijo z namenom, da bi ohranjala in vzdrževala nepremično dediščino soške fronte. V preteklih letih so se pod njenim okriljem tako začele izvajati številne dejavnosti, glavna pa

Kobariškega muzeja danes ob *Poti miru* od Alp do Jadrana najdemo v Sloveniji še Tolminski muzej (Tolminski muzej, pridobljeno 28. 9. 2015, <http://www.tol-muzej.si>.) in Goriški muzej (Goriški muzej, pridobljeno 28. 9. 2015 (stran trenutno v popravilu), <http://www.goriskimuzej.si>.), na italijanski strani pa Museo della Grande Guerra di Gorizia (musei@provincia.gorizia.it), Museo della Grande Guerra del Monte San Michele, Museo della Grande Guerra Casa III Armata, Devinski grad / Castello di Duino (Castello di Duino, pridobljeno 28. 9. 2015, <http://www.castellodiduino.it>.), Civico Museo della Guerra per la Pace Diego de Henriquez (H. MUSEO DELLA GUERRA PER LA PACE DIEGO DE HENRIQUEZ, pridobljeno 28. 9. 2015, <http://www.museodiegoehenriquez.it>.), Museo del Risorgimento (museorisorgimento@comune.trieste.it), Sala storica della Sezione G. Corsi di Trieste Associazione Nazionale Alpini di Trieste (trieste@ana.it), Museo dell'Associazione Culturale F. Zenobi (info@zenobionline.com), Museo privato Ricordi della Grande Guerra in Stazione Multimediale, Museo della Grande Guerra. Več glej: Koren, *Pot miru od Alp do Jadrana*, 203.

je prav gotovo projekt *Pot miru*, ki zajema predvsem skrb za nepremično dediščino soške fronte in njeno poznavanje med čim širšim krogom ljudi.

Kako se je torej dejansko uresničeval projekt *Poti miru*? Sprva je bila načrtovana in urejena trasa v Zgornjem Posočju. Leta 2007 je tako nastala sto kilometrov dolga pešpot, ki je povezovala ostaline soške fronte v naravi, posvečena pa je bila predvsem spominu na številne žrtve prve svetovne vojne. Pot je bila speljana tako, da danes vodi mimo vojaških pokopališč, kostnic, sakralnih objektov, spominskih obeležij, jarkov, utrd, kavern in muzejev na prostem ter zasebnih zbirk, obiskovalce pa popelje tudi mimo naravnih in kulturnih znamenitosti ter etnografskih posebnosti Zgornjega Posočja. Prične se v Logu pod Mangartom, v bližini vojaškega pokopališča, kjer je vhod v rudniški jašek Štoln (iz nem. *der Stollen*), poteka mimo trdnjave Kluže, Cerkev Sv. Duha v Javorci,¹⁵ številnih še živih planin, naravnih znamenitosti, kot so tolminska korita, in še in še. Stokilometerska *Pot miru* v Zgornjem Posočju je razdeljena na pet odsekov, ki vsak zase poudarjajo posebnosti posameznega območja in potekajo od Bovškega preko Kobariškega do Tolminskega področja. Pri tem zagotovo zaslužijo posebno pozornost muzeji na prostem, ki so vsak zase kot priročne učilnice na prostem.¹⁶ V zgornjem Posočju jih je šest, in sicer: Ravelnik (avstro-ogrška prva obrambna črta, Bovec), Čelo (avstro-ogrske topniške položaji, Bovec), Zaprikraj (prva italijanska obrambna črta, Kobarid), Kolovrat (tretja italijanska obrambna črta, Kobarid), Mrzli vrh (avstro-ogrška in italijanska prva obrambna črta, Tolmin) in Mengore (avstro-ogrška prva obrambna črta, Tolmin). Gre za šest večjih področij, kjer so bile vojne ostaline »bolj na gosto posejane« in dobro ohranjene, zato jih je Fundacija skupaj z zgodovinskimi in turističnimi društvi¹⁷ iz Zgornjega Posočja ter Zavodom za varstvo kulturne dediščine (ZVKD)¹⁸ uredila, očistila in označila.

¹⁵ Javorca, spominska cerkev Svetega Duha je posvečena padlim avstro-ogrskim vojakom, ki so branili tolminsko bojišče (1915–1917), in je eden izmed lepših spomenikov prve svetovne vojne; leta 2007 je bil uvrščen med tiste, ki nosijo znak evropske kulturne dediščine. Objekt je zasnoval Remigius Geyling (1878–1974), gradnjo pa izpeljal poročnik Géza Jablonszky. Spodnji del tega secesijskega dragulja in obzidje je iz kamna, medtem ko je preostali del konstrukcije iz macesna. V notranjosti je na hrastovih ploščah, ki simbolizirajo liste spominske knjige, vžganih 2565 imen padlih vojakov, danes pokopanih v Ločah pri Tolminu. Glej npr: POT MIRU, pridobljeno 28. 9. 2015, <http://www.potmiru.si>.

¹⁶ Tadej Koren, »Pot po dediščini soške fronte«, v: *Finančni mehanizem EGP in Norveški finančni mehanizem za obdobje 2004–2009 v Sloveniji* (Ljubljana: Služba Vlade Republike Slovenije za lokalno samoupravo in regionalno politiko, 2011), 74–75. Vodnik je izšel v štirih jezikovnih različicah: Tadej Koren, *Muzeji na prostem prve svetovne vojne, Soška fronta, 1915–1917* (Kobarid: Ustanova Fundacija Poti miru v Posočju, 2009). Tadej Koren, *The First World War Outdoor Museums. The Isonzo Front, 1915–1917*, prev. Branka Klemenc (Kobarid: The Walks of Peace in the Soča Region Foundation, 2009). Tadej Koren, *Freilichtmuseendesersten Weltkrieges. Isonzofront, 1915–1917*, prev. Elke Arcet (Kobarid: Stiftung Wege des Friedens in Sočatal, 2009). Tadej Koren, *Musei all'aperto della prima guerra mondiale, fronte isontino, 1915–1917*, prev. Miha Obir (Kobarid: Ente Fondazione Le vie della pace nell'Alto Isonzo, 2009).

¹⁷ Društvo 13–13 na Bovškem (Čelo in Ravelnik), Turistično društvo Drežnica (Zaprikraj), Turistično društvo Kobarid (Kolovrat), Društvo Peski 1915–1917 iz Tolmina (Mrzli vrh) in Društvo Mengore (Mengore).

¹⁸ Glej: ZVKDS. Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, pridobljeno 28. 9. 2015, <http://www.zvkds.si/sl>.

Obiskovalci imajo tako priložnost na avtentičnih lokacijah opazovati način gradnje jarkov, utrd in kavern ter podoživeti zgodbe vojakov med vojno. Dejstvo je, kot smo že zapisali, da je Zgornje Posočje gosto posejano z obeležji in ostalinami iz časa prve svetovne vojne, zato Fundacija skrbi za ohranjanje, vzdrževanje, čiščenje in po potrebi tudi obnovo te dediščine.¹⁹ Ob *Poti miru* pa gre gotovo izpostaviti še enotno označevanje poti in objektov ob njej, saj je bilo že pri načrtovanju tega projekta vloženega veliko dela v celostno grafično podobo (informacijske table, smerokazi, markacije in logotip²⁰), predvsem ob zavesti, da so vsa označevanja v naravi tujki; informacijske oznake so se morale čim bolj zlivati z okoljem, poleg tega pa ostati pregledne, preproste in razumljive vsem obiskovalcem.²¹ Za lažje načrtovanje izletov in bolj izčrpne informacije o *Poti miru* je bil zasnovan tudi knjižni vodnik.²²

Danes sodelavci na Fundaciji razvijajo projekt *Pot miru* kot zgodovinsko-turistični produkt,²³ ki obiskovalcem ponuja čudovito naravo, a jih skuša v dolini zadržati za več dni tudi z resnejšimi vsebinami. Osnova *Poti miru* je vsekakor najprej ovrednotenje zgodovinske dediščine soške fronte, ki pa je obogatena s ponudbo ogleda

Slika 4: Logotip Poti miru



Vir: Ustanova »Fundacija Poti miru v Posočju«

¹⁹ Fundacija je do danes obnovila okrog trideset spominskih obeležij, ki so del *Poti miru*.

²⁰ Logotip okrogle oblike umešča motiv črne ptice na belo podlago. Gre za novo simboliko, ki spominja na goloba z uveljavljeno simbolno vrednostjo, nadgrajuje pa jo perut te ptice, oblikovana kot človeška roka, pravno ponujena v znak miru. Skladno s to simboliko k logotipu sodi tudi napis *Pot miru*.

²¹ Koren, Testen, »Spomin, prostor in ostaline soške fronte«, 75.

²² Tadej Koren, *Pot miru. Vodnik po soški fronti v Zgornjem Posočju* (Kobarid: Ustanova Fundacija Poti miru v Posočju, 2007). Tadej Koren, *Il Sentiero della pace, Guida lungo il fronte isontino nell'Alta valle dell'Isonzo*, prev. Miha Obit (Kobarid: Fondazione Le vie della Pace nell'Alto Isonzo, 2007); Tadej Koren, *Weg des Friedens, Führer der Isonzofront im oberen Sočatal*, prev. Elke Arcet (Kobarid: Stiftung Wege des Friedens im Sočatal, 2007). Tadej Koren, *The Walk of Peace, A Guide along the Isonzo Front in the Upper Soča Region*, prev. Branka Klemenc (Kobarid: The Walks of Peace in the Soča Region Foundation, 2008).

²³ Pri poimenovanju zgodovinsko-turistični produkt oziroma turistični produkt gre za uveljavljeno terminologijo v turizmu. Sodobna raba besede turistični produkt v tem smislu pomeni konkreten rezultat določenega projekta, ki vključuje ponudbo športnih aktivnosti, ogleda zgodovinske dediščine, gastronomskih pokušaj, wellness storitev, poslovnega turizma itd.

ostalnih posebnosti pokrajine, kot so raznolika narava, zanimiva kultura, odkrivanje vsakdanjega življenja prebivalcev ter ponudba številnih športnih aktivnosti in gastronomije. Gre tudi za preprosto dejstvo, da je turistična sezona v Zgornjem Posočju kratka, skoncentrirana na poletno sezono, ki se podaljša v jesen in pomlad s pohodništvom in kolesarjenjem ter drugimi aktivnostmi v naravi, a tudi ponudbo bogatega programa na primer šolam in drugim izobraževalnim ustanovam (ekskurzije, vodeni programi po terenu). Vidik posredovanja dediščine prve svetovne vojne šoloobveznim otrokom in mladini je zelo pomemben, tako kot je pomembno širjenje zavesti, da sta mir in nenasilje vrednoti. Obenem si Fundacija prizadeva tudi za aktivnosti na področju znanstvenega in ljubiteljskega raziskovanja. Za ta namen sta vzpostavljena študijski center in zgodovinska knjižnica, kamor se neprestano steka raznovrstno gradivo o prvi svetovni vojni, za tovrstno delovanje pa so na razpolago urejeni prostori, kjer se prirejajo domače in gostujoče razstave, organizirajo različne delavnice, predavanja, konference ter simpoziji.²⁴ Za širšo prepoznavnost deluje v njenih prostorih *Informacijski center Poti miru*,²⁵ v sklopu katerega je bila leta 2012 postavljena interaktivna razstava o *Poti miru*, ki obiskovalcem z uporabo sodobne opreme in tehnologije na zanimiv način prikaže zgodovinsko dediščino soške fronte. Postavitev ponuja rekonstrukcijo strelskega jarka z avtentično vojaško opremo, interaktivne panorame iz muzejev na prostem ter zaslon na dotik s predstavitvijo *Poti miru*, dostop do podatkovne baze evidence padlih, možnost poslušanja glasbenega CD z vojaškimi pesmimi, predstavitev zasebnih muzejskih zbirk iz Posočja, promocijski material in tematske filme ter otroški kotichek. Uporabniki se tako lahko virtualno sprehajajo po *Poti miru* tudi v primeru slabega vremena, kar se v hribovi-

²⁴ Naj na tem mestu omenimo mednarodno delavnico, ki se je odvijala tudi v prostorih Fundacije, in sicer oktobra 2014, ki se je dotaknila na Slovenskem dokaj neuveljavljenega (akademskega) področja, ki proučuje preplet turizma in izobraževanja, v svetu pa ga prepoznavajo pod izrazi *dark tourism*, *black tourism* (tudi *grief tourism*). Več glej: Anton Gosar, Miha Koderman in Mariana Rodela, ur., *Temačni turizem. Prva svetovna vojna – stanje in razvojne možnosti tudistične ponudbe. / Dark tourism. Post-ww1 – destinations of human tragedies and opportunities for tourism development*. Zbornik povzетkov in ekskurzijski vodnik (Portorož, Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za turistične študije – Turistica, 2014), pridobljeno 28. 9. 2015, <http://www.turistica.si/temacni/wp-content/uploads/2014/10/temacni-povzetki.pdf>.

²⁵ Vzdolž celotne trase Poti miru od Alp do Jadrana delujejo naslednji informacijski centri: v Sloveniji so to TIC Bovec (Bovec. Doline navdih, pridobljeno 28. 9. 2015, <http://www.bovec.si>). TIC Kobarid in TIC Tolmin (Dolina Soče. KOBARID, TOLMIN, pridobljeno 28. 9. 2015, <http://www.dolina-soce.com>). TIC Kanal (Turistično informacijski center Kanal, pridobljeno 28. 9. 2015, <http://www.tic-kanal.si>). TIC Brda (Brda. Slovenija. Dežela opojnih trenutkov, pridobljeno 28. 9. 2015, <http://www.brda.si>). TIC Nova Gorica (NOVA GORICA. Nova doživetja, pridobljeno 28. 9. 2015, <http://www.novagorica-turizem.com>). TIC Miren, tic.miren@siol.net; TIC Temnica (POTI MIRU NA KRASU, pridobljeno 28. 9. 2015, <http://www.potimirunakrasu.info>). TIC Štanjel (Štanjel, pridobljeno 28. 9. 2015, <http://www.stanjel.eu>). V Italiji pa: Agenzia Turismo Friuli Venezia Giulia (FRIULI VENEZIA GIULIA, pridobljeno 28. 9. 2015, <http://www.turismo.fvg.it>). Udine Infopoint, info@turismo.fvg.it; Gorizia Infopoint, info.gorizia@turismo.fvg.it. IAT Fogliano Redipuglia (Pro Loco Fogliano – Redipuglia, pridobljeno 28. 9. 2015, <http://www.prolocofoglianoredipuglia.it>). URP Monfalcone (Monfalcone. Pridobljeno 28. 9. 2015, <http://www.comune.monfalcone.go.it>). Trieste Infopoint, info.trieste@turismo.fvg.it. Več glej: Koren, *Poti miru od Alp do Jadrana*, 207.

tem svetu kaj hitro lahko dogodi. S tem se nadgrajuje ponudba in predstavlja (ne) snovna zgodovinska dediščina na inovativen način, hkrati pa se uspešno dopolnjujejo vsebine, ki jih v sosednji stavbi predstavlja zbirka Kobariškega muzeja. *Informacijski center Pot miru*, kjer obenem ponujajo svoje domače izdelke številni okoliški obrtniki in umetniški ustvarjalci, je odlično izhodišče za obiske ostalin v naravi, za kar je poskrbljeno z možnostjo organizirane vodniške službe.²⁶

Fundacija je v zadnjih letih po vzor(cu)u iz Zgornjega Posočja razširila projekt *Pot miru* ob nekdanji soški fronti proti jugu – na Goriško, Kras in vse do Tržaškega zaliva.²⁷ Celotna trasa od Alp do Jadrana je, tako kot začetni »primer dobre prakse« v Zgornjem Posočju, enotno označena, razdeljena na petnajst odsekov in primerna za pohodnike ter kolesarje; poteka po pohodniških, kolesarskih in stranskih asfaltiranih cestah. Iz Kolovrata se pot tako nadaljuje mimo Korade, Goriških Brd, Sabotina do Nove Gorice, medtem ko del trase skrene čez Sočo že pri Plavah in vodi preko Prižnice, Vodice, Svete Gore in Škabrijela prav tako do Nove Gorice in nato dalje do Šempetra pri Gorici, Vrtojbe, Mirna in Cerja ter naprej na Komenski Kras. Tudi na tej trasi gre izpostaviti muzeje na prostem, in sicer Sabotin, Prižnica, Vodice, Škabrijel, Jama Pečinka. *Pot miru* pa se obenem nadaljuje na italijansko stran in vključuje tamkajšnje muzeje na prostem – Debela Griža (Monte San Michele), nov muzej na prostem Brestovec, Grmada (Monte Ermada), Dolina Bersaljerjev (Dolina dei Bersaglieri), Tematski park prve svetovne vojne (Parco Tematico della Grande Guerra) v Tržiču (Monfalcone) itd. – ter vodi mimo na primer monumentalne kostnice v Redipulji (Redipuglia), slikovitega Devinskega gradu vse do Trsta, do Jadranskega morja. Tako so pod skupni projekt vključene že obstoječe iniciative na Sabotinu in na Krasu,²⁸ hkrati pa trasa sega na italijansko stran; onkraj zdaj že skoraj nevidne meje, in na območje, ki ga je nekoč ločevala frontna črta, pozneje pa so se tod postavljale in spreminjale državne meje, vnaša nove vsebine. *Pot miru* potemtaka ni samo pomemben regionalni, temveč tudi mednarodni projekt.²⁹ Ob stoti obletnici bojev ob Soči je bila skupaj z vsemi slovenskimi in italijanskimi partnerji uradno odprta *Pot miru* od Alp do Jadrana, in sicer 21. marca 2015 – na Trgu Evrope (Piazza della Transalpina), ki povezuje Novo Gorico in Gorico.³⁰

Razvijanje *Poti miru* kot zgodovinsko-turističnega produkta je vsekakor proces,

²⁶ Da je *Pot miru* dober način predstavitve zgodovinske dediščine, dokazuje tudi za leto 2008 podeljeni laskavi naziv *Evropska destinacija odličnosti*. Podobno potrjuje leta 2012 dodeljena nagrada *Zlato jabolko*; Svetovno združenje turističnih novinarjev in piscev (FIJET) jo podeljuje vsako leto projektom, ki ohranjajo kulturno, naravno, etnološko in drugo dediščino.

²⁷ Leta 2012 je Fundacija pripravila prvo zloženko s pregledno karto in opisi pomembnih objektov iz časa soške fronte od Alp do Jadrana. Glej: *Pot miru od Alp do Jadrana, Soška fronta 1915–1917* (Kobarid: Ustanova Fundacija Poti miru v Posočju, 2012) (zloženka, zemljevid). Vse ključne informacije in promocijsko gradivo, vključno z zemljevidi, je dostopno na: POT MIRU.

²⁸ Glej: POTI MIRU NA KRASU.

²⁹ Koren, Testen, »Spomin, prostor in ostaline soške fronte«, 77–78.

³⁰ Glej: »Foto: Slavnostno odprtje Poti miru od Alp do Jadrana,« MMC RTV SLO. PRVI INTERAKTIVNI MULTIMEDIJSKI PORTAL, pridobljeno 28. 9. 2015, <http://www.rtv slo.si/slovenija/foto-slavnostno-odprtje-poti-miru-od-alp-do-jadrana/361068>.

Slika 5: Italijanska kostnica, Kobarid, Slovenija*Vir: Ustanova »Fundacija Poti miru v Posočju«*

na katerega je vplivalo in še vedno vpliva več dejavnikov. Med slednjimi gre še enkrat opozoriti na pomen ohranjanja zgodovinske dediščine soške fronte v naravi. To na eni strani prispeva k močnejši kolektivni zavesti prebivalcev v dolini Soče, na drugi strani pa h krepitvi in soustvarjanju zgodovinskega spomina. Slednje se odslikava na več nivojih: najprej v lokalni skupnosti, ki se pomena dediščine soške fronte vse bolj zaveda in ima od povečanega obiska muzejev, zbirk, vodenih izletov itd. tudi ekonomsko korist; nato na ravni države, kjer se v javnosti krepi zavest o pomembnih zgodovinskih dogodkih, ki so se odvijali ob reki Soči; slednjič pa je tu še mednarodni okvir, v katerem soška fronta postaja vse bolj prepoznavna kot skupna dediščina, Posočje pa kot prostor vseevropskega spominjanja.³¹

Danes je prav *Pot miru* ena najpomembnejših pobud, ki pomaga ustvarjati skupni prostor, skupno regijo med Slovenijo in Italijo, jutri pa morda tudi Avstrijo na severu. A to je seveda le en vidik skupnega prostora, ki se lahko razvija na podlagi ideje o miru in povezovanju ter hkrati nudi vpogled v skupno spominsko dediščino, ki so jo skrojila dogajanja na političnem parketu 20. stoletja. Vsekakor je za uspešno in v prihodnost zavrsto izvajanje projekta *Pot miru* pomembno, da ves čas živi in se razvija, za to pa morajo delovati vsi v besedilu naštet vidiki – od študijskega in raziskovalnega ter seveda didaktičnega do turističnega, in sicer na vseh ravneh, tj. na lokalnem, državnem in mednarodnem nivoju.

Pot miru ima glede na zapisano odličen potencial, da kot »didaktični pripomo-

³¹ Koren, Testen, »Spomin, prostor in ostaline soške fronte«, 78.

ček« ponudi svoj delež k razumevanju dogodkov, ki so pred sto leti pretresli prebivalce Posočja in vse, ki so bili v vojno svetovnih razsežnosti vpleteni. Pomaga lahko h konkretni umestitvi zgodovinskih dejstev na geografsko točno določene (slikovite) lokacije, torej deluje kot učilnica na prostem, hkrati pa odpira vprašanja spomina, vrednotenja miru in sožitja in s tem kakovostno prispeva k učnemu procesu. Ne nazadnje je prav slednje – skrb za nepremično dediščino soške fronte in njeno posredovanje čim širšemu krogu – glavna naloga Ustanove »Fundacija Poti miru v Posočju«, ki je tudi poglavitna skrbnica *Poti miru* od Alp do Jadrana.

»Pot miru nagovarja z jezikom, ki je pred stotimi leti izginil iz človeškega obzorja sporazumevanja, danes pa samoumevno prehaja v prostor in vijuga preko nekdanje meje, ki je predolgo ločevala, a je s slovenskim vstopom v območje Schengena izgubila še zadnji fizični argument ločevanja. Pot miru pa je veliko več, ker vstopa v območje spomina, ki ima nenavadno moč pozabljenja in opominjanja, ima kreativno moč ustvarjanja skupnega prostora spomina, ki spoštuje, ker pozna in brez predsodkov pripoveduje zgodovinsko zgodbo prostora in ljudi ob Soči.«³²

Viri in literatura

Internetni viri:

- Associazione Storica Cimeetrincee. Pridobljeno 28. 9. 2015. <http://www.cimeetrincee.it>.
- CarniaMusei. Pridobljeno 28. 9. 2015. <http://www.carniamusei.org>.
- Castello di Duino. Pridobljeno 28. 9. 2015. <http://www.castellodiduino.it>.
- Bovec. Doline navdiha. Pridobljeno 28. 9. 2015. <http://www.bovec.si>.
- Brda. Slovenija. Dežela opojnih trenutkov. Pridobljeno 28. 9. 2015. <http://www.brda.si>.
- Dolina Soče. KOBARID, TOLMIN. Pridobljeno 28. 9. 2015. <http://www.dolina-soce.com>.
- Dolomitenfreunde. Pridobljeno 28. 9. 2015. <http://www.dolomitenfreunde.at>.
- firstworldwar.com. a multimedia history of world war one. »Battles – The Battle of the Somme, 1916.« Pridobljeno 28. 9. 2015. <http://www.firstworldwar.com/battles/somme.htm>.
- firstworldwar.com. a multimedia history of world war one. »Battles – The Battle of Verdun, 1916.« Pridobljeno 28. 9. 2015. <http://www.firstworldwar.com/battles/verdun.htm>.
- FRIULI VENEZIA GIULIA. Pridobljeno 28. 9. 2015. <http://www.turismofvg.it>.
- Goriški muzej. Pridobljeno 28. 9. 2015 (stran trenutno v popravilu). <http://www.goriskimuzej.si>.
- Gosar, Anton in Miha Koderman in Mariana Rodela, ur., *Temačni turizem. Prva svetovna vojna – stanje in razvojne možnosti tudistične ponudbe. / Dark tourism. Post-ww1 – destinations of human tragedies and opportunities for tourism development*. Zbornik povzetkov in ekskurzijski vodnik. Portorož, Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za turistične študije – Turistica, 2014. Pridobljeno 28. 9. 2015. <http://www.turistica.si/temacni/wp-content/uploads/2014/10/temacni-povzetki.pdf>.
- Grandeguerra.Dolomiti.Org. Pridobljeno 28. 9. 2015. <http://www.grandeguerra.dolomiti.org>.
- H. MUSEO DELLA GUERRA PER LA PACE DIEGO DE HENRIQUEZ. Pridobljeno 28. 9. 2015. <http://www.museodiegohenriquez.it>.
- I LUOGHI DELLA GRANDE GUERRA NEL FRIULI COLLINARE. RAGOGNA, FORGARIA NEL FRIULI E SAN DANIELE DEL FRIULI. Pridobljeno 28. 9. 2015. <http://www.grandeguerra-ragogna.it>.
- IN FLANDERS FIELDS MUSEUM. Pridobljeno 28. 9. 2015. <http://www.inflandersfields.be/en/discover>.
- KOBARIŠKI MUZEJ. Pridobljeno 28. 9. 2015. <http://www.kobariski-muzej.si>.

³² Svoljšak, »Vodniku na pot«, 11.

- MÉMORIAL DE VERDUN. Réouverture en février 2016. Pridobljeno 28. 9. 2015. <http://www.memorial-de-verdun.fr>.
- MMC RTV SLO. PRVI INTERAKTIVNI MULTIMEDIJSKI PORTAL. »Foto: Slavnostno odprtje Poti miru od Alp do Jadrana.« Pridobljeno 28. 9. 2015. <http://www.rtvsl.si/slovenija/foto-slavnostno-odprtje-poti-miru-od-alp-do-jadrana/361068>.
- Monfalcone. Pridobljeno 28. 9. 2015. <http://www.comune.monfalcone.go.it>.
- Musée de la Première Guerre mondiale / 1914-1918. HISTORIAL DE LA GRANDE GUERRE. Péronne – Thiepval / Somme. Pridobljeno 28. 9. 2015. <http://www.historial.org>.
- Musée de la Première Guerre mondiale / 1914-1918. HISTORIAL DE LA GRANDE GUERRE. »CIRCUIT DU SOUVENIR.« Pridobljeno 28. 9. 2015. <http://www.historial.org/Champs-de-bataille-de-la-Somme/Circuit-du-souvenir>.
- MUSEO STORICO ITALIANO DELLA GUERRA. Pridobljeno 28. 9. 2015. <http://www.museodellaguerra.it>.
- NOVA GORICA. Nova doživetja. Pridobljeno 28. 9. 2015. <http://www.novagorica-turizem.com>.
- POT MIRU. Pridobljeno 28. 9. 2015. <http://www.potmiru.si>.
- POT MIRU. »Evidenca padlih.« Pridobljeno 28. 9. 2015. <http://www.potmiru.si/slo/evidenca-padlih>.
- POTI MIRU NA KRASU. Pridobljeno 28. 9. 2015. <http://www.potimirunakrasu.info>. Pro Loco Fogliano – Redipuglia. Pridobljeno 28. 9. 2015. <http://www.prolocofoglianoredipuglia.it>.
- STELVIO-UMBRAIL 14/18. Mit uns in die Geschichte wandern. Pridobljeno 28. 9. 2015. <http://www.stelvio-umbrail.ch>.
- Štanjel. Pridobljeno 28. 9. 2015. <http://www.stanjel.eu>.
- THE GREAT WAR 1914-1918. »Thiepval Memorial to the Missing, Somme Battlefields, France.« Pridobljeno 28. 9. 2015. <http://www.greatwar.co.uk/somme/memorial-thiepval.htm>.
- Toerisme Ieper. Pridobljeno 28. 9. 2015. <http://www.toerisme-ieper.be>.
- Tolminski muzej. Pridobljeno 28. 9. 2015. <http://www.tol-muzej.si>.
- Turistično informacijski center Kanal. Pridobljeno 28. 9. 2015. <http://www.tic-kanal.si>.
- ZVKDS. Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije. Pridobljeno 28. 9. 2015. <http://www.zvkds.si/sl>.
- Zborzbirk. »Kulturna dediščina v zbirkah med Alpami in Krasom. / L'eredità culturale nelle collezioni fra Alpi e Carso.« Pridobljeno 28. 9. 2015. <http://zborzbirk.zrc-sazu.si>.

Literatura:

- Brait, Andrea. »Der Isonzoraum – Ein transnationaler Gedächtnisort für Österreicher, Italiener und Slowenen.« V: *Waffentreue. Die 12. Isonzoschlacht 1917, Begleitband zur Ausstellung des Österreichischen Staatsarchiv, 23. Oktober 2007–1. Februar 2008*, ur. Manfred Rauchensteiner, 115–30. Wien: Österreichischen Staatsarchiv, 2007.
- Galič, Lovro in Branko Marušič. *Tolminsko mostišče I*. Tolmin: Tolminski muzej, 2005.
- Galič, Lovro in Darja Pirih. *Od Krna do Rombona*. Kobarid: Ustanova Fundacija Poti miru v Posočju, Tolminski muzej, 2007.
- Halbwachs, Maurice. *Kolektivni spomin*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2001.
- Koren, Tadej. »Das Erbe der Isonzofront nach 100 Jahren – Weg des Friedens.« V: *Krieg und Tourismus im Spannungsfeld des Ersten Weltkrieges / Guerra e turismo nell'area di tensione della prima guerra mondiale*, ur. Patrick Gasser, Andrea Leonardi, Gunda Barth-Scalmani, 445–66. Tourism & Museum: Studienreihe des Touriseum / Collana del Touriseum / Touriseum Study Series, Band 5, Vol. 5, Innsbruck, Wien, Bozen: Studien Verlag, 2014.
- Koren, Tadej. *Freilichtmuseendes Ersten Weltkrieges. Isonzofront, 1915–1917*. Prev. Elke Arcet. Kobarid: Stiftung Wege des Friedens in Sočatal, 2009.
- Koren, Tadej. *Il Sentiero della pace. Guida lungo il fronte isontino nell'Alta valle dell'Isonzo*. Prev. Miha Obit. Kobarid: Fondazione Le vie della Pace nell'Alto Isonzo, 2007.
- Koren, Tadej. *Il Sentiero della pace dalle Alpi all'Adriatico. Guida lungo il fronte isontino*. Prev. Miha Obit. Kobarid: Ustanova Fundacija Poti miru v Posočju, 2015.

- Koren, Tadej. *Musei all'aperto della prima guerra mondiale, fronte isontino, 1915–1917*. Prev. Miha Obič. Kobarid: Ente Fondazione Le vie della pace nell'Alto Isonzo, 2009.
- Koren, Tadej. *Muzeji na prostem prve svetovne vojne, Soška fronta, 1915–1917*. Kobarid: Ustanova Fundacija Poti miru v Posočju, 2009.
- Koren, Tadej. »Pot po dediščini soške fronte.« V: *Finančni mehanizem EGP in Norveški finančni mehanizem za obdobje 2004–2009 v Sloveniji*. 74–75. Ljubljana: Služba Vlade Republike Slovenije za lokalno samoupravo in regionalno politiko, 2011.
- Koren, Tadej. *Poti miru. Vodnik po soški fronti v Zgornjem Posočju*. Kobarid: Ustanova Fundacija Poti miru v Posočju, 2007.
- Koren, Tadej. *Poti miru od Alp do Jadrana. Vodnik po soški fronti*. Kobarid: Ustanova Fundacija Poti miru v Posočju, 2015.
- Koren, Tadej. *The First World War Outdoor Museums. The Isonzo Front, 1915–1917*. Prev. Branka Klemenc. Kobarid: The Walks of Peace in the Soča Region Foundation, 2009.
- Koren, Tadej. *The Walk of Peace. A Guide along the Isonzo Front in the Upper Soča Region*. Prev. Branka Klemenc. Kobarid: The Walks of Peace in the Soča Region Foundation, 2008.
- Koren, Tadej. *The Walk of Peace from the Alps to the Adriatic. A guide along the Isonzo Front*. Prev. Branka Klemenc. Kobarid: Ustanova Fundacija Poti miru v Posočju, 2015.
- Koren, Tadej. *Weg des Friedens. Führer der Isonzofront im oberen Sočatal*. Prev. Elke Arcet. Kobarid: Stiftung Wege des Friedens im Sočatal, 2007.
- Koren, Tadej. »Zgodovinski spomin na soško fronto – Pot miru od Rombona do Mengor.« Magistrsko delo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2012.
- Koren, Tadej in Petra Testen. »Spomin, prostor in ostaline soške fronte: primer Poti miru.« V: *Velika vojna in mali ljudje*, ur. Igor Grdina, 67–78. Šentjur: Knjižnica; Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo – ICK, 2014.
- Koren, Tadej in Petra Testen. »Vospominanie o Pervoj mirovoj vojne. Rol' prostranstva i nasledija Sočanskogo fronta dlja zitelej Posočja.« V: *Slovenica. 3, Pervaja mirovaja vojna v politike i kul'ture Russkikh i Slovencev: k stoletiju načala pervoj mirovoj vojny*, ur. Konstantin V. Nikiforov, 252–75. Moskva: Institut slavianovedenija Rossijskoj akademii nauk, 2014.
- Marušič, Branko. *Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem: 1848–1899*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2005.
- *Poti miru od Alp do Jadrana, Soška fronta 1915–1917*, Kobarid: Ustanova Fundacija Poti miru v Posočju, 2012 (zloženka, zemljevid).
- Svoljšak, Petra, Darja Pirih, Damjana Fortunat Černilogar in Lovro Galič. *Tolminsko mostišče II*. Tolmin: Tolminski muzej, 2005.
- Winter, Jay in Emmanuel Sivan. »Setting the framework.« V: *War and Remembrance in the Twentieth Century*, ur. Jay Winter in Emmanuel Sivan, 6–39. Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, São Paulo: Cambridge University Press, 2005.

Petra Testen, Tadej Koren

OPENAIR CLASSROOM: THE WALK OF PEACE EXAMPLE

S U M M A R Y

The Walk of Peace from the Alps to the Adriatic is a project created under the auspices of the »Walk of Peace in the Soča Region Foundation«, located in Kobarid. It is a trail following the remnants of the Isonzo Front, which is why it can provide very concrete foundations for the historical facts that the pupils learn about, at the theoretical level, during the pedagogical process in schools. In this manner the trail functions as a (picturesque) openair classroom, while focusing on the important questions of remembrance, value of peace and harmony, and thus making an important contribution to the pedagogical process. After all, the main task of the Kobarid Foundation – the main caretaker of the whole *Walk of Peace* from the Alps to the Adriatic trail – is to protect the onsite heritage of the Isonzo Front and present it, also conceptually, to as many people as possible.

The article attempts to provide answers to the following questions: What is the *Walk of Peace* from the Alps to the Adriatic and why is this project suitable as an openair classroom? What is it that makes it special and interesting? Which elements of this project have didactic potential? What are the origins and messages of this idea? Why call it the *Walk of Peace*? What is an area of remembrance? The answers to these questions create a story containing the narratives of the locations by the river Soča, lives of the inhabitants of this basin of the emeraldgreen river, and the role and value of memories and remembrance. The story represents the ties between the past, present, and future. This is the common „space“ for all of us: with our understanding of the past we should communicate the values and knowledge to the future generations, thus contributing to a brighter and betterunderstood future. This is the added value of the *Walk of Peace* from the Alps to the Adriatic and its invaluable didactic potential. The article describes how the *Walk of Peace* project has been realised over the years and how it provides numerous possibilities to its visitors: from sightseeing to study, research and didactic activities.

1.02

UDK: 929Evgen Avstrijski, nadvojvoda

Gregor Antoličič*

Nadvojvoda Evgen 1863–1954

IZVLEČEK

Avtor v članku Nadvojvoda Evgen 1863–1954 obravnava osnovno biografsko skico nadvojvode Evgena od njegovega rojstva do prvih mesecev po vstopu Kraljevine Italije v prvo svetovno vojno. Nadvojvoda Evgen je bil rojen leta 1863 in je pripadal habsburški dedni hiši. V toku svojega življenja je zgradil izjemno vojaško kariero, ki je dosegla svoj vrhunec v času prve svetovne vojne. Nadvojvoda Evgen je namreč po odhodu Oskarja Potioreka z mesta poveljnika avstro-ogrske vojske na Balkanu postal njegov naslednik. Na tem položaju je ostal do maja leta 1915, ko je Kraljevina Italija vstopila v vojno. V tistem trenutku je nadvojvoda Evgen postal poveljnik novoustanovljene ga poveljstva jugozahodne fronte. Iz slovenske perspektive je to dejstvo pomembno ne samo zato, ker je pod to poveljstvo spadalo tudi bojišče ob Soči, ampak ker je bilo poveljstvo jugozahodne fronte med majem 1915 in marcem 1916 in nato še od marca 1917 do novembra 1917 nastanjeno v Mariboru. Mesto ob Dravi je s prisotnostjo tako visokega in za naše dežele izredno pomembnega poveljstva v času velike vojne doseglo v primerjavi z drugimi slovenskimi mesti izjemen položaj. Nadvojvoda Evgen in širši javnosti morda bolj znani Svetozar Boroevič de Bojna tako predstavljata ključni osebi pri organizaciji in izvedbi vojaških akcij na soškem bojišču. Temelj pričujočega članka predstavlja predstavitev vojaške kariere nadvojvode Evgena, ki ga je pripeljala do zasedbe pomembnega položaja od začetka prve svetovne vojne naprej. Hkrati pa pričujoči članek predstavlja osnovo za nadaljnje raziskovanje delovanja nadvojvode Evgena v času prve svetovne vojne.

Ključne besede: nadvojvoda Evgen, prva svetovna vojna, soška fronta, poveljstvo jugozahodne fronte, Maribor

ABSTRACT

ARCHDUKE EUGEN 1863–1954

In the article Archduke Eugen 1863–1954 the author deals with the basic biography of Archduke Eugen from his birth until the first months after the Italian involvement into World War I. Archduke Eugen was born in 1863 as a member of the Habsburg dynasty. During his lifetime Eugen achieved a magnificent military career, culminating during the World War I. In fact, after Oskar Potiorek had left the position of the Commander of the Balkan Army, Eugen became his successor. Archduke Eugen remained in this position until May 1915, when Italy entered the war. At this time he became the Commander of the newly-established Command of the South-West Front.

* mladi raziskovalec, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana, gregor.antolicic@zrc-sazu.si

From the Slovenian perspective this fact matters not only because the Isonzo Front was under this Command, but also because between May 1915 and March 1916 as well as between March 1917 and November 1917 the headquarters of the Command of the South-West Front were located in the Slovenian city of Maribor. Because of the presence of this Command during the Great War, this city by the river Drava attained an exceptional position in comparison with other Slovenian cities. Archduke Eugen and the renowned Svetozar Boroević von Bojna represent the key protagonists of the organisation and implementation of military actions on the Isonzo battlefield. The core of this article consists of the presentation of the military career of Archduke Eugen, which led him to attain important positions since the beginning of World War I. At the same time the article represents a foundation for the further research of Archduke Eugen's activities during World War I.

Keywords: Archduke Eugen, World War I, Isonzo Front, Command of the South-West Front, Maribor

Kadar govorimo o slovenskem ozemlju v času prve svetovne vojne in njegovi vojaški vpetosti v velike spopade velike vojne, stopita v ospredje vloga in pomen Svetozarja Boroevića de Bojne in njemu podrejenih vojakov na soškem bojišču. Toda v času, ko se je Boroević boril ob Soči, je bilo v Mariboru nastanjeno poveljstvo jugo-zahodne fronte, kateremu je bil podrejen tudi Boroević. To poveljstvo se je nahajalo v Mariboru od 27. maja 1915 do 24. marca 1916 in nato še od 11. marca 1917 do 12. novembra 1917. V tem času je bil poveljnik tega poveljstva nadvojvoda Evgen. Slednji je tako morda ena izmed pozabljenih, vsaj na področju slovenskega zgodovinskega, vojaških osebnosti prve svetovne vojne. Pričujoči članek vsekakor nima namena osvetliti celotnega pomena življenja in dela nadvojvode Evgena, ampak bodo v njem predstavljeni osnovni biografski podatki v obdobju od leta 1863 do 1915 ter vojaški pomen Evgena od začetka prve svetovne vojne do prvih mesecev po vstopu Kraljevine Italije v vojno.¹

Nadvojvoda Evgen je bil rojen 21. maja 1863 v mestu Gross-Seelowitz oz. Židlochovice na Moravskem oz. na ozemlju današnje Republike Češke. Njegov oče je bil Karl Ferdinand Avstrijski. Glede na poklicno pot Evgena lahko rečemo, da mu je bila po očetovi strani že v zibelko dana vojaška kariera. Oče Karl Ferdinand je namreč služil v cesarski vojski, med drugim je pomagal pri zatiranju upora 1848 v Pragi in dosegel čin generala. Še vidnejša vojaška osebnost je bil Evgenov ded, oče Karla Ferdinanda, Karl Avstrijski nadvojvoda Tešenski, znameniti zmagovalec nad Napoleonom. Karlu je namreč prvemu uspelo poraziti Napoleona 21. in 22. maja 1809 v bitki pri kraju Aspern. V spomin na vojaške dosežke Karla na dunajskem Heldenplatzu stoji njegov kip, nasproti le-tega pa je kip princa Evgena, po katerem naj bi nadvojvoda Evgen dobil ime. Če se ozremo na drugo stran Evgenove družine,

¹ Zoë von Schildenfeld, *Erzherzog Eugen 1863–1963* (Innsbruck: Verlag Felizian Rauch, 1963), 62, 68, 71.

je njegova mati Elizabeta Avstrijska izhajala iz madžarske veje Habsburžanov (po pričevanju nadvojvode Evgena naj bi bila njegova mati najprej predvidena za ženo cesarja Franca Jožefa, preden se je ta nesmrtno zaljubil v njegovo Sisi). Njen oče je bil Jožef Anton Habsburški, ki je od leta 1796 zasedal mesto madžarskega palatina. Tako se je v nadvojvodi Evghenu mešala vojaška in politična sposobnost prednikov, ki jo je znal v času svojega življenja zelo dobro izkoristiti. Evgen je imel 6 bratov in sester (od tega sta dva umrla kot dojenčka) in eno polsestro (njegova mati je bila namreč v prvem zakonu poročena s Ferdinandom Karlom Avstrijskim Este, ki pa je umrl leta 1849). Najbolj znana sestra nadvojvode Evgena je bila Marija Kristina, ki se je 29. novembra leta 1879 poročila s španskim kraljem Alfonsom XII. Tako se še danes v španski kraljevi družini pretaka kri družine nadvojvode Evgena.²

Slika 1: Nadvojvoda Evgen von Österreich-Teschen



Vir: Pokrajinski arhiv Maribor

² Schildenfeld, *Erzherzog Eugen*, 7, 11, 13, 16. Rupert Stummer, *Erzherzog Eugen 1863–1954* (Salzburg: Österreichischer Milizverlag, 2009), 28–32. AT-OeStA/HHStA UR FUK 2519, Geburt von Erzherzog Eugen.

Evgen je svoje otroštvo do leta 1866 preživel v Brnu, nato pa na Dunaju. Čas počitnic oziroma tako imenovane Sommerfrische (čas, ko sta plemstvo in visoka aristokracija zapustila velika mesta in se odpravila na podeželje) je Evgenova družina preživljala v krajih Gmunden (idilično mesto ob Traunseeju vzhodno od Salzburga in tako tudi v bližini cesarjevega poletnega domicila v Bad Ischlu), Badnu (kraj južno od Dunaja) in Gross-Seelowitzu. Evgena so privatni učitelji poučevali jezike, matematiko, umetnostno zgodovino, glasbo, naravoslovje itd. Kljub navidezno idiličnemu otroštvu je bil Evgen deležen zelo špartanske vzgoje. Ta je predvidevala zgodnje vstajanje, umivanje s hladno vodo ter dolge jutranje sprehode, ki so potekali v vsakem vremenu. Po sprehodu, med katerim tudi ob izredno hladnem vremenu ni bilo dovoljeno dati rok v žep, je sledil zajtrk, ki je bil po navadi sestavljen iz hladnega mleka ter enega kosa suhega črnega kruha. Evgen je kazal tudi veliko glasbeno nadarjenost. Tako sta s sestro Marijo Kristino ob njegovih obiskih v Španiji velikokrat štiriročno igrala na klavir. Enega izmed teh obiskov se je Evgen spominjal takole: »*Nekega dne je ponovno prišlo do nemirov in hrup s ceste je bilo slišati tudi v palači. Da bi pomirila kraljičino taščo, ki je bila že nekoliko starejša gospa, sva s kraljico zaigrala štiriročno na klavir in to tako glasno, da v sobi ni bilo več slišati hrupa s ceste.*»³ Ob običajni aristokratski vzgoji je bil Evgen tako kot večina mladih nadvojvod avstrijske dedne hiše v zgodnjem otroštvu deležen tudi vojaške vzgoje.⁴

Leta 1874, ko je bilo Evgenu 11 let, mu je umrl oče.⁵ Za skrbnika Evgena in njegovih mladoletnih bratov in sester je bil imenovan brat očeta, nadvojvoda Albrecht.⁶ Slednji je v času svojega življenja zgradil vojaško kariero, dosegel čin feldmaršala, zasedel položaj generalnega inšpektorja avstro-ogrske vojske in bil tesni sodelavec Franca Jožefa. Nadvojvoda Albrecht je vsekakor močno vplival na Evgenovo nadaljnjo vojaško pot. Že v letu 1877, natančneje 27. oktobra, pa se je za šele 14-letnega Evgena pričela vojaška kariera. Takrat je bil namreč imenovan za poročnika tirolskega strelskega polka cesar Franc Jožef (Tiroler Jäger-Regiment Kaiser Franz Josef). Vojaško pot je nadaljeval v letu 1878 pri 24. lovskem bataljonu v Hainburgu (zahodno od Bratislave), leta 1879 pri 73. pehotnem polku v Egerju (Madžarska) in leta 1880 pri 8. dragonskem polku v Moosbrunn pri Dunaju. 24. aprila 1881 je bil nadvojvoda Evgen povišan v nadporočnika in hkrati premeščen iz tirolskega strelskega polka k 2. huzarskemu polku. 13. septembra 1884 je bil premeščen v 5. huzarski polk. Med leti 1882 do 1884 je Evgen obiskoval cesarsko kraljevo vojaško šolo na Dunaju, ki jo je uspešno zaključil s tem, ko je opravil končni izpit 1. novembra leta 1885. Za vstop na vojaško šolo je moral opraviti sprejemni izpit pred komisijo, ki jo je imenoval njegov stric in skrbnik nadvojvoda Albrecht. Evgen je tako postal do tedaj edini nadvojvoda, ki je opravil večletno šolanje na vojaški šoli.⁷ Med njegovimi vrstniki na vojaški šoli

³ Schildenfeld, *Erzherzog Eugen*, 13.

⁴ Ibid., 7, 12–13, 15. Stummer, *Erzherzog Eugen*, 32–37.

⁵ »Erzherzog Karl Ferdinand,« *Prager Abendblatt*, 21. 11. 1874, 1. Schildenfeld, *Erzherzog Eugen*, 11. Stummer, *Erzherzog Eugen*, 29.

⁶ AT-OeSta/HHStA UR FUK 2626, Adoptions-Urkunde. Stummer, *Erzherzog Eugen*, 36.

⁷ Schildenfeld, *Erzherzog Eugen*, 7, 11. Stummer, *Erzherzog Eugen*, 55–59, 64, 87–103.

je bil tudi Štefan Sarkotić von Lovčen. Slednji je bil po odhodu Oskarja Potioreka 1. januarja 1915 imenovan za poveljujočega generala in guvernerja Bosne in Hercegovine.⁸ Do naslednje premestitve nadvojvode Evgena je nato prišlo 24. oktobra 1885, ko je bil imenovan za stotnika pri 5. huzarskem polku. Naslednjo stopnjo v vojaški hierarhiji je dosegel 25. oktobra 1888 z imenovanjem za majorja ter premestitvijo iz 5. huzarskega polka k 100. pehotnemu polku v Olomucu. Po dobrem letu delovanja v činu majorja je bil 1. novembra 1889 imenovan za podpolkovnika. 1. maja 1890 je bil nato imenovan za polkovnika in poveljnika 100. pehotnega polka. 14. oktobra 1891 je bil kot poveljnik premeščen k 13. huzarskemu polku v Budimpešto. 17. oktobra 1893 je postal poveljnik 9. pehotne brigade v Olomucu. Le nekaj dni kasneje, natančneje 28. oktobra 1893, je bil povišan v čin generalmajorja.⁹

Leta 1894 je Evgen postal 58. Hochmeister nemškega viteškega reda.¹⁰ S to funkcijo se je zavezal k celibatu, kar je verjetno glavni razlog, da ni imel potomcev. Na mestu Hochmeistera je ostal do leta 1923, ko je na lastno željo odstopil s tega položaja. Hkrati je bil nadvojvoda Evgen zadnji posvetni Hochmeister. Ta naslov in lastništvo nad 4. pehotnim polkom je Evgen podedoval po smrti nadvojvode Wilhelma. 8. februarja 1896 je cesar Franc Jožef nadvojvodo Evgena imenoval za poveljnika 25. pehotne divizije na Dunaju. Predhodna poveljnika te divizije sta bila nadvojvoda Johann Salvator (znani *Enfant terrible* habsburške družine, ki je na lastno željo leta 1889 izstopil iz družine in se od tedaj imenoval Johann Orth) in prestolonaslednik Rudolf. Tako je Evgen, tedaj star 33 let, za nekaj časa ponovno prispel na Dunaj. V tem času je kot Hochmeister nemškega viteškega reda stanoval v rezidenci na dunajskem Parkringu, imenovani tudi Palais Wilhelm oz. Deutschmeister Palais. Mlad, bogat, pameten, glasbeno nadarjen in postaven Evgen je v tem času buril duhove marsikatero dunajsko fine dame. Vendar je bil, kot smo že omenili, kot Hochmeister nemškega viteškega reda zavezan celibatu. Po štirih letih je 3. aprila 1900 z imenovanjem za poveljnika 14. korpusa in komandirnega generala v Innsbrucku ter deželno-obrambnega poveljnika Tirolske in Vorarlberga zapustil Dunaj. 27. aprila 1901 je bil imenovan za generala konjeništv. V času bivanja na Tirolskem se je Evgen v imenu cesarja večkrat udeležil različnih političnih in vojaških prireditve. Leta 1908 ga je cesar imenoval za glavnega vojaškega poveljnika tirolske in vorarlberške deželne obrambe in generalnega vojaškega inšpicienta (Generaltruppeninspektor).¹¹

Po mnogih letih služenja vojske je nadvojvodi Evgenu cesar 29. junija 1912 odobril enoletni dopust, za katerega je Evgen zaprosil iz zdravstvenih razlogov. Razlag, zakaj se je odločil za ta korak, je več. Conrad von Hötzendorf v svojih spominih na-

⁸ O. F. Winter, »Sarkotić von Lovčen,« v: *Österreichisches Biographisches Lexikon*, Band 9 (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1988), 424–25.

⁹ Schildenfeld, *Erzherzog Eugen*, 7, 11, 58–60. Stummer, *Erzherzog Eugen*, 55–59, 64, 87–103.

¹⁰ »Die Hochmeister«, Deutscher Orden, Brüder und Schwestern vom Deutschen Haus St. Mariens in Jerusalem, pridobljeno 28. 8. 2015, <http://www.deutscher-orden.at/site/geschichte/hochmeister>.

¹¹ Stummer, *Erzherzog Eugen*, 47–54, 106, 118, 121–124, 179–185. »Inthronisation des Hoch- und Deutschmeisters Erzherzog Eugen,« *Mährisches Tagblatt*, 20. 11. 1894, 3–4. Schildenfeld, *Erzherzog Eugen*, 7, 29–32, 58–60. »Amtlicher Teil,« *Worarlberger Landes-Zeitung*, 3. 12. 1894, 1.

kaže dejstvo, da je vedno bolj priljubljeni Evgen vzbujal ljubosumje pri prestolonasledniku Francu Ferdinandu in se je zaradi tega moral umakniti iz aktivnega vojaškega služenja. Vendar avtor Rupert Stummer v svoji knjigi *Erzherzog Eugen* objavlja pisma iz zapuščine Franca Ferdinanda. Slednja sta si Evgen in prestolonaslednik pošiljala v letu 1912. V njih se je Evgen pritoževal nad slabim zdravstvenim stanjem. Tožil je o krčnih žilah v nogah, ki so mu onemogočile daljše jahanje, hojo in dolgo trajno stanje. Tako so razlogi za začasni Evgenov umik iz aktivnega služenja avstro-ogrski vojski po Stummerjevem mnenju nekje vmes med zdravstvenimi težavami in nelagodjem Franca Ferdinanda zaradi vedno večje priljubljenosti nadvojvode Evgena.¹²

Na tem mestu velja omeniti tudi, kakšen je bil odnos med nadvojvodo Evgenom in prestolonaslednikom Francem Ferdinandom do leta 1912. Prva skupna točka je bila enaka starost, oba sta bila namreč rojena 1863. Druga skupna točka je bila vse-kakor ljubezen oziroma strast do vojske. V dolgih pismih, ki sta si jih pisala med leti 1878 in 1885, sta izmenjala veliko misli o različnih rodovih avstro-ogrske vojske ter prišla do skupnega zaključka, da po njunem mnenju konjenica predstavlja najboljše orožje vojske. Hkrati pa sta tudi venomer poudarjala, da je vojska v monarhiji edino zagotovilo obstojnosti. V letu 1896 je Franc Ferdinand zbolel na pljučih. Nekateri dunajski krogi so ga zaradi tega že odpisali in za bodočega prestolonaslednika imeli njegovega mlajšega brata Otta. Toda čeprav je med cesarjem in Francem Ferdinandom obstajala antipatija, je bil Franc Jožef prepričan, da je Otto kot bodoči prestolonaslednik in cesar še slabša izbira. Tako je cesar, da bi dokazal, da kljub slabemu zdravstvenemu stanju še vedno računa nanj, 26. aprila 1896 Franca Ferdinanda imenoval za feldmaršalskega polkovnika. V tem času je Evgen Francu Ferdinandu napisal pismo, v katerem ga je pozival, naj počiva, da bo čim hitreje ozdravel. Toda zdravstveno stanje Franca Ferdinanda se kljub počitku ni izboljšalo, zaradi česar so zdravniki predlagali spremembo klime. Zato se je Franc Ferdinand odpravil na daljše zdravljenje v Egipt. V času zdravljenja ga je tam obiskal tudi nadvojvoda Evgen. Ob koncu tega obiska je Evgen Francu Ferdinandu obljubil, da bo cesarju poročal o izboljšanju njegovega zdravstvenega stanja. Kljub očitnim nesoglasjem oziroma ljubosumju prestolonaslednika, ki je vplivalo na začasni Evgenov umik iz vojaškega služenja, je med njima vladalo prijateljstvo in medsebojno zaupanje ter spoštovanje. Na to kaže tudi dejstvo, da se je prestolonaslednik, preden je za vodjo svoje vojaške pisarne februarja 1906 imenoval Aleksandra Broscha von Arenaua, posvetoval tudi z nadvojvodo Evgenom.¹³

Po usodnem atentatu v Sarajevu in izbruhu prve svetovne vojne je Evgen v letu 1914 ponovno vstopil v aktivno služenje avstro-ogrske vojske. Od začetka vojne je avstro-ogrski vojski na balkanskem bojišču poveljeval nekdanji guverner Bosne in Hercegovine Oskar Potiorek. Vendar njegovo vodenje za monarhijo izredno po-

¹² Stummer, *Erzherzog Eugen*, 121–24.

¹³ Gerd Holler, *Franz Ferdinand von Österreich-Este* (Wien: Verlag Carl Ueberreuter, 1982), 77, 80, 137, 153. Wladimir Aichelburg, *Erzherzog Franz Ferdinand von Österreich-Este 1863–1914*, Band 1 1858–1899 (Wien: Verlag Berger, 2014), 799–800.

membnega bojišča ni bilo uspešno. Prvi velik poraz proti Srbom so Avstrijci doživeli v bitki na Ceru, ki je trajala od 16. do 24. avgusta 1914. Že 12. avgusta je avstro-ogrska 5. armada prestopila mejne reke in zasedla kraj Šabac ob južnem nabrežju Save. Za Avstrijce je bil to v danem trenutku seveda velik uspeh. Toda v glavnini bitke je Srbom uspelo premagati Avstrijce, ki so bili prisiljeni v umik. V naslednji bitki pri reki Drini, ki je trajala od 6. septembra do 4. oktobra 1914, je Potioreku uspelo doseči neodločen izid. Pri tem pa je treba poudariti, da je pred to bitko prišlo do premestitve avstro-ogrske 2. armade v Galicijo, kar je zagotovo oslabilo položaj Avstrijcev na Balkanu. Zadnji spopad pod vodstvom Potioreka je bila bitka na Kolubari, ki je trajala od 16. novembra do 15. decembra 1914. V njej je bila avstrijska vojska že drugič poražena. Srbska zmaga nad avstro-ogrsko vojsko je presenetila celo nemškega cesarja Wilhelma II., ki je osebno čestital vojnemu nasprotniku Radomiru Putniku, načelniku glavnega generalštaba srbske vojske.¹⁴

Porazi na balkanskem bojišču so Potioreka prisilili k predčasni upokojitvi. Zaradi vojaških neuspehov je bil Potiorek deležen tudi diskreditacije svojega dotedanjega dela. Tako je eden izmed avstrijskih poslancev glede Potioreka dejal: »Potiorek, ki je bil svoj čas guverner v Bosni, sam ni videl kako tam izgleda ... Njegov prvi zločin je bil, da je v popolni nevednosti tamkajšnje situacije žrtvoval prestolonaslednika Franca Ferdinanda ... Tega moža so nato postavili za poveljnika proti Srbiji ... Če ni normalen, spada na psihiatrijo. Če je normalen potem sodi na vislice za vse vojake, ki so bili zaradi njega žrtvovani.«¹⁵ Franc Jožef je tako dotedanjega poveljnika balkanskih sil odstavil, oz. bolje, ga upokojil, in na njegovo mesto 22. decembra 1914 imenoval nadvojvodo Evgena. V časniku *Štajerc* so na to temo zapisali: »Glavni poveljnik naših v Srbiji nastopajočih vojakov, feldcajgmojster Potiorek šel je iz zdravstvenih ozirov v pokoj. Glavno komando na jugu prevzel je zdaj nadvojvoda Evgen, general kavaljerije, katerega sliko danes prinašamo.«¹⁶ Očitno v danem trenutku Evgenove zdravstvene težave niso bile več bistvene, saj ga je delo poveljnika strateško izredno pomembnega bojišča telesno zelo obremenjevalo. Sedež poveljstva je bil v mestu Petrovaradin, pri katerem je leta 1716 princ Evgen dosegel pomembno zmago nad Turki. Prve ukaze kot poveljnik balkanskih sil je Evgen s strani vrhovnega vojaškega poveljstva (Armeoberkommando – AOK) prejel 23. decembra. V njih so bile načrtane prednostne naloge novega poveljnika. Temeljna oziroma »minimalna« naloge je bila preprečiti srbski vojski vdore v monarhijo, predvsem tiste, ki bi šli v smeri Dunaja in Budimpešte. Tako je postala najpomembnejša naloga nadvojvode Evgena, da sebi podrejeno vojsko usposobi tako, da bo zmožna nasprotnikove napade uspešno odbiti. Poseben položaj pri obrambi balkanskega bojišča bi po mnenju AOK moralo zavzeti tudi Sarajevo. Vendar je bil strah AOK in Conrada von Hötzendorfa, da bi srbska vojska

¹⁴ Edmund Glaise-Horstenau et al., *Österreich-Ungarns Letzter Krieg 1914–1918*, Band I (Wien: Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen, 1931), 110–54, 603–43, 679–764. Hptm. Mag. Alois Tigelhardt, »Die Schlacht an der Kolubara,« *Zeitschrift der Offiziersgesellschaft Steiermark*, 4/14 (2014): 14–15.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ »Nadvojvoda Evgen«, *Štajerc*, 10. 1. 1915, 5.

izvedla protiofenzivo, neutemeljen. Srbi so namreč v kolubarski bitki utrpeli velike izgube, ki so onemogočile nadaljnje ofenzivne operacije. Ob temeljni nalogi odbijanja morebitnih srbskih napadov je AOK opozoril Evgena, da zaradi dogajanja na »glavnem bojišču«, se pravi na vzhodni fronti, v prihodnje ni bilo mogoče računati na povečanje števila vojakov na Balkanu. Dejansko pa se je zgodilo nasprotno. Ne samo da nove okrepitve niso bile mogoče, celo obstoječe vojake so premestili na vzhodno bojišče, kjer je od decembra 1914 do marca 1915 potekala zimska ofenziva v Karpatih. Tako je bil z Balkana 10. januarja 1915 odpoklican XIX. korpus, temu pa je 20. januarja sledil še XIII. korpus. Kljub slabitvi avstrijskega položaja na Balkanu se je Evgen dobro zavedal, kakšnega pomena je bila zimska ofenziva proti Rusom. Zaradi tega je vrhovnemu vojaškemu poveljniku nadvojvodi Friedrichu (slednji je bil starejši brat nadvojvode Evgena) sam predlagal, da se na vzhodno bojišče premesti še VIII. korpus. Tega so nato premestili na vzhodno bojišče 3. februarja 1915. Evgenu sta tako na Balkanu za zavrnitev možnega srbskega napada, ki pa ga ni bilo pričakovati, ostala le XV. in XVI. korpus. Tako sta slabitev srbske vojske po kolubarski bitki in odhod avstro-ogrskih moštvo na vzhodno bojišče povzročili, da v času Evgenovega vodenja poveljstva balkanskih sil ni prišlo do večjih ozemeljskih sprememb. Hkrati pa zaradi omenjenega premika čet tudi ni prišlo do uresničitve Conradove želje po januarski ofenzivi proti Srbiji. S slednjo so zaradi pritiskov Nemčije namreč želeli omogočiti vojaško oskrbo Turčije po reki Donavi.¹⁷

Relativno kratek čas po Evgenovem imenovanju na čelo poveljstva balkanskih sil je v vojno na strani antante 23. maja 1915 vstopila Kraljevina Italija. Zaradi tega je bil Evgen 24. maja 1915 imenovan za poveljnika novonastalega poveljstva jugozahodne fronte. Tri dni kasneje, se pravi 26. maja, je bilo poveljstvo iz Petrovaradina premeščeno v Maribor, kamor je nadvojvoda Evgen prispel 27. maja. Poveljstvo je bilo nameščeno v Scherbaumovi vili v današnji ulici Heroja Tomšiča 5. V tej stavbi se danes nahaja Muzej narodne osvoboditve Maribor. Tako je Maribor sredi vojne vihre postal pomembno središče v poveljniški strukturi avstro-ogrske vojske. Le dan pred vojno napovedjo Italije je cesar Franc Jožef nadvojvodo Evgena imenoval za generala polkovnika. O tem so nekaj dni kasneje poročali tudi v časniku *Slovenec*: »Ljubi gospod nečak, nadvojvoda Evgen. Ustanovil sem šaržo generala polkovnika in me veseli, da Vas prvega povišam v to šaržo. Franc Jožef.«¹⁸ Slovenski javnosti je bil Evgen nekoliko obširneje predstavljen v časniku *Slovenec* nekaj dni kasneje: »Imenovanje nadvojvode Evgena na odgovorno mesto najvišjega poveljnika armadi, ki nastopi proti Italiji, pozdravlja vsa javnost in osobito vojaški krogi, ki so navdušeni za nadvojvodo vsled njegovih visokih sposobnosti in njegovega človekoljublja.«¹⁹ Nadalje so v članku opozarjali na dober odnos med Evgenom in ubitim prestolonaslednikom Francem Ferdinandom, češ »da je že rajni prestolonaslednik nadvojvoda Franc Ferdinand ob

¹⁷ Schildenfeld, *Erzherzog Eugen*, 60–62. Stummer, *Erzherzog Eugen*, 124–127. AT-OeSta/KA NL B1139, Depesha AOK nadvojvodi Evgenu 23. 12. 1914, Nachlass Erzherzog Eugen.

¹⁸ »Nadvojvoda Evgen imenovan za generalnega polkovnika,« *Slovenec*, 27. 5. 1915, 4.

¹⁹ »Nadvojvoda Evgen,« *Slovenec*, 31. 5. 1915, 1.

*vsaki priliki v polni meri priznaval strategične sposobnosti nadvojvode Evgena in ga smatral kot najboljšega in najodličnejšega naših generalov.*²⁰ Nadvojvoda Evgen je po vstopu Kraljevine Italije v vojno postal vrhovni poveljnik 600 kilometrov dolge frontne črte, ki se je raztezala od meje s Švico pa vse do obale Jadranskega morja. Zaradi vojskovanja Avstro-Ogrske na več frontah je bil položaj na novem bojišču izredno slab. Za obrambo dolge frontne linije je tako bilo na voljo zgolj okoli 100.000 avstro-ogrskih vojakov, ti pa so se morali upreti približno osemkrat močnejši italijanski vojski.²¹

V času prve nastanitve poveljstva jugozahodne fronte v Mariboru od maja 1915 do marca 1916 je na bojišču ob Soči potekalo prvih pet soških bitk. Nadvojvoda Evgen se je dobro zavedal težkega položaja vojakov na jugozahodnem bojišču. Tako se je zaradi visokega krvnega davka, ki ga je terjala druga soška bitka, 29. julija 1915 odpravil sam v Ljubljano na pogovore z Borojevičem. Od Borojeviča je zahteval gradnjo globljih jarkov, ki bi vojakom v primerjavi s kamnitimi nasipi omogočili boljšo zaščito pred italijansko artilerijo. Toda Borojevič ja zagovarjal mnenje, da drugačne zaščite, kot je bila obstoječa, zaradi kamnite podlage kraških tal ni bilo mogoče izzvesti. Načelnik štaba poveljstva jugozahodne fronte feldmaršal Alfred Kraus, ki je na sestanku spremljal nadvojvodo Evgena, je kljub temu zahteval izgradnjo obrabnih jarkov s pomočjo miniranja.²² Sredi trajanja tretje soške bitke (18. oktober do 4. november 1915) se je nadvojvoda Evgen 22. in 23. oktobra odpravil na obisk fronte, da bi se lahko sam prepričal, kakšno je stanje na fronti. Ob tem obisku je Evgen izrazil prepričanje, da bo kljub močnemu italijanskemu napadu frontna črta zdržala nasprotnikov pritisk.²³

Kljub temu da je Borojeviču z ukazi na soški fronti in nadvojvodi Evgenu s povečevanjem celotnemu jugozahodnemu bojišču uspelo v prvem letu po vstopu Kraljevine Italije v vojno doseči pomemben cilj in v veliki meri preprečiti vdor Italijanov na ozemlje monarhije, med obema poveljnikoma ni vladalo prijateljsko vzdušje. Borojevič je tako že po drugi soški bitki pri cesarju in AOK vložil prošnjo za upokojitve. V njej je zapisal, da se nikakor ne more strinjati z ukazi, ki jih je prejemal s strani poveljstva jugozahodne fronte. Hkrati je poudarjal, da monarhija stoji na dveh stebrih, in sicer dinastiji in vojski, zaradi česar je bil mnenja, da je izrednega pomena, da se ugled dinastije in vojske ohrani tudi v času vojskovanja. Toda po mnenju Borojeviča nadvojvoda Evgen ni sledil takšnim ciljem, kar pa je pri Borojeviču vzbudilo željo

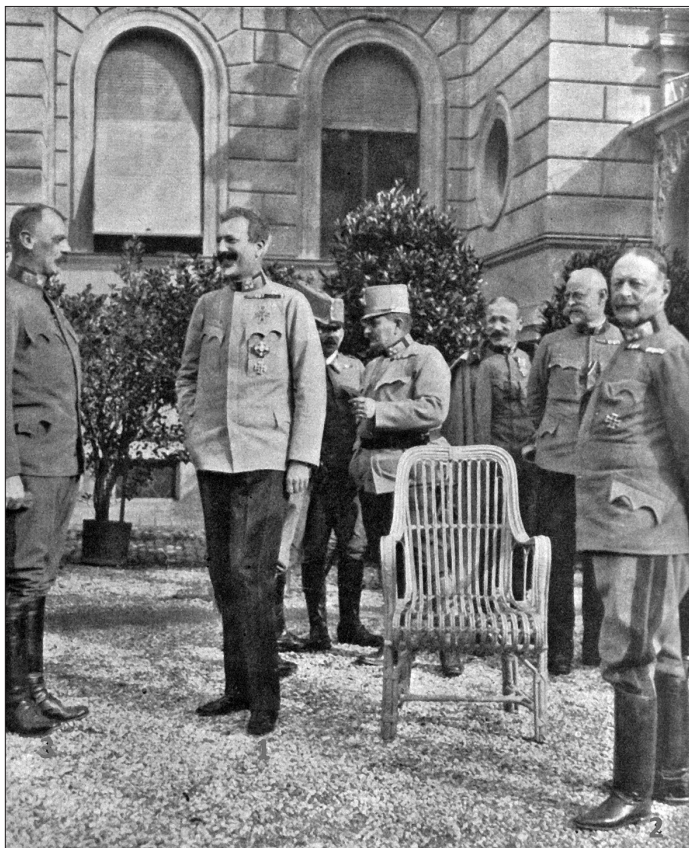
²⁰ Ibid.

²¹ »Vojska z verolomno Italijo,« *Slovenski gospodar*, 27. 5. 1915, 1. Schildenfeld, *Erzherzog Eugen*, 62. Stummer, *Erzherzog Eugen*, 127. Walter Lukan, *Iz »črnožolte kletke narodov« v »zlato svobodo«?: Habsburška monarhija in Slovenci v prvi svetovni vojni* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakulteta Univerze v Ljubljani, 2014), 38. Miro Simčič, *Die Schlachten am Isonzo. 888 Tage Krieg im Karst in Fotos, Karten und Berichten* (Graz: Leopold Stocker Verlag, 2003), 27. Edmund Glaise-Horstenau et al., *Österreich-Ungarns Letzter Krieg 1914–1918*, Band II. (Wien: Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen, 1931), 412.

²² Johannes Held, »Erzherzog Eugen von Österreich. Soldat–Ordensritter–Mäzen« (doktorska disertacija, Universität Wien, 2010), 126.

²³ Schildenfeld, *Erzherzog Eugen*, 64.

Slika 2: Nadvojvoda Evgen (spredaj v sredini) kot poveljnik jugozahodne fronte pred Scherbaumovo vilo v Mariboru (spredaj levo general Karl von Bellmond, spredaj desno avstro-ogrski vojni minister Alexander von Krobatin)



Vir: Karnisch-Julische Kriegszeitung, 22. 4. 1916, 13

po upokojitvi. Slednjo je najprej vložil pri poveljstvu jugozahodne fronte, ker pa so mu jo tam zavrnil, se je obrnil naravnost na cesarja. Ob lepih besedah iz uradne prošnje za upokojitev naj bi Borojevič razlogi za takšno odločitev bili drugje. V pismu dolgotrajnemu prijatelju Franzu von Volgarju, ki je bilo objavljeno v časniku *Jutro* v začetku februarja 1929, je Borojevič 20. avgusta 1915 zapisal, da mora najprej razčistiti nastalo situacijo na fronti. Nadalje je zapisal: »Včeraj sem vložil prošnjo za upokojitev... Ne sme več tako iti naprej, moram stvar spraviti v red. Prišel sem namreč na to, da vohunijo proti meni... neki zaupnik nadvojvode Evgena je poslal mlade oficirje na fronto in jim dal poseben ključ za šifriranje, ki je bil nam neznan. Takšen šifrirani telegram mi je bil predložen.«²⁴ Toda šifrirani telegram naj bi sodelavci Borojeviča hitro razvozlati. Tako je Borojevič izvedel, da na poveljstvu preučujejo možnosti, kako

²⁴ »Maršal Borojevič v svojih pismih,« *Jutro*, 1. 2. 1929, 6.

bi se ga znebili. Kot ena izmed možnosti je bila navedena tudi upokojitev. Zato se je odločil, da nadrejene prehititi. Toda njegova želja ni bila uslišana.²⁵

V časniku *Jutro* so nadalje tudi poročali, da ni bila izključena možnost, da so pri delovanju proti Borojeviću nadvojvodi Evgenu pomagali tudi mariborski »nemškutarji«,²⁶ s katerimi naj bi imel Evgen tesne stike. Po mnenju slednjih Borojeviću ni bilo zaupati, ker je bil Srb. Naslednje pismo je Borojević poslal Volgarju 9. septembra 1915 in v njem zapisal: »Mojo prvo prošnjo so odbili in mi še očitajo da sem se prenaglil ... Prepis vse korespondence sem poslal Conradu (šef generalnega štaba) v Tešin, da s tem preprečim da bi bili tamkaj enostransko informirani. Conrad mi je odgovoril, da mora on še več požreti, da je on še na slabšem ... Ukaz je bil izdan v Maribor, naj se ne vmešavajo v moje stvari. Za ukaz se seveda nihče ne briga in vse je ostalo pri starem. Vsak dan si govorim: Nam ni pomoči, samo eno sredstvo je, ki lahko pomaga, in to je: od armadnega vodstva je treba odstraniti vse, ki nimajo pojma o vojevanju.«²⁷ Toda kljub ukazu AOK poveljstvu jugozahodne fronte naj bi se delovanje proti Borojeviću nadaljevalo oz. celo stopnjevalo. Borojević je zaradi tega celo razmišljal, da bi javno povedal, kakšno je stanje znotraj poveljstva. V pismu, datiranem 25. oktobra 1915, je tako zapisal: »Zares vedno bolj se približujem trenutku ko bom primoran zateči se v javnost, da pomandram gotove spletke. Znaki kažejo na to, da v Tešinu verujejo, da sem v zvezi z dunajsko vojaško pisarno, ki me baje protežira. Niti besedice na tem ni res. Tako neumen nisem, da bi hodil v takšno past. Značilna pa je stvar za harmonijo o najvišjih sferah in za položaj, ki sem si ga ustvaril po 45 letih.«²⁸ Iz citiranega pisma lahko razberemo, da je Borojević očitno izgubil tudi zaupanje do AOK.

Ob uspešnem vodenju poveljstva in velikem razumevanju nadvojvode Evgena za potrebe in tegobe vojakov je imel slednji nekoliko drugačne poglede na politično situacijo na ozemlju pod okriljem poveljstva jugozahodne fronte. Po vstopu Kraljevine Italije v vojno je namreč avstrijski ministrski predsednik Karel Stürgkh želel spodbuditi vojskovalni duh Slovencev in Hrvatov. Zato se je zavzemal za amnestijo političnih zločinov, zagrešenih od začetka vojne naprej v južnoslovanskih predelih Cislahtanije. Stürgkh je namreč vojnega ministra Alexandra Krobatina že v novembru 1914 opozarjal na številna preganjanja in zapiranja na slovenskem in hrvaškem ozemlju. Po vstopu Kraljevine Italije v vojno je Stürgkh 31. maja 1915 Krobatinu poslal predlog za amnestijo in razveljavitev zapornih kazni za politične prekrške oseb južnoslovanskih narodnosti na območju Dalmacije, Primorske, Kranjske, Koroške in Štajerske. Krobatin se je nato posvetoval z AOK in s poveljstvom jugozahodne fronte, ki pa sta sprejetju amnestije odločno nasprotovala. V noti, ki jo je poveljstvo pod vodstvom nadvojvode Evgena poslalo Krobatinu, je bilo zapisano, da je slovensko podeželsko

²⁵ Stummer, *Erzherzog Eugen*, 131. Dušan Nečak in Božo Repe, *O Feldmaršalu Svetozarju Borojeviću de Bojni* (Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2010), 21–22. »Maršal Borojević v svojih pismih,« *Jutro*, 1. 2. 1929, 6.

²⁶ »Maršal Borojević v svojih pismih,« 6. »Sveta življenje in vrvenje. Borojević, Cadorna in Tešin,« *Slovenec*, 31. 1. 1929, 6.

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid.

prebivalstvo bilo nedvomno lojalno monarhiji in se je zaradi tega tudi v vojni proti Srbom izkazalo za zanesljivo, vendar pa je bila slovenska inteligenca, na čelu z nekdanjim ljubljanskim županom Hribarjem, proti monarhiji sovražno naravnana.²⁹ Negativna nastrojenost poveljstva jugozahodne fronte do slovenske inteligence se kaže tudi v poročilu dr. Albina Schagerja o političnih ciljih slovenske inteligence (*Die politischen Ziele der slowenischen Intelligenz*), ki ga je slednji pripravil marca 1916 za poveljstvo jugozahodne fronte. Tudi v tem spisu pisec zastopa mnenje, da je glavnina slovenskega prebivalstva zvesta monarhiji, le inteligenca predstavlja težave. Po pisanju Schagerja je ni dobro odnesel niti Ivan Šusteršič, ki je bil sicer vse do konca zvest monarhiji, saj je po mnenju Schagerja Šusteršič pri svojem političnem nastopanju v zadevah jugoslovanskega vprašanja zastopal nazore, ki so bili v nasprotju z avstrijskimi stališči. Kot neoporečno je bilo označeno le delovanje Ivana Tavčarja na položaju ljubljanskega župana, čeprav je bilo v spisu hkrati kritizirano, da Tavčarjeva žena ob izbruhu vojne ni odložila reda sv. Save 4. stopnje, ki ga je prejela od srbskega kralja Petra leta 1910.³⁰ Toda kljub negativni usmeritvi poveljstva jugozahodne fronte do slovenske inteligence tega vsekakor ne smemo enačiti z anti-slovensko usmeritvijo poveljstva. Mnogi obiski nadvojvode Evgena na fronti in v zaledju ter zavzemanje za tegobe vojakov, med katerimi je bilo tudi mnogo Slovencev, vendarle kažejo na drugo plat osebnosti nadvojvode Evgena. Vsekakor pa delovanje proti slovenski inteligenci meče senco na dobro vojaško vodenje poveljstva jugozahodne fronte.³¹

V času prvega bivanja nadvojvode Evgena v Mariboru sta se v mestu zvrstila dva visoka obiska. Najprej je v Maribor 23. januarja 1916 prispel takratni dunajski župan Richard Weiskirchen, ki je Dunaju poveljeval od januarja 1913 do maja 1919. O tem so poročali tudi v časniku *Slovenec*, kjer so zapisali: »Dunajski župan na laški bojni črti. Na vabilo generalnega polkovnika nadvojvode Evgena je odpotoval dunajski župan dr. Weiskirchner na laško bojišče, da obiše dunajske čete.«³² Istega dne so v *Slovincu* poročali tudi o tem, da je imelo zagrebško vseučilišče 1. februarja 1916 namen podeliti doktorski diplomi nadvojvodi Evgeni in generalu Svetozarju Borojeviću.³³ Naslednjega visokega obiska je bil Maribor deležen 15. marca 1916, ko se je na poveljstvu jugozahodne fronte oglasil prestolonaslednik Karl Franc Jožef, ki je prevzel vodstvo nad XX. korpusom.³⁴ Obisk prestolonaslednika je potekal le dan pred koncem pete soške bitke, ki je trajala od 11. do 16. marca 1916. Kot njene predhodnice je bila tudi ta za italijansko stran neuspešna. Nadvojvoda Evgen je nato 24. marca 1916 zapustil Maribor in poveljstvo jugozahodne fronte. Zatem je bil imenovan za poveljnika Heeresgruppe Tirol. To poveljstvo je imelo sedež v mestu Bozen, ki leži

²⁹ Lukan, *Iz »črnožolte kletke narodov«*, 40–41.

³⁰ Rok Stergar, »Politični cilji slovenske inteligence': Nekaj o vohunih in vojakihi,« *Zgodovina za vse* 5, št. 1 (1998): 21–29.

³¹ Stummer, *Erzherzog Eugen*, 138, 142. Ernst Wurmbrand, *Ein Leben für alt-Österreich*, ur. Lorenz Mikoletzky (Wien: Verlag Carl Ueberreuter, 1988), 373–80.

³² »Dunajski župan na laški bojni črti,« *Slovenec*, 25. 1. 1916, 4.

³³ »Doktorski diplomi,« *Slovenec*, 25. 1. 1916, 5.

³⁴ »Dnevne novice,« *Slovenec*, 18. 3. 1916, 5.

v današnji Italiji in je glavno mesto Južne Tirolske. 11. marca 1917 je nadvojvoda Evgen ponovno postal poveljnik jugozahodne fronte s sedežem v Mariboru. Sedež poveljstva so nato 12. novembra 1917 prestavili v Videm. Po pogovorih, ki sta jih imela nadvojvoda Evgen in cesar Karel I. v Vidmu 20. decembra 1917, je bilo poveljstvo jugozahodne fronte 11. januarja 1918 razpuščeno. Tako je nadvojvoda Evgen v 55. letu starosti končal svojo aktivno vojaško kariero. Po koncu vojne je od leta 1919 do 1934 živel v Švici. Za tem se je 23. maja 1934 predvsem zaradi svojega velika ugleda lahko vrnil v Avstrijo. Umrli je 30. decembra 1954 v mestu Meran, star 91 let.³⁵

Viri in literatura

Arhivski viri:

- Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof und Staatsarchiv (AT-OeStA/HHStA):
 - Adoptions-Urkunde (UR FUK) 2626.
 - Geburt von Erzherzog Eugen (UR FUK) 2519.
- Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv (AT-OeStA/KA):
 - (NL) B1139.

Časopisni viri:

- »Amtlicher Teil.« *Worarlberger Landes-Zeitung*, 3. 12. 1894.
- »Dnevne novice.« *Slovenec*, 18. 3. 1916.
- »Doktorski diplomi.« *Slovenec*, 25. 1. 1916.
- »Dunajski župan na laški bojni črti.« *Slovenec*, 25. 1. 1916.
- »Erzherzog Karl Ferdinand.« *Prager Abendblatt*, 21. 11. 1874.
- »Inthronisation des Hoch- und Deutchmeisters Erzherzog Eugen.« *Mährisches Tagblatt*, 20. 11. 1894.
- »Maršal Borojević v svojih pismih.« *Jutro*, 1. 2. 1929.
- »Nadvojvoda Evgen imenovan za generalnega polkovnika.« *Slovenec*, 27. 5. 1915.
- »Nadvojvoda Evgen.« *Slovenec*, 31. 5. 1915.
- »Nadvojvoda Evgen.« *Štajerc*, 10. 1. 1915.
- »Sveta življenje in vrvenje. Borojević, Cadorna in Tešin.« *Slovenec*, 31. 1. 1929.
- »Vojska z verolomno Italijo.« *Slovenski gospodar*, 27. 5. 1915.

Internetni viri:

- Deutscher Orden, Brüder und Schwestern vom Deutschen Haus St. Mariens in Jerusalem. »Die Hochmeister«. Pridobljeno 28. 8. 2015. <http://www.deutscher-orden.at/site/geschichte/hochmeister>.

Literatura:

- Aichelburg, Wladimir. *Erzherzog Franz Ferdinand von Österreich-Este 1863–1914*. Zv. 1, 1858–1899. Wien: Verlag Berger, 2014.
- Glaise-Horstenau, Edmund, Eduard Czegka, Maximilian Hoen, Rudolf Kiszling, Viktor Meduna-Riedburg, Eduard Steinitz, Ernst Wisshaupt in Georg Zöbl. *Österreich-Ungarns Letzter Krieg 1914–1918*, Band I. Wien: Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen, 1931.
- Glaise-Horstenau, Edmund, Josef Brauner, Eduard Czegka, Jaromir Diakow, Friedrich Franek, Rudolf Kiszling, Eduard Steinitz in Ernst Wisshaupt. *Österreich-Ungarns Letzter Krieg 1914–1918*, Band II. Wien: Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen, 1931.

³⁵ Schildenfeld, *Erzherzog Eugen*, 8, 56, 65–72. Stummer, *Erzherzog Eugen*, 143, 166, 170, 243–51, 283.

- Held, Johannes. »Erzherzog Eugen von Österreich. Soldat–Ordensritter–Mäzen.« Doktorska disertacija, Universität Wien, 2010.
- Holler, Gerd. *Franz Ferdinand von Österreich-Este*. Wien: Verlag Carl Ueberreuter, 1982.
- Lukan, Walter. *Iz »črnožolte kletke narodov« v »zlato svobodo«?: Habsburška monarhija in Slovenci v prvi svetovni vojni*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2014.
- Nečak, Dušan in Božo Repe. *O Feldmaršalu Svetozarju Borojeviču de Bojni*. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2010.
- Schildenfeld, Zoë von. *Erzherzog Eugen 1863-1963*. Innsbruck: Verlag Felizian Rauch, 1963.
- Simčič, Miro. *Die Schlachten am Isonzo. 888 Tage Krieg im Karst in Fotos, Karten und Berichten*. Graz: Leopold Stocker Verlag, 2003.
- Stergar, Rok. »Politični cilji slovenske inteligence«: Nekaj o vohunih in vojakih.« *Zgodovina za vse* 5, št. 1 (1998): 21–29.
- Stummer, Rupert. *Erzherzog Eugen 1863-1954*. Salzburg: Österreichischer Milizverlag, 2009.
- Tigelhardt, Hptm. Mag. Alois. »Die Schlacht an der Kolubara.« *Zeitschrift der Offiziersgesellschaft Steiermark*, 4/14 (2014): 14–15.
- Winter, O. F. »Sarkotič von Lovčen.«: V: *Österreichisches Biographisches Lexikon*, Band 9, 424–25. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1988.
- Wurmbrand, Ernst. *Ein Leben für alt-Österreich*. Ur. Lorenz Mikoletzky. Wien: Verlag Carl Ueberreuter, 1988.

Gregor Antoličič

ARCHDUKE EUGEN 1863–1954

S U M M A R Y

Archduke Eugen was born in 1863. His father was Karl Ferdinand of Austria, son of Karl of Austria who defeated Napoleon in the Battle of Aspern-Essling in 1809. Eugen's mother was Elisabeth of Austria, member of the Hungarian branch of the Habsburg family. Archduke Eugen had six siblings. The most famous of them was Maria Christina who married the Spanish King Alfonso XII in 1879. Eugen's father died when Eugen was eleven years old. Only three years later, at the age of fourteen, Archduke Eugen began his military career. In his long period of military service he was the only Austrian archduke who attended the k. u. k. Military school in Vienna. After many positions in different parts of the Austro-Hungarian Army he reached the rank of a major general in 1893. Only one year later Archduke Eugen became the 58th Grandmaster of the Teutonic Order. He retained this function until 1923. As a Grandmaster he was committed to celibacy, which is the main reason why Archduke Eugen never had any descendants. In 1908 the emperor Francis Joseph proclaimed Archduke Eugen the chief military commander of Tyrol and Vorarlberg. In 1912 Archduke Eugen asked the Emperor for a one-year break from the military service. The main reason for this decision was Eugen's poor health (he had problems with his legs) as well as heir apparent Francis Ferdinand's jealousy. Although Eugen and Francis Ferdinand had a good relationship (Eugen visited Francis Ferdinand during his treatment in Egypt), the heir apparent was jealous of Eugen's extraordinary reputation. After the outbreak of World War I, Archduke Eugen became the Commander of the Balkan Front in late December 1914. His predecessor Oskar Potiorek, the Commander of the Austro-Hungarian Army in the Balkans since the beginning of the war, failed in all military actions against the Serbs and was sent into retirement. However, only a few months after Eugen became the Commander in the Balkans, the Kingdom of Italy declared war against Austro-Hungary. In this situation Archduke Eugen was proclaimed as the Commander of the South-West Front. The headquarters of this Command were established in the Slovenian city of Maribor. The Command stayed in Maribor until March 1916, and then returned to the city from March 1917 until November 1917. During this time, Svetozar Borojevič von Bojna was the Commander of the 5th Army, deployed at the Isonzo Front. Borojevič disagreed with some of Eugen's orders, so he submitted a request for retirement to the Emperor and the Military Command. His request was denied. Although the relationship between Eugen and Borojevič was not very good, they managed to avoid a major Italian

invasion. After the Command of the South-West Front left Maribor in November 1917, it was dissolved in January 1918. At this point Archduke Eugen left the military service. After World War I and the collapse of the Habsburg Monarchy, Eugen lived in Switzerland between 1919 and 1934. Because of his respectable social status Archduke Eugen was allowed to return to Austria in 1934. He died in the city of Meran on 30 December 1954.



24 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Meta Remec

PODRGNI, OČEDI, ŽIVALI OTREBI

Higiena in snaga v dobi meščanstva



Inštitut za novejšo zgodovino

Cena: 24 EUR

Jubileji

Damijan Guštin – šestdesetletnik



Čeprav z nekom delaš in druguješ (to je sicer v slovenščini redko uporabljena beseda, vendar po Slovarju slovenskega knjižnega jezika dopuščena –sic!, pomensko pa ustrezna, saj pomeni biti v tovariških, prijateljskih odnosih) več kot petintrideset let v istem »poslu«, deliš z njim vse dobro in vse slabo, kar pač znanost in raziskovalna dejavnost dajeta (in jemljeta), nastopi za pisca takšnega zapisa, ko je treba kolega in prijatelja »predstaviti« ob njegovem življenjskem jubileju, nekakšna zadrega. Da, tudi najmlajši iz skupine, ki smo prišli na takratni Inštitut za zgodovino delavskega gibanja skupaj v »bloku«, Damijan Guštin, je dopolnil šestdeset let. Ko z nekom delaš in si v prijateljskih in tovariških odnosih domala vse svoje (in njegovo) delovno

obdobje, je za pisca pravi izziv, ko razmišlja, kako na kratko in jedrnatost predstaviti prijatelja v njegovi profesionalni in osebni podobi. Bojiš se, da česa ne bi pozabil.

Damijan Guštin je Kraševac, in to po vseh značilnostih, ki naj bi bile »stereotipne« za prebivalce tega predala Slovenije. Tako v dobrem kot v slabem. Prihaja iz Šepulj, kraja, znanega po pršutarni podjetja Kras, in seveda po vinogradih, kjer raste grozdje, iz katerega nastaja kraški teran. Tega prideluje tudi kolega Damijan in po lastni izkušnji lahko jamčim, da je njegov teran izvrsten. Prijatelj Damijan je poleg tega, da je zgodovinar, tudi vinogradnik. Oboje pa dela z znanjem, zavzeto in z užitkom. Rezultati so zato odlični. Oboji, zgodovinopisni in vinogradniški.

Rojen je bil v Postojni 31. oktobra 1955, kjer je po osnovni šoli v Tomaju in Dutovljah maturiral na tamkajšnji gimnaziji. Odločil se je za študij zgodovine in sociologije na Filozofski fakulteti v Ljubljani (1974) in na obeh študijskih smereh diplomiral junija 1979, na oddelku za zgodovino z diplomsko nalogo o kranjskem deželnem zboru v letih 1908 do 1914 pod mentorstvom prof. dr. Janka Pleterskega.

Svojo znanstveno-raziskovalno pot je začel nekaj mesecev po diplomi (eno polletje po diplomi je bil »prosvetar«, učitelj zgodovine na osnovni šoli), ko se je februarja 1980 zaposlil na takratnem Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja (od 1988 Inštitut za novejšo zgodovino) in postal raziskovalec novejšje zgodovine, konkretno časa druge svetovne vojne.

Začel se je raziskovalno ukvarjati z narodnoosvobodilnim bojem, in to z vojaškim

vidikom le-tega, torej partizansko vojsko. Bil je med redkimi zgodovinarji tega obdobja – teh pa je bilo takrat sorazmerno veliko tako na Inštitutu kot tudi drugod, kjer so se raziskovalno posvečali temu sicer kratkemu, a vsebinsko oziroma dogodkovno in pomensko zgoščenemu obdobju slovenske zgodovine, ki se je osredotočil na vojaški vidik osvobodilnega gibanja. Dejansko je bil med vsemi na Inštitutu edini, ki se je ukvarjal s partizansko vojsko, njenim delovanjem, njeno strategijo in taktiko, predvsem pa z njeno sestavo. Maja 1987 je z obsežno magistrsko nalogo (mentor dr. Tone Ferenc) *Rast in razvoj slovenske partizanske vojske v prvi polovici leta 1942 in krajevni ter socialni izvor njenih borcev* (519 tipkanih strani) magistriral na zgodovinskem oddelku ljubljanske Filozofske fakultete. To njegovo delo – žal ga ni objavil kot monografijo, čeprav bi si glede na tematiko in zlasti zaradi »izvedbe« to zaslužilo, je temeljita študija o socialni sestavi slovenskih partizanskih enot v letu, ko je partizanstvo na Slovenskem dobilo tudi organizacijski značaj vojske. Dele magistrske naloge je vtkal v svoje številne znanstvene članke o partizanski vojski.

O vojaških vidikih osvobodilnega gibanja je napisal mnogo člankov pa tudi precej monografij. Partizanstva na Notranjskem (*Notranjski odredi* (Cerknica 2004) od maja 1942 do maja 1945 – bilo jih je namreč več) je napisal skupaj z Martinom Premkom. Napisal je tudi krajšo monografsko predstavitev Ljubljanske brigade (Ljubljana 2003) in sodeloval pri več knjigah, v katerih je obravnaval partizansko vojsko, njen ustroj in bojevanje. Vodilni avtor je bil tudi v monografski predstavitvi Jake Avšiča kot vojaka, častnika in generala (*Jaka Avšič : vojak, častnik in general petih vojska, vedno Slovenec* (Ljubljana 2008)). Bil je pisec vojaške tematike v velikem (obsežnem znanstvenem) pregledu slovenske zgodovine od sredine 19. stoletja (od programa Zedinjene Slovenije) pa do osamosvojitve Slovenije, ki smo jo napisali raziskovalci Inštituta (*Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, Ljubljana 2005). V tem delu je »pokril« vse vojaške teme v celotnem obdobju, ki ga knjiga zajema. Vojaško dejavnost osvobodilnega gibanja je obdelal tudi v Slovenski kroniki XX. stoletja. Iz tega dela velja izpostaviti članek s preglednico o pomembnih bojih slovenske partizanske vojske, v katerem so prvič nazorno predstavljeni vojaško delovanje slovenskih partizanov, vsi večji in pomembnejši spopadi in bitke. Sodeloval je kot avtor ali soavtor v mnogih preglednih »vojaških« monografijah. Vsekakor je Damijan Guštin s svojim delom dal slovenskemu partizanstvu kot vojaški sili osvobodilnega gibanja novo razsežnost, saj je v veliki meri presegel stopnjo opisovanja in je dodal presojo ter s tem tudi več vsebinskosti ter s tem obogatil zgodovino slovenskega vojaštva in njegove dejavnosti v 20. stoletju.

Poleg vojaške zgodovine se je Damijan Guštin posvetil tudi drugi temi, ki je bila v slovenskem (tudi v jugoslovanskem) zgodovinopisju dolgo časa nekako postavljena na stran, namreč nasilju v vojni. Lotil se je tako represije države oziroma njenih organov, policije in sodstva v vojnem času. Preučil je eno področje oz. način odvzemanja svobode v vojni in zaradi nje, ki je bilo v mnogih delih, ki so govorila o nasilju okupatorjev nad civilnim prebivalstvom, spregledano, čeprav so mnogi pisali o vrsti tem, ki se nanašajo na odvzem prostosti: od odvzema prostosti izgnancev, življenja v

nemških in italijanskih koncentracijskih taboriščih, množičnih aretacij v Ljubljani, ki so napolnili tamkajšnji zapor in vojašnice, itd. Šlo je za zapore kot »materializacijo represije, ki jo določa in izvaja država«, in tiste institucije v vrsti mehanizmov družbenega nadzora, kjer se izvajata funkciji nadzorovanja (preiskovalni zapor) in kaznovanja (sodni zapor, kaznilnica). Temu je posvetil raziskavo, ki jo je »materializiral« v doktorski disertaciji *Prebivalstvo Slovenije v okupatorjevih zaporih 1941–1945 (Vloga zaporov v okupacijski politiki, položaj jetnikov in raznolikost razmer v položaju političnih in kriminalnih jetnikov)*. Zagovarjal jo je aprila 1999 na Filozofski fakulteti v Ljubljani (mentor dr. Tone Ferenc, somentor dr. Milan Ževart). Vsebinsko dopolnjena, a nekoliko skrajšana je objavljena kot *Za zapahi: prebivalstvo Slovenije v okupatorjevih zaporih 1941–1945*, Ljubljana 2006. V njej je natančno, kar je njegova značilnost in značilnost temeljitega raziskovalca, predstavil načine represije okupatorskih oblasti s poudarkom na zaporih kot tistih ustanov, ki so v najširšem pomenu besede materializacija represije države, in so institucije, kjer se izvajata funkciji nadzorovanja in kaznovanja. Z zgodovinopisno metodo je ugotovil in osmislil številčna razmerja, strukture in življenje zapornikov, njihovo vpetost v širša družbena razmerja, zaporne institucije in pravni okvir, ki je pogojeval tak in tako številen odvzem prostosti. Prikazal je vse najpomembnejše podatke glede zaporov kot enih od načinov oziroma stopenj »pekla«, ki ga so ga okupatorji namenili Slovencem, od zaporniških instituciji ter pravnih okvirov te vrste kaznovanja, pa do življenja zapornikov med drugo svetovno vojno na Slovenskem, njihovo število in strukturo in tudi njihovo življenje v zaporu, njihovo vpetost v širša družbena razmerja.

Študije o represiji v času druge svetovne vojne na Slovenskem pa je Damijan Guštin tematsko razširil na raziskovanje celotnega nasilja v tem času in vseh v vojno vpletenih strani. Preučeval je tudi pravne osnove slovenskega partizanskega sodstva in povojni pregon vojnega hudodelstva po koncu druge svetovne vojne pri nas, ko je široko organiziran proces pregona vojnega hudodelstva zajel celotno državo in se je kazal v vrsti hitro pripravljenih sodnih procesov proti zajetim pripadnikom okupacijskega aparata in njegovih domačih sodelavcev pred vojaškimi sodišči. Predstavil je organizacijo in delovanje organa (KUZOP), ki je že v času vojne beležil zločine okupatorjev in njegovih domačih sodelavcev v Sloveniji nad prebivalstvom. Organizacija je bila ustanovljena leta 1944 v skladu s priporočilom zaveznikov glede ugotavljanja in kaznovanja vojnega zločinstva. Ukvarjal se je tudi z drugimi temami iz osvobodilnega gibanja, npr. z denarnim sistemom.

Za nekatere teme, ki jih je Damijan Guštin raziskoval in jih predstavil v obliki znanstvenih ali strokovnih člankov, je mogoče upravičeno reči, da je oral raziskovalno ledino. Čeprav je bilo del z vojaško tematiko, zlasti iz časa druge svetovne vojne s poudarkom na partizanstvu, napisanih že veliko, so bila ta predvsem na ravni deskriptivnega. Guštin pa je dal vojskovanju in vojaškosti v času druge svetovne vojne pri nas večjo analitičnost in s tem sistematičnost in tudi preglednost.

Damijan Guštin, sicer v veliki meri zgodovinar časa druge svetovne vojne s posebnim poudarkom na vojaški zgodovini, pa se je v svojem znanstveno-raziskovalnem delu ukvarjal (in se še ukvarja) tudi z drugimi obdobji slovenske preteklosti v 20. sto-

letju in z drugimi tematikami novejšje in sodobne zgodovine. Njegovo raziskovalno delo je mogoče tako razdeliti v kronološkem smislu na prvo svetovno vojno, drugo svetovno vojno in na vojno za Slovenijo, torej na vse vojne ali vsaj vojaške spopade, v katerih so bili aktivno udeleženi Slovenci v 20. stoletju. Tako je preučeval vojaške teme iz prve svetovne vojne, boje na Koroškem po njej, pa tudi iz časa osamosvajanja Slovenije in t. i. jugoslovanskih vojn v devetdesetih letih 20. stoletja. Tako se je lotil raziskave enega od dogodkov iz vojne za Slovenijo po njeni osamosvojitvi junija 1991, dogodkov na mejnem prehodu Holmec, kjer je potekal oboroženi spopad slovenskih miličnikov z vojniki JLA, v katerem sta bila ubita dva miličnika. O tem je napisal (skupaj z Vladimirjem Prebiličem) krajši monografski pregled oziroma kar študijo (Ljubljana 2006).

Slovensko vojaško zgodovino 20. stoletja je »ponesel v svet«, saj je s to tematiko sodeloval na mnogih znanstvenih srečanjih v tujini. Slovensko vojaško zgodovino je tako predstavljal v širšem krogu vojaških zgodovinarjev in tako umestil tudi slovensko vojaško zgodovinopisje v mednarodni okvir. Od leta 2007 je vsako leto sodeloval z referatom (v soavtorstvu z V. Prebiličem) na kongresih International Commission for Military History in v delu stalne skupine za vojaško zgodovino Euroatlantic Conflict Studies Working group of the Partnership for Peace Consortium of Defense Academies and Security Studies Institutes. S temami iz vojaške zgodovine se je udeležil še nekaterih drugih znanstvenih srečanj v tujini. Sodeloval je tudi v mednarodnem znanstvenem projektu o pravnih normah za obravnavanje nemških manjšin po 2. svetovni vojni (objavljeno kot del znanstvene monografije).

Bil je tudi sodelavec Enciklopedije Slovenije, za katero je pisal članke oziroma gesla iz vojaške zgodovine in »represije«.

Dr. Guštin je sodeloval tudi v več uredniških odborih in pri urejanju mnogih publikacij. Tako je bil od 1991 do 2008 poveljni sodelavec pisca tega zapisa pri urejanju inštitutske znanstvene revije Prispevki za novejšjo zgodovino: najprej kot pomočnik odgovornega urednika, nato pa od leta 2008, ko je postal kot direktor Inštituta za novejšjo zgodovino glavni urednik (do 2015). Zaradi svoje doslednosti, natančnosti in s tem posledično počasnosti mi je mnogokrat »kodral« živce. Sedaj že sedmo leto opravlja ne tako lahko delo direktorja Inštituta, ki ga dokaj uspešno vodi skozi »scile in karibde« v t. i. raziskovalni oziroma znanstveni sferi pa tudi v vsej družbeni klimi, ki raziskovalni dejavnosti ni pretirano naklonjena.

Poleg zavzetega dela v raziskovalnega dela na Inštitutu za novejšjo zgodovino – vodil je dva t. i. ciljna raziskovalna projekta iz vojaške tematike ter projekt, v katerem je bila raziskana Manevrska struktura Narodne zaščite v organih za notranje zadeve – je dr. Damijan Guštin tudi predavatelj vojaške zgodovine na katedri za obramboslovje Fakultete za družbene vede ljubljanske Univerze. Zaradi svojega raziskovalnega dela na področju vojaške zgodovine je bil leta 1996 povabljen k sodelovanju pri izvajanju tega predmeta najprej kot asistent, od leta 2000 pa kot docent, ko je postal tudi nosilec predmeta Vojaška zgodovina; od študijskega leta 2008/09 je nosilec predmeta Vojaška zgodovina Slovenije in Slovencev. V svojem predavateljskem in pedagoškem delu kolega Damijan uživa, deležen pa je tudi precejšnjih simpatij študentov, ki radi

delajo diplomske naloge pri njem. Je sicer strog, dosleden, na drugi strani pa študentom s svojo zavzetostjo pomaga z nasveti in jim odpira nova »obzorja« vojaške zgodovine. Bera diplomskih nalog, katerim je bil mentor, je resnično zavidanja vredna, saj precej presega trimestno število sto.

Celotno raziskovalno in tudi pedagoško delo uvršča dr. Damijana Guština med vidnejše zgodovinarje obdobja, ki ga raziskovalno obravnava. To velja posebno za njegovo raziskovalno »ljubezen«, vojaško zgodovino. Ob jubileju velja kolegu in prijatelju čestitati in mu zaželei še veliko užitkov in uspehov tako v raziskovalnem kot pedagoškem delu, da o »menedžerskem«, ki ga upravlja kot direktor Inštituta, niti ne govorim. Predvsem pa mu je treba zaželei veliko energije, ki jo ob vsem svojem najrazličnejšem delu potrebuje. In seveda mu želimo veliko zdravja!

Zdenko Čepič

Jasna Fischer – sedemdesetletnica



Čas beži. Zgodovinarjem to sicer ustreza, saj je čas »tvarina«, s katero se zgodovinarji ukvarja. Prej kot nekaj mine, prej postane domena zgodovinarja. Drugače pa je, ko gledaš na čas – ta sicer enako teče – kot posameznik, kot tisti, ki mu čas hitro beži. Tako je deset let, kar se je upokojila dolgoletna direktorica Inštituta za novejšo zgodovino, znanstvena svetnica, dr. Jasna Fischer, minilo, kot bi mignil. Res hitro – pri času in dogajanju v njem je absolutno in relativno najbrž najbolj jasno, kdaj komu in zakaj teče čas hitreje ali pa počasneje, čeprav teče enakomerno – je minilo desetletje od življenjskega jubileja Jasne Fischer, od njene šestdesetletnice, in od bistvenega preloma (enega od prelomov vsakega posameznika) v njenem

življenju, upokojitve.

Upokojila se je »mlada«, dejansko kar nekako premlada. Nas, njene sodelavce na Inštitutu za novejšo zgodovino, je kar malce presenetila s to »življenjsko« odločitvijo. Kakorkoli že, Jasna je prekinila svoj mandat direktorice Inštituta, delo, ki ga je opravljala dvaindvajset let. Takrat se je tako za Inštitut za novejšo zgodovino kot za Jasno Fischer začelo novo obdobje.

Jasna Fischer je odšla v pokoj v času, ko se je Inštitut za novejšo zgodovino zapisal s svojim delom, knjigo *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija*

do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992, v zgodovino. V zgodovino Inštituta in tudi v slovensko zgodovino. Velik prispevek pri tem je pripadal Jasni. Kot direktorica in kot najstarejša v uredniškem odboru je prevzela vodenje le-tega in je celoten »projekt«, v katerem smo sodelovali vsi takrat zaposleni na Inštitutu (in tisti, ki so bili takrat »sveži« upokojenci), avtorjev je štiriindvajset, uspešno pripeljala do konca. Vsekakor je Jasnin prispevek k inštitutski »kolektivnosti« pomemben, saj ji je uspelo združiti delo izrazitih »individualcev«. Zasnovala je resnično veliko in pomembno delo, prvo take vrste v vsej zgodovini delovanja Inštituta za novejšo zgodovino. Najbrž ji je to uspelo tudi zaradi njenega značaja, za katerega je bila, in najbrž je še, prepričana, da izhaja iz njenega geografskega porekla. »Sem trmasta Korošica«, je mnogokrat, in to z veseljem, če ne kar z užitkom, povedala, če je želela – in to je bilo vedno – kaj doseči.

Rojena je bila 3. avgusta 1945 v Slovenj Gradcu. Tam je sicer preživela le del otroštva; mnogokrat pa pove, da je prava Korošica, pri čemer ima v mislih predvsem značajske poteze, ki jih imajo/ali naj bi jih imele Korošice, zlasti tiste poteze, ki imajo pozitiven smisel. Srednjo šolo je obiskovala v Ljubljani, (gimnazijo na Šubičevi ulici, kar je rada poudarila), nato pa je na ljubljanski Filozofski fakulteti študirala zgodovino in sociologijo. Diplomirala je leta 1969.

Na Inštitutu za novejšo zgodovino se je zaposlila kmalu po diplomi. Glede na takratne raziskovalne načrte Inštituta se je začela ukvarjati z začetki delavskega gibanja na Slovenskem. Prvo desetletje svojega raziskovalnega dela je posvetila tej temi; leta 1972 je magistrirala na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani s predstavitevjo obrtniških in delavskih društev v Ljubljani do leta 1884 (*Obrtniška in delavska društva in začetki delavskega gibanja v Ljubljani do leta 1884*).

Maja 1978 je doktorirala s prikazom razvoja delavskega gibanja v Ljubljani od njegovih začetkov konec šestdesetih let 19. stoletja pa do združenega kongresa avstrijske socialno demokratske stranke (*Socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do 1889*), pet let kasneje je doktorat izšel v knjigi kot »Čas vesolniga socialnega punta se bliža«; podnaslov je naslov doktorske disertacije (naslov je po navedbi z letaka, ki ga je zaplenila policija leta 1883). Izšla je v takratni »alternativni« založbi Knjižnica revolucionarne teorije, kajti »resnim« založbam se tema v takratnem družbenem trenutku, ko je bil poudarek na komunističnem političnem gibanju, ni zdela dovolj atraktivna. Knjiga pa je vzbudila v javnosti že zaradi velikega števila predstavitev veliko pozornost, tako da je v knjižnem poročilu o tej knjigi, s katero je bil dodan pomemben kamenček v mozaik vedenja o začetkih delavskega gibanja na Slovenskem, lahko poročevalec (Jurij Perovšek v Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja) upravičeno zapisal: »Malokatero resno znanstveno delo je namreč bilo ob izidu tako izvorno in uspešno predano javnosti, kot je bila socialna in politična zgodovina ljubljanskega delavskega gibanja sedemdesetih in osemdesetih let devetnajstega stoletja«. Poleg tega, da je predstavila socialno osnovo za delavsko gibanje v Ljubljani (vključno z gospodarsko kot pogojem za to), v kateri je bila novost predstavitev družbene podobe Ljubljane na osnovi ohranjenih popisov t. i. ljudskih štetij. Jasna Fischer je bila ena prvih, če ne kar prva pri nas, ki je ta

pomembni zgodovinski vir uporabljala; seveda »ciljano« za prikaz stanja delavstva v Ljubljani glede na leto rojstva, rojstni kraj, občevalni jezik, in tako pokazala migracije v Ljubljano in tudi nacionalno sestavo ljubljanskega delavstva, ter nasploh delež tistih, ki so bili »proletarci« v ljubljanskem prebivalstvu. Podala je tudi politični razvoj delavskega gibanja v njegovi predstrankarski dobi. V tem delu je tudi utemeljeno zavrnila »mit« o Francu Železnikarju (nekaj časa je bil delavski voditelj v Ljubljani) kot udeležencu Pariške komune leta 1871, kar je dolgo veljalo za dejstvo. Dokazala je, da v času spopadov v Parizu Železnikar sploh ni bil tam, ampak v Lyonu. Za svojo knjigo, v njej je kot pomemben prispevek objavila tudi vire, na osnovi katerih je tudi nastalo njeno delo, je prejela nagrado Kidričevega sklada.

Jasna Fischer se je v slovenskem zgodovinoписju umestila predvsem kot gospodar-ska in družbena zgodovinarica. Bila je med tistimi, ki so to takrat (pa tudi še danes kljub ne majhnemu trudu Jasne Fischer, da ne bi bilo tako) nekoliko zanemarjeno panogo zgodovinoписja kljub vrsti izvrstnih gospodarskih zgodovinarjev (Jože Šorn, France Kresal, Ferdo Gestrin ...), uspela promovirati in ji dati mesto v slovenskem zgodovinoписju. »Nismo bili redki, ki smo vedno znova opozarjali, da moramo posebno pozornost posvetiti tudi raziskovanju gospodarske in socialne in ne le politične zgodovine slovenskega naroda«, je večkrat opozarjala. Zavedala se je namreč, da je raziskovati delavsko gibanje kot politično brez vedenja o gospodarskem razvoju in posledici le-tega na družbene spremembe, npr. na spremembe v sestavi prebivalstva zaradi deagrarizacije oziroma celotnega procesa industrializacije, težko, če ne kar nesmiselno. Zato je svoje nadaljnje raziskovalno delo, kolikor ga je uspela usklajevati z delom direktorice, kar je bila v gospodarsko in politično »turbulentnih« časih osemdesetih let in nato »prevratniških« in tranzicijskih devetdesetih ter na prelomu tisočletja, posvetila predvsem t. i. socialni zgodovini. Posledica te odločitve so bile razprave o strukturnih spremembah v gospodarstvu in družbi, predvsem z osvetljevanjem populacijske in poklicne sestave v slovenskih deželah v času od druge polovice devetnajstega stoletja do prve svetovne vojne. Jasna Fischer je tudi prepričana, da so družbeni in gospodarski temelji našega časa bili postavljeni v 19. stoletju in da je treba zato tej dobi, zlasti gospodarstvu, dati večji pomen.

Bistvene ugotovitve o gospodarskem razvoju in z njimi povezanimi socialnimi, npr. populacijskimi spremembami pri nas je predstavila v knjigi *Družba, gospodarstvo, prebivalstvo: Družbena in poklicna struktura prebivalstva na slovenskem ozemlju od druge polovice 19. stoletja do razpada habsburške monarhije*. Rezultate svojega raziskovalnega dela, razprave v znanstvenih revijah, je povezala v enovit tekst knjige. Gre za študijo o socialni sestavi slovenske družbe oziroma o odnosu razvoja prebivalstva in gospodarstva v drugi polovici 19. stoletja pa do konca avstro-ogrske monarhije. V njej je opozorila na metodološke probleme raziskovanja (bila je namreč »pionirka« v uporabi računalniške obdelave virov, konkretno matičnih knjig zaposlenih v tobačni tovarni v Ljubljani, ko so bili računalniki še v »kameni dobi« na luknjanje kartic), podala oris gospodarskega razvoja slovenskih dežel od sredine 19. stoletja do razpada habsburške monarhije, prikaz razvoja prebivalstva in o prebivalstvu v industriji, obrti in storitvenih dejavnostih. To je pravo znanstveno delo, polno opozoril na metodo-

loško problematiko raziskovanja, pa tudi polno koristnih podatkov o gospodarskem razvoju slovenskega ozemlja in o procesih, ki so povezani z gospodarstvom, kot npr. izseljevanje, proletarizacija, brezposelnost.

Jasna Fischer je napisala tudi nekaj razprav, v katerih je na pregleden način povzemala bistvene poudarke o modernizacijskih dosežkih slovenskega gospodarskega in socialnega razvoja pred vstopom v jugoslovansko državo.

Kot direktorica Inštituta je bila zaradi obveznosti prisiljena nekoliko opustiti lastno raziskovalno delo. Veliko energije in časa je namreč posvetila »menedžerstvu« v znanosti oziroma v raziskovalni dejavnosti, da je Inštitut lahko uspešno deloval v vedno neugodnih družbenih, zlasti finančnih razmerah tako pred osamosvojitvijo Slovenije kot po njej. Svoje raziskovalne ambicije je zamenjala za skrb za obstoj in delovanje Inštituta. Njeno direktorovanje je zaznamovalo tako Inštitut kot tudi njo. »Vtisnila mu je močan osebni pečat«, je zato upravičeno pred desetimi leti zapisal eden njenih najtesnejših sodelavcev (strokovni in upravljavski) Žarko Lazarevič.

Ko je leta 1983 prevzela vajeti Inštituta, se je ta imenoval Inštitut za zgodovino delavskega gibanja. To ime, dobil ga je ob ustanovitvi leta 1959, takrat ko je Jasna postala direktorica, ni več odražalo tistega, kar so zgodovinarji na njem delali, kaj so raziskovali, zato se je podala v boj z oblastmi, političnimi in državnimi, za spremembo imena Inštituta. Kljub temu da so bili nasprotniki spremembe imena predvsem v vrstah Zveze komunistov, ki so želeli vsaj v imenu takrat edinega inštituta za novejšo obdobje zgodovine ohraniti vlogo delavskega razreda v slovenski zgodovini, je Jasni uspelo leta 1988 – še pred »velikim pokom«, ki smo ga doživeli leta 1990/91 – preimenovati Inštitut v Inštitut za novejšo zgodovino. Ime morda ni bilo niti dobro izbrano, saj ima »novejše« več pomenov in dejansko ne izraža določeno časa, ki ga preučujemo in predstavljamo raziskovalci Inštituta. Vsekakor je bilo preimenovanje Inštituta pomemben uspeh prvih let direktorovanja Jasne Fischer. Inštitut je s tem namreč izgubil še zadnjo sled »političnosti«, ki je sicer že dolgo ni izpovedoval.

Med pomembnejši rezultat na čelu Inštituta je treba šteti njeno kadrovsko politiko. V to, da je Inštitut lahko zaposloval nove raziskovalce, mlade zgodovinarje, je vlagala velik napor. Velja pritrditi mnenju kolega Lazareviča, da je dr. Jasni Fischer »uspelo v dvaindvajsetih letih Inštitut za novejšo zgodovino dvigniti na visoko kakovostno raven«.

Po upokojitvi se je nameravala bolj sistematično, kot ji je to uspevalo v času vodenja Inštituta, posvetiti zgodovini in raziskovalnemu delu. Pri tem je prišlo do nekaj neusklajenosti in nesoglasja glede pravic in dolžnosti v izvajanju raziskovalnega programa, kar je Jasnino raziskovalno vnemo ohladilo. Poleg tega je njeno raziskovalno dejavnost prekinila bolezen. Iz raziskovalne teme je kljub vsemu objavila pregledni članek o gospodarskem razvoju slovenske Koroške v zadnjih desetletjih pred razpadom habsburške monarhije (Kronika, 2008). Zanimanje pa so ji vzbudili ruski vojni ujetniki na ozemlju Republike Slovenije v času prve svetovne vojne. Jasna je namreč zelo aktivno delovala v Društvu Slovenija – Rusija. O ruskih ujetnikih je napisala znanstveni članek (objavljen v Zgodovinskem časopisu leta 2009), o isti temi pa je za potrebe Društva Slovenija – Rusija napisala več preglednih člankov in urejala

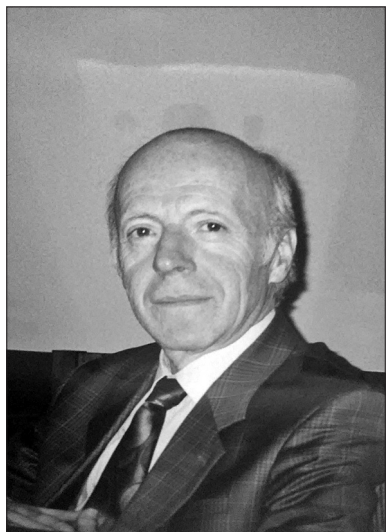
vsakoletno brošuro, ki jo društvo izdaja ob srečanjih pri Ruski kapelici pod Vršičem. Še kot direktorica Inštituta je svoje delovanje v Društvu Slovenija – Rusija uspešno združila, ko je dala pobudo za pripravo in izdajo knjige o osamosvojitvi Slovenije v ruskem jeziku (*Slovenija : put' k samostojatel'nosti: dokumenty*). Poleg uvodnih študij zgodovinarjev o slovenski zgodovini od sredine 19. stoletja dalje so v knjigi predvsem dokumenti iz slovenske osamosvojitve, od bistvenih členov ustave Republike Slovenije pa do dokumentov o njeni zunanji politiki v zvezi z diplomatskimi stiki z Rusko federacijo; dokumente sta zbrala A. Gabrič in Z. Čepič. Na ta način je na Jasnino pobudo in tudi z njenim organizacijskim delom nastala knjiga, ki predstavlja Rusom vse bistveno glede slovenske osamosvojitve in procesa, ki ga imenujemo tranzicija.

Naj končam z nekoliko osebnim pogledom na Jasno in njeno pojmovanje levjega značaja. Mnogokrat, ko nisva delila istega mnenja, mi je, tudi levu, sicer prijazno, vendar odločno rekla: »Skrij kremplje!«

Dr. Jasni Fischer skupaj s svojimi kolegi z Inštituta, in verjamem, da tudi z vsemi, ki so ji blizu in so z njo delili vse lepo in tudi nelepo v zgodovinopisju in raziskovalnem svetu, v katerem je kljub stalnim težavam, zlasti finančnim, uživala, čestitam ob življenjskem jubileju z željo, da bi bila predvsem zdrava.

Zdenko Čepič

France Kresal – osemdesetletnik



V letošnjem poletju je naš kolega in prijatelj dr. France Kresal dopolnil osemdeset let. Leta so častitljiva, prav tako tudi osebnost Franceta Kresala. Kot pisec sem seveda v dilemi, katero od njegovih lastnosti postaviti v ospredje. Tako strokovna kot osebnostna plat sta pri njem enako pomembni, pravzaprav se dopolnjujeta. V času najinih skupnih let na Inštitutu za novejšo zgodovino in tudi zaradi tesnega sodelovanja sem imel priložnost spoznati obe omenjeni plati. Vsaka je imela svoj čas in svoj značaj. Na začetku sva bila v razmerju mentorja in mladega raziskovalca, kasneje sva postala sodelavca in prijatelja. France Kresal je s toplino svoje osebnosti znal ustvariti prijetno vzdušje, zato sem bil redni gost v njegovi pisarni. Če sem potreboval

nasvet ali samo vsakodnevni pogovor, mi je bil vedno pripravljen prisluhniti. Pa ne samo to, takoj je ponudil kavo in cigareto, da je pogovor lažje stekel. France Kresal je

za svoje sogovornike vedno našel čas in dobro besedo. Znal je poslušati z razumevanjem, toda znal je tudi stvarno presojati sogovornikova stališča in ta tudi nedvoumno izraziti. V spominu mi tako ostajajo pogosti in dolgi pogovori o gospodarski zgodovini, metodoloških vprašanjih, o načinih izogibanja prehitrih in všečnih sklepov, ter na nujnost potrpežljivega, dolgoročnega in vztrajnega raziskovalnega dela. V časih, ko smo vsi vpeti v take ali drugačne sciento/bibliometrične metodologije vrednotenja našega dela in se čas vrti bistveno hitreje, si je vse to težko predstavljati. V najinih pogovorih niso izostala niti vsakodnevna življenjska vprašanja, zadrege, izkušnje in preizkušnje v preteklosti in sedanjosti, ki prispevajo k zorenju zgodovinarja. Vedno znova me je presenečal njegov občutek za tegobe »malega človeka«, za kmeta ali delavca, kar vse je prisotno tudi v njegovem raziskovalnem opusu. Tako razumevanje tudi pojasnjuje, zakaj se je usmeril v preučevanje socialne politike.

France Kresal je po osnovni šoli v rodnem Grmu pri Trebnjem krenil na bližnjo novomeško gimnazijo, kjer je leta 1956 maturiral. Nato se je vpisal na študij zgodovine in ga je zaključil leta 1963. Diplomsko nalogo je napisal nadpovprečno dobro in bil zato tudi nagrajen s študentsko Prešernovo nagrado. Vse to so bila primerna priporočila, da so se mu odprla vrata Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, kjer se je zaposlil takoj po diplomi. Na Inštitutu je ostal vse do upokojitve. V dolgih letih je prevzel marsikatero dolžnost, npr. mesto direktorja v letih 1975–1979. Bil je tudi predsednik Sveta Inštituta in celo desetletje tudi vodja raziskovalnega oddelka. Soustvarjal je tudi inštitutsko revijo *Prispevki* kot član uredništva ali kot njen večletni urednik, da ne omenjamo njegovega avtorskega sodelovanja. Aktiven je bil tudi izven Inštituta. Tako je bil na začetku osemdesetih let en mandat predsednik Zveze zgodovinskih društev Slovenije, nato pa tudi njen podpredsednik. V tem obdobju je ZZDS zastopal tudi v Beogradu pri jugoslovanskem zgodovinarskem združenju. Dejavno, kot predsednik, je sodeloval v češko-jugoslovanski zgodovinski komisiji. V novih razmerah pa je v letu 1994 spodbudil tudi nastanek slovensko-češke zgodovinske komisije. Hkrati je bil tudi član Nacionalnega komiteja za zgodovinske vede.

V okviru njegove strokovne dejavnosti velja prav gotovo izpostaviti, da je bil med začetniki gospodarske zgodovine. Sodeloval je v opredelitvi in emancipaciji gospodarske zgodovine od začetka šestdesetih let 20. stoletja dalje, raziskovalno predvsem na področju časa med obema vojnama. Raziskovanje tega obdobja je bilo prevladujoče in prepoznavno vezano na dve imeni, in sicer na Jožeta Šorna in Franceta Kresala. France Kresal se je usmeril v preučevanje dinamike industrializacije slovenskega prostora. Študij razvoja tekstilne industrije, ki je bila v obdobju med vojnama najbolj ekspanzivna gospodarska panoga, je Kresalu na široko odprl vrata v gospodarsko problematiko časa pred drugo svetovno vojno. Rezultat je bila obsežna monografija s skromnim naslovom *Tekstilna industrija v Sloveniji* (1976). Naslov knjige je le napol zajemal vsebino knjige. V njej je mogoče brati še o marsičem drugem in ne zgolj o tekstilni industriji, kakor nas prepričuje izbrani naslov. Zakrit je ostal drugi del knjige o socialni politiki in materialnem položaju delavstva, ki je bil enakovreden niansam razvoja tekstilne industrije v kontekstu industrializacije. V tem delu je Kresal natančno analiziral socialnovarstveni sistem in materialni položaj delavstva. Tudi te teme se

je lotil z vso problemsko širino in sledile so obravnave delavsko-zaščitne zakonodaje, materialnega položaja delavstva skozi čas, mezdnih in stavkovnih gibanj ter drugih oblik delavskega sindikalnega boja.

V nadaljnjih letih je France Kresal svoje raziskave v zastavljenem problemskem okviru še poglobljal. Podrobno poznavanje slovenskega gospodarskega in socialnega razvoja v prvi jugoslovanski državi mu je omogočilo tudi pisanje sintetičnih razprav o poteku industrializacije, o položaju in dosežkih Slovencev pred drugo svetovno vojno na gospodarskem področju. Enako ugotovitev velja zapisati tudi za drugo področje Kresalovega raziskovalnega udejstvovanja, to je področje zgodovine socialne politike in delovno-pravnih odnosov. Sloves temeljitega poznavalca te tematike se izraža tudi v dejstvu, da je bil redni gost tistih znanstvenih simpozijev in posvetov, ki so se kakorkoli dotikali gospodarsko-socialnega razvoja Slovenije.

V strokovni periodiki so se kot plod vztrajnega dela iz leta v leto vrstile številne izvirne in temeljne razprave iz gospodarske in socialne zgodovine, ki v jubilantovi bibliografiji predstavljajo polovico njegovega dela. Ob tem so seveda zelo zgovorni tudi številni citati in sklicevanje na njegove dosežke v literaturi, in to ne samo v tisti s področja zgodovine. Velike izkušnje, razgledanost po virih in pridobljeno znanje so skozi leta Francetu Kresalu omogočili, da je interpretativno vrednotil tudi celostni gospodarski položaj Slovenije v času med obema vojnama. Pri tem je šel čez meje industrializacije, skušal je podati celovit pregled gospodarskega stanja v Sloveniji pred drugo svetovno vojno po vstopu v jugoslovansko državo. Kresal je v izčrpnih razpravah registriral raziskovalne probleme gospodarske zgodovine, tako transformacijo iz agrarne proti industrijski družbi in s tem povezan problem socialnih strukturnih sprememb iz časa med obema vojnama, in jih povezal v enovit in vzročno-posledični proces. Njegovo strokovno in raziskovalno delo ima veljavo še v današnjih dneh. Izdatna empirična utemeljenost in dokumentiranost Kresalovih razprav podaljšuje in ohranja relevantnost njegovega raziskovalnega dela izven obdobja, ko je pisal svoje knjige in članke.

V zadnjih letih pred upokojitvijo je v njem počasi zorela želja, da bi vendarle zaokrožil svoja več kot tridesetletna spoznanja. Ob majhni spodbudi se je z veliko zagnanostjo lotil dela. Nastala je *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji do druge svetovne vojne* (1998). Gre za obsežno delo, ki je posrečena kombinacija že objavljenih in na novo napisanih razprav. V knjigi je celovito predstavljen razvoj socialne politike, tesna soodvisnost od gospodarske politike, in to v dolgem obdobju enega stoletja pred drugo svetovno vojno. Knjiga je v letih po izidu postala nepogrešljiv priročnik tako za tiste, ki iščejo samo določeno informacijo, kot tudi za one, ki se želijo seznaniti z razvojnimi tendencami socialno-političnih problemov v slovenskem prostoru pred drugo svetovno vojno. Knjiga nedvomno priča o Kresalovi razgledanosti po slovenski gospodarski in socialni zgodovini. Te razgledanosti niso prezrli tudi izven ozko strokovnih krogov. Franceta Kresala so redno vabili k sodelovanju kot strokovnega sodelavca in pisca vrste člankov v Enciklopediji Slovenije, pisal pa je tudi za različno dnevno časopisje.

Miroslav Stiplovšek – osemdesetletnik



Gotovo lahko rečemo, da znanosti s srcem predani raziskovalci, ki jih odlikujejo jasno načrtani cilji in prepoznaven smisel njihovega delovanja, nenehno vzpodbujajo svoje kolege in širšo javnost k poglobljenemu spremljanju razvoja posameznih strok. To še posebej velja za zaslužnega profesorja ljubljanske univerze dr. Miroslava Stiplovška, ki se v svojem delu ne ustavlja, pa čeprav je letošnjega 18. julija dopolnil osemdeset let. Le-teh tudi ne kaže, njihovo jubilejno število lahko razumemo predvsem kot enega od porokov njegove nesporne raziskovalne kvalitete, spoznavne zanesljivosti in problemske širine. Kako pa naj bi drugače tudi bilo pri tako celovito zgrajeni raziskovalni, profitorski in bivanjsko polni osebnosti, kot je naš

učitelj, kolega in prijatelj Mirko?

Doslej smo že natančno predstavili glavna zgodovinska problemska polja, ki se jim posveča prof. Miroslav Stiplovšek, enako pa tudi rezultate njegovih poglobitev vanje. Prav tako smo poudarili temeljne stopnje jubilarntove življenjske, strokovne in družbene poti.¹ To so storili tudi njegovi fakultetni kolegi.² Ob tej priložnosti bomo opozorili le na najbolj značilne, saj moramo prostor nameniti predvsem jubilarntovi dejavnosti v zadnjih desetih letih. V tem času je namreč zopet ustvaril toliko, da drugače preprosto ne gre.

Prof. Miroslav Stiplovšek je leta 1961 na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani postal asistent prvega profesorja za novejšo narodno in občo zgodovino ddr. Metoda Mikuža. Leta 1965 je doktoriral (*Dejavnost strokovnih organizacij v jugoslovanskem delu Slovenije 1918–1922*), 1972 je bil izvoljen za docenta, 1976 za izrednega, 1981 pa za rednega profesorja novejše zgodovine. Na Filozofski fakulteti je bil zaposlen do leta 2002. Pod njegovim mentorstvom je univerzitetni študij zgodovine končalo

¹ Jurij Perovšek, »Miroslav Stiplovšek – šestdesetletnik,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 35, št. 1–2 (1995): 168–71. Jurij Perovšek, »Miroslav Stiplovšek – sedemdesetletnik,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 45, št. 1 (2005): 145–51.

² Dušan Nečak, »Miroslav Stiplovšek – šestdesetletnik,« *Zgodovinski časopis* 49, št. 2 (1995): 291–94. Nataša Stergar, »Bibliografija prof. dr. Miroslava Stiplovška,« *Zgodovinski časopis* 49, št. 2 (1995): 294–301. Dušan Nečak, »Zaslužni profesor dr. Miroslav Stiplovšek, upok. red. prof. za novejšo zgodovino,« v: *Stiplovškov zbornik*, ur. Dušan Nečak (Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005), 11–14. Nataša Stergar, »Bibliografija prof. dr. Miroslava Stiplovška 1995–2005,« v: *Stiplovškov zbornik*, ur. Dušan Nečak (Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005), 15–20. Božo Repe, »Prof. dr. Mirko Stiplovšek – sedemdesetletnik,« *Zgodovinski časopis* 59, št. 3–4 (2005): 513–14.

137 diplomantov, magistriralo devet magistrandov ter doktoriralo 11 doktorandov. Na FF je poleg pedagoških opravljal še vrsto drugih pomembnih zadolžitev, v letih 1982–1984 pa je bil predstojnik Oddelka za zgodovino. Dejaven je bil tudi v Zgodovinskem društvu Slovenije in družbenih institucijah, ki so oblikovale in usmerjale slovensko pedagoško in znanstveno-raziskovalno delo. V širše družbeno življenje se je zapisal kot dolgoletni vodilni funkcionar na kulturno-prosvetnem in raziskovalnem področju v občini Domžale, kjer živi vse svoje življenje, in poslanec prosvetno-kulturnega zbora Skupščine SR Slovenije v letih 1965–1969. Danes, ko vse več naših kolegov vstopa v politično življenje, ali pa si tega želi, velja opozoriti, da je prof. Miroslav Stiplovšek vidno družbenopolitično funkcijo v slovenskem merilu opravljal že s tridesetimi leti starosti.

K razvoju slovenskega zgodovinopisja je prof. Stiplovšek označevalno prispeval v okviru petih temeljnih problemskih poglobitev. Kot prvi se je lotil skoraj povsem neraziskane zgodovine sindikalnega gibanja na Slovenskem in ga obdelal od njegovih začetkov leta 1868 do leta 1941 (*Razmah strokovnega-sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918–1922* (Ljubljana: Partizanska knjiga : Delavska enotnost, 1979; *Prispevki za zgodovino sindikalnega gibanja na Slovenskem : od začetkov strokovnega gibanja do Enotnih sindikatov Slovenije 1868–1945* (Maribor: Obzorja; Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1989); *Strokovno-sindikalno gibanje na Slovenskem od leta 1868 do 1. svetovne vojne* (Ljubljana: Enotnost, 1990)). Močno ga je pritegnila tudi problematika druge svetovne vojne na Slovenskem (*Šlandrova brigada* (Ljubljana: Partizanska knjiga, 1971); *Bojna pot Šlandrove brigade* (Ljubljana: Partizanska knjiga, 1983)), v tretjem problemskem sklopu, na katerega se je osredotočil, pa se je posvetil večplastni slovenski politični dinamiki v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev/Jugoslaviji. O njej je objavil številne prispevke v vodilnem slovenskem in jugoslovanskem znanstvenem tisku in Enciklopediji Slovenije, ki jo je obogatil tudi z vrsto besedil o zgodovini slovenskega strokovno-sindikalnega gibanja.

Svoje preučevanje političnega razvoja med svetovnima vojnama je prof. Stiplovšek več kot uspešno zaokrožil v svoji četrti temeljni problemski poglobitvi – razčlenitvi problema uresničenja oziroma uresničevanja slovenske avtonomije v prvi jugoslovanski skupnosti. V omenjenem raziskovalnem posegu se je lotil najpomembnejšega vprašanja slovenske politike v Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Obdelal ga je z vidika delovanja oblastnih samouprav, to je delovanja oblastnih skupščin in oblastnih odborov ljubljanske in mariborske oblasti – dveh od 33 upravno-ozemeljskih enot, na katere je bila razdeljena Kraljevina SHS (*Slovenski parlamentarizem 1927–1929 : avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma* (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2000), ter delovanja banskega sveta Dravske banovine (jugoslovanske Slovenije) v letih 1930–1941 (*Banski svet Dravske banovine 1930–1935 : prizadevanja banskega sveta za omilitev gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine* (Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2006)). *Slovenski parlamentarizem* dovršeno prikazuje, kako so na Sloven-

skem v času delovanja oblastnih samouprav v pogojih centralistične državne ureditve zlasti na gospodarsko-socialnem in tudi na kulturno-prosvetnem področju veliko pomembnih zadev upravljali sami. To so dokazali tudi skozi delovanje banskega sveta Dravske banovine. Banski sveti so bili imenovani posvetovalni organi najvišjih predstavnikov upravno-politične oblasti (banov) v novih upravno-ozemeljskih enotah – banovinah, ki so jih oblikovali po uvedbi diktature kralja Aleksandra leta 1929.

Večji del *Banskega sveta*, s katerim je prof. Stiplovšek označil vstop v novo ustvarjalno desetletje svojega znanstvenega dela in ga bomo zato tudi posebej predstavili, zajema njegovo delovanje pod tedanjo vladavino unitarno-centralističnega liberalnega tabora na Slovenskem. Ta si je kljub omejenim pristojnostim prizadeval omiliti posledice gospodarsko-socialne krize v prvi polovici tridesetih let ter skrbeti za razvoj prosvete in kulture v Sloveniji. Zaradi negativnih posegov finančnega ministra in omejenih možnosti za pridobivanje davčnih virov pa mu je to le delno uspevalo. Prav dejstvo, da zaradi omejenih gmotnih možnosti, ki jih je določal Beograd, niso mogli učinkoviteje izvajati svojih nalog, je vplivalo na številne zahteve banskih svetnikov, da je treba uvesti banovinsko samoupravo z voljenim banovinskim svetom (predvidela ga je Oktroirana ustava iz leta 1931) in povečati njegove pristojnosti. Po uspehu opozicijskega katoliškega tabora na občinskih volitvah oktobra 1933 pa so zahteve liberalcev za uresničenje ustavnih določil o banovinskih svetih usahnile, saj so se bali, da bi bila po volitvah sestava banovinskega sveta zanje neugodna. Tedanje zahteve banskega sveta se glede na temeljno liberalno centralistično usmeritev nikoli niso radikalizirale v zahtevo po oblikovanju slovenske banovine s širokimi avtonomističnimi zakonodajnimi in izvršilnimi pristojnostmi.

Do vnovične oživitve – kot pravi prof. Stiplovšek – »tihe avtonomije« v centralistični Kraljevini Jugoslaviji je prišlo v drugi polovici tridesetih let. Tedaj je vodilne oblastne položaje v Dravski banovini in večino v banskem svetu prevzel slovenski del Jugoslovanske radikalne zajednice (nekdanja katoliška Slovenska ljudska stranka), banski svet pa je postal torišče novih naporov za čim bolj samostojen položaj Slovenije v jugoslovanski državi. S prevlado privržencev JRZ v banskem svetu, ki so – tako kot v prvi polovici tridesetih let, ko je bila banska uprava v liberalnih rokah – oblastne privilegije izrabljali tudi za strankarske koristi, so se v Sloveniji spet povrnila razmere iz časa delovanja oblastnih samouprav. Banski svet je postajal vedno bolj tehten dejavnik pri reševanju zadev, pomembnih za socialno-gospodarski in kulturno-prosvetni napredek Slovenije. Nastopilo je novo obdobje v prizadevanjih za avtonomno Slovenijo. Množile so se zahteve po njeni gospodarski, finančni, socialni in kulturni samostojnosti, po enakopravnosti slovenskega jezika v uradnem poslovanju, vse pogostejše pa se je v razpravah v banskem svetu namesto oznake Dravska banovina pojavljalo ime Slovenija. Te zahteve so banski svetniki postavljali na vsakem zasedanju. Vrh avtonomističnih prizadevanj banskega sveta je bil 17. februarja 1940, ko je sprejel resolucijo o ustanovitvi posebne državnopravne enote Banovine Slovenije. Ob tem so banski svetniki poudarili, da je treba banski svet takoj nadomestiti z izvoljenim banovinskim zborom, ki bo med drugim odločal o vseh vprašanih banovinskega proračuna in bo imel tudi zakonodajne pravice. Resolucija o ustanovitvi

Banovine Slovenije je odražala obstoječe stanje na Slovenskem, kjer je življenje v drugi polovici tridesetih let dejansko potekalo samostojno, po slovensko, čeprav za to formalnopravno ni bilo nobene zakonske podlage. Zahteve po ustanovitvi slovenske banovine pa zaradi vojne nevarnosti na zadnjem zasedanju banskega sveta februarja 1941 niso več ponovili. Po opozorilu prof. Stiplovška je slovenska JRZ s pristajanjem na višje državne interese – poleg vojne nevarnosti so na njeno držo vplivali tudi ne-sporazumi med Srbi in Hrvati glede državne preureditve – Slovence razočarala, ker ni vztrajala pri avtonomističnih ciljih. Pokazala je, da jih ni sposobna uveljaviti, kar je bil zanjo hud poraz.

Stiplovškov *Banski svet*, ki se mu je opazno posvetil tudi v drugih znanstvenih prispevkih, skupaj s *Slovenskim parlamentarizmom* predstavlja celovit odgovor na vprašanje dejanskega, v okviru ustavno političnih možnosti, ki jih je dovoljevala centralistična Kraljevina SHS/Jugoslavija, reševanja problema slovenske avtonomije med svetovnima vojnama. Ob zgodovinoepisno že obdelanih načelnih politično programskih stališčih o slovenski avtonomiji je s Stiplovškovo dosledno raziskovalno poglavitvijo v problematiko oblastne samouprave in banskega sveta vprašanje večinskega slovenskega narodnopolitičnega razpoloženja in odločenosti za samostojno urejanje vseh temeljnih problemov narodnega razvoja in napredka v prvi jugoslovanski državi praktično razčlenjeno v celoti.

In ker pravega raziskovalca zanima vse, ker ne priznava znanstvenega elitizma, ampak je zanj vsaka problematika enako pomembna, enako akademska, nas jubilejna beseda o prof. dr. Miroslavu Stiplovšku vodi še k njegovemu petemu temeljnemu problemskemu zgodovinoepisnemu polju – preučevanju krajevine zgodovine. Povezal ga je s svojim domžalskim območjem in prek osvetlitve njegovega razvoja skozi čas v številnih prispevkih pomembno prispeval k oblikovanju celostnega pogleda na slovensko nacionalno zgodovino. S tem je dovršeno pokazal, da le-tega zgolj priznavanje »velikih tem« ne omogoča. To sta dokazala tudi velika udeležba odmevnega in prvega slovenskega znanstvenega posvetovanja o krajevni zgodovini, ki ga je prof. Stiplovšek organiziral leta 1977 v Domžalah (posvetovanje je bilo edinstveno tudi v jugoslovanskem prostoru) in drugi simpozij o krajevni zgodovini v Domžalah – medkatedrska konferenca zgodovinarjev jugoslovanskih filozofskih fakultet, ki je bila prav tako izvedena ob njegovem aktivnem sodelovanju. Prof. Stiplovšek je bil tudi pobudnik slavnostne obeležitve osemdesetletnice razglasitve Domžal za trg leta 1925. Ob tej priložnosti je aprila 2005 v Domžalah pripravil obsežno razstavo in objavil publikacijo *Razglasitev Domžal za trg leta 1925 : ob razstavi v počastitev osemdesetletnice* (Domžale: Kulturni dom Franca Bernika, 2005).

In zdaj se lahko vrnemo k poudarku, s katerim smo začeli ta zapis. Pri prof. dr. Miroslavu Stiplovšku se namreč v zadnjih desetih letih ni nič spremenilo. Na svoji visoki znanstveni in pedagoški ravni je tudi v tem času opazno povečal spoznavni obseg slovenskega zgodovinopisja. To je storil na osnovi svoje privrženosti akribiji, značilni za odlično poznavanje primarnih zgodovinskih virov in relevantne literature, pred katero »interpretativno« zgodovinoepisje in druga tovrstna besedila, ki naj bi dokazovala »intelektualistično« podprto pisanje ter celo utemeljevala pravico do

samovšečnega podajanja idejnih ocen, zbledijo. Svojemu opusu je prof. Stiplovšek dodal 69 novih bibliografskih enot (skupaj njegova bibliografija obsega 674 enot), od tega devet izvirnih znanstvenih člankov, sedem samostojnih znanstvenih sestavkov oziroma poglavij v monografskih publikacijah, dve znanstveni in tri strokovne monografije in več nastopov na znanstvenih konferencah. Bil je tudi mentor oziroma somentor dvema doktorandoma, magistrandu in magistrandki in eni diplomantki. Vsekakor raziskovalni in pedagoški dosežki, ki se jih ne bi branili tudi mlajši kolegi. Ob tem naj opozorimo, da jih je prof. Stiplovšek ustvaril kljub zahtevni kardiološki operaciji, ko je moral za nekaj časa prekiniti znanstveno delo. Zdravstvene težave je uspešno premagal s svojo osebno disciplino, optimistično naravo in spodbudnim družinskim okoljem, ki ga pooseblja soproga Marcela.

Po teh besedah seveda velja podrobneje spregovoriti o vsebinskih razsežnostih novega obsežnega Stiplovškovega prispevka slovenskemu zgodovinskemu samozavedanju. Učvrstil ga je s predstavitvijo slovenskih avtonomističnih teženj od leta 1918 do sprejema centralistične Vidovdanske ustave leta 1921 in nadaljnjim osvetljevanjem delovanja oblastnih skupščin ljubljanske in mariborske oblasti ter banskega sveta Dravske banovine. Ob tem je posebej opozoril na probleme demokracije v delovanju oblastnih skupščin in banskega sveta, predstavil dejavnost predsednika oblastne skupščine ljubljanske oblasti dr. Marka Natlačena ter osvetlil delovanje vidnega socialnodemokratskega politika, narodopisca in znanstvenika Vinka Möderndorferja v oblastni skupščini mariborske oblasti. Posvetil se je tudi odločnim prizadevanjem nekdanjih pripadnikov Jugoslovanske socialnodemokratske stranke Rudolfa Golouha in Albina Prepeluha za udejanjenje banovinske in občinske samouprave ter izboljšanje položaja delavstva in revnejšega kmečkega prebivalstva v okviru banskega sveta Dravske banovine. Prav tako je opozoril na avtonomistična prizadevanja nekdanjega predsednika oblastne skupščine mariborske oblasti dr. Josipa Leskovarja v banskem svetu. Vprašanje slovenske avtonomije je obravnaval še skozi vlogo, ki jo je v prizadevanjih zanjo imel načelnik Slovenske ljudske stranke (oziroma slovenskega dela Jugoslovanske radikalne zajednice) dr. Anton Korošec. Od druge problematike, ki zadeva politični razvoj med svetovnima vojnama, se je ustavil pri razčlenitvi volitev v oblastne skupščine in Narodno skupščino Kraljevine SHS leta 1927 in izpopolnil podobo tedanjega političnega življenja na posameznih območjih Slovenije. Kot doktorski (so)mentor in magistrski mentor pa je prispeval k preučitvi politike SLS v prvi polovici tridesetih let, k primerjavi narodnega razvoja Slovencev in Slovakov in njihovih kulturno-političnih stikov v letih 1848–1938, ter k prikazu delovanja slovenskega PEN kluba v letih 1926–1941 in razvoja turizma na Celjskem med vojnama. Svoji vsestranski vpetosti v zgodovinopisje se ni izognil tudi kot recenzent skoraj dvajsetih znanstvenih del in jubilejnih predstavitev dela svojih strokovnih kolegov.

Sedaj pa lahko posebej prikažemo še zadnjih deset let Mirkovega negovanja njegove prav nič »tihe avtonomije« – zavezanosti zgodovini Domžal. Doslej ustvarjenemu na tej ravni svojega dajanja je prof. Stiplovšek dodal še štiri znanstvene članke oziroma samostojne znanstvene sestavke v monografskih publikacijah, pet strokovnih in drugih člankov, eno znanstveno monografijo in v soavtorstvu še eno stro-

kovno monografijo, soavtorstvo dokumentarnega filma, avtorstvo šestih razstav in somentorstvo pri diplomskem delu iz domžalske zgodovine. Med omenjenimi deli naj posebej opozorimo na monografijo *Nastanek mestne občine Domžale leta 1952, pomembna prelomnica v upravnem razvoju domžalskega območja : razglasitev Domžal za trg (1925) in za mestno občino, priznanje za velik gospodarski napredek in uspešen razvoj družbenih dejavnosti od sredine 19. stoletja* (Domžale: Kulturni dom Franca Bernika, 2012), strokovno monografijo, ki jo je pripravil skupaj s Tadejo Capuder *Kulturna društva v domžalski občini 1884–2009 : ob 125-letnici ljubiteljskih kulturnih dejavnosti s prvim nastopom domžalskih godbenikov* (Domžale: Javni sklad RS za kulturne dejavnosti, območna izpostava, 2009) in troje prispevkov v monografski publikaciji *Šolstvo v domžalski občini : zbornik ob 150-letnici ustanovitve osnovne šole v Domžalah*, ur. Andreja Pogačnik Jarc (Domžale: Občina, 2014) – »Razvoj Domžal od vaškega naselja do mesta in izobraževalnega središča : gospodarski in demografski vpliv na razvoj šolstva v sedanjí občini Domžale«, »Meščanska šola v Domžalah 1938–1941« in »Nižja gimnazija Domžale 1945–1958«. V teh delih, ki skupaj s publikacijo *Razglasitev Domžal za trg leta 1925* tvorijo organsko celoto, je vidno prispeval k promociji mesta in občine Domžale. Napor, notranja potreba in raziskovalna vztrajnost, ki jih izražajo navedena dela, zaslužijo, da njihovo zgodovinsko sporočilo strnemo v znanstvenem tisku.

Po poudarku prof. Stiplovska je razvoj Domžal v času od sredine 19. do sredine 20. stoletja primer nastajanja novodobnega mesta na temelju naglega gospodarskega napredka. Tega je v drugi polovici 19. stoletja utemeljila slamnikarska industrija, s katero so Domžale v desetletjih pred prvo svetovno vojno postale znane ne le v Avstro-Ogrski monarhiji, temveč tudi v Evropi in celo ZDA. Tradicija slamnikarske domače obrti na domžalskem območju, ki je izvirala iz prve polovice 18. stoletja, je namreč spodbudila tirolske podjetnike, da so v Domžalah po letu 1866 ustanovili pet slamnikarskih tovarn, kasneje pa je število slamnikarskih tovarniških in večjih obrtnih obratov še naraslo. Tirolci so proizvodnjo preselili v Domžale po porazu Avstrije v vojni z Italijo. Takrat je Avstrija izgubila Benečijo, kjer so bila večja tirolska slamnikarska podjetja, ki zaradi nastalih carinskih ovir pri izvozu slamnikov v habsburško monarhijo niso več mogla poslovati. Razmah slamnikarske industrije pred prvo svetovno vojno je bil izjemen. Tirolski tovarnarji so obvladovali evropsko tržišče prek 12 podružnic, proizvodnjo in prodajo slamnikov pa so prenesli tudi v ZDA.

Prva svetovna vojna in nastanek jugoslovanske države sta prizadejala hud udarec dotedanjemu razcvetu slamnikarske industrije. Z razpadom Avstro-Ogrske je ta panoga izgubila velik trg, carinske težave pri izvozu slamnikov in uvozu surovin pa so močno zmanjšale proizvodnjo. Od srede dvajsetih let 20. stoletja do velike gospodarske krize se je propadanje slamnikarske industrije vedno bolj stopnjevalo. K temu je pripomogla tudi sprememba v načinu oblačenja. Zaradi ugodnih prometnih zvez in možnosti za izrabo pogonske energije ob Kamniški Bistrici ter obilice usposobljenega delavstva v Domžalah in okoliških krajih pa so se vzporedno z upadanjem slamnikarske proizvodnje začeli razvijati tovarniški obrati drugih industrijskih panog. Vedno večjo gospodarsko vlogo sta dobivali še obrt in trgovina. V prvi polovici

dvajsetih let so nastale tovarne papirniške, kemične in tekstilne industrije (papirnica na Količevem, Bistra v Domžalah, Induplati), delovali pa so še drugi industrijski obrati, ki so zagotavljali nadaljnji gospodarski napredek. Uspešen razvoj industrije, obrti in trgovine je navedel domžalski občinski odbor, da je v Beograd poslal vlogo za povišanje v trg. Kralj Aleksander je leta 1925 vas Domžale razglasil za trg, kar je bilo pomembno priznanje Domžalam kot demografskemu in gospodarskemu središču širšega območja.

Po vojnem obdobju, v katerem je narodnoosvobodilnemu gibanju uspelo ne le občutno prizadeti delovanja okupacijskih oblasti in njihovo ponemčevalno delo, pač pa tudi izkoriščanje slovenske industrije za nemške potrebe, je industrija na domžalskem območju doživela nov razmah. S tem so bili ustvarjeni ugodni gmotni pogoji za oblikovanje Mestne občine Domžale. To so leta 1952 ustanovili z zakonom o novi upravni razdelitvi Slovenije, s čimer je bila v upravnem, družbenem in političnem pogledu priznana vsestranska rast Domžal ne le na gospodarskem, temveč tudi na socialnem, zdravstvenem, šolskem, kulturnem in športnem področju po drugi svetovni vojni.

Velik napredek Domžal se je od druge polovice 19. stoletja kazal tudi na kulturno-prosvetnem področju. Temu je botroval uspešen gospodarski razvoj, ki je pomembno vplival na razmah društvene dejavnosti v Domžalah. Le-tega je do prve svetovne vojne spodbujala tudi potreba po krepitvi slovenske narodne zavesti ob močnem vplivu tirolskih Nemcev na življenje v domžalski občini. Ob razglasitvi Domžal za trg leta 1925 je v njem delovalo deset društev, na gospodarskem področju pa je bilo razvito tudi denarno in produktivno združenstvo. Uspešen razvoj kulturnih društev med vojnama je prekinil nemški okupator leta 1941, ko je razpustil vsa slovenska društva.

S koncem druge svetovne vojne so nova oblast in družbenopolitične organizacije kulturno-prosvetno dejavnost obnovile na novih organizacijskih in tudi idejno-programskih temeljih. Ustanovljena so bila številna nova kulturna društva in kulturne organizacije. Naslednja pomembna stopnja v delovanju kulturnih društev po vojni je nastopila z ustanovitvijo Kulturne skupnosti Domžale leta 1971 (prof. Stiplovšek je bil v letih 1971–1983 predsednik njene skupščine). Domžalska Kulturna skupnost je z zagotovitvijo boljših gmotnih možnosti občutno izboljšala razmere ljubiteljske kulturne dejavnosti, okrepila njihovo organiziranost in število aktivnih članov, povečala obseg kulturnih prireditev in jih prilagodila sodobnim potrebam, kulturna ponudba pa se je enakomerno razširila na vsa območja občine. Po letu 1990, ko je Kulturna skupnost prenehala delovati, je v različnih družbenopolitičnih razmerah v posameznih obdobjih za profesionalno in ljubiteljsko kulturo ostalo poglavito poslanstvo razvijanje in utrjevanje slovenske nacionalne samobitnosti. Spremljala so ga prizadevanja, da mora biti kultura ena temeljnih sestavin vsakdanjega življenja in medsebojnih odnosov ter duhovnega bogatenja ljudi.

Zelo pomembna sestavina družbenega življenja, tesno povezana z gospodarskim, socialnim, demografskim, kulturnim in športnim razvojem, je bilo tudi šolstvo. Njegovo pospešeno izpopolnjevanje je sprožil porast prebivalstva, povezan z naglim ra-

zvojem slamninarske industrije in obrti. Leta 1864 je v Domžalah začela delovati enorazredna ljudska šola, leta 1888 so zgradili novo poslopje za dvorazredno šolo, ki so ga leta 1910 za potrebe štirirazrednice povečali. V letih 1890–1918 je delovala tudi zasebna nemška šola za otroke tirolskih priseljencev. Leta 1920 je bila domžalska ljudska šola povišana v šestrazrednico. Od leta 1921 je v Domžalah delovala obrtno-nadaljevalna šola, razvitost industrije, obrti in trgovine pa je privedla do ustanovitve meščanske šole leta 1938.

Uspešen razvoj slovenskega osnovnega in poklicnega šolstva v Domžalah je prekinila okupacija z nemškimi šolskimi ustanovami. Novo obdobje v razvoju šolstva na domžalskem območju se je začelo po vojni, ko je v letih 1945–1958 kot naslednica meščanske šole v Domžalah delovala nižja gimnazija. Po šolski reformi leta 1958 so v tem letu in v letih 1972 in 1984 v Domžalah nastale štiri osemletke, ki od leta 2003 delujejo kot devetletne osnovne šole. Razmahnilo se je tudi poklicno in srednje strokovno izobraževanje, zlasti na kovinarskem in usnjarskem področju. Od leta 2002 v Domžalah deluje gimnazija.

S prikazom razvoja Domžal na gospodarskem, upravnem, kulturnem in šolskem področju v zadnjem stoletju in pol je prof. Stiplovšek vdahnil zgodovinsko dušo svojemu kraju. Razlogi, zakaj so Domžale s svojo okolico postale eno od najbolj razvitih, uspešnih in prepoznavnih območij Slovenije, so z njegovim prizadevnim raziskovalnim delom v zadnjih desetih letih še veliko bolj jasni kot prej. Odslej mora vsak raziskovalec domžalske zgodovine in posameznih problemskih vidikov slovenske zgodovine v roke najprej vzeti njegova dela.

Ob vsem povedanem pa ne smemo pozabiti še na eno Mirkovo »avtonomijo« – široko stekano povezanost z našim Inštitutom in druženje z njegovimi delavci. Prof. Stiplovšek je bil dolga leta član različnih inštitutskih vodilnih strokovnih in upravnih teles, bil je magistrski in doktorski mentor mnogim med nami, prav tako pa tudi strokovni ocenjevalec v zahtevnih postopkih pri izvolitvah v znanstvene nazive na Filozofski fakulteti oziroma Univerzi v Ljubljani. Ko se naša zgodovinarska in inštitutska misel ustavi pri Mirku, se zato vedno srečamo z eno od podob njegove ustvarjalne osebnosti. In če se ob tem zazremo še v njegov prisrčni značaj, gostoljubnost in neusahljivo zanimanje za naše raziskovalno delo, potem ni čudno, da zaradi svojih kvalitete uživa vsesplošno akademsko, družbeno in človeško naklonjenost. K njej sodijo tudi priznanja, ki jih je prejel za svojo bogato dejavnost. V prejšnji državni skupnosti je leta 1979 prejel *Red dela z zlatim vencem*, leta 2003 mu je senat ljubljanske univerze podelil naziv zaslužni profesor, leta 2004 občinski svet Občine Domžale naziv častni občan, naslednje leto sta ga Zveza zgodovinskih društev Slovenije in Zgodovinsko društvo Ljubljana imenovala za svojega častnega člana, leta 2006 pa ga je predsednik Republike Slovenije dr. Janez Drnovšek za življenjsko delo odlikoval z *Zlatim redom za zasluge RS*.

Na koncu našega zapisa pa nas čaka še tisto najlepše, kar lahko pripade njegovemu avtorju. V svojem imenu in v imenu vseh kolegov ter prijateljev zaslužnemu profesorju dr. Miroslavu Stiplovšku čestitati ob njegovem jubileju. Našemu dragemu Mirku od srca želimo vse dobro – osebne in družinske sreče ter nadaljnjih delovnih

potrditev in zdravja, za katero tako vestno skrbi; naj povemo, da še zdaj vsak dan ob Kamniški Bistrici prehodi 10 km! Ob tem dobi njegova misel »znati se starati je vrhunec modrosti in umetnosti življenja«³ dodaten pomen: »Starati« se na podlagi življenjske volje in moči! Tako je življenje lepo. In Mirko lepo živi – in tako naj bo tudi v prihodnje!

Jurij Perovšek

³ Vera Vojska, »Ustvarjalni znanstvenik: častni občan in zaslužni profesor dr. Miroslav Stiplovšek – osemdesetletnik,« *Slamnik*, julij 2015, 19.

Ocene in poročila

Walter Lukan, Iz »črnožolte kletke narodov« v »zlato svobodo«? Habsburška monarhija in Slovenci v prvi svetovni vojni. Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Zbirka Zgodovinskega časopisa 47, Ljubljana 2014, 184 str.

O Slovencih med prvo svetovno vojno doma in na frontah ter o jugoslovanskem gibanju in slovenskem odnosu do Habsburške monarhije v zadnjih letih vojne je bilo od začetka sedemdesetih let preteklega stoletja, ko je izšla knjiga Janka Pleterskega Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, že veliko napisanega. Toda vprašanjem, kako so politične razmere med Slovenci, razporeženje med slovenskim prebivalstvom in jugoslovansko gibanje presojali v avstrijskem državnem vrhu, v vojaških krogih in na dvoru, so slovenski raziskovalci doslej posvetili precej manj pozornosti. Prav ta vprašanja so v središču pozornosti knjige dr. Walterja Lukana, ki je izšla v zbirki Zgodovinskega časopisa in je rezultat dolgoletnega avtorjevega ukvarjanja s to tematiko ter njegovega poglobljenega raziskovanja avstrijskega in slovenskega arhivskega gradiva. Lukan je knjigo zasnoval kot celovito analizo tako avstrijske državne politike in njenega odnosa do jugoslovanskega vprašanja kot slovenskega političnega razvoja v času vojne, in jo ob podrobnem upoštevanju že napisanega in povedanega oprl na doslej neznano, manj znano oz. ne dovolj upoštevano gradivo. S knjigo je poskušal na ta način, kot sam pravi, »prispevati ne le k bolj diferencirani sliki slovenske politike in razmer, temveč tudi nacionalne problematike Habsburške monarhije v vojnem času«, saj ima ta v avstrijskem zgodovinopisju izrazit pečat gledanja iz središča, torej z Dunaja, v zgodovinopisjih posameznih habsburških narodov, tudi slovenskem, pa pečat njihovih nacionalnih teženj in predstav.

Za habsburški državni vrh so bili Slovenci na predvečer prve svetovne vojne, kot piše Lukan, le eno »narodnih plemen«, omenjenih v 19. členu avstrijskega temeljnega zakona iz leta 1867, ki je govoril o njihovi enakopravnosti, slovenski voditelji pa si od vlade in cesarja niso mnogo obetali in so se v letih pred vojno vse bolj usmerjali k iskanju zaveznikov med južnimi Slovani, na katoliški strani predvsem Hrvati. Med utemeljitelji jugoslovanske usmeritve v Slovenski ljudski stranki je bil, kot je znano, Janez Evangelist Krek, ki se je v zavzemanju za tesnejše slovensko-hrvaško povezovanje že leta 1898 skliceval tudi na hrvaško državno pravo, pri čemer pa naj bi imelo to, kot ugotavlja Lukan, v njegovi argumentaciji le pomožno funkcijo. V tej luči naj bi bilo dolgoročno bolj pomembno, da so Krek in nekateri drugi privrženci ideje slovensko-hrvaške »katoliške Jugoslavije«, naj bo iz taktičnih razlogov ali zaradi ne povsem jasnih nacionalnih predstav, že pred letom 1914 pristajali na tezo o »enotnem slovensko-hrvaškem narodu«, nato pa tezo o enotnem jugoslovanskem narodu skupaj z liberalci zagovarjali tudi v letih majniškega gibanja vse do propada Habsburške monarhije. V Slovenski ljudski stranki so vse do atentata v Sarajevu verjeli, da se bo za reforme, ki bodo privedle do federalizacije monarhije, zavzel pre-

stolonaslednik Franc Ferdinand, pri čemer pa tudi Lukan ugotavlja, da je mogoče o njegovih spreminjajočih se načrtih povedati kaj »malo konkretnega«, saj je bolj ali manj jasno le, da je Franc Ferdinand težil k odpravi madžarske nadvlade v vzhodni polovici monarhije in večji veljavi drugih narodov Ogrske, med drugim Hrvatov, medtem ko so bili njegovi načrti v zvezi s Cislajtanijo in Slovenci precej manj jasni.

Slovenski strankarski voditelji s Slovensko ljudsko stranko na čelu so bili, kot poudarja Lukan, v začetku vojne precej izgubljeni, njihovo stisko pa je leta 1915 še povečal vstop Italije v vojno na strani antante. V nastalih razmerah je bila avstrijska vojna z Italijo v očeh slovenskih voditeljev zaradi italijanskih aspiracij po slovenskem in hrvaškem ozemlju »pravična vojna«, »avstrijska armada pa zaščitnica slovenskega ozemlja«. To je razumel tudi predsednik avstrijske vlade Stürgkh, ki je kritično opozarjal na preganjanja slovenskih in hrvaških izobražencev in politikov in se zavzel za njihovo amnestijo. Njegovim stališčem pa so odločno nasprotovali v vojaških krogih in zlasti v poveljstvu jugozahodne fronte, ki naj bi, kot piše Lukan, sploh zastopalo »tipičen nemškonacionalni stereotip o lojalnem slovenskem kmečkem prebivalstvu in vseslovansko usmerjeni, monarhiji sovražni slovenski inteligenci«. Toda v isti sapi je Vrhovno avstrijsko armadno poveljstvo na Dunaju poskušalo že poleti leta 1915 natančneje ugotoviti razpoloženje med slovenskim prebivalstvom, kar so voditelji Slovenske ljudske stranke izrabili, da so mu predstavili svoje narodnopolitične želje in načrte. Tako so predlagali, da bi »kot močno mejno stražo proti Italiji« na jugozahodu monarhije najprej oblikovali avtonomno Veliko Slovenijo, če dualizma še naprej ne bi odpravili, pa ustanovili (vsaj) ilirsko namestništvo s središčem v Ljubljani, ki bi obsegalo vsa s Slovenci naseljena področja in Dalmacijo. Po odpravi dualizma, ki je za življenje Franca Jožefa po mnenju politikov Slovenske ljudske stranke še ni bilo pričakovati, pa naj bi nato prišlo do združitve južnih Slovanov v okviru monarhije in morda celo do priključitve Srbije in Črne gore. Po Lukanovem mnenju so veljaki SLS v poveljniku generalštaba Franzu Conradu von Hötzendorfu upravičeno videli zagovornika velikoavstrijske ideje in simpatizerja predvojnih reformnih načrtov Franca Ferdinanda. Conrad naj bi tako še decembra 1915 podpiral načrte o ustanovitvi neke vrste slovenske krajine ob meji z Italijo ter notranjemu ministrstvu svetoval večjo popustljivost do Slovencev. Povsem drugačno pa je bilo stališče kranjskega deželnega predsednika Heinricha von Attemsa in poveljstva jugozahodne fronte, ki sta slovenske izobražence in politike ocenjevala kot državi sovražne (poveljnik 5. armade Borojević je bil, kot opozarja Lukan, v svojih ocenah bolj nepristranski, čeprav nič manj vojaško pragmatičen) in o Conradovi podpori Slovincem po teh protislovenskih ocenah ni bilo več govora.

Leta 1916 je bila slovenska politika tako zopet na mrtvi točki, saj je bilo jasno, da od avstrijskega državnega in vojaškega vrha nima kaj pričakovati. Od konca leta 1916 so sicer slovenski politiki »stavili nemajhna upanja v mladega cesarja Karla« in povsem nerealistično pričakovali, da bo ta njihov zaveznik pri federalni preureditvi države, hkrati pa so se zavzemali za združitev vseh slovenskih in južnoslovanskih poslancev v državnem zboru in za tesnejše stike s Čehi. Rezultat te politike je bila, kot je znano, majska deklaracija, ki je bila po Lukanovi oceni »nedvomno revolucionarno

dejanje«, saj je »dualistično ureditev države postavljala pod vprašaj«, Jugoslovanski poslanski klub v državnem zboru pa se je z njo obračal na avstrijski državni vrh v imenu vseh južnih Slovanov monarhije, čeprav so bili v klubu zastopani le poslanci njene zahodne polovice. Toda cesar Karel in njegove vlade sporočil državnopravnih majskih izjav leta 1917 in njihove »rušilne moči« niso razumeli in so jih še naprej zavračali. Vseeno so slovenski katoliški politiki in voditelji Jugoslovanskega kluba junija 1917 še vedno pričakovali temeljito reformo habsburške države in upali na cesarjevo pripravljenost na reforme. Lukan sicer ugotavlja, da je Karl v začetku poletja leta 1917, ko naj bi bila po oceni italijanskega zgodovinarja Lea Valianija zadnja možnost za ohranitev monarhije, morda res kratko razmišljal o federalizaciji Cislajtanijske, toda v resnici niso bili vse do zadnjih mesecev monarhije niti cesar niti predsedniki avstrijskih vlad nikoli resno pripravljeni na reforme, ki bi narodom zahodne polovice monarhije obljubljale kaj več kot narodno avtonomijo v okvirih tradicionalnih deželnih meja. Jugoslovanski klub je bil tako še poleti 1917 pripravljen na kompromise in etapno reševanje problema v smislu najprej reforma v zahodni polovici monarhije in šele nato odprava dualizma, toda od avgusta je v navezavi s Čehi vztrajal pri dosledni uresničitvi majskega programa, česar po Lukanu v okvirih obstoječe ustavne ureditve ni mogla podpreti nobena avstrijska vlada. Janez Evangelist Krek je na ta način že pred smrtjo oktobra 1917 pričakoval razpad Habsburške monarhije, slovenski in hrvaški poslanci v državnem zboru pa so od jeseni 1917 v državnem zboru govorili o majski deklaraciji kot minimumu. Korošec je bil sicer še enkrat pripravljen nekoliko popustiti cesarju, od česar pa so ga odvrnili Čehi, ki so sploh pomembno vplivali na radikalizacijo slovenske politike.

Slovenski voditelji naj bi se tako – z izjemo Ivana Šušteršiča – od konca leta 1917 zavedali, da uresničitve majskih zahtev ne morejo pričakovati ne od dvora ne od vlade, posledic njihove politike pa naj bi se mnogo manj zavedalo slovensko prebivalstvo, ki je množično podpisovalo izjave v podporo majski deklaraciji in pri tem še naprej trdno računalo na habsburški okvir. Slovenski voditelji so imeli torej za svoj program federalizacije monarhije vso podporo prebivalstva, niso pa imeli te podpore za postopno odmikanje od monarhije, s katero, kot piše Lukan, niso več našli skupnega jezika. Toda odkrita konfrontacija med državnim vrhom in Jugoslovanskim klubom je bila od začetka leta 1918, ko so se njegovi voditelji že sklicevali tudi na narodno samoodločbo, neizogibna, pri čemer je državni vrh s cesarjem na čelu Nemcem odkrito obljubljal svoboden dostop do Jadrana. Kot ugotavlja Lukan, si avstrijski državni vrh in slovenski politiki že poleti leta 1918 »niso imeli nič več povedati«, poskusi avstrijskih državnikov, da bi posamezne slovenske veljake – podobno kot Šušteršiča – pridobili na svojo stran, pa so bili neuspešni. Ločitev je bila tako neizogibna.

Walter Lukan si v uvodu v knjigo zastavlja vprašanje, ali je med prvo svetovno vojno sploh še obstajala realna možnost za reformo in ohranitev monarhije, in njegov odgovor je, da takšne možnosti ni bilo. Avstrijski državni vrh, kot ugotavlja v zaključnem poglavju, še konec septembra in v začetku oktobra 1918 ni v celoti razumel resnosti položaja, ali pa je tiščal glavo v pesek, medtem ko se je gibanje

za jugoslovansko državo, ki so ga v okviru Habsburške monarhije od obnovitve parlamentarnega življenja maja 1917 vodili slovenski katoliški politiki in je edino v deželah s slovenskim prebivalstvom dobilo resnično množičen obseg, bližalo svojemu cilju. Lukan je v knjigi (pa tudi na tiskovni konferenci v Slovenski akademiji znanosti in umetnosti) v tej zvezi posebej opozoril na komentar graške Tagespost, ki je ugotavljala, da so slovanski politiki v Cislajtani v zadnjih dveh letih vojne v zavzemanju za svoje cilje po vztrajnosti in spretnosti daleč prekašali nemške. »S tem se da vsaj deloma pojasniti, da je voditeljem Slovencev uspelo ta majhni narodič, ki tvori le 4,4 % celotnega prebivalstva avstrijske državne polovice, privedi v komaj eni generaciji iz niča do politične veličine, ki je v obratnem sorazmerju s številom njegovih pripadnikov«, je 17. aprila 1918 zapisala Tagespost. Toda slovenski politični voditelji, ki so ves čas zavzemanja za uresničitev majske deklaracije, kot poudarja Lukan, zastopali »unitarno stališče« o enotnem jugoslovanskem narodu, o prihodnji ureditvi nove večnacionalne države, h kateri so težili, in o prihodnjih odnosih med narodi, s katerimi so se združevali, vse do oktobra 1918 še niso resneje razmišljali. Proces jugoslovanskega združevanja je v tej luči bolj ali manj neizogibno potekal drugače, kot so pričakovali in si želeli.

Kot v uvodu omenja avtor, bo na Dunaju izšla tudi nemška različica knjige, naslov slovenske izdaje *Iz »črnožolte kletke narodov« v »zlato svobodo«*? pa je povzel iz govora slovenskega državnega poslanca Ivana Benkoviča v dunajskem državnem zboru 10. oktobra 1918, pri čemer je citatu dodal vprašaj. Knjiga Walterja Lukana o Habsburški monarhiji in Slovencih v prvi svetovni vojni je pomembna in zelo dobrodošla novost v slovenskem zgodovinopisju, saj na eni strani z doslej zgodovinarjem neznanim gradivom ter izvirnimi ocenami in poudarki razširja dosedanje poznavanje obravnavane problematike, na drugi strani pa problematizira nekatere dosedanje zgodovinopisne ocene in stališča.

Peter Vodopivec

Brigitte Entner, *Wer war Klara aus Šentlipš / St. Philippen? Kärntner Slowenen und Sloweninnen als Opfer der NS-Verfolgung. Ein Gedenkbuch.*

Klagenfurt – Wien / Celovec – Dunaj, 2014. Založba Drava, 535 str.

(S portreti in skupinskimi fotografijami)

Obsežni spominski literaturi koroških Slovencev, ki obravnava čas nacizma (1938–1945), je Brigitte Entner, sodelavka Slovenskega znanstvenega inštituta v Celovcu, dodala obširno monografijo nacističnega preganjanja. Pri tem si je zadala za spominsko knjigo neobičajno pot in opustila alfabetsko razporeditev biografij, izbrala je regionalno-kronološko. To ji je omogočilo, da je namenila veliko pozornosti sorodstvenim, političnim in drugim povezavam žrtev ter je tako posredno lahko bolje orisala narodnopolitični obseg represije režima in dimenzije ter oblike odpora

slovenskega prebivalstva na Koroškem. Biografije oziroma posamezna poglavja uvaja s kratko zgodovino preganjanja in odpora koroških Slovencev in Slovenk, več pozornosti namenja tudi socialni pripadnosti žrtev ter zapiše nekaj podatkov o njihovi izvirni kulturni in politični socializaciji.

Pri zbiranju osebnih podatkov se je avtorica soočala s številnimi problemi. Segla je po vseh že dolgo znanih seznamih nasilno preganjanih in partizanov ter aktivistov in podpornikov Osvobodilne fronte, upoštevala je številne podatke sekundarne literature in ponovno pregledala fonde v raznih arhivih v Avstriji in Nemčiji. Ker sama govori o sorodstvenih povezavah z ljudmi v Sloveniji, bi bilo morda umestno pregledati še arhive, predvsem cerkvene, v Sloveniji. Velike težave so se pojavile pri navajanju imen žrtev. V seznamih, ki so nastali po vojni na uradni strani, so slovenska osebna imena pogosto »prevedena«, družinska pa pisana v nemški varianti. To »avstrijsko posebnost« najdemo tudi v primeru imen pripadnikov poveljne slovenske politične emigracije na Koroškem, kar znanstveno delo pomembno otežuje. Da bi Entnerjeva prišla do »pravih« imen, je pregledala matične knjige, pa je tudi v tem primeru naletela na težave. Župniki, ki so vse do marca 1938 zapisovali potrebne oziroma predpisane podatke, niso bili dosledni in so imena zapisovali enkrat v slovenski, drugič v nemški varianti. V sekundarni literaturi pa je naletela še na dodatni problem: poročevalci oziroma avtorji so sicer zapisali osebno ime, povezali pa so ga z imenom domačije. Le na osnovi rojstnih podatkov in podatkov o starših je bilo mogoče razrešiti številne nejasnosti. Kjer to ni bilo mogoče, je avtorica navedla več variant. Čeprav predstavlja spominska knjiga do sedaj najobširnejši seznam žrtev nacizma med koroškimi Slovenci, je B. Entnerjeva sama zapisala, da ostaja ta ali druga žrtev neomenjena, neprepoznana, kar bi lahko potrdili na osnovi sekundarne literature. Tako najdemo v raznih prispevkih, objavljenih v Vestniku Koroških partizanov (zelo uporabno bibliografijo je objavila Marija Suhadolnik), navedbe o žrtvah, pri čemer njihova imena ostajajo neznana. Ime nekaterih žrtev je razvozlala B. Entner, čeprav v seznamu literature prispevkov iz Vestnika ne najdemo, nekaj žrtev pa ostaja še naprej neznanih. Drugi tak primer je seštevek žrtev, ki ga je v *Svobodi*, mesečniku Slovenske prosvetne zveze, in v drugi periodiki objavil Mirt Zwitter. Podoben pregledni članek je objavil tudi v zborniku *Koroška v borbi* (Celovec 1951). Število smrtnih žrtev med nasilno preganjanimi koroškimi Slovenci aprila 1942, ki ga navaja Zwitter, je precej višje, kot ga je mogla akribično ugotoviti B. Entner. Vemo, da je imel Mirt Zwitter kot sodelavec manjšinskega referata Urada koroške deželne vlade takoj po vojni povsem drugačen dostop do podatkov, kot ga je imela Entnerjeva skoraj 70 let po dogodkih. Zwitter je imel v referatu deželne vlade dostop do vseh potrebnih informacij in direktno povezavo z vsemi pregnanci. Žal pa se ti tedaj zbrani podatki niso ohranili, ali pa so se ohranili le delno. Vsekakor jih v Koroškem deželnem arhivu ni. Podobne težave imajo raziskovalci s seznamom partizanov iz vrst koroških Slovencev, ki ga je kmalu po vojni pripravil imenovani referat. O njem ne vemo ničesar. V sekundarni literaturi (*Koledar Svobodne Slovenije* 1951) pa najdemo podatek za 820 partizanov. Upravičeno domnevamo, da sta oba seznama manjšinskega referata Urada Koroške deželne vlade nastala med 17. julijem 1945,

ko je postal Jožko Tischler član kolegijačasne deželne vlade, in 6. novembrom 1945, ko je le-ta kolegij zapustil.

Tudi glede podatkov o dnevu in vzroku smrti so se pri številnih žrtvah pojavile težave. Tako se podatki pisarn posameznih koncentracijskih taborišč ne ujemajo, saj so žrtve umirale tudi v podružnicah taborišč, evidenco taboriščnikov pa je vodilo centralno taborišče. V spominski literaturi pa je avtorica našla spet druge podatke. Podatki o vzrokih smrti so težava zase, saj govorijo o »naravnih« vzrokih, čeprav je vsakomur jasno, da so priporniki umirali za posledicami izkoriščanja kot prisilna delovna sila. Pri padlih partizanih so podatki prav tako problematični, saj so bili pogosto zapisani po spominu soborcev. Zaključni register imen (str. 519–35) omogoča hitro informacijo o posameznih žrtvah.

Monografija Entnerjeve med drugim dokumentira tudi spremenjeni odnos avstrijske politične javnosti do odpora koroških Slovencev, ki je potekal pod vodstvom Osvobodilne fronte. To tematiko sta načela zgodovinarja Hanns Haas in Karel Stuhlfpfarrer, ki sta že leta 1977 v knjigi *Österreich und seine Slowenen* (str. 89) zapisala, da bo postalo vprašanje, ali so bile žrtve koroških Slovencev v osvobodilnem boju dejanski doprinos Avstriji, oziroma, ali niso ti partizani padli kot junaki za svobodno slovensko Koroško v Federativni ljudski republiki Jugoslaviji, brezpredmetno, ko se bo uveljavilo spoznanje, da je bil vsak boj proti nacističnemu režimu, vsak prispevek, ki je doprinesel k njegovemu koncu, tudi korak za osvoboditev Avstrije in za obnovo demokratičnih razmer. Misel mednarodnega zavezništva proti nacizmu in njegovega pomena za osvoboditev Avstrije je natančno predstavil Wolfgang Neugebauer v monografiji *Der österreichische Widerstand* (str. 184), ki je slovenski odpor kljub politični orientaciji Osvobodilne fronte ovrednotil kot najpomembnejši in najučinkovitejši lastni prispevek za osvoboditev Avstrije iz nacističnega režima. Nanj se navezuje v svoji spremni besedi Barbara Prammer (str. 11–13), že pokojna predsednica državnega zbora, ki poudarja, da na osnovi raziskav Entnerjeve nimamo več opraviti z anonimno grozo, »temveč z izključevanjem, preganjanjem in umorom ljudi, katerih imena in življenjske podatke danes poznamo.« Prammerjeva opozarja tudi na podporo prebivalstva odpornikom in upa, da knjiga ne bo ostala le spominska, temveč bo koristila zgodovinsko-političnemu izobraževanju in spodbudila mlade ter odrasle, da se posvetijo zgodovini lastne družine, lastnega kraja in regije. Spremenjeni odnos do odpora dokumentira tudi dejstvo, da so projekt in natis monografije podprle vladne ustanove Slovenije in Avstrije, domala vse vidne organizacije koroških Slovencev, osebno pa deželni glavar Peter Kaiser in zvezna svetnica Ana Blatnik.

Na začetku raziskovalnega projekta je B. Entner na osnovi dostopnega arhivskega materiala in sekundarne literature izhajala iz števila okoli 300 smrtnih žrtev, vendar je med raziskavo izsledila podatke za več novih oseb, tako je opisala usodo 564 žrtev. Načela je več vprašanj, ki jih je znanost do sedaj prezrla, ali pa jim ni posvetila potrebne pozornosti. Ujemajo se z osnovnim namenom projekta, namreč s tem, da žrtve, ki so bile do sedaj le številke, iztrga iz anonimnosti in jim s tem izrazi spoštovanje. Naj omenim le dva taka problema: iz spomina koroških Slovencev so domala izrinjene vse žrtve nacizma približno do oktobra 1942. V primeru tako imenova-

nih »selskih žrtev« iz aprila 1943 se je njihov zgodovinski spomin osredotočil na 13 obglavljenih. Entnerjeva tako opozarja, da je 57 koroških Slovencev in Slovenk v kolesju nacistične represije izgubilo življenje že do oktobra 1942. V zavesti javnosti so bili ali pa so prepoznani le duhovniki Vinko Poljanec, Oto Schuster, Jožef Pollak, Anton Kutej, Johann Sporn, Štefan Singer in Johann (Janez) Hornböck. Nekaj vedenja obstaja še o članih TIGRA. Vse druge žrtve – pripadale so skoraj izključno delavskemu sloju – so ostale anonimne. B. Entner jim vrne imena, navaja vzroke aretacij, taborišča in kaznilnice, kjer so umrli, imena staršev in otrok, vzroke smrti, v posameznih primerih pripadnost stranki oziroma partiji ter njihov stan (poročen, neporočen). Po tem osnovnem vzorcu so narejeni vsi portreti, pri čemer so eni daljši, drugi krajši, štejejo lahko le nekaj vrstic, odvisno od dostopnosti virov in literature. Nazadnje avtorica za vsako žrtev navaja še vir(e) in v posameznih primerih literaturo, ki pa je pri znanih žrtvah, mdr. pri Vinku Poljancu, precej obširnejša od navedene. Zato je koristen tudi pogled v seznam literature. Med pozabljenimi žrtvami na kratko omenja žrtve evtanazije. Po Entnerjevi je bilo med koroškimi žrtvami evtanazije okoli 150 koroških Slovencev in Slovenk, ki pa jih ne navaja v celoti, predstavi le tri primere (str. 73–75). V primeru »selskih žrtev« je gestapo sprva priprl nekaj nad 200 oseb. Državno tožilstvo je 134 od njih obtožilo, kar pa ne pomeni, da so ostali bili oproščeni. V središču pozornosti in skoraj vseh spominskih prireditvah ostaja 13 oseb, ki so bile 29. aprila 1943 na Dunaju obglavljene. 26 od 134 nacistične represije ni preživel. Zapadle so tako rekoč kolektivni pozabi in avtorica domneva, da je v tem razlog za spominsko prireditev ob prekopu obglavljenih (str. 39). Iz literature vemo, da je pred samo justifikacijo »selskih žrtev« v celovski bolnišnici umrl Tomaž Olip, po domače Jereb, z Obirskega. Ko se je hotel v sodni dvorani posloviti od obsojencev, so ga tako močno pretepli, da je za posledicami udarcev umrl. Mrliški list seveda tega ne dokumentira. Tudi manj pozornega bralca bo zmotil odstopajoči podatek, ko avtorica govori o 135 (in ne 134) obtoženih in 28 (in ne 26) nadaljnjih umrlih žrtvah (str. 148).

Začetek druge faze preganjanja avtorica določa z napadom rajha na Kraljevino Jugoslavijo. Z njim se je nacistični režim lotil izbrisa koroških Slovencev. Zajete so bile nekatere osebe, ki so vohunile za Jugoslavijo, in bile justificirane. Pomemben je bil individualni odpor proti režimu, saj organiziranega odpora v obliki Osvobodilne fronte še ni bilo. Nasilni pregon aprila 1942 so koroški Slovenci doživeli kot odločilen prelom svoje zgodovine. Številnim je travma ostala za vedno. Na ustanovnem občnem zboru Zveze slovenskih izseljencev 1. februarja 1946 je Mirt Zwitter govoril o 74 smrtnih žrtvah med pregnanci, o osmih pogrešanih pa še ni imel podatkov. To so bili otroci, žene, možje in vojaki, ki jih je režim nasilno mobiliziral po taboriščih in so padli na raznih frontah. Zwitter je navedel na ustanovnem občnem zboru zveze 108 primerov nasilne mobilizacije. Vemo, da so nekateri med njimi v svojih enotah protestirali, da so njihove družine nasilno pregnane, sami pa da morajo služiti v nemški armadi. Nekateri so hoteli pojasnilo od Aloisa Maierja-Kaibitscha, ker jim je bilo znano, da je bil glavni krivec pregona njihovih družin.

Med žrtve Entnerjeva prišteva tudi osebe, ki so pregon prestale, se vračale ali

vrnile na Koroško, umrle na poti ali pa doma za posledicami neznosnih življenjskih razmer v taboriščih ali za posledicami prisilnega dela.

Nasilno izseljevanje slovenskih družin aprila 1942 je pripravljenost posameznikov, da se uprejo režimu, stopnjevalo. Odpor je zajel predvsem področje Sel in Železne Kaple, od koder je bilo največ dezerterjev, ki so se po porazu Kraljevine Jugoslavije počasi vračali in so o odporu v Sloveniji že nekaj vedeli. Literatura jih najpogosteje poimenuje z »zelenim kadrom«. Velik val aretacij novembra in decembra 1942, ki je segal v februar 1943, odpora ni zadušil. Nacistični režim ni dosegel osnovnega namena represalij, namreč tega, da bi popolnoma zrušil odpor. Odporu so se pridružili predvsem tisti, ki so bili politično in kulturno osveščeni, bodisi da so bili aktivni pred anšlusom v slovenskih kulturnih društvih in v slovenskem političnem gibanju, ali pa, da so si prve izkušnje političnega delovanja nabrali kot aktivisti in podporniki Komunistične partije Avstrije in jih najdemo na njenih listah pri zadnjih demokratičnih občinskih volitvah na Koroškem že leta 1932. Po Entnerjevi je režim skušal priti na sled upornikom tudi tako, da je povečal mrežo vohunov. Prebivalstvo, predvsem pa družine, iz katerih so izhajali odporniki, je odpor podpiralo z informacijami, živili, upornikom je nudilo bivališče in skrbelo za sanitetni material. Avtorica natančno opisuje uporne družine, njene člane, ki so prestopili k partizanom, in govori o sorodstvenih povezavah tudi preko stare avstrijsko-jugoslovanske meje. Tako bi lahko rekli, da se je zavest o potrebi odpora proti nacizmu širila predvsem na osnovi osebnih doživetij, pri čemer so družinske in sorodstvene povezave spet igrale pomembno vlogo. Partizani so jeseni 1943 prešli k »prisilni mobilizaciji« in s tem hoteli obvarovati družine pred represalijami. Videti je, da je nacistični režim to namero dokaj hitro spregledal. To potrjujejo tudi dokumenti trinajstega esesovskega policijskega polka, ki je v letu 1944 vodil protipartizanski boj na Koroškem. Represija ni izostala in je prizadele cele družine, kot to na primeru hajke januarja 1944 opisuje avtorica (str. 234–58). B. Entner spregovori na kratko tudi o naivnosti prizadetega prebivalstva, ki ga je zaznala v posameznih primerih, ko so družinski člani kar sami iskali stik z varnostnimi organi režima. Iz tega lahko sklepamo, da je bila poučenost prebivalstva o naravnosti režima pomanjkljiva. Ta nepoučenost je polagoma upadla, za kar so poskrbeli aktivisti Osvobodilne fronte. Avtorica se malo dotakne tudi socialne strukture upornikov, ki so bili v prvi vrsti najemniki, gozdni delavci, delavci v lesnopredelovalni industriji, ali pa so živeli do svojega odhoda v partizane kot delavci na kmetijah, ki so bile v lasti njihovih bratov ali sester. Le redki so bili obrtniki, še redkejši dijaki oziroma študentje. Odpor na področju Železne Kaple in Sel so podpirali ali se mu pridružili tudi – ali predvsem – Slovenci, ki so bili na prisilnem delu v podjetjih tega področja, tako na primer v papirnici na Rebrci, prisilni delavci in delavke iz Ukrajine in Poljske in vojni ujetniki, ki jim je uspel pobeg. Opis kolektivnega in individualnega odpora na tem področju zaključuje s pobjem pri Peršmanu 25. aprila 1945.

Naštevaje žrtev odpora in pregona na področju Podjune in Svinške planine začne z likvidacijo bloklajterja Johanna Kressniga, izvedli so jo partizani 3. maja 1943. Posledično je pliberska žandarmerija zaprla večje število oseb in nekatere predala

gestapu v Celovcu. Od tam jih je pot vodila v razna koncentracijska taborišča, od koder se jih sedem ni več vrnilo. Seveda je ob tem treba upoštevati zgodnje oblike odpora in odpor vse do konca leta 1942, ki ga avtorica opisuje v prejšnjih poglavjih. Entnerjeva nadaljuje z aretacijami v Grabljah julija 1943, opisuje aretacije na tem področju maja in junija 1944 ter aretacije v Grebinju 1944. Zadnje že napoveduje razpredenost odporniške mreže in njeno povezanost z zametki odpora med Avstrijci. Tudi za to področje pravi, da so odporniki prihajali predvsem iz vrst dninarjev in hlapcev, bili so najemniki in mali kmetje, gozdni in industrijski delavci, nekaj pa jih je bilo tudi iz vrst železničarjev in rudarjev. Glede Georga Čarfa – Jurčka in Josefa Zenkla (v nemški varianti imen) pa bi verjetno bilo treba pogledati, ali ne obstaja neposredna povezava z njunimi imeni iz časa bojev za severno mejo v letih 1918/1919. Prvi je bil sin zdravnika, drugi učitelja. Politično so se žrtve tega področja socializirale med manjšinskimi organizacijami, pri socialnih demokratih oziroma revolucionarnih socialistih ter pri komunistični partiji. Oboroženi odpor tega področja je naletel na podobne težave kot v selskem in železnokapelskem območju, prebivalstvo ga je podpiralo na enak način, pridružili pa so se mu domačini, prisilni delavci in delavke ter vojni ujetniki. Zlasti na območju Svinške planine je bil delež zadnjih pomemben. Za odpor na levem bregu velikovškega okraja velja opozoriti na še neizkoriščene zapise v farnih kronikah in na nekatere osebne spomine in zapise, ki jih B. Entner še ni imela. V zvezi s partizani je najbolj natančen Marjan Linasi. Dodatno vprašanje je, kako obravnavati »domače« žrtve pri gradnji elektrarn Žvabek in Labot. So te osebe vstopile v delovno razmerje prostovoljno?

Tudi poglavje, ki obravnava odpor in preganjanje na področju Roža in na desnem bregu Drave vse do Celovca (str. 390–465), v vsej razsežnosti razkriva dilemo dosedanjega raziskovalnega dela – raziskovalci so se vse preveč orientirali po žrtvah oboroženega odpora in žrtvah, ki jih je ta neposredno povzročal. Individualni odpor je ostajal neodkrit oziroma je skozi čas tonil v pozabo. Iz kratkih življenjepisov posameznih žrtev povzemamo, da pogosto niti ni bilo mogoče ugotoviti neposrednih vzrokov aretacij, v »javnost« so stopile takorekoč šele, ko jih je celovski gestapo napotil v koncentracijska taborišča, iz katerih se niso vrnile. Večinoma so bili to delavci in delavke, ki so na ta ali oni način zbudili pozornost varnostnih organov. Med njimi najdemo kar nekaj delavcev, ki so bili rojeni v današnji Sloveniji in so morali na delo na Koroško. Iz podatkov vidimo, da je odpor sorazmerno zgodaj zajel tudi zgornji Rož, čeprav je režim od tu pregnal aprila 1942 najbolj zavedne slovenske družine. S tega področja so slovenski odporniki spleтали niti tudi do večinskega prebivalstva v Celovcu in v okolici Beljaka, da bi tudi med njimi zanetili odpor. V biografske skice avtorica vključuje delo Matije Verdника – Tomaža, opozarja na politično delovanje Dušana Pirjevca – Ahaca, spregovori o usodi borcev izpod Arihove peči, o razkritju mreže Osvobodilne fronte na Gurah oziroma v Bilčovsu ter o razbitju skupine Karavanke avstrijskega odporniškega gibanja na področju Borovelj in Žingarice. Neomenjena oziroma malo opazna ostaja skupina, ki se je oblikovala konec leta 1944 in od začetka 1945 v okolici Grabštanja (str. 458). Tudi njo je gestapo razkril in zaprl večje število ljudi. Verjetno so njeni člani skupaj z aretiranimi iz Bilčovsa čakali na

obravnavo pred celovškim sodiščem. Do te iz dveh razlogov ni prišlo: v Berlinu je v bombnem napadu izgubil življenje zloglasni sodnik Roland Freisler, ki je v Celovcu vodil obravnavo proti odpornikom iz Sel in Železne Kaple, glavni vzrok pa je bil konec druge svetovne vojne. Nepojasneni ostajajo dogodki zadnjih vojnih dni – režim je namreč še zadnje dni vojne streljal svoje nasprotnike na strelišču na Križni gori v Celovcu. S tem v zvezi bi bilo treba pregledati še arhivski material krške škofije oziroma zapise poznejšega generalnega vikarja Josefa Kadrasa, ki se je po nepreverjenih podatkih zadnje vojne dni zavzemal za pripornike v celovski jetnišnici. Slovenska stran mu je očitala, da v zadevi Majde Vrhovnik in drugih ujetih slovenskih aktivistov ni ravnal prav.

Svojo raziskavo B. Entner nadaljuje z odporniško skupino pod Dobračem, ki jo je režim uničil 21. aprila 1945. Pozornost namenja individualnemu odporu (str. 469–73), aretacijam neposredno po atentatu na Hitlerja 20. julija 1944 in tistim iz »akcije Gitter«. V zadnjem primeru je bilo na Koroškem zajetih okoli 100 oseb. Večinoma so bili to funkcionarji in aktivisti predvojnih (1933, 1934) demokratičnih strank, ki so jih kmalu spet izpustili, vendar jih je 7 izmed njih s slovensko konotacijo našlo smrt v raznih taboriščih (str. 474–81). Najbolj ugledna žrtev je bil vsekakor Anton Falle, predsednik koroške socialdemokratske delavske stranke, ki je izhajal iz vrst koroških Slovencev.

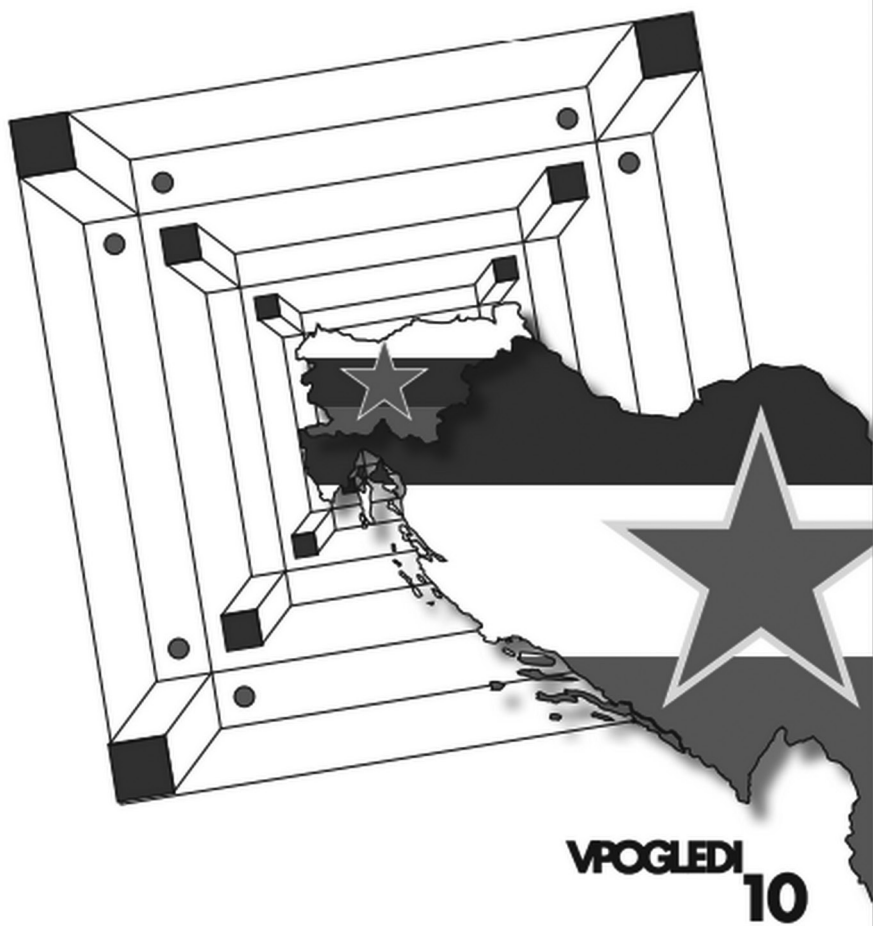
Avtorica razpravo zaključuje z justificiranimi dezertjerji nemške vojske in tistimi, ki so se branili vstopiti v njene enote, z žrtvami iz vrst jehovih prič, s številnimi žrtvami zadnjih dni vojne na področju Borovelj in okolice ter s slovenskimi žrtvami odporniške skupine Beljak – Treffen (Villach – Treffen). V zvezi z Borovljami in odporniki izven okrajev s slovenskim ali mešanim prebivalstvom je treba opozoriti na dvoje: pri begu nemških in kolaborantskih enot preko Ljubelja (predora in prelaza) je padlo večje število vojakov. O tem zelo kratko poroča farna kronika fare Sv. Duha v Podljubelju, daljši zapis župnika Tomaža Orascha pa se ni ohranil. Prebivalstvo je videlo, da so padle pokopavali ob robu ljubeljske ceste, kmalu po vojni pa je Črni križ organiziral prekope. Koliko je bilo med padlimi partizanov, razen v primeru Podljubelja, nihče ni raziskoval oziroma zapisal. V primeru odpora izven področja s slovenskim ali mešanim prebivalstvom pa velja opozoriti na poročila 13. eses policijskega bataljona, ki je bil vključen v protipartizanski boj. Iz teh poročil izhaja, da so se odporniki pojavili tudi tam, enota jih je praviloma zasledovala do njihove popolne likvidacije. Ni znano, ali so bili med njimi tudi koroški Slovenci, iz zapisov pa vemo, da so z njimi sodelovali ali se njim priključili Slovenci, ki so bili na prisilnem delu oziroma jih je usoda zanesla v vojnem času na Koroško. Najbolj znana sta primera iz Himmelberga oziroma Sirnitsa ter iz Weitensfelda.

Z razpravo B. Entner *Wer war Klara aus Šentlupš / St. Philippen?* so koroški Slovenci dobili najobsežnejšo in najtemeljitejšo analizo in seznam žrtev nacizma iz svojih vrst. Zato se lahko pridružimo misli, da ta spominska knjiga obuja pozabljeno vedenje o žrtvah in le-te spet postavlja v javni prostor. Spomin na številne žrtve je izbrisal čas. Kdo še pozna Marijo Tomaž, ki je bila 22. julija 1943 obglavljena v Berlin Plötzensee-ju? Kdo se danes še spominja delavca Andreja Schwarza, ki je že 30.

decembra 1938 izgubil življenje v Dachau? Kdo se še spominja Katre Kožlak, ki jo je policija februarja 1945 ustrelila pred njeno hišo? Ali kdo še pomisli na Klaro Pinter iz Šentlipša, ki je bila umorjena v koncentracijskem taborišču v Auschwitzu? Vse te in druge žrtve nam knjiga ponovno prikliče v zavest.

Avguštin Malle

SLOVENIJA V JUGOSLAVIJI



Cena: 25 EUR



Inštitut za novejšo zgodovino

UDC

94(497.4)"18/19"

UDK

ISSN 0353-0329